

دوفصلنامه علمی مطالعات جمعیتی

دوره ۹، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، شماره پیاپی ۱۸ (تاریخ انتشار: زمستان ۱۴۰۴)

۱۷-۱	پیشران‌های چندوجهی مهاجرت افغانستانی‌ها به ایران: کاوشی در تقاطع ناامنی، معیشت شکننده و پیوندهای تمدنی از نگاه خبرگان
	سید سعید اسمعیلی، محمدرضا جلیلوند، احمد نادری، رسول صادقی
۳۳-۱۹	مطالعه کیفی روایت و تجربه زیسته زنان ایرانی از مهاجرت‌های بین‌المللی با تمرکز بر عوامل دافعه و جاذبه
	حسین محمودیان، لیلا چنانی
۴۸-۳۵	برآورد اثرات سناریوهای احتمالی خالص مهاجرت بر شاخص‌های باروری در ایران تا سال ۱۴۲۰
	محمود مشفق، محمدجواد محمودی، جواد شجاعی
۶۹-۴۹	تمایل جوانان شهر شیراز به مهاجرت: رویکردی نو به یک موضوع قدیمی
	مریم سروش، صدیقه البرزی، روح‌اله مظفری
۸۷-۷۱	جایی در میان اردوگاه و شهر: بازاندیشی در ادبیات پناهندگی و مطالعات شهری از خلال تجربه زندگی افغانستانی‌های ساکن مشهد
	المیرا علی‌حسینی
۱۰۷-۸۹	تعیین‌کننده‌های تمایلات فرزندآوری در مناطق روستایی ایران
	علی حاتمی، حسین محمودیان، فاطمه ترابی، رضا صفری شالی
۱۲۸-۱۰۹	همبسته‌های اقتصادی - اجتماعی مراقبت‌های بارداری و پس از زایمان در افغانستان
	واحد سروش، محمد ترکاشوند مرادآبادی، ملیحه علی‌مندگاری، علی روحانی
۱۵۰-۱۲۹	تحلیل کیفی و ارزیابی اثرگذاری مشوق‌ها و تسهیلات اقتصادی قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت
	عادل عبدالهی، جواد شجاعی
۱۶۷-۱۵۱	مسئله‌شناسی بازگشت به کار مادران شاغل پس از مرخصی زایمان
	زینب صبوری‌نژاد، مهدیه محمدتقی‌زاده
۱۸۴-۱۶۹	عوامل مؤثر بر کار شایسته در میان شاغلین در شهر اصفهان
	رامین بدیعی، رسول صادقی، فاطمه عزیزخانی، محمد میرزایی
۲۰۰-۱۸۵	بررسی تطبیقی جایگاه امنیت آبی ایران با استفاده از شاخص امنیت آب
	علی عزیزی، جواد شجاعی، محمدجواد محمودی
۲۱۸-۲۰۱	تحلیل انتقادی استعاره سالمندی در ایران: ارائه استعاره‌های بدیل
	فریدون تقی‌پور، داود ابراهیم‌پور، صمد صباغ، محمود علمی

نکات و راهنمای کلی در نگارش و ارسال مقاله به دوفصلنامه مطالعات جمعیتی

- محتوای مقاله می‌بایست در جهت اهداف و موضوعات مورد نظر مجله باشد.
- مقاله نباید قبلاً در مجله دیگری چاپ شده یا به‌طور همزمان به مجله دیگر ارسال شده باشد.
- پذیرش اولیه مقاله منوط به رعایت اصول دستورالعمل مجله درخصوص نحوه نگارش مقاله بوده و پذیرش نهایی و چاپ آن منوط به تأیید داوران تخصصی و هیئت تحریریه مجله است.
- رعایت نکات زیر در نگارش مقاله الزامی است:
 ۱. مقاله در محیط word با فونت B lotus، اندازه قلم ۱۲ و فاصله سطرها ۱cm تایپ شود. حجم مقالات، بیش از ۲۰ صفحه (حدود ۱۰۰۰۰ کلمه) نباشد.
 ۲. چکیده فارسی و انگلیسی مقاله بین ۱۵۰ تا ۲۰۰ کلمه با اندازه قلم ۱۰ باشد و در آن به هدف، داده‌ها و روش کار، مهمترین یافته‌ها و نتیجه‌گیری اشاره شود. در پایان چکیده، بین ۵ تا ۷ واژه به‌عنوان واژگان کلیدی مشخص شود.
 ۳. پس از چکیده، متن مقاله شامل: مقدمه (طرح مسأله و ضرورت انجام تحقیق)، چارچوب نظری، پیشینه تحقیق، روش تحقیق و داده‌ها، یافته‌ها و بحث و نتیجه‌گیری باشد.
 ۴. الگوی نقل منبع در داخل متن به این شکل باشد: (نام‌خانوادگی مؤلف/ مؤلفان، سال انتشار: شماره صفحه/ صفحات)؛ مانند: (امانی، ۱۳۸۰: ۴). در مورد منابع لاتین نیز همانند منابع فارسی عمل شود.
 ۵. کلیه منابعی که در متن مقاله به آنها ارجاع شده است، به‌ترتیب حروف الفبای نام‌خانوادگی نویسنده نخست، در پایان مقاله (در بخش منابع) به‌صورت نمونه‌های زیر آورده شوند:
 - کتاب: نام خانوادگی، نام (سال انتشار). عنوان کتاب (به‌صورت ایتالیک). نام و نام‌خانوادگی مترجم، نوبت چاپ، محل انتشار: ناشر. مثال:
 - ویکس، جان (۱۳۹۵). جمعیت: مقدمه‌ای بر مفاهیم و موضوعات. ترجمه الهه میرزایی، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات و مدیریت جامع و تخصصی جمعیت کشور.
 - Siegel, J., & Swanson, D.A. (2004). *The Methods and Materials of Demography*, Elsevier Academic Press, Second Edition.
 - مقاله: نام‌خانوادگی، نام (سال انتشار). عنوان مقاله. نام نشریه (به‌صورت ایتالیک)، شماره نشریه (دوره نشریه)، شماره صفحات. مثال:
 - کوششی، مجید و ترکاشوند، محمد (۱۳۹۵). تعدیل اریب برآورد مرگ‌ومیر کودکان با استفاده از روش براس-تراسل و رویکرد نسل‌های فرضی بین دو سرشماری در ایران. *دوفصلنامه مطالعات جمعیتی*، ۲(۱)، ۳۶-۵.

Research Article

Multifaceted Drivers of Afghan Migration to Iran: An Exploration at the Intersection of Insecurity, Fragile Livelihoods, and Civilizational Ties from the Perspective of Experts

Seyed Saeid Esmaeili¹ , Mohammad Reza Jalilvand^{2*} , Ahmad Naderi³ , Rasoul Sadeghi⁴

¹ Ph.D Candidate in Sociology of Iranian Social Issues, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

² Assistant Professor of Futures Studies, Department of Business Management and Entrepreneurship Faculty of Management and Accounting, University of Tehran, Tehran, Iran.

³ Associate Professor of Anthropology, Department of Anthropology, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

⁴ Associate Professor of Demography, Department of Demography, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, & National Institute for Population Research, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Received: 04 October 2025

Accepted: 15 December 2025

Keywords:

Afghan Nationals,
Civilizational Bonds,
Poverty,
Transnational Migration,
Insecurity, Iran.

ABSTRACT

In recent decades, Iran has hosted millions of Afghan migrants. Despite Iran's significant role as a host country, this phenomenon has received less systematic attention from researchers and policymakers. The present study aims to investigate the drivers of Afghan migration in Iran. This research employs a qualitative methodology based on thematic analysis. The study population comprises experts in the field of migration, forty of whom were interviewed using a semi-structured approach via purposive sampling. Afghan migration to Iran is a multifaceted and complex phenomenon, influenced by three main categories of factors: economic, political-security, and socio-cultural. From an economic perspective, extreme poverty, unemployment, and inequality in Afghanistan act as push factors, while Iran's economy's need for low-skilled and cheap labor, coupled with its subsidized economy and low cost of living, function as pull factors. From a political-security perspective, war, political instability, the Taliban's ineffective and exclusionary governance, as well as weak migration governance in Iran, have intensified migration. Furthermore, socio-cultural factors such as shared civilizational and linguistic ties and social networks, and Iran's geopolitical position have acted as migration facilitators. Furthermore, socio-cultural factors such as shared civilizational and linguistic ties, social networks and population growth in Afghanistan have acted as migration facilitators. Accordingly, the continuation of Afghan migration to Iran is inevitable, and its management necessitates the development of comprehensive and integrated policies.

Introduction

International migration has emerged as one of the most significant social phenomena in recent decades. The escalation of military conflicts, economic inequalities, climate change, economic globalization, and the expansion of transnational networks have all contributed to the unprecedented acceleration of cross-border migration. Among the countries most closely involved with global migration flows, Iran holds a distinctive position — a nation that, owing to its strategic geopolitical location, has served not only as a major destination for refugees, especially those from Afghanistan, but also

simultaneously as one of the countries that sends migrants abroad. Accordingly, this study seeks to provide a comprehensive and analytical understanding of the multifaceted driving forces behind the migration of Afghan nationals to Iran.

Methodology and Data

This research was conducted within the framework of a Qualitative approach utilizing the Thematic Analysis method. The statistical population of the study comprised experts in the

*Corresponding author: Mohammad Reza Jalilvand. Assistant Professor of Futures Studies, Department of Business Management and Entrepreneurship Faculty of Management and Accounting, University of Tehran, Tehran, Iran.

E-mail address: rezajalilvand@ut.ac.ir

E-ISSN: 2717-3208 / © National Institute for Population Research, Iran. This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Cite this article:

Esmaeili, S.S., Jalilvand, M.R., Naderi, A. & Sadeghi, R. (2025). Multifaceted Drivers of Afghan Migration to Iran: An Exploration at the Intersection of Insecurity, Fragile Livelihoods, and Civilizational Ties from the Perspective of Experts. *Iranian Population Studies Journal*, 9(2), 1-17. <https://doi.org/10.22034/jips.2025.550807.1312>

field of migration. Sampling was performed using purposive and snowball sampling techniques. In 2025, semi-structured interviews were conducted with 40 migration experts in Tehran. Data were collected in person, and the interview questions focused on the causes of Afghan migration to Iran, its economic, social, cultural, and security consequences, and the characteristics of the migrants. For data analysis, a three-stage coding process, including initial coding (or open coding), focused coding (or axial coding), and final coding (or selective coding), was utilized to extract the core themes.

Findings

The results of the thematic analysis indicated that the migration of Afghan nationals to Iran is a multi-dimensional and interconnected phenomenon influenced by three primary categories of factors: economic, political-security, and socio-cultural.

1. Economic Dimension: Within the economic dimension, three overarching core themes were identified:

- Fragile Livelihood Resulting from Structural Poverty in Afghanistan: Migration, driven by severe poverty, the reduction of international financial aid, and the scarcity of job opportunities, constitutes one of the most significant motivations for leaving that country.
- Structural Dependence of the Iranian Economy on Cheap, Low-Skilled Labor: Experts believe that the need of specific sectors of the Iranian economy—particularly those involving strenuous manual occupations—for migrant workers, coupled with the reluctance of the native workforce to engage in low-wage jobs, creates a strong pull factor
- Subsidized Economy and Low Cost of Living in Iran: Subsidies on goods and services, along with lower price levels in Iran, are considered facilitating factors for Afghan migrants, enabling them to save money and send remittances to their families.

2. Political-Security Dimension: In this section, the overarching themes encompass a collection of critical conditions in Afghanistan and policy challenges within Iran:

- Political Instability and Violent Regime Changes: War, the occupation of Afghanistan, and ethno-religious conflicts has driven migrants toward Iran.
- The Taliban Regime as a Traditional, Ineffective, and Exclusionary Government: The deprivation of women's access to education and social participation, the repression of ethnic groups, and the restriction of individual liberties are primary factors causing the flight of elites and vulnerable groups.
- Crisis in Migration Governance and Weak Border Control in Iran: Iran's migration policies represent a blend of revolutionary idealism and geopolitical necessities, which occasionally results in contradictions regarding the control of

migrant entry and management. The absence of effective strategies for border control and social support, particularly following the developments in Afghanistan in recent years, has created significant challenges."

3. Socio-Cultural Dimension: This dimension is focused on the identity and civilizational factors that facilitate migration:

- Shared Civilizational and Linguistic Ties, Religious and Cultural Similarities: The commonality in religion, the Persian language, and cultural values between Iranians and Afghans are significant factors in selecting Iran as the destination for migration.
- Social and Familial Networks of Migrants: The presence of strong support networks established by previous migrants makes access to job information and cheaper living accommodations possible, thereby mitigating the risks associated with migration.
- This set of factors operates interactively; in such a way that the economic and security crises in Afghanistan intersect with the social and cultural pull factors in Iran, ensuring the continuity of the migration flow.

Discussion and Conclusion

The findings show that Afghan migration to Iran results from the intersection of economic, political, cultural, and geopolitical factors; none of these dimensions alone are capable of explaining the phenomenon. The observed pattern reflects a form of reciprocal interaction between push factors in Afghanistan (structural poverty, instability, ethnic and gender-based oppression) and pull factors in Iran (employment opportunities, relative security, cultural affinity, and labor market for immigrants). From a theoretical perspective, the findings align with the assumptions of Dual Labor Market Theory and Migrant Network Theory; specifically, migrants are predominantly employed in the secondary sectors of the Iranian labor market, which require low-wage labor lacking social protection, yet their social networks reduce the costs of adaptation. From a policy standpoint, the continuation of this trend without adequate planning could lead to new waves of migration. This necessitates the formulation of comprehensive, humane, and integrated migration policies that, while effectively controlling borders, also consider the human and civilizational dimensions of this phenomenon. Iran can benefit from migrants' potential contributions in the labor market and the strengthening of grassroots relations with Afghanistan through an approach based on regional cooperation and support for legal migrants. Thus, migration can be redefined not merely as a crisis, but as an opportunity for shared economic and cultural development.

مقاله پژوهشی

پیشران‌های چندوجهی مهاجرت افغانستانی‌ها به ایران: کاوشی در تقاطع ناامنی، معیشت شکننده و پیوندهای تمدنی از نگاه خبرگان

سید سعید اسمعیلی^۱، محمدرضا جلیوند^{۲*}، احمد نادری^۳، رسول صادقی^۴^۱ دانشجوی دکتری رشته جامعه‌شناسی، گرایش مسائل اجتماعی ایران، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.^۲ استادیار آینده پژوهی، گروه مدیریت بازرگانی و کارآفرینی، دانشکده مدیریت و حسابداری، دانشگاه تهران، تهران، ایران.^۳ دانشیار مردم‌شناسی، گروه مردم‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.^۴ دانشیار جمعیت‌شناسی، گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، و موسسه تحقیقات جمعیت کشور، تهران، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۲

پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۴

کلیدواژه‌ها:

اتباع افغانستانی،
پیوندهای تمدنی،
فقر،
مهاجرت فراملی،
ناامنی،
ایران.

ایران در دهه‌های گذشته شاهد حضور جمعیت میلیونی مهاجران اتباع افغانستانی بوده است. با وجود نقش مهاجرپذیری ایران، این پدیده کمتر به صورت نظام‌مند مورد توجه پژوهشگران و سیاست‌گذاران قرار گرفته است. هدف این مطالعه، بررسی پیشران‌های مهاجرت افغانستانی در ایران است. روش این پژوهش کیفی و مبتنی بر تحلیل مضمون است. جامعه مطالعه، خبرگان حوزه مهاجرت بودند و با استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند با چهل نفر به روش نیمه‌ساختاریافته در سال ۱۴۰۴ مصاحبه انجام شد. نتایج نشان داد، مهاجرت افغانستانی‌ها به ایران پدیده‌ای چندبعدی و پیچیده است که تحت تأثیر سه دسته عامل عمده اقتصادی، سیاسی-امنیتی و اجتماعی-فرهنگی قرار دارد. از جنبه اقتصادی، فقر شدید، بیکاری و نابرابری در افغانستان به‌عنوان عوامل دافعه، نیاز اقتصاد ایران به نیروی کار کم مهارت و ارزان، همراه با اقتصاد یارانه‌ای و هزینه‌های پایین زندگی، به‌عنوان عوامل جاذبه عمل می‌کنند. از منظر سیاسی-امنیتی، جنگ، بی‌ثباتی سیاسی، حکومت ناکارآمد و طردکننده طالبان و همچنین ضعف حکمرانی مهاجرت در ایران، موجب تشدید مهاجرت شده‌اند. همچنین، عوامل اجتماعی-فرهنگی مانند پیوندهای تمدنی و زبانی مشترک و شبکه‌های اجتماعی، به عنوان تسهیلگرهای مهاجرت عمل کرده‌اند. براین اساس تداوم مهاجرت افغانستانی‌ها به ایران امری اجتناب‌ناپذیر است و مدیریت آن مستلزم تدوین سیاست‌های جامع و یکپارچه است.

مقدمه

محلی، ملی و بین‌المللی است. عواملی نظیر جنگ و ناامنی، تغییرات اقلیمی، بلایای طبیعی، جهانی‌شدن اقتصاد و شبکه‌های فراملی، همگی به تسریع و گسترش جریان‌های مهاجرتی دامن زده‌اند. از سوی دیگر، این مهاجرت‌ها به مثابه نیرویی قدرتمند برای ایجاد تحولات بنیادین در ابعاد گوناگون عمل کرده و پیامدهای مثبت و منفی متعددی را

مهاجرت‌های بین‌المللی به یکی از موضوعات محوری در مباحث عمومی، علمی و سیاست‌گذاری طی دهه‌های اخیر تبدیل شده است. این پدیده در حال حاضر اغلب نتیجه تغییرات پیچیده در سطوح

*نویسنده مسئول: محمدرضا جلیوند. استادیار آینده پژوهی، گروه مدیریت بازرگانی و کارآفرینی، دانشکده مدیریت و حسابداری، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

نشانی ایمیل: rezajalilvand@ut.ac.ir

استاد به این مقاله: اسمعیلی، سیدسعید، جلیوند، محمدرضا، نادری، احمد و صادقی، رسول (۱۴۰۴). پیشران‌های چندوجهی مهاجرت افغانستانی‌ها به ایران: کاوشی در تقاطع ناامنی، معیشت شکننده و پیوندهای تمدنی از نگاه خبرگان، *دوفصلنامه مطالعات جمعیتی*، ۹ (۲)، ۱۷-۱.

<https://doi.org/10.22034/jips.2025.550807.1312>

این مقاله برگرفته از رساله دوره دکتری نویسنده نخست در رشته جامعه‌شناسی با «عنوان آسیب‌شناسی و آینده نگاری مهاجرت اتباع افغانستان به ایران» است که در دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران انجام شده است.

میلیون مهاجر افغانستانی، به دلیل ملاحظات امنیتی در پی جنگ دوازده روزه - با تمام هزینه‌ها و پیامدهای آن - نمونه‌ای از همین رویکرد مقطعی و ضرورت‌محور است. این در حالی است که چند سال قبل، سیاست «درهای باز» در قبال این مهاجران در پیش گرفته شد و موج جدیدی از ورود آنان را به دنبال داشت.

از این رو، با توجه به تأثیرات مهاجرت بر جوامع مقصد و مبدأ، بررسی عمیق‌تر این موضوع ضروری به نظر می‌رسد. اهمیت این بررسی به ویژه از آنجا نشأت می‌گیرد که مطالعات نشان می‌دهند مهاجران، نمونه‌ای تصادفی از جامعه مبدأ نیستند، بلکه از نظر ویژگی‌های فردی و اجتماعی با جمعیت غیرمهاجر تمایزهای معناداری دارند (Rodríguez & Rowe, 2018). علاوه بر این، تلاش دولت‌ها برای مدیریت جریان‌های مهاجرتی و تنظیم وضعیت اقامتی مهاجران، اغلب پیامدهای ناخواسته‌ای را در پی داشته است. برای مثال، تلاش برای کنترل ورود مهاجران می‌تواند به افزایش مهاجرت‌های غیرقانونی و تبعات بعدی آن منجر شود (Rosenblum & Tichenor, 2011). بنابراین شناخت علل یا پیشران‌های مهاجرت می‌تواند به سیاست‌گذاران کمک کند تا درک دقیق‌تری از موضوع داشته باشند و سیاست‌ها و برنامه‌های شواهد محور را برای مدیریت این موضوع تدارک ببینند. براین مبنا، هدف این مطالعه بررسی عوامل و سازوکارهای مهاجرت اتباع افغانستانی به ایران، تداوم و پایداری این پدیده بود.

مبانی نظری

مهاجرت و پرداختن به علل، فرایندها و پیامدهای آن موضوعی بین رشته‌ای است. در این بخش تلاش شده است تا پیشران‌های این پدیده بر مبنای نظریه‌های رشته‌های علمی مرور شوند. در جامعه‌شناسی پرسش‌های محوری عبارت‌اند از این که چرا مهاجرت رخ می‌دهد و چه کسانی مهاجرت می‌کنند؟ و مهاجرت چگونه در طول زمان تداوم می‌یابد؟ نظریه‌های این رشته بر روابط اجتماعی، به عنوان محور اصلی درک فرآیندهای مهاجرت و حتی ادغام مهاجران تأکید دارند (Bloemraad, 2006). یکی از مفاهیم توضیح دهنده مهاجرت در این رشته گزینش‌پذیری^۱ است. براین اساس مهاجران لزوماً گروه‌های متنوع نیستند، بلکه براساس برخی از عوامل خاص در جوامع مبدأ و مقصد، گزینش می‌شوند. این عوامل عبارتند از: سرمایه انسانی نظیر سطح تحصیلات و مهارت، سرمایه اجتماعی نظیر شبکه‌های ارتباطی در کشور مقصد، انگیزه‌های فردی نظیر کسب درآمد بیشتر، تحصیل و پیوندهای خانوادگی (FitzGerald, 2022).

در عرصه مهاجرت‌های بین‌المللی، چند نظریه در رشته جمعیت‌شناسی وجود دارد که به صورت خلاصه به مرور آنها پرداخته

برای مهاجران و جوامع مبدأ و مقصد در حوزه‌های مختلف به همراه داشته است (Brettell & Hollifield, 2022).

جهان در دهه‌های گذشته شاهد افزایش مهاجرت‌های فراملی بوده است. براساس برآوردها، تعداد کل مهاجران بین‌المللی - تعریف شده به عنوان افرادی که در کشوری غیر از محل سکونت فعلی خود متولد شده‌اند - از ۷۹ میلیون نفر در سال ۱۹۶۰ به ۱۷۵ میلیون نفر در سال ۲۰۰۰ و سپس به ۳۰۴ میلیون نفر در سال ۲۰۲۴ افزایش یافته است. اگرچه بخشی از این افزایش به رشد کلی جمعیت جهان مربوط می‌شود؛ اما نسبت مهاجران به کل جمعیت جهان نیز روندی صعودی داشته است. به طوری که در سال ۲۰۲۴، مهاجران ۳/۷ درصد از جمعیت جهان را تشکیل می‌دهند که نشان‌دهنده افزایش ۱/۱ درصدی نسبت به دهه ۱۹۹۰ است (United Nations Population Division, 2025).

ایران نیز به دلیل موقعیت ژئوپلیتیکی خاص خود و همسایگی با کشورهای بی‌ثباتی نظیر افغانستان و عراق، و همچنین به دلایل اقتصادی، اجتماعی و سیاسی، همواره یک کشور مهاجرپذیر و البته مهاجرپرست بوده است. بر اساس سرشماری سال ۱۳۸۵، ۱/۳ میلیون و طبق سرشماری سال ۱۳۹۵، حدود ۱/۶۵ میلیون نفر مهاجر خارجی در ایران حضور داشته‌اند که بخش اعظم آن‌ها (تقریباً ۹۶ درصد) را مهاجران افغانستانی تشکیل می‌دادند (صادقی و همکاران، ۱۳۹۶). به دنبال به قدرت رسیدن مجدد طالبان در افغانستان در سال ۱۴۰۰، ورود مهاجران افغانستانی، به ویژه مهاجران غیرقانونی، به ایران شتاب بیشتری گرفت و این موضوع به بحث‌های گسترده‌ای در عرصه‌های عمومی و سیاسی دامن زده است. در ادامه با شکل‌گیری جنگ دوازده روزه و مواجهه امنیتی با این مسئله بدون توجه به ریشه‌های آن، به بازگشت اجباری بیش از یک میلیون مهاجر منجر شد.

با وجود نقش مهاجرپذیری ایران، این پدیده کمتر مورد توجه نظام‌مند پژوهشگران و سیاست‌گذاران قرار گرفته است، چرا که حضور مهاجران در ایران اغلب به عنوان «پدیده‌ای موقت» تلقی شده است (نصر اصفهانی، ۱۳۹۴). به عبارت دقیق‌تر، همان‌گونه که مرور ادبیات این حوزه نشان می‌دهد، اگرچه در مطالعات پیشین به صورت پراکنده به برخی از عوامل و دلایل مهاجرت افغانستانی‌ها به ایران اشاره شده است؛ اما بررسی نظام‌مندی از عوامل دافعه در افغانستان و عوامل جاذبه در ایران، در ابعاد گوناگون اقتصادی، اجتماعی-فرهنگی و سیاسی انجام نشده است. همچنین اقدامات دولت‌ها در ساماندهی این پدیده، عموماً رویکرد مقطعی و واکنشی داشته و نه برآمده از یک برنامه سیاستی همه جانبه، الگویی که در کشورهای توسعه‌یافته و حتی برخی از کشورهای در حال توسعه مشاهده می‌شود. اخراج اجباری بیش از یک

¹ Selectivity

برآورده می‌کند و شامل شرکت‌های بزرگ است که مشاغل سرمایه‌برتر و با دستمزد بهتر را فراهم می‌کنند. در مقابل، بخش ثانویه، تقاضای نوسانی یا فصلی را برآورده می‌کند و عمدتاً بر مشاغل کم‌درآمد و نیروی کار ساده متکی است (Massey et al., 1999). این نظریه تأکید می‌کند که موانع بین بخش‌ها و ماهیت اشتغال و تقاضا در بخش ثانویه، مانع از تحرک رو به بالا می‌شوند و بازده سرمایه انسانی را محدود می‌کند. چنین شرایطی اغلب کارگران بومی را از پذیرش مشاغل بخش ثانویه، به‌ویژه زمانی که موقتی یا فصلی هستند، منصرف می‌کند. با این حال، مهاجران اغلب مایل به انتخاب چنین مشاغلی هستند، به‌خصوص اگر انتظار داشته باشند که فقط برای مدت کوتاهی در کشور میزبان خواهند ماند. تقسیم‌بندی بازار کار می‌تواند به‌ویژه برای مهاجران غیرقانونی مهم باشد. از آنجا که وضعیت مهاجرتی و موقعیت‌های خانوادگی آن‌ها ممکن است آنان را وادار به پذیرش مشاغل نامطلوب کند (Bean & Brown, 2022).

نظریه شبکه‌ای در سطح خرد به تبیین این موضوع می‌پردازد که چگونه ارتباطات بین کنشگران بر تصمیمات مهاجرتی آنان تأثیر می‌گذارد. این ارتباطات معمولاً مهاجران را چه قبل و چه بعد از ورود، به اعضای خانواده و فرصت‌های شغلی پیوند می‌دهد. زمانی که تعداد زیادی از افراد از یک مکان خاص به مکان دیگر مهاجرت کنند، فرآیند «علیت تجمعی» ممکن است رخ دهد که در آن پیوندهای متعدد با جوامع مبدأ، مهاجرت مستمر و گاهی فزاینده را تسهیل می‌کند (Massey et al., 1993). مبادله اطلاعات و تشکیل روابط مبتنی بر اعتماد، سنگ بنای شبکه‌های مهاجرتی هستند. مهاجران اغلب از در دسترس بودن مشاغل یا قیمت نسبی نیروی کار در کشور مقصد اطلاع دقیقی ندارند. در عوض، آنها معمولاً اطلاعاتی درباره یک شغل خاص دارند که نشانگر فرصتی در بازار کار مقصد است. مهاجران همچنین به روابط غیررسمی اعتماد متکی هستند تا ریسک‌های مرتبط با نقل مکان به سرزمینی خارجی را به حداقل برسانند. این شبکه‌ها - که در قالب تماس با دوستان، خانواده و کارفرمایان ظاهر می‌شوند - ابزار مهمی هستند که از طریق آن مهاجران سرمایه اجتماعی کسب کرده و بدین ترتیب مخاطرات مهاجرت را کاهش می‌دهند (Granovetter & Swedberg, 1992).

همچنین تغییرات جمعیتی ناشی از باروری زیر سطح جایگزینی در سطح ملی ممکن است منجر به پذیرش مهاجرت از کشورهای دیگر شود. علاوه بر این، باروری زیر سطح جایگزینی جمعیت بومی، همراه با پیرشدن جمعیت متولدین دوره انفجار زادوولد و ارتقای عمومی سطح تحصیلات، منجر به کاهش جمعیت در سنین کار با مهارت‌های پایین شده است. این امر خلأی در نیروی کار کم‌مهارت ایجاد کرده که به

می‌شود. براساس نظریه نئوکلاسیک مهاجرت، عدم تعادل کلان بین مناطق مختلف از نظر عرضه و تقاضای نیروی کار، با تفاوت دستمزدها هست که محرک مهاجرت است. در سطح خرد، افراد به صورت عقلانی محاسبه می‌کنند که آیا منافع اقتصادی مهاجرت از هزینه‌های آن بیشتر است یا خیر؟ مهاجرت در این چارچوب، یک راهبرد سرمایه‌گذاری برای حداکثرسازی بازده نیروی کار محسوب می‌شود (Bean & Brown, 2022).

نظریه‌های نوین اقتصادی مهاجرت پیش‌بینی می‌کنند که موقعیت اجتماعی، درآمد نسبی و پتانسیل تحرک اجتماعی افراد بر مهاجرت تأثیر خواهند گذاشت. در این زمینه، پژوهشگران تأکید می‌کنند که نه تنها دستمزدهای پایین‌تر، بلکه نابرابری بیشتر اجتماعی و اقتصادی نیز مهاجرت را دامن می‌زند (Hernández-Leon, 2008). عامل ایجادکننده این نابرابری‌ها شامل «شکست بازار» است که اغلب مانع تحرک اجتماعی و اقتصادی می‌گردند. خانوارها در چنین مناطقی با اعزام یک یا چند عضو خانواده‌شان به کشورهای خارجی پاسخ می‌دهند تا با ایجاد درآمد و سرمایه بتواند برای کاهش ریسک کوتاه‌مدت و بلندمدت در کشور مبدأ (جایی که خانوار اصلی مستقر است) مورد استفاده قرار گیرد. حواله‌های ارسالی این مهاجران سپس برای مصارف خانگی، سرمایه‌گذاری مجدد در تولید خانگی، کشاورزی یا کسب‌وکارهای کوچک جدید استفاده می‌شوند (Massey et al., 1999). نظریه‌های نوین اقتصادی، با تأکید بر واکنش‌های خانوار به شرایط اجتماعی و اقتصادی، توضیح دهنده سطح غیرمعمول بالای اشتغال در میان خانوارهای مهاجران غیرقانونی حتی با دستمزدهای پایین هستند. این دیدگاه در تضاد با نظریه نئوکلاسیک قرار دارد که اساساً بیان می‌دارد مهاجران ممکن است دوره‌های بیکاری را به امید یافتن دستمزدهای بالاتر تحمل کنند. پژوهشگران با استفاده از مفهوم «مدت‌زمان مورد انتظار اجتماعی»^۱ نشان می‌دهد که چگونه شرایط بازار کار در هر دو کشور مبدأ و مقصد نه تنها بر بازده مورد انتظار مهاجران از کار، بلکه بر طول افق زمانی آن‌ها و همچنین تحمل دوره‌های بیکاری تأثیر می‌گذارد. بنابراین، در حالی که نظریه نئوکلاسیک ممکن است انگیزه‌های اولیه مهاجران برای جابجایی را توضیح دهد، نظریه‌های اقتصادی نوین اهمیت اشتغال، تداوم آن و همچنین پویایی‌های اسکان جریان‌های کاری - به ویژه مهاجران غیرقانونی - را به شکلی مناسب‌تر تبیین می‌کنند (Bean & Brown, 2022).

نظریه بازار کار دوگانه، شرکت‌ها و کارکنان آن‌ها را به دو بخش اولیه و ثانویه تقسیم می‌کند. بخش اولیه، تقاضای اساسی در اقتصاد را

¹ Socially Expected Durations

کم‌مهارت زیاد است، بیان می‌کند که مهاجران لزوماً جای کارگران بومی را نمی‌گیرند و همچنین از آنجای که مهاجران منزلت اجتماعی خود را در نسبت با جامعه محل مهاجرت‌شان ارزیابی می‌کنند، حاضرند در این بخش‌ها در کشورهای مبدأ فعالیت کنند چرا که در هر صورت مزایا و منزلت بیشتری برای آنان نسبت به جامعه مبدأ به همراه دارد (Massey et al., 1999).

نظریه‌های که ابعاد اجتماعی مهاجرت را نیز برجسته کرده‌اند حائز دلالت‌های مهمی برای توضیح مهاجرت هستند. در این میان می‌توان به نظریه شبکه اشاره کرد که بر روابط اجتماعی مهاجران در جامعه مقصد و مبدأ تأکید دارد. روابط اجتماعی مهاجران به عنوان یک منبع حمایتی ضمن فراهم کردن اطلاعات برای آنان در زمینه‌های نظیر در دسترس بودن مشاغل یا قیمت نسبی نیروی کار در کشور مقصد، خطرات مهاجرت را نیز کاهش می‌دهد (Massey et al., 1993). نظریه بنیادین مهاجرت نیز عوامل دافعه مهاجرت در کشورهای مبدأ نظیر بیکاری، دستمزد پایین، ناآرامی‌های سیاسی و عوامل جاذبه کشورهای مقصد مانند فرصت‌های شغلی، دستمزد بالاتر و ثبات سیاسی برای توضیح مهاجرت برجسته می‌کند (Martin, 2022). براین اساس می‌توان گفت مهاجرت بین‌المللی نتیجه مجموعه‌ای از عوامل در سطح کلان در کشورهای مبدأ و مقصد مهاجرت و همچنین انتظارات مهاجران از مزایای مهاجرت است. البته مهاجرات‌های ناشی از بی‌ثباتی سیاسی و ناامنی متفاوت از مهاجرت‌های اقتصادی است. در این نوع مهاجرت‌ها، مهاجران برای حفظ جان خود و خانواده‌شان اقدام به مهاجرت می‌کنند.

پیشینه پژوهش

مرور پیشینه پژوهش‌های داخلی در ارتباط با حضور مهاجران افغانستانی در ایران را می‌توان حول چند موضوع دسته‌بندی کرد. دسته نخست، بر عوامل حضور مهاجرت افغانستانی‌ها در ایران تمرکز داشته‌اند. در این زمینه آنها نشان می‌دهند که جنگ داخلی و بین‌المللی، ناامنی، نبود فرصت‌های شغلی و بنابراین بیکاری و فقر، شبکه‌های فراملی مهاجرتی، همسایه بودن و مرز مشترک، ادامه تحصیلات، پیروی از خانواده، نبود امنیت برای شیعیان در سایه حکومت طالبان از عمده عوامل مهاجرت افغانستانی‌ها به ایران هستند (عباسی‌شوازی و همکاران، ۱۳۹۵؛ محمدی و همکاران، ۱۳۹۸؛ Wickramasekara et al., 2006). در سطح خرد نیز ویژگی‌های نظیر سن (افراد در سن ۱۸ الی ۲۵ سال)، تحصیلات (افراد با تحصیلات بالاتر)، تاهل (افراد مجرد) و قومیت (هزاره و تاجیک) بیشترین اثر را بر تمایل به مهاجرت دارند (صادقی و همکاران، ۱۳۹۸).

نوبه خود موجب افزایش مهاجرت شده است. به‌طور خلاصه، این دیدگاه نظری بر تغییر الگوهای جمعیتی و اقتصادی تأکید دارد که نتیجه آن کاهش تعداد افراد بومی برای پر کردن مشاغل کم‌مهارت است. این وضعیت به نوبه خود منجر به پرشدن فزاینده این مشاغل توسط مهاجران کم‌مهارت و تغییرات همراه در ترکیب قومی جوامع پذیرنده می‌شود (Coleman, 2006).

اقتصاددانان نیز به نظریه‌های عقلانی رفتار انسانی متکی هستند. آنها پیش‌فرض‌های خود را عمدتاً در چارچوب مفاهیم کمبود و انتخاب مطرح می‌کنند و همانند جامعه‌شناسان، توجه ویژه‌ای به مسئله گزینش‌پذیری دارند تا علل و تأثیرات مهاجرت را بررسی کنند. در اقتصاد کلان موضوعاتی نظیر ارزش مهاجران برای جامعه میزبان (ثروت و مهارت) و مقصد (نیروی کار) و سودهای خاص ناشی از مهاجرت مورد توجه است. در اقتصاد خرد، اقتصاددانان، مهاجران را به مثابه عاملانی حداکثرکننده مطلوبیت در نظر می‌گیرند که فرصت‌ها را براساس محاسبه هزینه-فایده ارزیابی نموده و بر مبنای این ارزیابی عمل می‌کنند (Brettell & Hollifield, 2022). در این رشته نیز چند رویکرد نظری به تبیین مسئله مهاجرت پرداخته‌اند. براساس نظریه‌های بنیادی مهاجرت، عوامل دافعه کشورهای مبدأ نظیر بیکاری، دستمزد پایین، ناآرامی‌های سیاسی و عوامل جاذبه کشورهای مقصد نظیر فرصت‌های شغلی، دستمزد بالاتر و ثبات سیاسی توضیح دهنده مهاجرت است. البته این مدل پیچیدگی‌های تصمیم‌گیری فردی را نادیده می‌گیرد. براساس رویکرد اقتصاد جدید مهاجرت کار^۱ مهاجرت تصمیمی خانوادگی است، نه فردی و هدف آن کاهش ریسک اقتصادی از طریق تنوع‌بخشی به درآمد است (Martin, 2022).

از میان نظریه‌های که مرور شدند، چند نظریه قدرت تبیین‌کنندگی بیشتری برای توضیح مهاجرت به‌ویژه مهاجرت غیرقانونی دارند. نظریه‌های نوین اقتصادی با تکیه بر مفهوم «مدت‌زمان مورد انتظار اجتماعی» توضیح می‌دهند که شرایط بازار کار در هر دو کشور مبدأ و مقصد نه تنها بر بازده مورد انتظار مهاجران از کار، بلکه بر طول افق زمانی آن‌ها و همچنین تحمل دوره‌های بیکاری تأثیر می‌گذارد. بنابراین، اهمیت اشتغال، تداوم آن و همچنین پویایی‌های اسکان جریان‌های کاری را به شکلی مناسب‌تر تبیین می‌کنند (Bean & Brown, 2022). برای مثال مهاجران ممکن است به امید داشتن شرایط بهتر از آینده در کوتاه‌مدت حاضر به کار در مشاغل کم درآمد نیز باشند. در همین راستا نظریه بازار کار دوگانه با برجسته کردن «دوگانگی اقتصادی» بازار کار و سرمایه یعنی بخش‌های سرمایه‌بر که نیازمند نیروی کار ماهر است و بخش‌های کاربر که نیازمند نیروی کار

¹ New Economics of Labor Migration - NELM

جمعیتی و زمینه‌ای، قومیت، تحصیلات، وضعیت زناشویی، ترکیب همسایگان و مدت مهاجرت در ایران اثر معنی‌داری بر نیت مهاجرتی بازگشت‌کنندگان داشته است. از همین رو، می‌توان گفت بازگشت به افغانستان تجربه‌ای شکست خورده‌ای است که در آن بسیاری از بازگشت‌کنندگان نه تنها به خاطر عوامل فردی و زمینه‌ای، بلکه به خاطر ساختار وضعیت نامناسب امنیتی و اقتصادی قصد مهاجرت دوباره دارند (عباسی‌شواری و همکاران، ۱۳۹۵).

مهاجرت افغانستانی‌ها موضوع مطالعه پژوهش‌های خارجی نیز بوده است. برای مثال، مونستی^۱ و همکاران (۲۰۰۶) نشان می‌دهد که مهاجرت تنها واکنشی به جنگ و فقر نیست، بلکه یک راهبرد معیشتی تاریخی و فرهنگی است. براین اساس افغان‌ها از طریق مهاجرت، خطرات اقتصادی و امنیتی را کاهش می‌دهند و به دارایی‌های خود تنوع می‌بخشند. در این میان عمده علل و انگیزه‌های مهاجرت نیز عبارتند از: جنگ و ناامنی، رشد جمعیت و کمبود زمین، خشکسالی و بحران کشاورزی، نبود حاکمیت قانون و فساد، توسعه نامتوازن اقتصاد و نبود فرصت‌های شغلی به‌ویژه در مناطق محروم. شبکه‌های فراملی مهاجران در کشوری همچون ایران نیز گردش پیوسته مهاجران، پول، کالا و اطلاعات را ممکن ساخته است. این شبکه‌ها فراتر از پیوندهای خویشاوندی و قومی عمل می‌کنند و نقش حیاتی در یافتن شغل، اسکان، اطلاعات و انتقال پول دارند. بیشتر مهاجران به‌صورت غیرقانونی با کمک قاچاقچیان و شبکه‌های اجتماعی وارد ایران می‌شوند. چالش‌های بازگشت مهاجرین نیز عبارتند از: نبود امنیت، شغل و خدمات پایه در افغانستان و تغییر سبک زندگی و انتظارات مهاجران پس از سال‌ها اقامت در کشورهای میزبان.

لوشمان^۲ و همکاران (۲۰۱۴) در مطالعه‌ای به دنبال درک ویژگی‌های مهاجران غیرقانونی و عوامل مؤثر بر تصمیم‌گیری آنان برای مهاجرت بوده‌اند. در ارتباط با ویژگی‌های مهاجران یافته‌ها نشان می‌دهد بیش از ۸۰ درصد مرد، میانگین سن آنان در زمان مهاجرت ۲۳ سال و ۷۵ درصد فاقد تحصیلات رسمی هستند. همچنین هزاره‌ها نسبت به پشتون‌ها تمایل بیشتری برای مهاجرت غیرقانونی داشته‌اند. در مجموع، مهاجرت غیرقانونی از افغانستان عمدتاً توسط مردان جوان، کم‌سواد و بیکار انجام می‌شود، دلایل مهاجرت از عوامل امنیتی به اقتصادی تغییر کرده و شبکه‌های اجتماعی و حمایت مالی خانواده نقش کلیدی در تسهیل مهاجرت غیرقانونی ایفا می‌کنند. یافته‌های سازمان بین‌المللی مهاجرت^۳ (۲۰۱۹) نیز نشان می‌دهد مهاجرت افغان‌ها تحت تأثیر دو عامل در هم تنیده فقر اقتصادی و ناامنی است که این دو عامل به صورت متقابل هم دیگر را تقویت می‌کنند. همچنین

شرایط و تجربه مهاجران در جامعه ایران موضوع بعدی مورد توجه این مطالعات است. به لحاظ اقتصادی مهاجرت به ایران سبب یادگیری و آموزش و مهارت برای مهاجران شده است. این موارد در کنار میزان اقامت بیشتر و نوع حرفه نیز باعث شده مهاجران به هنگام بازگشت به کشورشان بهتر در بازار کار ادغام شوند. در ایران نیز نوع حرفه و میزان درآمد مهاجران با حضور قانونی و میزان تحصیلات آنان رابطه دارد. همچنین مهاجران از میزان درآمدشان در ایران راضی‌اند و همین رضایت بر پایداری مهاجران و تصمیم دوباره به مهاجرت به ایران تأثیر گذاشته است (عیسی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۹). به لحاظ تجربه اقتصادی مهاجران افغانستانی از لحاظ سلسله مراتب شغلی عمدتاً در مشاغل پایین با سطوح پایین مهارتی و درآمدی متمرکز هستند (صادقی و همکاران، ۱۳۹۶). کارفرمایان نیز عمده دلایل به کارگیری مهاجران اتباع را به ترتیب مسئولیت‌پذیری کارگران، آمادگی برای کارهای سخت، دستمزد پایین‌تر، دشواری برای استخدام کارگران ایرانی و عدم پرداخت هزینه‌های جانبی بیان کرده‌اند (Wickramasekara et al., 2006).

دسته‌ای دیگر از مطالعات وضعیت نسلی مهاجران را بررسی کرده‌اند. در این زمینه یافته‌ها نشان می‌دهد تفاوت‌های بین‌نسلی محسوسی در زمینه سواد بین مهاجران در داخل ایران وجود دارد. در سال ۱۳۹۰ حدود ۶۲ درصد مهاجران خارجی در ایران با سواد بوده‌اند که این میزان برای نسل اول ۴۴ درصد و برای نسل دوم ۷۴ درصد بوده است. مقایسه میزان تحصیلات مهاجران افغانستانی بیانگر سطح سواد بالاتر آنها در تمامی گروه‌های سنی در مقایسه با هم‌تایان خود در افغانستان است. این بهبود برای نسل دوم مهاجران به مراتب بیشتر است. ساختار شغلی مهاجران خارجی و مقایسه آن با ایرانی‌ها بیانگر وجود تفاوت و نابرابری محسوسی است. البته شدت این نابرابری‌ها برای نسل دوم در مقایسه با نسل اول اندکی کمتر است (صادقی و همکاران، ۱۳۹۶).

در نهایت، دسته دیگر از مطالعات بازگشت مهاجران به کشور مبدأشان را مورد بررسی قرار داده‌اند. عمده دلایل تمایل مهاجران برای ماندن در ایران عبارت‌اند از: امنیت شغلی و مالی بیشتر، اشتراکات فرهنگی-زبانی و دینی و مذهبی، حمایت از افغانستانی‌ها در نتیجه انقلاب اسلامی و مواردی نظیر جنگ و ناآرامی، نبود امنیت اقتصادی و عدم امنیت برای شیعیان در سایه حکومت طالبان (جمشیدی‌ها و علی‌بابایی، ۱۳۸۱). در مجموع، بازگشت مهاجران به افغانستان موفق نبوده به گونه‌ای که بیش از نیمی از آنها تمایل بسیار بالایی برای مهاجرت دوباره از افغانستان خود را نشان داده‌اند. از میان متغیرهای

¹ Monsutti

² Loschmann

³ International Organization for Migration

پژوهش‌های که مرور شدند، ضمن شناسایی عوامل متعدد برای مهاجرت افغانستانی‌ها، بیشتر بر عوامل داخل افغانستان (عوامل دافعه) برای مهاجرات به کشورهای دیگر تاکید کرده بودند؛ اما اینکه چرا مهاجران افغانستانی ایران را به عنوان مقصد مهاجرت انتخاب می‌کنند (عوامل جاذبه) و در ایران باقی می‌مانند (عوامل تداوم اقامت) تا حدود زیادی در این پژوهش‌ها مغفول مانده است. همچنین این پژوهش‌ها، بیشتر بر مصاحبه با مهاجران افغانستانی برای درک علل مهاجرت آنها تمرکز داشتند، ضمن تاکید بر اهمیت این موضوع، لازم است دیدگاه خبرگان این حوزه که درک عمیق‌تری از علل و سازوکارهای مهاجرت اتباع افغانستانی به ایران دارند، نیز کاویده شود تا شناخت همه‌جانبه‌تری از این پدیده حاصل شود.

روش پژوهش و داده‌ها

روش این پژوهش کیفی، مبتنی بر رویکرد تفسیرگرایی است و راهبرد پژوهش بر مبنای روش تحلیل مضمون طراحی شد. ابزار گردآوری داده‌ها مصاحبه نیمه ساختاریافته بود. جامعه مطالعه را خبرگان حوزه مهاجرت تشکیل می‌دادند. جهت انتخاب مشارکت‌کنندگان پژوهش از فن نمونه‌گیری هدفمند و گلوله برفی استفاده شد. براین اساس با چهل نفر از خبرگان مهاجرت در شهر تهران در سال ۱۴۰۴ مصاحبه به عمل آمد. معیارهای انتخاب نمونه داشتن دانش و تجربه در حوزه مهاجرت بود، به‌گونه‌ای که با اساتید دانشگاه، پژوهشگران، وزرای سابق دولت ایران و معاون وزرای دولت افغانستان، نمایندگان مجلس، روزنامه‌نگاران، خبرنگاران، فعالان اجتماعی و فرهنگی حوزه مهاجرت به روش حضوری مصاحبه انجام گردید. دراین زمینه سوال‌های درباره عوامل مهاجرت افغانستانی‌ها به ایران و پیامدهای آن در ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، امنیتی و غیره و ویژگی‌های مهاجران از مصاحبه‌شوندگان پرسیده شد. تجزیه و تحلیل یافته‌ها با کدگذاری سه مرحله: کدهای پایه، کدهای سازمان‌دهنده و کد فراگیری انجام شد. جهت ارتقای کیفیت و اطمینان بخشی به داده‌ها علاوه بر آن که سؤالات مصاحبه بر مبنای ادبیات پژوهش و مفاهیم حساس طراحی شد، راهنمای مصاحبه در اختیار خبرگان این حوزه قرار گرفت و بعد از چند مرحله رفت‌وبرگشت، سؤالات طراحی گردید. برای نیل به اعتماد به یافته‌ها، از راهبردهای همچون جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها به‌صورت رفت و برگشتی، مثلث‌سازی^۳ از طریق گردآوری شواهد از منابع مختلف حوزه مربوطه استفاده گردید. ملاحظات اخلاقی به‌منظور جمع‌آوری داده‌ها عبارت بودند از: جلب رضایت مشارکت‌کنندگان برای انجام

شبکه‌های فراملی نقش حیاتی در تسهیل مهاجرت و کاهش هزینه‌های آن ایفا می‌کنند. در نهایت، بهبود شرایط امنیتی و اقتصادی کلید کاهش تمایل به مهاجرت هستند.

ناصح^۱ (۲۰۲۴) به بررسی وضعیت مهاجران افغانستانی در ایران پرداخته است. برآوردهای این مطالعه نشان می‌دهد ایران میزبان میلیون‌ها مهاجر افغانستانی است (۳/۵ تا چهار میلیون نفر). از میان این مهاجران تنها هشتصد هزار نفر کارت آمایش دارند و حدود ۱/۵ میلیون نفر پاسپورت دارند که به آنها اجازه اقامت موقت می‌دهد و سایر آنها (حدود ۱/۵ تا دو میلیون نفر) به صورت غیرقانونی در ایران اقامت دارند. از علل عمده مهاجرت اتباع افغانستانی به ایران به مواردی نظیر جنگ و ناامنی، فقر و بحران‌های اقتصادی و پیوندهای تاریخی، فرهنگی و مذهبی اشاره شده است. عمده دلایل ایران برای میزبانی مهاجران افغانستانی، انگیزه‌های بشردوستانه، ملاحظات اقتصادی نظیر پذیرش نیروی کار ارزان برای بخش‌های خاصی از اقتصاد و نفوذ ژئوپولیتیک اشاره شده است. وضعیت مهاجران افغانستانی در ایران نیز به بن‌بست رسیده است. آنها نه می‌توانند در ایران به صورت کامل ادغام شوند و نه می‌توانند با امنیت خاطر به کشور خود بازگردند. با وجود این که ایران چندین دهه میزبان چند میلیون اتباع افغانستانی بوده است؛ اما سیاست‌های نظام‌مند برای ادغام آنها تدوین و اجرا نشده است به نحوی که سیاست‌های و اقدامات در قبال آنان همواره بین میزبانی اجباری (به دلایل اقتصادی و انسانی) و اخراج‌های دوره‌ای (به دلایل سیاسی و امنیتی) در نوسان بوده است.

دشتی^۲ (۲۰۲۲) چهار روند تاریخی در مهاجرت خارجی افغانستانی‌ها را شناسایی کرده است که عبارتند از: الف) اشغال شوروی (۱۹۷۹-۱۹۸۹)، در این سال‌ها بیش از شش میلیون افغانستانی به کشورهای همسایه مهاجرت کردند، ب) جنگ داخلی و دوره طالبان (دهه ۱۹۹۰)، در این دهه درگیری‌های داخلی و حاکمیت طالبان موج جدیدی از مهاجرت را ایجاد کرد، ج) دوره پس از ۲۰۰۱، در این دوره با وجود بازگشت میلیون‌ها مهاجر به افغانستان، ناامنی و فساد اداری بازهم باعث تداوم مهاجرت شد و د) بازگشت طالبان در سال ۲۰۲۱ پس از خروج نیروهای آمریکایی و سقوط دولت. دشتی تعیین‌کننده‌های اصلی مهاجرت در این دوره‌ها را بی‌ثباتی سیاسی و اقتصادی ناشی از چهار دهه جنگ، مداخلات کشورهای خارجی از جمله شوروی و آمریکا، خشکسالی و قحطی ناشی از تغییرات آب و هوایی و ناامنی و تهدید جانی برمی‌شمارد. مقصد مهاجران نیز کشورهای ایران و پاکستان بوده و ترکیه نیز به عنوان مسیر عبور به اروپا به ویژه آلمان مورد توجه بوده است.

¹ Naseh

² Dashti

³ Triangulation

مصاحبه و ضبط آن؛ حفظ گمنامی مشارکت‌کنندگان و رعایت بی‌طرفی در تفسیر یافته‌ها.

یافته‌ها

یافته‌ها نشان داد، مهاجرت اتباع افغانستانی به ایران دلایل متعدد اقتصادی، اجتماعی-فرهنگی و امنیتی-سیاسی دارد. در ادامه به

بررسی مضامین هر یک از ابعاد فوق پرداخته شده است.

۱. بُعد اقتصادی

جدول ۱، مضامین عمده علل اقتصادی مهاجرت اتباع به ایران را نشان می‌دهد.

جدول ۱. تحلیل مضمون علل اقتصادی مهاجرت اتباع افغانستانی به ایران

Table 1. Thematic Analysis of the Economic Causes of Afghan Migration to Iran

مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر
مهاجرت در نتیجه فقر شدید، کاهش کمک‌های مالی بین‌المللی، مهاجرت برای پیدا کردن کار، افغانستان به‌عنوان جامعه‌ای فقیر، نابرابری بین مناطق مختلف کشور.	فقر شدید در افغانستان	معیشت شکننده ناشی از فقر ساختاری
نگاه مثبت حکمرانان به نیروی کار ارزان مهاجران، عدم تمایل طبقه تحصیل کرده برای انجام کارهای یدی، کاهش نیروی کار یدی در ایران، نیازمندی اقتصادی ایران به نیروی کار ارزان، نیاز و نفع کارفرماها به نیروی کار ارزان.	نیاز بخش‌های از اقتصاد ایران به نیروی کار مهاجران	وابستگی ساختاری به نیروی کار کم‌مهارت جایگزین
بی‌سواد بودن بخش زیادی از مهاجران، پایین بودن سطح مهارت در میان مهاجران	پایین بودن سطح مهارت در میان مهاجران	
اقتصاد یارانه‌ای ایران و قیمت پایین کالاها و پایین بودن نرخ کالا و خدمات در ایران	اقتصاد یارانه‌ای ایران و ارزان بودن کالا و خدمات برای مهاجران	اقتصادی یارانه‌ای به مثابه عامل جذب مهاجرت

همان‌گونه که در جدول ۱ مشاهده می‌شود سه مضمون فراگیر توضیح دهنده پیرامون‌های اقتصادی مهاجرت اتباع به ایران است. نخست، معیشت ساکنان افغانستان در نتیجه فقر ساختاری شکننده است و شرایط اقتصادی و اجتماعی پس از تسلط طالبان در سال ۱۴۰۰ این وضعیت را تشدید کرده است. براساس برخی از گزارش‌ها بیش از هفتاد درصد جمعیت این کشور در فقر زندگی می‌کنند (UNPD, 2024). افزون بر فقر، نابرابری در میان بخش‌های مختلف افغانستان برجسته است. از یک سو، شکاف عمیقی بین فقرا و ثروتمندان متشکل از اقلیت زمین‌داران بزرگ، مقامات، نظامیان و قاچاقچیان و اکثریت فقیر متشکل از کشاورزان خرده‌پا، کارگران روزمزد، دام‌داران و عشایر و طبقه حاشیه شهری وجود دارد. از سوی دیگر، بین مناطق شهری و روستایی و گروه‌های قومی و زبانی نیز نابرابری وجود دارد. طی دهه‌های گذشته فقر و نابرابری به دلایل جنگ، فساد، ساختارهای قومی-قبیله‌ای و تغییر حکومت‌ها به پدیده‌ای ساختاری، چندبعدی و عمیقاً ریشه‌دار بدل شده است. این موارد، سبب فقر در میان بخش زیادی از جمعیت شده است. در مجموع، نابرابری، بیکاری، فقر و معیشت شکننده در نتیجه آنها، از عمده علل مهاجرت هستند. کاهش کمک‌های بین‌المللی در سال‌های اخیر نیز به تشدید فقر منجر شده است. در این رابطه E19^۱ بیان داشته‌اند:

«براساس گزارش‌های سازمان‌های بین‌المللی حدود یک سوم افغانستان در فقر و گرسنگی شدید زندگی

می‌کنن و میزان فقر عمومی بسیار بیشتر است، خوب اینکه تلاش می‌کنن از افغانستان خارج بشن، طبیعیه برای زنده ماندن.»

همچنین یکی از عناصر مهم در جذب و ادامه اقامت مهاجران افغانستانی در ایران، وابستگی ساختاری بخش‌های از اقتصاد ایران به نیروی کار کم‌مهارت جایگزین و ارزان‌قیمت است. از سوی دیگر نگاه مثبت برخی از حکمرانان و کارفرمایان به استفاده از نیروی کار ارزان سبب تقویت جذب مهاجران در این بخش‌های اقتصادی شده است. لازم به گفتن است که عمده مهاجران افغانستانی بی‌سواد یا کم‌سواد و کم‌مهارت هستند. بدین ترتیب، تقاطع سه عامل کلیدی یعنی نیاز بخش‌هایی از اقتصاد ایران به نیروی کار ارزان، تمایل نداشتن نیروی کار داخلی به فعالیت در این بخش‌ها و وجود نیروی کار کم‌مهارت و ارزان در افغانستان، سبب مهاجرت افغانستانی‌ها به ایران و جذب آنها در این بخش‌های اقتصادی شده است. در این رابطه E33 بیان داشته‌اند:

«نیروهایی که از بیرون ایران می‌آیند، نیروهای ماهر نیستند مانند افغانستانی و بی‌سواد هستند، بنابراین ایران مزیتی شده برای مهاجرانی که ایران رو بیشتر برای کار یدی و بدنی انتخاب کردن.»

در نهایت، وجود نظام یارانه گسترده در کشور و به تبع آن پایین بودن قیمت انرژی، خدمات عمومی و کالاهای اساسی در مقایسه با کشورهای منطقه، به‌مثابه عامل جاذبه اقتصادی برای مهاجران

^۱ به منظور حفظ گمنامی مصاحبه‌شونده‌گان تنها به شماره مشارکت‌کنندگان در پژوهش اشاره شده است.

کشور را نابود کرد و باعث شکل‌گیری حکومت ناتوان و شکننده شده است. در چنین شرایطی، امنیت وجودی شهروندان افغانستانی به طور مداوم در معرض تهدید قرار گرفته است. در نتیجه بسیاری از ساکنان این کشور برای حفظ جان خود و خانواده‌شان مجبور به مهاجرت از جمله به ایران شده‌اند. با اتمام جنگ و برقرار امنیت نسبی نیز بسیاری از پناهنده‌ها تمایلی برای بازگشت به افغانستان نداشته و در ایران ماندگار شده‌اند. بنابراین شاهد تثبیت حضور بخش زیادی از مهاجران در کشور می‌باشیم. E14 در این زمینه بیان کرده‌اند:

«وقتی کودتای کمونیست‌ها اتفاق افتاد بعد از یک سال شوروی به این کشور حمله کرد. حضور افغان‌ها در اینجا دیگه پدیده پناهندگی بود، یا زمانی که آمریکا حمله کرد بازهم دسته‌ای دیگر به ایران پناهنده شده و بخش زیادی از این‌ها دیگر به کشورشان بازنگشتن.»

تغییرات مداوم و اغلب همراه با خشونت در نظام‌های سیاسی حاکم بر افغانستان، علت ناامنی ساختاری و شکست فرایند ایجاد ملت واحد در این کشور بوده است. بخشی از این بی‌ثباتی سیاسی ریشه در بافت اجتماعی چند پاره این کشور دارد. جامعه افغانستان با ترکیبی از گروه‌های قومی و مذهبی متنوع (عمدتاً پشتون، تاجیک، هزار و ازبک/تسنن/تشیع) تعریف شده که هویت‌های قومی قبیله‌ای آنها بر هویت ملی تقدم دارد. از سوی دیگر در غیاب قرارداد اجتماعی فراگیر، مبتنی بر توزیع منصفانه منابع سیاسی، اقتصادی و اجتماعی بین همه گروه‌ها، رقابت بر سر کنترل دولت مرکزی به میدانی برای تعارضات قومی بدل شده است. این وضعیت با نفوذ ایدئولوژی‌های تندروانه و تمامیت خواه در درون برخی از گروه‌ها تشدید شده که به جای تاکید بر دولت-ملتی واحد، بر انحصارطلبی قومی و حذف دیگری‌ها تاکید دارد. بنابراین، هر تغییر حکومت نه به مثابه گذاری مسالمت آمیز، بلکه به مثابه تغییر خشونت بار تجربه شده است که به جای حل منازعه دموکراتیک مسئله، به تداوم چرخه خشونت و ناامنی مستمر دامن زده است. E8 در این باره گفته است:

«افغانی‌ها در مناطق مختلف به شدت در تعارض با هم هستند. هزاره و تاجیک با مناطق پشتو متفاوت هستند و هیچگاه اجازه نمی‌دهن رئیس جمهور از آن مناطق انتخاب شود. این تضادها در دهه‌های اخیر بارها فعال شده است و سبب خشونت شده است.»

افغانستانی عمل کرده است. این شکاف قیمتی بین ایران و کشورهای همسایه افغانستان، مهاجران را به‌رغم دریافت دستمزدهای پایین به سمت ایران سوق داده است. این وضعیت هزینه‌های زندگی و حتی هزینه‌های ماندگاری را برای آنان به شکل قابل توجهی کاهش داده و امکان پس‌انداز و ارسال حواله را برای خانواده‌هایشان را در کشور مبداء فراهم کرده است. مهاجران افغانستانی از طریق صرافی‌ها، حواله‌های زیادی را به کشورشان و برای خانواده‌هایشان ارسال می‌کنند. همچنین زیست بسیاری از مهاجران مجرد در محل کار بدون هزینه اسکان یا اقامت چندین نفر از آنها در یک منزل ارزان قیمت هزینه‌های زندگی آنان را کاهش داده است. پس نظام یارانه‌ای کشور به صورت یک عامل پنهان و پیش‌بینی نشده جذابیت کشور را به‌عنوان مقصد مهاجرتی افزایش داده است. این عامل در کنار هزینه‌های پایین زندگی مهاجران ایران را به مقصدی مناسب برای آنان تبدیل کرده است. E4 در این زمینه بیان داشته‌اند:

«ما جامعه‌ای هستیم که بیشتر به یارانه متکی هستیم. خیلی از زمینه‌ها برای اینها کشش مهاجرتی ایجاد کرده. اینها اولین انتخابشون، مطلوب‌ترین انتخابشون ایران است.»

۲. بُعد سیاسی - امنیتی

برخی از عوامل سیاسی-امنیتی در جامعه افغانستان و ایران نیز زمینه‌ساز مهاجرت به ایران بوده است. جدول ۲ مضامین این حوزه را نشان می‌دهد.

افغانستان در دهه‌های اخیر، شاهد جنگ، درگیری‌های طولانی مسلحانه و بی‌ثباتی سیاسی بوده است. این موارد سبب الگوی مهاجرت اجباری گسترده شده است. حمله نظامی اتحاد جماهیر شوروی (در سال ۱۳۵۸) و در ادامه مداخله نظامی به رهبری ایالات متحده (در سال ۱۳۸۰) به همراه درگیری‌های داخلی بین گروه‌های مختلف، هر یک به نوبه خود سبب تشدید چرخه خشونت، ناامنی گسترده و تضعیف اقتصاد این کشور شده است. پس از خروج شوروی، رقابت میان گروه‌های مختلف از جمله طالبان برای به دست گرفتن قدرت به جنگ داخلی منجر شد. تسلط حکومت طالبان در طی سال‌های (۸۰-۱۳۷۵) نمونه برجسته سرکوب سایر گروه‌های جامعه افغانستان بود. این توالی طولانی مدت از جنگ و ناامنی، برخی از زیرساخت‌های حیاتی این

جدول ۲. عوامل سیاسی - امنیتی زمینه‌ساز مهاجرت اتباع افغانستانی به ایران

Table 2. Political-Security Factors Underlying the Migration of Afghan to Iran

مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر
زمینه‌های تاریخی مهاجرت به ایران، پناهنده‌شدن در نتیجه جنگ، حمله شوروی، جنگ و ناامنی و جنگ بین پاکستان و افغانستان	جنگ و ناامنی	
استقرار حکومت طالبان و ایجاد ناامنی، بحرانی‌شدن زندگی در افغانستان در نتیجه تغییر حکومت، عدم احساس امنیت در میان کارگزاران دولتی و نظامی.	تغییر حکومت و بی‌ثباتی سیاسی	بی‌ثباتی سیاسی-اجتماعی و تغییر ساختاری خشونت‌آمیز
درگیری بین گروه‌های قومی-مذهبی	تضاد و درگیری بین گروه‌های قومی و مذهبی	
استقرار حکومت طالبان با ویژگی‌های ایدئولوژیک، استقرار حکومت سنتی ناتوسه‌گرا و عدم استقرار دولت مدرن	دولت طالبان به مثابه دولت سنتی ناتوسه‌گرا	
ناتوانی دولت برای پرداخت حقوق کارکنان و استقرار دولت ناکارآمد	دولت طالبان به مثابه دولت ناتوان	استقرار حکومت ایدئولوژیک ناکارآمد و طردکننده
تلاش طالبان برای تغییر ترکیب قومی جمعیت و کوچ اجباری اقوام، پاک‌سازی برخی از قومیت‌ها ساکن در روستاها و مهاجرت نخبگان به دلیل محدودیت‌ها.	دولت طالبان به عنوان سرکوب‌گر	
مشارکت ندادن سایر قومیت‌ها توسط حکومت، ممنوعیت تحصیل دختران، محدود کردن مشارکت اجتماعی زنان، محدود کردن آزادی‌های فردی و اجتماعی، سرخوردگی اجتماعی در نتیجه محدودیت‌ها و مهاجرت به منظور تحصیل زنان	دولت طالبان به عنوان دولت طرد کننده	
نگاه مثبت رهبری انقلاب به مهاجران، دفاع از حضور مهاجران در نتیجه ایدئولوژی انقلابی، نگاه مثبت بخشی از حاکمیت به فاطمیون، حمایت حکومت ایران از برخی از مهاجران، استفاده از مهاجران برای مشارکت در جنگ.	نگاه مثبت حاکمیت به مهاجران به دلیل ایدئولوژی آن	سیاست مهاجرتی چندوجهی مبتنی بر آرمان‌گرایی انقلابی و ضرورت‌های ژئوپلیتیکی
بی‌نظمی حاکم بر مدیریت کلان کشور و وجود مشکلات عمده در اداره کشور	ضعف در اداره کشور در سطح کلان	بحران اجرای حکمرانی
انجام اقدامات کم اثر در مواجهه با مهاجران، دیوارکشی در مرزها به مثابه پدیده غیرانسانی و عدم ایجاد مرزهای اقتصادی	تدارک اقدامات کم اثر برای کنترل مرزها	
رها بودن مرزها به دلیل بی‌توجهی مسئولین و عدم امکان کنترل مرزها از سوی عدم سیاست‌گذاری برای مهاجرت به دلیل موقتی دیدن آن، نبود سیاست‌های سخت‌گیرانه در مقابل ورود مهاجران، فقدان رویکرد سیاستی مشخص برای جذب مهاجران، رها بودن موضوع زیست اتباع مهاجران، فقدان سیاست‌گذاری برای جذب مهاجران نخبه و نبود سیاست‌گذاری برای جذب سرمایه‌های مهاجران.	سیاست‌گذاری نامناسب برای مدیریت مهاجرت	
نداشتن سازمان ملی مهاجرت، تعدد نهادی دخیل در موضوع مهاجرت و انجام اقدامات موازی، مواجهه جزیره‌ای نظام حکمرانی با مهاجران، اختلافات بین‌سازمانی در ساماندهی مهاجران، تعارض در منافع سازمانی در ساماندهی اتباع، تعارض منافع سازمان‌ها و اهمیت نداشتن مسئله مهاجران برای برخی از دستگاه‌های متولی و اتخاذ راه‌حل‌های اوژانسی برای مسائل به وجود آمده.	ساختار نهادی و رویه‌های نامناسب برای مدیریت مهاجرت	شکاف راهبردی در کنترل مرزی-مهاجرتی: تقاطع سیاست‌گذاری ضعیف و ساختارهای ناکارآمد
قیمت بالایی هزینه‌های ورود قانونی، مشکلات عدیده در صدور ویزا و تمدید آن، فراهم کردن زمینه مهاجرت غیرقانونی با محدود کردن مسیرهای قانونی، غیرقانونی‌شدن مهاجرت به عنوان پیامد به کارگیری روش‌های قهری و فراهم نکردن شرایط حضور قانونی مهاجران.	فراهم کردن زمینه‌های مهاجرت غیرقانونی با اتخاذ رویه‌های ناکارآمد برای مهاجرت قانونی	
بی‌اثربودن دیوارکشی به دلیل فساد در عوامل کنترل آنها، فساد برخی از مسئولان در واگذاری مقاطع کاری‌ها به مهاجران، دریافت رشوه از سوی برخی از کارگزاران مهاجرت و فاسد در میان کارگزاران کنترل مرزها.	فساد در میان برخی از متولیان مهاجرت	
فقدان شناخت حکمرانی از مهاجران، نبود نظام ثبت و ضبط ملی داده‌های مهاجران و عدم مراکز تحقیقاتی در حوزه مهاجرت	عدم شناخت نظام حکمرانی از مهاجران	

محدودیت‌های شدید بر آزادی‌های فردی و اجتماعی دامن زده است. این عوامل، مهاجرت اجباری را به‌ویژه در سال‌های اخیر را تشدید کرده است. بسیاری از مصاحبه‌شوندگان بر این ویژگی‌های حکومت طالبان اشاره داشته‌اند:

از طرفی دیگر حکومت طالبان در دو دوره مختلف با ویژگی‌هایی همچون فراگیر نبودن، ضعف ساختاری، ناکارآمدی، مخالفت با توسعه، گرایش‌های سنتی، رویکرد سرکوب‌گرانه و سیاست‌های طردکننده، به تعمیق بحران‌های افغانستان از جمله فقر گسترده، ناامنی‌های و

آوارگی یا وضعیت وخیم اقتصادی هستند، توجیه شده است. این رویکرد زمینه مشروعیت داخلی برای پذیرش مهاجران را فراهم آورده است. البته در طی سال‌های بعد از انقلاب لزوماً همیشه این نگاه و رویکرد حاکم نبوده است و در برخی از موارد، تقاطع و گاه تنش بین انگیزه‌های ایدئولوژیک با ملاحظات امنیتی، اقتصادی و اجتماعی، همواره سیاست‌های عملی ایران را نسبت به مهاجران تحت تأثیر قرار داده و پویایی پیچیده‌ای به آن بخشیده است. نمونه بارز آن اخراج میلیونی مهاجران غیرقانونی در بعد از جنگ دوازده روزه بود. در این در حالی است که چند سال قبل به هنگام سرکارآمدن دولت طالبان و رویدادهای ناگوار بعد از آن سیاست درهای باز بر روی مهاجرین گشوده شده بود. E9 در این زمینه گفته‌اند:

«اولین کاری که اتفاق افتاد، جمله امام خمینی بود که اسلام مرز ندارد و اصطلاح بعد از این صحبت سیاست‌های ایران برای مهاجران افغانستان سیاست ایران سیاست درهای باز بوده. البته در طی دهه‌های بعد این سیاست همیشه رویه معمول نبوده است و در برخی از مواقع مباحث امنیتی، اقتصادی و اجتماعی بر اون سایه افکنده.»

۳. بُعد اجتماعی - فرهنگی

عوامل اجتماعی-فرهنگی که بسیاری از آنها ریشه تاریخی دارند نیز ورود مهاجران به کشور را تسهیل کرده است. در ادامه به بررسی عوامل این حوزه پرداخته شده است.

ایران با افغانستان هم به لحاظ ویژگی‌های ملی و هم به لحاظ ویژگی‌های دینی و مذهبی اشتراکات تمدنی و فرهنگی دارد. زبان، نمادها، پیوندها، تاریخ و دین از عمده ویژگی‌های تمدنی مشترک بین دو کشور است. این موارد احساسات مشترک از جمله احساس تعلق به وجود می‌آورند. این تا حدی است که بخش‌های از مردمان دو کشور هم را هموطن می‌دانند و همنوایی و تعلق مشترک زیادی به یک دیگر دارند. براساس همین ویژگی‌ها، در مواقع بحران‌ها و مشکلات اقتصادی نظیر جنگ و ناامنی یا بیکاری و فقر بسیاری از مهاجران افغانستانی ایران را برای کار یا زندگی انتخاب می‌کنند. همچنین این ویژگی‌ها سبب می‌شود که آنان بهتر با جامعه ایران انطباق و با مردم در بخش‌های مختلف ارتباط برقرار کنند. مصاحبه شونده‌گان در ارتباط با ویژگی‌های تمدنی مشترک و اثر آن بر مهاجرت بیان کرده‌اند:

«در بسیاری از موارد گزینه‌ای به جز ایران جلوی راه آنها باز نبود و ایران نیز بخاطر آن پیوندهای تاریخی، عاطفی، فرهنگی، تمدنی و ... برای آنها مقصد مطلوبی بوده. E22»

«در چند سال اخیر جامعه افغانستان دولت مرکزی‌اش از هم پاشیده و دولت جدیدی آمده که همه مرزهای اخلاقی رو واقعاً درنور دیده است و خیلی توجهی به حقوق دیگران ندارد به لحاظ ایدئولوژیکی هم ذهنیت‌های تاریخی غلط دارد.» (E26)

در ایران نیز نظام حکمرانی با تأکید بر حکمرانی مهاجرت نشان می‌دهد که برخی ویژگی‌های این نظام، به تشدید مهاجرت اتباع افغانستانی به داخل کشور دامن زده است. در این زمینه، سه مضمون کلیدی قابل شناسایی است: نخست، مدیریت ضعیف کلان کشور در دهه‌های اخیر. باید گفت دولت‌ها نتوانسته‌اند در حوزه‌های مختلف، مدیریت مؤثری اعمال کنند. این ضعف مدیریتی سبب بروز مشکلات ساختاری متعددی در سطوح گوناگون شده است. دوم، حکمرانی ناکارآمد مهاجرت در سطح ملی. این مقوله، خود به نوعی زیرمجموعه‌ای از مدیریت ضعیف کلان کشور محسوب می‌شود. باید گفت با وجود پنج دهه سابقه مهاجرت اتباع افغانستان و سایر کشورها، کشور فاقد سیاست جامع مهاجرتی و نیز نهادهای یکپارچه و کارآمد برای مدیریت این پدیده است. همانگونه که جدول ۲ نشان می‌دهد، مهمترین مصادیق این ناکارآمدی عبارتند از: عدم شناخت صحیح نظام حکمرانی از پدیده مهاجرت و مهاجران، تدارک اقدامات کم اثر برای کنترل مرزها، سیاست‌گذاری نامناسب برای مدیریت مهاجرت، فراهم کردن زمینه‌های مهاجرت غیرقانونی با اتخاذ رویه‌های ناکارآمد برای مهاجرت قانونی و فساد در میان برخی از متولیان امر. ترکیب این عوامل به تشدید روند مهاجرت شهروندان افغانستانی به ایران انجامیده است. E17 در زمینه سیاست‌گذاری مهاجرت بیان کرده است:

«ما حضور مهاجرین رو یک پدیده موقت دیدیم و به همین دلیل هیچ قانون یا سیاست پایداری تنظیم نکردیم برای این موضوع، مقطعی نگاه می‌کنیم یک سیاستی می‌گذاریم یک رئیس جمهوری می‌گه جذب یکی می‌گه دفع طرد، هیچ سیاست منسجم و مشخصی وجود ندارد.»

همچنین یکی دیگر از عوامل مؤثر در نگرش و سیاست‌گذاری نسبت به مهاجران افغانستانی در کشور، طرز تلقی یا ایدئولوژی رسمی برآمده از انقلاب اسلامی است که بر همبستگی میان مسلمانان و وظیفه دینی حمایت از مستضعفان تأکید دارد. این ایدئولوژی، که ریشه در گفتمان امت واحده اسلامی دارد، مرزهای ملی را امری قراردادی و ثانویه می‌داند و اولویت را به پیوندهای دینی می‌دهد. بر این مبنا، حمایت از پناهندگان و مهاجران افغانستانی، نه به مثابه سیاستی بشر دوستانه بلکه در چارچوب تکالیف دینی و مسئولیت اخلاقی در برابر «برادران و خواهران مسلمان» که در رنج مضاعف ناشی از جنگ و

«اینا خودشون رو خیلی با ایران یکی می‌دونن
خیلی‌هاشون بحث مذهب بحث زبان بحث فرهنگ
یکسری از آدمها رو شما باهشون صحبت کنی می‌گه

زبان فارسی برای من مهمه، راحت‌تر میتونن با مردم
ایران ارتباط بگیرن.» E26

جدول ۳. مضامین پیش‌ران‌های اجتماعی - فرهنگی مهاجرت اتباع افغانستانی به ایران

Table 3. Themes of Socio-Cultural Drivers of Afghan Migration to Iran

مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر
پیوندهای اجتماعی مهاجران با ساکنان مناطق مرز نشین	پیوندهای اجتماعی با مهاجران با مرزنشینان	
افغانستان به‌عنوان حوزه تمدنی ایران، وجود حوزه تمدنی مشترک و اشتراکات تاریخی و علقه‌های مشترک	وجود پیوندهای تاریخی و تمدنی	وجود پیوندهای تمدنی و فرهنگی بین مهاجران و جامعه میزبان
عدم وجود تفاوت فرهنگی بین مهاجران و جامعه میزبان، وجود اشتراکات زبانی، اشتراکات فرهنگی، وجود اشتراکات دینی و مذهبی و هماهنگ بودن مراکز آموزشی با نیازهای مهاجران	اشتراکات زبانی و دینی	
احساس تعلق پیدا کردن برخی مهاجران به جامعه ایران	به وجود آمدن احساس تعلق	
نگرش مثبت برخی از مردم ایران به حضور مهاجران به دلیل پیوندهای تاریخی، همدلی هنرمندان با مهاجران، حمایت تشکلهای مردم نهاد از مهاجران و حمایت پژوهشگران و فعالین اجتماعی از حقوق مهاجرین	نگرش مثبت و حمایت بخش‌های از جامعه از مهاجران	همبستگی مدنی و حمایت فعالان اجتماعی از مهاجران
افزایش جمعیت افغانستان در سال‌های اخیر و نرخ باروری بالا در افغانستان	نرخ باروری بالا و افزایش جمعیت	نرخ باروری بالا و افزایش جمعیت
شبکه‌های خویشاوندی یا محلی تسهیل‌کننده مهاجرت و شبکه‌های اجتماعی کارایی در بین مهاجران	شبکه‌های اجتماعی تسهیل‌کننده مهاجرت	سرمایه اجتماعی مهاجرتی
وجود شبکه‌های قاچاق مهاجران	شبکه‌های قاچاق به عنوان تسهیلگر مهاجرت	شبکه‌های قاچاق به عنوان تسهیلگر مهاجرت
ایران به‌عنوان پل گذر به کشورهای اروپایی و رسوب بخشی از مهاجران به غرب در ایران به دلیل محدودیت‌های کشور ترکیه	ایران به عنوان پل برخی از مهاجران به غرب و اقامت موقت آنها در ایران	نقش ایران در شبکه مهاجرتی فرامرزی

این احساس تعلق مشترک که ناشی از ویژگی‌های تمدنی مشترک است بین برخی شهروندان ایرانی با مهاجرین افغانستانی نیز وجود دارد. بسیاری از مردم ایران در مواقعی که مردم افغانستان با مصائب جمعی مواجه شدند، به اشکال مختلف حامی و یاریگر آنها بوده‌اند. چهره‌های مشهور از جمله هنرمندان، بازیگران، اندیشمندان، چهره‌های ملی و ... نیز با استفاده از رسانه‌ها و تحریک احساسات و عواطف جمعی این احساس تعلق مشترک را بیشتر تقویت کرده‌اند. در حال حاضر نیز برخی از شهروندان در قالب سازمان‌های مردم نهاد و یا به شیوه‌های دیگر از مهاجرین افغانستانی در زمینه‌های مختلف نظیر معیشت، بهداشت، آموزش، کار، حقوق مهاجران و غیره حمایت می‌کنند. این حمایت حتی در سطح مقامات سیاسی نیز تجلی داشته است. فرمان مقام معظم رهبری مبنی بر تحصیل کودکان مهاجر افغانستانی در ایران نمونه بارز آن است. E11 در زمینه احساس تعلق مشترک مردم ایران با مردم افغانستان و حمایت از مهاجران گفته است: «به دلیل پیوندهای تاریخی که بین دو کشور بوده برخی از مردم از حضور افغانستانی‌ها حمایت می‌کنند،

نگاه منفی ندارند، اونا رو به‌عنوان هم وطن خودشون
می‌دونن یا حداقل نگاه انسانی به موضوع دارند.»

شتاب رشد جمعیت افغانستان در طی سال‌های اخیر یکی دیگر از عوامل مهاجرت بوده است. در یک نگاه کلی جمعیت افغانستان در طی چند دهه گذشته به سرعت و به طور پیوسته رشد کرده است و این کشور یکی از بالاترین نرخ‌های رشد جمعیت را دارد. برای نمونه جمعیت افغانستان با میانگین رشد ۳ درصد از ۳۱ میلیون نفر در طی سال ۱۳۹۵ به حدود ۴۲ میلیون نفر در سال ۱۴۰۳ رسیده است.^۱ عمده چالش‌های ناشی از رشد جمعیت در این کشور عبارت‌اند از فشار بر منابع محدود و بیکاری و مسائل بعدی ناشی از آن از جمله فقر و ناامنی غذایی و در مراحل بعد مهاجرت. E28 در این زمینه گفته است:

«در سال‌های اخیر جمعیت کشور افغانستان افزایش زیادی کرده است، چون نرخ باروری تو این کشور زیاده، مثل ایران نیست، اونجا طرف میرسه به سن سی سالگی شش تا بچه داره. خیلی هاشون کار و باری هم ندارن بعد یه مدت از همون بچگی مهاجرت می‌کنن.»

^۱ رجوع شود به صندوق جمعیت سازمان ملل متحد (UNFPA) با لینک <https://www.unfpa.org/data/AF> و بانک جهانی با لینک <https://data.worldbank.org/country/AF>.

خطرناک فراهم می‌سازد و تداوم چرخه مهاجرت غیرقانونی را به شیوه‌ای غیرمستقیم میسر می‌سازد.

در نهایت می‌توان گفت که موقعیت ژئوپلیتیک ایران نسبت به افغانستان، از عوامل کلیدی تمایل به مهاجرت به ایران یا توقف و رسوب بخشی از مهاجران افغانستانی در مسیر مهاجرت به اروپا در این کشور محسوب می‌شود. نخست آنکه ایران دارای مرز مشترک زمینی با افغانستان است و این همجواری به‌طور تاریخی موجب شده تا در دوران‌های بحرانی نظیر جنگ و ناامنی یا تغییر حکومت، جمعیت قابل‌توجهی از آوارگان و مهاجران، ایران را به عنوان مقصد نهایی برای اقامت و امرار معاش برگزینند. موضوع دوم، نقش ایران به عنوان کشوری عبوری در مسیر مهاجرت به اروپاست. این نقش به دو سازوکار متمایز، منجر به افزایش حجم مهاجران حاضر در خاک ایران شده است: الف) توقف موقت با هدف گذر، گروهی از مهاجران، ابتدا به طور موقت در ایران ساکن شده و با اشتغال و پس‌انداز، سرمایه و شرایط لازم برای ادامه مسیر به سمت اروپا را فراهم می‌کنند و ب) توقف اجباری، گروه دیگری که قصد عبور سریع از ایران را دارند، به دلیل تشدید سیاست‌های کنترل مرزی در کشورهای مقصد (مانند ترکیه و اعضای اتحادیه اروپا) با موانع عبور مواجه شده و به‌ناچار برای دوره‌های نامعلوم در ایران متوقف می‌شوند. این توقف اجباری که در ادبیات مهاجرت از آن به عنوان «پنچری در مسیر مهاجرت»^۱ یا توقف اجباری یاد می‌شود، به باقی ماندن غیردلخواه آنان در ایران منجر گشته است. E11 در این باره گفته است:

«یک موج دیگری رو داریم می‌آیند ولی نگاه‌شون به ایران به عنوان یک گذرگاه است که از ایران گذر کنند برونند به سمت غرب طبیعتاً به دلیل محدودیت‌هایی که در ترکیه وجود دارد بخشیش در داخل ایران رسوب می‌کند.»

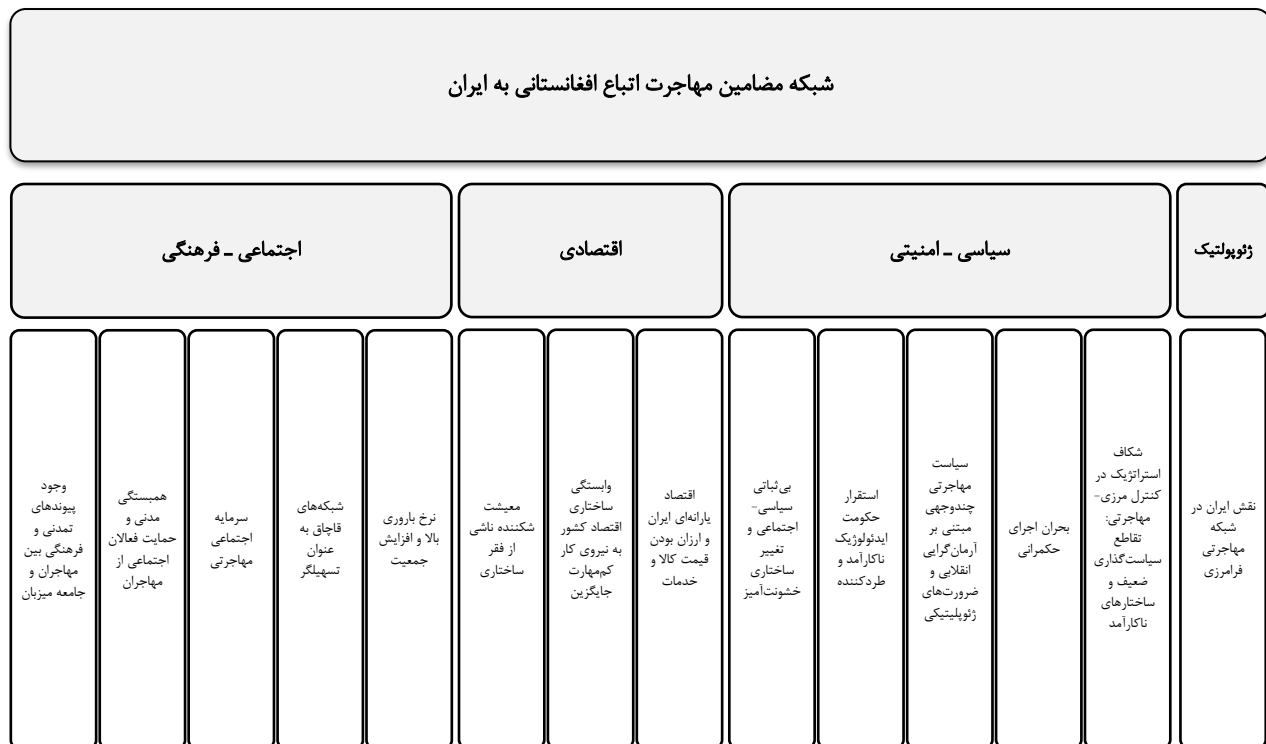
بنابراین یافته‌ها نشان داد، ترکیبی از پیشران‌های اقتصادی، امنیتی - سیاسی و فرهنگی - اجتماعی در زمینه تبیین مهاجرت اتباع افغانستانی به ایران نقش دارد. بر این اساس، می‌توان شبکه مضامین ترکیب پیشران‌های مهاجرت اتباع افغانستانی به ایران را به صورت زیر ترسیم کرد:

شبکه‌های اجتماعی که بین مهاجران در داخل ایران و شهروندان در جامعه افغانستان شکل گرفته است به عنوان سرمایه اجتماعی یکی از دیگر از عوامل تسهیل‌کننده مهاجرت است. این شبکه‌ها اطلاعات و حمایت‌ها را برای کسانی که قصد مهاجرت دارند فراهم می‌آورد. برای مثال مهاجرین فعلی اطلاعات را در زمینه‌های نظیر کار، میزان دستمزد، اسکان و ... به کسانی که قصد مهاجرت دارند انتقال می‌دهند. همچنین زمانی که مهاجرین تازه وارد به ایران می‌رسند در زمینه‌های مختلف از جمله پیدا کردن محل سکونت و چگونگی پیش‌برد امور زندگی در جامعه ایران به آنان کمک می‌کنند. این موارد علاوه بر آنکه مخاطرات مهاجرت را کاهش می‌دهند بلکه سبب می‌شوند که مهاجرین تازه وارد بهتر به اهدافشان در زمینه پیدا کردن کار دست پیدا کنند و بهتر بتوانند با جامعه ایران انطباق پیدا کنند. در این باره E14 بیان داشته‌اند:

«بنابر تقاضای شبکه غیررسمی مسیرش رو پیدا می‌کند، از آشنایان خودشان که برای همدیگر کار پیدا می‌کنند که خیلی هم اون خوب کار می‌کند، شبکه غیررسمی که این‌ها همدیگر رو پیدا می‌کنند، که بیشتر هم بن مایه‌اش یه بن‌مایه خویشاوندی یا محلی است.»

شبکه‌های قاچاق انسان نیز به عنوان عامل تسهیلگر در مهاجرت افغانستانی‌ها به شیوه غیر قانونی به ایران و در برخی از موارد به اروپا عمل می‌کند. این شبکه‌ها بیشتر در شهرستان‌های مرزی کشور هم مرز با افغانستان مستقر هستند و از ضعف نظارت مرزی و شرایط آسیب‌پذیر مهاجران برای کسب سود بهره می‌برند. فعالیت این شبکه‌ها به دو صورت انجام می‌شود. نخست، انتقال مهاجران به شهرهای مختلف کشور از جمله تهران و دوم، ترانزیت به مقصد کشورهای دیگر. در این فرایند آنان مهاجران را به سمت مرزهای شمال غرب به ویژه مرز با ترکیه و با هدف عبور غیرقانونی و ادامه مسیر به سمت اتحادیه اروپا ترانزیت می‌کنند. این شبکه‌ها لزوماً هزینه‌ها و خطرات مهاجرت غیرقانونی را برای مهاجران کاهش نمی‌دهند، بلکه صرفاً امکان فنی عبور را اغلب در ازای مبالغ قابل توجه و تحت شرایط

¹ Migration Journey Disruption

شکل ۱. شبکه مضامین مهاجرت اتباع افغانستانی به ایران

بحث و نتیجه‌گیری

نظیر بیمه، دستمزد، مزایا به همراه کار بیشتر از مهاجران در مشاغل سخت هستند (Wickramasekara et al., 2006). اقتصاد یارانه‌ای ایران در کنار شیوه‌های زیست غیررسمی و کم هزینه مهاجران، امکان بقا و حتی فرستادن حواله‌های مالی برای خانواده‌یشان را به‌رغم کار در بخش ثانویه را فراهم کرده است.

عوامل سیاسی و امنیتی نیز از عمده پیشران‌های مهاجرات اتباع افغانستانی به ایران بوده است. چند دهه جنگ، بی‌ثباتی سیاسی و مداخلات کشورهای خارجی در افغانستان؛ امنیت جانی و معیشت مردم را به صورت مستمر تهدید کرده است. این عوامل سبب مهاجرت جمعی و خانوادگی اتباع شده است (Dashti, 2022; International Organization for Migration, 2019; Loschmann et al., 2014; عباسی شوازی و همکاران، ۱۳۹۵؛ محمدی و همکاران، ۱۳۸۹). حکومت طالبان نیز با ویژگی‌های نظیر ناکارآمد و طردکننده علاوه بر آنکه به تعمیق بحران‌های اقتصادی دامن زده است بلکه آزادی‌های اجتماعی و تحصیلات برای زنان را محدود کرده و بر گروه‌های قومی غیرپشتون تبعیض روا می‌دارد (Dashti, 2022; محمدی و همکاران، ۱۳۸۹). حکمرانی مهاجرت در ایران نیز با ویژگی‌های نظیر فقدان سیاست جامع؛ تعدد نهادها و موازی کاری بین آنها، رویکرد مقطعی و فساد به تشدید مهاجرت به‌ویژه مهاجرت غیرقانونی دامن زده است. از سوی دیگر، ایدئولوژی انقلابی نیز در مشروعیت‌بخشی به مهاجران نقش داشته است، البته این ایدئولوژی در عمل با ملاحظات امنیتی و

در این پژوهش با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوی کیفی و مصاحبه با خبرگان حوزه مهاجرت، به بررسی پیشران‌های مهاجرت اتباع افغانستانی به ایران پرداخته شد. یافته‌ها نشان داد این پدیده حاصل تقاطع و تعامل عوامل پیچیده اقتصادی، سیاستی-امنیتی، اجتماعی و فرهنگی و حتی ژئوپولیتیک است که در شبکه‌ای علیت در هم تنیده و تجمعی عمل می‌کنند. به لحاظ پیشران‌های اقتصادی، نابرابری، بیکاری و فقر شدید به مثابه عامل دافعه در افغانستان عمل می‌کنند (Dashti, 2022; International Organization for Migration, 2019; Monsutti, 2006; عباسی‌شوازی و همکاران، ۱۳۹۵؛ محمدی و همکاران، ۱۳۸۹). این عوامل سبب معیشت شکننده شده و بسیاری از مهاجران به دنبال کار به ایران مهاجرت می‌کنند. از طرف دیگر نیازهای ساختاری بخش‌های از اقتصادی ایران به نیروی کار کم‌مهارت و ارزان در غیاب عدم تمایل نیروی کار داخلی برای حضور در این بخش‌ها یکی از عوامل جاذبه برای ورود مهاجران اتباع به ایران است. براساس نظریه بازار کار دوگانه، بخش ثانویه بازار کار، تقاضای نوسانی یا فصلی را برآورده می‌کند و عمدتاً بر مشاغل کم‌درآمد و نیروی کار ساده متکی است (Massey et al., 1999). همانگونه که مرور شد مهاجران اتباع بی‌سواد یا کم سواد هستند و مهارت پایینی دارند، بنابراین کار در بخش ثانویه با ویژگی‌های نامبرده را برای آنان جذاب کرده است. کارفرمایان نیز در این بخش‌ها با بهره‌گیری از نیروی کار اتباع به دنبال کاهش هزینه‌های

اقتصادی در تنش بوده است (Naseh, 2024) و جمشیدی‌ها و علی‌بابایی، (۱۳۸۱).

عوامل اجتماعی - فرهنگی نیز به‌عنوان تسهیلگر، نقش زیادی در ورود مهاجران افغانستانی به ایران و پایداری آنها داشته است. پیوندهای تمدنی، زبانی و دینی بین دو کشور افغانستان و ایران احساس تعلق و انطباق‌پذیری را برای مهاجران تسهیل کرده است (Naseh, 2024). شبکه‌های اجتماعی غیررسمی نیز هم مهاجرات را تسهیل کرده است و هم سبب انطباق مهاجران در جامعه ایران شده است. همانگونه که نظریه شبکه تبیین می‌کرد ارتباطات بین کنشگران بر تصمیمات مهاجرتی آنان تأثیر می‌گذارد، به گونه‌ای که این ارتباطات معمولاً مهاجران را چه قبل و چه بعد از ورود، به اعضای خانواده و فرصت‌های شغلی پیوند و مخاطرات مهاجرت را کاهش می‌دهد. همچنین این شبکه‌ها کارکرد اطلاعاتی دارند و اطلاعات را درباره فرصت‌های شغلی و شرایط زندگی برای مهاجران فراهم می‌کنند (Granovetter & Swedberg, 1992; Massey et al., 1993).

این شبکه‌ها ابزار مهمی هستند که از طریق آن مهاجران زندگی را در ایران برای خود تسهیل کرده‌اند. در کنار موارد فوق رشد جمعیت در افغانستان یکی از عوامل توضیح دهنده مهاجرت و پایداری این پدیده است. یافته‌ها نشان داد، در دهه‌های گذشته جمعیت در افغانستان رشد داشته است. این پدیده در غیاب فرصت‌های اقتصادی برای کار و زندگی حتی آموزش و فشار بر منابع سبب مهاجرت می‌شود (Coleman, 2006). از سوی دیگر، کاهش نیروی کار جوان و سالخوردگی جمعیت در ایران، در کنار افزایش تحصیلات و مهارت‌های نسل جدید، ایران را به مقصدی جذاب برای مهاجران افغانستانی تبدیل کرده است. این امر به دلیل وجود فرصت‌های اقتصادی فراوانی است که نیروی کار بومی تمایلی به فعالیت در آن‌ها ندارد.

حاصل تقاطع و تعامل عوامل درهم‌تنیده‌ای که پیشتر مرور شد، نه تنها تبیین‌کننده مهاجرت اتباع افغانستانی و تداوم حضور آنان در ایران است، بلکه حضور این پدیده را نیز در آینده پیش‌بینی می‌کند. از این‌رو، مهاجرت اتباع افغانستانی باید به‌عنوان واقعیتی ثابت در ایران پذیرفته شود. به عبارت دیگر، تقاطع ناامنی جانی و مالی با معیشت‌شکننده ناشی از فقر و نابرابری، شرایط زندگی را برای بسیاری از ساکنان افغانستان سخت و دشوار کرده است. زندگی آنان در اثر ساختارهای اجتماعی-اقتصادی این کشور، که موجد ناامنی و فقر هستند، به وضعیتی آسیب‌پذیر تبدیل شده است. این عوامل به‌عنوان عوامل دافعه عمل می‌کنند و بسیاری از شهروندان افغانستانی را وادار می‌سازند تا برای تداوم زندگی، راه مهاجرت را در پیش گیرند. از سوی دیگر، پیوندهای تمدنی آنان با ایران و نیاز بخش‌های اقتصاد کشور

به نیروی کار ارزان، به‌عنوان عوامل جاذبه، سبب شده‌اند بخش عمده‌ای از این مهاجران، ایران را به عنوان مقصد نهایی خود برگزینند. اشتراکات فرهنگی و زبانی، انطباق و ادغام آنان را در جامعه ایران تسهیل کرده و نیاز اقتصاد ایران به نیروی کار نیز از طریق شبکه‌های اجتماعی مهاجران، ورود سریع‌تر آنان به بازار کار و یافتن شغل را ممکن ساخته است.

وضعیت نگران‌کننده حاضر، نوعی بن‌بست مهاجرتی را برای اتباع افغانستانی در ایران به وجود آورده است؛ به گونه‌ای که آنان نه قادر به ادغام کامل در جامعه میزبان هستند و نه امکان بازگشت ایمن و پایداری به کشور خود را دارند. از این‌رو، لازم است برای مدیریت هماهنگ این پدیده سیاست‌های جامع و شواهد محور در حوزه‌های نظیر اشتغال، آموزش، مسکن، مالکیت، ازدواج و ... تدوین شود. در غیاب چنین رویکردی، ایران همچنان با تبعات ناشی از مهاجرت و حضور میلیونی مهاجران اعم از قانونی و غیرقانونی در حوزه‌های مختلف روبه‌رو خواهد بود. مهاجران نیز در وضعیت بن‌بست عدم امکان ادغام و بازگشت امن باقی خواهند ماند که زیست و زندگی آنان را شکننده و آسیب‌پذیر می‌کند.

منابع

- جمشیدی‌ها، غلامرضا و علی‌بابایی، یحیی (۱۳۸۱). بررسی عوامل موثر بر بازگشت مهاجرین افغانی با تکیه بر ساکنین شهرک گلشهر مشهد. *نامه علوم اجتماعی*. ۲۰: ۹۰-۷۱.
- صادقی، رسول؛ محمدی، عبدالله و عباسی شوازی، محمد جلال (۱۳۹۸). مسئله اجتماعی مهاجرت از افغانستان: تمایلات و عوامل پشتیبان. *بررسی مسائل اجتماعی ایران*. ۱۱ (۲۱): ۹۷-۱۱۸. <https://doi.org/10.22059/ijsp.2020.76169>
- صادقی، رسول؛ عباسی شوازی، محمد جلال و صلواتی، بهرام (۱۳۹۶). ایران در بستر مهاجرت‌های بین‌المللی. در جمهوری اسلامی ایران. *موسسه مطالعات و مدیریت جامع و تخصصی جمعیت کشور*.
- عباسی‌شوازی، محمد جلال؛ صادقی، رسول و محمدی، عبدالله (۱۳۹۵). ماندن یا مهاجرت دوباره مهاجران بازگشته افغانستانی از ایران به کشورشان و عوامل تعیین کننده آن. *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*. ۱۱ (۲۱): ۴۰-۹.
- <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.1735000.1395.11.22.1.1>
- عیسی‌زاده، سعید؛ عباسیان، عزت‌الله و نوروی، احمدضیاء (۱۳۹۹). تأثیر مهاجرت بر آموزش و مهارت‌های نیروی کار افغانستان: مطالعه موردی مهاجران بازگشته از ایران. *پژوهش‌های اقتصادی ایران*. ۲۵ (۸۵): ۶۵-۹۰.
- <https://doi.org/10.22054/ijer.2020.41368.748>
- محمدی، یدالله؛ خداوردی، حسن و همکاران (۱۳۹۸). علل و ویژگی‌های مهاجرت اتباع افغانستان به ایران و تأثیر آن بر امنیت جمهوری اسلامی ایران بعد از انقلاب اسلامی. *رهیافت انقلاب اسلامی*. ۱۳ (۴۹): ۸۶-۶۵.
- نصراصفهانی، آرش (۱۳۹۴). موانع ادغام اجتماعی مهاجران و پناهندگان افغانستانی در ایران. رساله دکتری. دانشکده علوم اجتماعی. دانشگاه تهران.
- Bean, F.D., & Brown, S.K. (2022). Demographic analyses of immigration. In *Migration theory* (pp. 67-89). Routledge.
- Bloemraad, I. (2006). *Becoming a citizen: Incorporating immigrants and refugees in the United States and Canada*. Univ of California Press.

- UNPD (2024). Afghanistan Socio-Economic Outlook 2023. <https://www.undp.org/afghanistan/publications/afghanistan-socio-economic-outlook-2023>
- Wickramasekara, P., Sehgal, J., Mehran, F., Noroozi, L., & Eisazadeh, S. (2006) Afghan Households in Iran: Profile and Impact, International Migration Programme International Labour Office.
- Brettell, C.B., & Hollifield, J.F. (2022). Introduction: Migration theory: Talking across disciplines. In *Migration theory* (pp. 1-43). Routledge.
- Coleman, D. (2006). Immigration and ethnic change in low-fertility countries: A third demographic transition. *Population and development review*, 401-446. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2006.00131.x>
- Dashti, Z. (2022). Afghan external migration movements in the historical process. *Asya Studies*, 6(20), 301-314. <https://doi.org/10.31455/asya.1055791>
- FitzGerald, D.S. (2022). The sociology of international migration. In *Migration theory* (pp. 160-193). Routledge.
- Granovetter, M., & Swedberg, R. (1992). The sociology of economic Life, Boulder, Colo.
- Hernández-León, R. (2008). *Metropolitan migrants: the migration of urban Mexicans to the United States*. Univ of California Press.
- International Organization for Migration (2019). Afghanistan: Survey on drivers of migration. Regional Evidence for Migration Analysis and Policy (REMAP), Displacement Tracking Matrix (DTM). Retrieved from https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd1461/files/reports/SDM_AFG_0.pdf
- Loschmann, C., Kuschminder, K., & Siegel, M. (2014). The root causes of movement: Exploring the determinants of irregular migration from Afghanistan. *A long way to go*, 77. <https://doi.org/10.22459/LWG.12.2017.04>
- Martin, P. (2022). Economic aspects of migration. In *Migration theory* (pp. 90-114). Routledge.
- Massey, D.S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., & Pellegrino, A. (1999). *Worlds in motion: understanding international migration at the end of the millennium: understanding international migration at the end of the millennium*. Clarendon Press.
- Massey, D.S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J.E. (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and development review*, 431-466. <https://doi.org/10.2307/2938462>
- Monsutti, A. (2006). Afghan transnational networks: Looking beyond repatriation. Afghan Research and Evaluation Unit. <https://reliefweb.int/report/afghanistan/afghan-transnational-networks-looking-beyond-repatriation>
- Naseh, M. (2024). *Afghan refugees in Iran*. Migration Policy Institute. Retrieved from <https://www.migrationpolicy.org/article/afghan-refugees-iran>
- Rodríguez-Vignoli, J., & Rowe, F. (2018). How is internal migration reshaping metropolitan populations in Latin America? A new method and new evidence. *Population Studies*, 72(2), 253-273. <https://doi.org/10.1080/00324728.2017.1416155>
- Rosenblum, M.R., & Tichenor, D.J. (Eds.). (2011). *Oxford handbook of the politics of international migration*. Oxford University Press.
- United Nations Population Division (2025). *International migrant stock 2024: Key facts and figures* [Data set]. United Nations. https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undesd_pd_2025_intlmigstock_2024_key_facts_and_figures_advance-unedited.pdf

Research Article

A qualitative Study of Iranian Women's Narratives and Lived Experiences of International Migration with a Focus on Push and Pull Factors

Hossein Mahmoudian¹ , Leila Chenani^{2*} ¹ Professor of Demography, Department of Demography, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.² Masters of Demography, Department of Demography, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran

ARTICLE INFO

Received: 19 April 2025

Accepted: 15 December 2025

Keywords:

Migration,
Migration of women,
The lived experience of migrants,
International migration,
International migration of
Iranian women.

ABSTRACT

The increasing female migration has led to studies to focus on gender and the reasons for women's migration as an autonomous decision-making process. This study seeks to understand the lived experience of Iranian women who have migrated to foreign countries. To this end, 15 Iranian female migrants living in various countries, including Italy, Germany, Turkey, Iraq, the United Kingdom (London), Austria, and Canada, were interviewed. The participants varied in age, level of education, destination country, marital status, method of leaving the country (legal/illegal), and type of migration (educational, employment-based, family-related, etc.). The data were analyzed using qualitative content analysis. The results showed that migration is a multi-layered phenomenon with both positive and negative consequences. Structural pressures in Iran, such as frustration with the economic condition, the desire to be free from restrictions and have more opportunities for self-realization, the dream of a better quality of life such as economic prosperity, and the attractiveness of the urban environment, have had an effect on migration. Along with reconstruction and self-realization, individuals have endured pain, suffering, and loneliness, and have endured the label of being a migrant. Based on the findings, in order to reduce the desire to migrate, the roots of immigration repulsion in the community of origin must be addressed, especially in the areas of women's employment and the feeling of psychological and social security.

Introduction

Iran is located in a region of the world characterized by a high propensity for migration. As a result of the arrival of modern elements, the emergence of the Islamic Revolution, the expanded participation of women in public life—particularly in education—the social position of women has undergone significant change. One outcome of these transformations has been the growing desire among women to migrate abroad. Gender discrimination, family pressures, domestic violence and restrictions on personal freedoms are among the factors driving women's migration in Iran. For many women, migration is perceived as an opportunity to overcome career barriers and structural constraints. The population of Iranian immigrants in 2020 is 1.87 million people and 4.04 million people according

to domestic sources, which shows an increasing trend compared to previous years. Women also make up a significant share of Iranian immigrants. Data from databases of destination countries show that in Canada the ratio of Iranian female immigration to Iranian male immigration has been almost equal, and in other countries there is a slight difference between them. The percentage of independent female migrants who migrate autonomously for educational, career, or better life purposes has increased from 22.6 percent in 2006 to 29 percent in 2011. The outflow of educated and often young labor leads to a waste of human capital. The irreversible outflow of human capital can have detrimental effects on economic growth. Iran, especially in recent decades, has been facing low

*Corresponding author: Leila Chenani. Master in demography, Department of Demography, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

E-mail address: lylachnany720@gmail.com

E-ISSN: 2717-3208 / © National Institute for Population Research, Iran. This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Cite this article:

Mahmoudian, H., Chenani, L. (2025). A qualitative study of Iranian women's narratives and lived experiences of international migration with a focus on push and pull factors. *Iranian Population Studies Journal*, 9(2), 19-33. <https://doi.org/10.22034/jips.2025.517691.1276>

population growth rates and widespread migration. In a situation where the total fertility rate in Iran has fallen below replacement level, migration is an important determinant of population growth. The continuation and increase of the current negative migration balance paves the way for a decline in the young population. As a result of the synergy of low fertility and the negative migration balance (the difference between incoming and outgoing migrants), the trend of a decline in the young population and an aging population is accelerating sharply, reducing the country's human capital stock.

Method and Data

Qualitative research methods use specific methods and tools to analyze data. This research is a thematic analysis type and its sampling is based on snowballing. The study participants consisted of 15 Iranian women residing in various countries worldwide. The interviews were conducted virtually through various social media. For data analysis using thematic analysis technique, first all audio files were converted to text. Concepts were extracted and coded separately for each interviewee. Several main themes (categories) were written by summing up the related sub-themes (concepts). Finally, a narrative analysis description was written for each theme.

Findings

The findings of this study indicate that the lived experience of Iranian women migrants constitute a multi-layered and complex process shaped by the interaction of repulsive and attractive factors, challenges, and processes of identity reconstruction. The first layer was structural pressures in Iran, which included inequality, economic insecurity, and inflation. This instability had a negative impact on future prospects. The existing economic situation was linked to a pivotal relationship in the administrative system and was presented as one of the key drivers of the decision to migrate. In the subsequent layers, women spoke of the desire to be free from restrictions related to personal freedoms, lifestyle, and family supervision for some single women. They described the environment of the destination countries as a platform for growth, self-fulfillment, greater self-expression, and a new experience of freedom. Along with these factors, the migration experience for many participants was accompanied by loneliness, resilience, and empowerment. They described migration as an opportunity for self-discovery, redefinition of gender roles, independence, and building a new version of themselves. This redefinition sometimes took the form of sacrifice for the future of children and sometimes of a revision of values. Finally, immigrant women faced communication barriers, discrimination, and

suspicion towards immigrants. This situation created a kind of alienation and confusion between emotional attachment to the homeland and efforts to integrate into the new society.

Discussion and Conclusion

Bitter experiences in the country of origin, along with the prospect of compensating for deficiencies at the destination, played a central role in shaping participants' decisions to migrate. For many participants, the destination country is defined by features such as a more stable economy, job opportunities and better wages, freedom in clothing and lifestyle, freedom from social and family controls, access to scholarships, and the possibility of individual and social flourishing. Access to desired freedom and economic cohesion at the destination are factors that enhance persistence in destination countries. The motivations for migration not only differ between men and women, but also vary among women. Women who have migrated independently are mostly educated and have migrated with the aim of continuing their education or employment for personal goals and personal growth. In contrast, women who have migrated following their husbands have moved within the framework of an overall decision for the benefit of the family (husband and children) and have considered their role more to be with the family. Considering the push factors and challenges of the participants, it is recommended that the areas of women's employment, social security, and individual freedoms be addressed to reduce the desire to migrate. Second, supportive policies should be developed in host countries to facilitate social integration and promote the mental health of migrant women.

مقاله پژوهشی

مطالعه کیفی روایت و تجربه زیسته زنان ایرانی از مهاجرت‌های بین‌المللی با تمرکز بر عوامل دافعه و جاذبه

حسین محمودیان^۱، لیلا چنانی^{۲*}

^۱ استاد جمعیت‌شناسی، گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

^۲ دانش‌آموخته دوره کارشناسی ارشد جمعیت‌شناسی، گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

افزایش مهاجرت زنان باعث شده است تا در مطالعات مهاجرت به جنسیت و دلایل مهاجرت زنان به‌عنوان تصمیم‌گیرنده توجه شود. این پژوهش به دنبال فهم تجربه زیسته زنان ایرانی مهاجر به کشورهای خارجی می‌باشد. بدین جهت با ۱۵ زن مهاجر ساکن در کشورهای مختلف جهان از جمله ایتالیا، آلمان، ترکیه، عراق، لندن، اتریش و کانادا مصاحبه شد. مشارکت‌کنندگان تحقیق از نظر سن، تحصیلات، کشور مقصد، وضعیت تأهل و چگونگی خروج از کشور (قانونی/ غیرقانونی)، نوع مهاجرت (تحصیلی/ شغلی/ تبعی و غیره) با هم متفاوت بودند. در تحقیق حاضر برای تحلیل داده‌ها، از تکنیک تحلیل مضمون استفاده شد. نتایج نشان داد که مهاجرت پدیده‌ای چند لایه است و نتایج مثبت و منفی متعددی در کنار هم دارد. فشارهای ساختاری در ایران مانند؛ ناامیدی از وضعیت اقتصادی، خواست رهایی از محدودیت‌ها و فرصت بیشتر برای خودشکوفایی، رویای کیفیت زندگی بهتر مانند؛ رفاه اقتصادی و جذابیت محیط شهری بر مهاجرت موثر بوده‌اند. افراد در کنار بازسازی و خودشکوفایی درد و رنج و تنهایی کشیده و در برابر برچسب مهاجر بودن تاب آورده‌اند. طبق نتایج به دست آمده برای کاهش میل به مهاجرت باید به ریشه‌های دافعه مهاجرت در جامعه مبدا به ویژه در حوزه اشتغال زنان و احساس امنیت روانی و اجتماعی رسیدگی شود.

دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۳۰

پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۴

کلیدواژه‌ها:

مهاجرت،
مهاجرت زنان،
تجربه زیسته مهاجرت،
مهاجرت بین‌المللی،
مهاجرت بین‌المللی زنان ایرانی.

مقدمه

جابه‌جایی هویتی، فرهنگی و اجتماعی نیز می‌شود (Castles et al., 2014).

ایران در منطقه‌ای از جهان قرار گرفته است که تمایل مهاجرت در آن بسیار بالاست (Urdal, 2012). سالنامه مهاجرتی ایران (صلواتی، ۱۴۰۰) نشان می‌دهد که براساس منابع بین‌المللی جمعیت مهاجران ایرانی در سال ۲۰۲۰، ۱/۸۷ میلیون نفر و براساس منابع داخلی ۴/۰۴ میلیون نفر است که نسبت به سال‌های قبل روندی افزایشی را نشان

مهاجرت، به‌عنوان یکی از پدیده‌های اساسی در علوم اجتماعی و جمعیتی، به جابجایی افراد یا گروه‌ها از یک ناحیه جغرافیایی به ناحیه‌ای دیگر برای مدت زمانی نسبتاً طولانی گفته می‌شود (Skeldon, 1997). این جابجایی ممکن است درون مرزی یا بین‌المللی باشد و در طول تاریخ جوامع انسانی به شکل‌های گوناگون رخ داده است. مهاجرت مفهومی چندوجهی است که علاوه بر تغییر مکان فیزیکی، شامل

*نویسنده مسئول: لیلا چنانی. دانش‌آموخته دوره کارشناسی ارشد جمعیت‌شناسی، گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

نشانی ایمیل: lylachnany720@gmail.com

استاد به این مقاله: محمودیان، حسین؛ چنانی، لیلا (۱۴۰۴). مطالعه کیفی روایت و تجربه زیسته زنان ایرانی از مهاجرت‌های بین‌المللی با تمرکز بر عوامل دافعه و جاذبه. دوفصلنامه مطالعات جمعیتی، ۹ (۲)، ۳۳-۱۹.

گسترده جوانان و نیروی کار پیامدهایی مانند کاهش رشد جمعیت، کاهش نیروی کار، افزایش نسبت سالمندی و تضعیف نوآوری و توسعه را به دنبال دارد (کرمی، ۱۴۰۳). ایران، به‌ویژه در دهه های اخیر، با نرخ رشد جمعیت پایین و مهاجرت گسترده مواجه است (رجب نیک، ۱۴۰۳). در شرایطی که میزان باروری کل در ایران به زیر سطح جانشینی رسیده است، مهاجرت از تعیین کننده های مهم میزان رشد جمعیت است (شهبازین، ۱۴۰۲). تداوم و افزایش موازنه منفی مهاجرتی فعلی زمینه کاهش جمعیت جوان را فراهم می کند. در نتیجه هم افزایی باروری پایین و تراز منفی مهاجرتی (تفاضل بین مهاجران ورودی و خروجی)، روند کاهش جمعیت جوان و سالخوردگی جمعیت به شدت تسریع می شود و ذخیره سرمایه انسانی کشور را کاهش می دهد (مشفق و شجاعی، ۱۴۰۳).

با وجود اهمیت فزاینده مهاجرت بین المللی زنان ایرانی، مطالعات کیفی که به طور مشخص به بررسی تجربه زیسته آنان پرداخته باشند، هنوز در حال شکل گیری اند. از این رو، این مطالعه می کوشد با تمرکز بر روایت های زنان ایرانی مهاجر تجربه زیسته آنان را درک کند و انگیزه آن ها از مهاجرت و تاثیر آن بر زندگی شان را کشف کند. این پژوهش می خواهد به این سؤال پاسخ دهد که تجربه زیسته زنان مهاجر ایرانی از فرآیند مهاجرت بین المللی چگونه است؟

مبانی نظری

عوامل متفاوتی بر مهاجرت تأثیر می گذارند. اگرچه عوامل اقتصادی بر مهاجرت افراد بسیار مؤثر هستند اما به تنهایی قادر به تبیین انواع مهاجرت ها نیستند، زیرا بسیاری از افراد به دلایلی غیر از عوامل اقتصادی نیز مهاجرت می کنند (Bijak, 2006). در مطالعه حاضر برای تبیین بهتر، تلفیقی از نظریه ها ارائه شده است. به طوری که ابتدا نظریه فمینیستی^۱، نظریه جنسیتی بویاد و گرایکو، استراتژی دسترسی یوتنگ، رویکردهای مهاجرتی رادکلیف و چانت ارائه می شود؛ زیرا این نظریه ها به طور مستقیم به نقش متغیر جنس در مهاجرت اشاره می کنند و در تبیین انگیزه های متفاوت زنان توانایی بسیاری دارند. سپس نظریه ی جاذبه و دافعه اورت لی برای تبیین انگیزه های اقتصادی معرفی می شود. در آخر، به نظریه های کنش - ساختار گیدنز و فشار اجتماعی مرتن نیز اشاره می شود.

در نظریه فمینیستی، مهاجرت می تواند منبع استقلال، اعتماد به نفس بیشتر و پایگاه اجتماعی بالاتر برای زنان باشد. مهاجرت بر روابط جنسیتی، به ویژه نقش زنان در خانواده و اجتماع، تأثیر می گذارد و در بسیاری از جنبه ها استقلال و قدرت زنان را تقویت و آنها را با هنجارهای جدید مرتبط با حقوق و فرصت های خود آشنا

می دهد. زنان نیز سهم قابل توجهی از مهاجران ایرانی را تشکیل می دهند. گزارش سازمان مهاجرت بین المللی^۱ (۲۰۲۳) نشان می دهد که بیش از ۴۵ درصد مهاجران ایرانی را زنان تشکیل می دهند. براساس داده های سالنامه مهاجرتی ایران، درصد زنان مهاجر مستقل که به صورت خودمختار برای اهداف تحصیلی، شغلی یا زندگی بهتر مهاجرت می کنند، از ۲۲/۶ درصد در سال ۱۳۸۵ به ۲۹ درصد در سال ۱۳۹۰ رسیده است (زارع مهرجردی و همکاران، ۱۴۰۱). همچنین، گزارش های کشورهای مقصد مانند کانادا حاکی از آن است که در سال ۲۰۲۱ بیش از نیمی از اقامت های دائم صادر شده برای ایرانیان متعلق به زنان بوده است (صلواتی، ۱۴۰۲).

جایگاه زنان به دنبال تغییرات فرهنگی ایجاد شده در اثر ورود عناصر مدرن، ظهور انقلاب اسلامی و پس از آن مشارکت گسترده در اجتماع و به خصوص حضور آنان در عرصه های آموزشی متحول شد. یکی از نتایج آن به وجود آمدن تمایل برای مهاجرت به خارج از کشور در میان تحصیل کرده های این قشر است (افیونی و قاسمی، ۱۳۹۸). روند فزاینده مهاجرت بین المللی در سال های اخیر از ایران، به ویژه موج گسترده خروج نسل جوان، تحصیل کرده و زنان دانشجو و متخصص را می توان به عوامل متعدد فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی نسبت داد. تبعیض جنسیتی، فشارهای خانوادگی، خشونت خانگی و محدودیت در آزادی های فردی از جمله این عوامل هستند (صلواتی، ۲۰۲۳). همچنین زنان تحصیل کرده، به ویژه فارغ التحصیلان کارشناسی ارشد و دکترا، به دلیل مواجهه با موانع شغلی و نهادی در داخل کشور، مهاجرت را فرصتی برای تحقق توانمندی ها و ارتقاء کیفیت زندگی می بینند (Nazari & Seyedan, 2016). در ایران افزایش سطح تحصیلات زنان سبب خودباوری زن از خود شده است. در صورتی که نتوانیم این نیروی بالقوه را به بالفعل تبدیل کنیم نه تنها به هدر رفتن سرمایه انسانی دامن زده ایم؛ بلکه باید بیش از این شاهد خروج نیروی کار، اغلب جوان و تحصیل کرده باشیم. با توجه به نقش و جایگاه نیروی کار در مدل های اولیه رشد اقتصادی و نیروی کار تحصیل کرده تحت عنوان سرمایه انسانی در مدل های رشد درونزا، خروج بی بازگشت سرمایه انسانی می تواند آثار زیان بار بلندمدت بر رشد اقتصادی داشته باشد (علمی و پاسندی یساقی، ۱۴۰۳). مهاجرت آثار مخرب بر فرایندهای توسعه اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و دانش و فناوری برجای گذاشته است (موسوی راد و قدسیان، ۱۳۹۴؛ بزرگ زاد و همکاران، ۱۳۹۸).

امروزه، مهاجرت عامل اول تغییرات جمعیت مناطق داخلی می باشد (Bell et al., 2015). یکی از مهم ترین پیامدهای مهاجرت، کاهش جمعیت جوان و نیروی کار ماهر در داخل کشور است. مهاجرت

¹ International Organization for Migration (IOM)

² Feminist Theory

یوتنگ^۲ (۲۰۱۱) دسترسی به اطلاعات، حقوق، سرزمین، پول، آموزش، مهارت‌ها و مشارکت سیاسی را یک پدیده جنسیتی می‌داند که میزان دسترسی به آن عوامل تعیین‌کننده‌های جابه‌جایی مکانی زنان هستند. محدودیت‌های دسترسی به بهداشت و آموزش و بقیه امتیازات، زنان را به مهاجرت وا می‌دارد. در نظام‌های مدرن جابه‌جایی زنان راحت‌تر است و با توجه به محدودیت‌های دسترسی به هر کدام از امتیازات، انگیزه‌های مهاجرتی متفاوت خواهد بود. به‌طور مثال، در هنگام مواجهه با محدودیت در آموزش، انگیزه مهاجرت و جابه‌جایی، تحصیل خواهد بود. با توجه به محدودیت‌های دسترسی، انگیزه‌ها می‌تواند اشتغال و درآمدزایی، کسب مهارت، فرار از تعصبات فرهنگی، مشکلات سیاسی، آموزش یا تحصیلات تکمیلی و... باشند (Uteng, 2011).

رادکلیف و چانت چهار رویکرد را معرفی می‌کنند.

۱. رویکرد تعادل/ نئوکلاسیک، فرض می‌کند انگیزه‌های مهاجرت زنان و مردان یکسان می‌باشد که بیشتر برای بهبود شرایط مادی مهاجرت می‌کنند.

۲. رویکرد ساختاری، بر تغییرات ساختاری، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی به‌عنوان تعیین‌کننده‌های مهاجرت زنان تأکید می‌کند.

۳. در رویکرد رفتاری، فرض بر این است که زنان و مردان تحت نفوذ هنجارها و ایدئولوژی‌هایی که نقش‌های آنها را تعیین و تعریف می‌کند، مهاجرت می‌کنند.

۴. در رویکرد راهبردهای خانوار، روابط قدرت و ساختارهای تصمیم‌گیری در خانواده بر مهاجرت زنان تأثیر می‌گذارد (Chant & Radcliffe, 1992).

اساس نظریه جاذبه و دافعه^۳، در مدل نظری اورت لی نیز چهار دسته عوامل در تبیین زمینه‌ها و انگیزه‌های مهاجرت نقش اساسی را ایفا می‌کنند: عوامل مرتبط با مبدأ مهاجرت و عوامل مربوط به مقصد مهاجرت که هر کدام از آنها می‌توانند به‌عنوان عوامل مثبت (جاذبه) یا منفی (دافعه) و عوامل خنثی که مثبت و منفی بودن آنها بستگی به افراد دارد، نقش داشته باشند. عوامل مداخله‌گر و موانع بازدارنده بین مبدأ و مقصد (مانند بُعد مسافت، موانع طبیعی، موانع قانونی و حقوقی مثل قوانین مهاجرت) و عوامل شخصی که به مجموعه‌هایی از ویژگی‌های فردی و شخصیتی مهاجرین (مانند ریسک‌پذیری، سن و جنس و تحصیلات، شرایط خانوادگی، روابط فردی و غیره) مربوط می‌شود (فروتن، ۱۳۹۶). در تحلیل مهاجرت زنان ایرانی، می‌توان از نظریه کنش-ساختار آنتونی گیدنز نیز بهره گرفت. گیدنز^۴ (۱۹۸۴) در

می‌کند. اگر آنها به مشاغل بیرونی دسترسی داشته باشند، ممکن است به منابع مالی نیز دسترسی پیدا کنند و این عامل اساسی موجب استقلال زنان به لحاظ تصمیم‌گیری نیز می‌شود. براساس این نظریه شرایط اجتماعی، فرهنگی-اقتصادی نابرابر است که مهاجرت زنان را به یک مسئله اجتماعی تبدیل می‌کند. در بحث نابرابری در بازار کار به نابرابری در دسترسی به فرصت‌های شغلی، نابرابری دستمزد، محدودیت شغلی، بهره‌کشی از زنان و ناامنی در محیط کار اشاره می‌شود (مبارکیان و همکاران، ۱۳۹۱).

بویاد و گرایکو^۱ معتقدند در پاسخ به اینکه جنسیت دقیقاً چطور در فرایندهای مهاجرت دخیل شده است؛ سه مرحله مجزا وجود دارد و روابط، نقش‌ها و سلسله‌مراتب جنسیتی در فرایند مهاجرت مؤثر هستند و پیامدهای متفاوتی را برای زنان رقم می‌زنند. در مرحله پیش از مهاجرت هم عوامل کلان و سیستماتیک مانند وضعیت اقتصاد ملی و هم عوامل خرد و فردی مانند مراحل جنسیتی در چرخه زندگی، تصمیم برای مهاجرت را برای زنان می‌سازد. مراحل جنسیتی در چرخه زندگی «به این معناست که در هر مرحله از زندگی، از کودکی و نوجوانی تا جوانی، ازدواج، مادری و... الگوهای متفاوتی از نقش‌ها، انتظارات، وظایف و محدودیت‌های جنسیتی برای هر دوجنس زن و مرد شکل می‌گیرد. این عوامل به سه حوزه زیر تقسیم‌بندی می‌شوند: در «سلسله‌مراتب و روابط»، این خانواده است که به بازتعریف نقش زنان می‌پردازد که محرک و تعیین‌کننده مهمی برای مهاجرت است و در حقیقت خانواده با کنترل توزیع منابع و اطلاعات موجود می‌تواند نقشی حمایتی و تشویقی و یا ممانعت‌جویانه و کنترل‌گرانه در فرایند تصمیم زنان به مهاجرت ایفا نماید. از سوی دیگر، متغیرهای «نقش‌های زنانه، جایگاه و سن زنان» با توجه به بافت فرهنگی-اجتماعی خاصی که در آن حضور دارند، منجر به مهاجرت می‌شود و در آخر فرهنگ جامعه به‌عنوان «ویژگی ساختاری کشور مبدأ» است که تعیین می‌نماید زنان در موقعیت‌های مختلف مهاجرت کنند. در مرحله گذر از مرزهای کشور، دولت‌های ملی کشورهای مبدأ و مقصد، با توجه به سیاست‌های خود مهم‌ترین بازیگر مؤثر در فرایندهای مهاجرت‌های بین‌المللی مبتنی بر جنسیت هستند. در مرحله جنسیت و مرحله بعد از مهاجرت، ادغام با محیط جدید به سه عامل بستگی دارد:

۱. تأثیر نوع ورود اقامتی فرد مهاجر (بر نحوه اسکان و ادغام در جامعه میزبان)،

۲. الگوهای ورود و مشارکت در بازار کار،

۳. تأثیر مهاجرت بر موقعیت زنان و مردان (Boyd & Grieco 2003).

¹ Boyd, Grieco

² Uteng

³ Theory of Gravity and Repulsion

⁴ Giddens

می‌دهند که زنان ایرانی با مجموعه‌ای از فرصت‌ها و محدودیت‌ها روبه‌رو هستند.

عباس‌زاده و همکاران (۱۴۰۳) در پژوهشی با رویکرد پدیدارشناسانه، تجربه زنان ایرانی مهاجر در بوستون آمریکا را بررسی کردند و دریافتند که مهم‌ترین عوامل دافعه در ایران شامل محدودیت‌های شغلی و تحصیلی، ساختارهای اجتماعی محدودکننده و تمایل به آزادی‌های فردی و فرهنگی بوده است؛ درحالی که فرصت‌های تحصیلی، فضای فرهنگی باز و روابط اجتماعی محترمانه در آمریکا به‌عنوان عوامل جاذبه عمل کرده‌اند.

زارع‌مهرجردی و همکاران (۱۴۰۱) نشان دادند که مهاجرت مستقل زنان یزدی به تهران در سه الگوی اصلی قابل توضیح است: نخست، زنانی که باوجود آزادی نسبی، میل به استقلال و خودساختگی داشتند؛ دوم، زنانی که باهدف ارتقای تحصیلی و دستیابی به فرصت‌های شغلی بهتر مهاجرت کردند؛ سوم، زنانی که به دلیل فشارهای اجتماعی و فرهنگی برای رهایی از کلیشه‌های جنسیتی اقدام به مهاجرت نمودند.

مطالعات دیگر نیز این نتایج را تایید کرده‌اند. **حیدری و ترکان (۱۴۰۴)** مهاجرت دختران تحصیل‌کرده ایرانی به کشورهای غربی را راهی برای فرار از فشارهای خانوادگی، تنگناها و احساس تبعیض چندگانه و تحقق آرزوها دانست و همزمان تجربه‌ای همراه با رهایی، افزایش اعتماد به نفس و بازتعریف نقش‌های اجتماعی گزارش کرد. **شریفی و همکاران (۱۴۰۲)** مهاجرت مستقل زنان جوان را تلاشی آگاهانه و یکی از راهبردهای رهایی از پدرسالاری، کلیشه‌های جنسیتی و محدودیت‌های اجتماعی دانستند. محیطی که به زعم آنان گشایش انسدادهای مترتب بر زنانگی و خودشکوفایی خویش را در آن جستجو می‌کردند.

پژوهش **علوی و همکاران (۱۳۹۹)** بر تغییرات هویتی زنان ایرانی مهاجر در کشورهای اروپایی تمرکز دارد و نشان می‌دهد که مهاجرت فرآیندی عمیقاً اجتماعی و روانی است که می‌تواند با احساس تعلق‌نداشتن و تبعیض فرهنگی همراه باشد؛ اما همزمان فرصت‌هایی برای بازتعریف نقش‌های اجتماعی فراهم می‌آورد. **افیونی و قاسمی (۱۳۹۸)** نیز مفهوم «گسست نقش‌های سنتی» و بازنگری در ارزش‌ها و هویت فردی را برجسته کردند.

نیرومند و همکاران (۲۰۲۴) تجربه زنان ایرانی قربانی خشونت خانگی در استرالیا و بریتانیا را بررسی کردند و نشان دادند که مهاجرت راهی برای گریز از ساختارهای سرکوبگر و کسب حمایت قانونی و اجتماعی است. همچنین **قاسمی و همکاران (۲۰۲۰)** بر تجربه زنان

نظریه ساخت‌یابی تأکید می‌کند که کنش انسانی نه در خلأ، بلکه در درون ساختارهای اجتماعی شکل می‌گیرد؛ اما هم‌زمان این کنش‌ها به بازتولید یا تغییر همان ساختارها منجر می‌شوند. در این مطالعه، زنان مهاجر کنشگرانی‌اند که در دل ساختارهای محدودکننده اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران، با عاملیت خود مسیر مهاجرت را انتخاب کرده‌اند. این انتخاب، نوعی بازتعریف از خود و مقاومت در برابر نظم مسلط بوده است. از سوی دیگر، نظریه فشار اجتماعی^۱ که نخستین بار توسط **مرتین^۲ (۱۹۳۸)** مطرح شد، نیز در تحلیل این پدیده مؤثر است. این نظریه بر آن است که فشارهای ساختاری، مانند ناکامی در دستیابی به اهداف فرهنگی از راه‌های مشروع، افراد را به سمت انتخاب مسیرهای جایگزین سوق می‌دهد.

با توجه به مرور نظریه‌های گوناگون، می‌توان گفت که مهاجرت بین‌المللی زنان ایرانی پدیده‌ای چندوجهی است که تنها با یک نظریه یا رویکرد قابل تبیین نیست. به همین دلیل، این پژوهش از یک چارچوب نظری ترکیبی استفاده کرده است که در آن، نظریه‌های جنسیتی و فمینیستی (نظیر رویکرد بویاد و گرایکو، یوتنگ و رادکلیف و چانت) برای تحلیل نقش ساختارهای جنسیتی، نابرابری‌های اجتماعی، محدودیت‌های فرهنگی و انگیزه‌های رهایی‌بخش زنان در مهاجرت به‌کار گرفته شده‌اند. در کنار آن، نظریه‌های کلاسیک مهاجرت مانند نظریه جاذبه و دافعه نیز برای تحلیل عوامل ساختاری، اقتصادی، خانوادگی و شخصی مؤثر بر تصمیم مهاجرت زنان لحاظ شده‌اند. نظریه‌های ساخت‌یابی و فشار اجتماعی نیز فشار ساختار، کنش و تصمیم فردی را تبیین می‌کنند.

بنابراین، چارچوب نظری این پژوهش امکان تحلیل هم‌زمان عوامل دافعه (مانند فشارهای جنسیتی، محدودیت‌های اجتماعی و تبعیض فرهنگی در کشور مبدأ) و عوامل جاذبه (مانند فرصت‌های تحصیلی، شغلی، و استقلال فردی در کشورهای مقصد) را فراهم می‌سازد. همچنین، این چارچوب برای فهم تجربه زیسته مهاجرت، فرآیند بازتعریف هویت و چالش‌های انطباق فرهنگی زنان در جامعه میزبان، بستری تحلیلی فراهم می‌کند. چنین رویکردی، با رویکرد کیفی و حساس به جنسیت پژوهش حاضر هم‌راستا بوده و امکان درک عمیق‌تر روایت‌های زنان مهاجر ایرانی را ممکن می‌سازد.

پیشینه پژوهش

در سال‌های اخیر، مطالعات متعددی به بررسی تجربه زیسته زنان ایرانی مهاجر در کشورهای مختلف پرداخته‌اند. این مطالعات ابعاد اجتماعی، فرهنگی، جنسیتی و روانی مهاجرت را روشن کرده و نشان

¹ Strain Theory

² Merton

۲۰۲۰)، این مطالعه رویکردی چندوجهی داشته و ابعاد فرهنگی، اجتماعی، روانی و جنسیتی را همزمان بررسی می‌کند. همچنین، این تحقیق عوامل دافعه و جاذبه مؤثر بر تصمیم مهاجرت زنان ایرانی را با استناد به روایت‌های مشارکت‌کنندگان به‌طور روشن تحلیل کرده است که در بخش یافته‌ها به تفصیل تشریح شده‌اند.

با وجود پیشرفت‌های قابل توجه در این حوزه، برخی خلایهای پژوهشی مهم همچنان وجود دارند که می‌توانند زمینه‌ساز تحقیقات آینده باشند. نخست، تمرکز عمده پژوهش‌ها بر زنان مهاجر ایرانی در کشورهای غربی نظیر آمریکا، کانادا، اروپا، استرالیا و بریتانیا بوده و به تجربیات زنان در سایر مناطق جغرافیایی، از جمله کشورهای خاورمیانه و آسیایی، کمتر پرداخته شده است. همچنین، بیشتر مطالعات به صورت مقطعی انجام شده‌اند و به تغییرات هویتی، نقش‌های اجتماعی و فرآیندهای ادغام فرهنگی در طول زمان به ندرت توجه شده است. علاوه بر این، نقش متقابل روابط خانوادگی در مبدأ با تجربه مهاجرت و سازگاری زنان در مقصد به‌طور جامع بررسی نشده است. اگرچه جنبه‌های جنسیتی به خوبی مورد توجه قرار گرفته‌اند؛ اما تعامل این عوامل با سایر ابعاد هویتی مانند طبقه اجتماعی، وضعیت اقتصادی، دین و قومیت کمتر مطالعه شده است. حوزه تجربه زنان مهاجر قربانی خشونت خانگی نیز، با وجود اهمیت بالای خود، نیازمند پژوهش‌های عمیق‌تر به ویژه در زمینه خدمات حمایتی و پیامدهای روانی بلندمدت است.

روش پژوهش و داده‌ها

این پژوهش از نظر هدف، کاربردی و از نظر ماهیت، کیفی و از نوع تحلیل مضمون (تحلیل تم) می‌باشد. نمونه‌گیری در پژوهش حاضر مبتنی بر گلوله برفی است. مشارکت‌کنندگان این تحقیق شامل افرادی است که بین سنین ۲۵ تا ۴۰ سال قرار دارند. برای برقراری ارتباط با آنها از برنامه‌های واتساپ، لینکدین، اینستاگرام استفاده شد. برای گردآوری داده‌ها، با مشارکت‌کنندگان مصاحبه انجام گرفت. مصاحبه از نوع سازمان‌نیافته است. به‌دلایلی نظیر سخت بودن شرایط و عدم توانایی ملاقات حضوری با مهاجران بین‌المللی، مصاحبه‌ها به‌صورت مجازی ترتیب داده شد. در پژوهش حاضر ۱۵ مصاحبه با افراد واجد شرایط صورت گرفته است. مشخصات پاسخ‌گویان در جدول ۱ آورده شده است. بر مبنای این جدول، مشارکت‌کنندگان به‌گونه‌ای هدفمند از میان زنانی با مسیرهای مهاجرتی و کشورهای مقصد متنوع انتخاب شدند تا بازتاب‌دهنده پیچیدگی و تنوع تجربه زیسته مهاجرت باشند. این تنوع، فرصتی برای کشف ابعاد پنهان و وجوه چندلایه تجربه مهاجرت فراهم کرده است. هدف نه تعمیم، بلکه درک عمیق‌تر روایت‌های فردی در بسترهای گوناگون اجتماعی و فرهنگی بوده است، امری که با ماهیت پدیدارشناختی و کیفی پژوهش هم‌راستا است.

ایرانی مهاجر از خدمات سلامت باروری در استرالیا تمرکز داشتند و دریافتند که مهاجرت با بازتعریف هویت، تسلط بر بدن و آزادی در تصمیم‌گیری‌های باروری همراه است.

پژوهش‌های موجود نشان می‌دهد که مهاجرت برای بسیاری از زنان ایرانی تجربه‌ای دوگانه است؛ از یک‌سو فرصتی برای فاصله‌گرفتن از خشونت و کنترل فراهم می‌کند و از سوی دیگر آنان را با احساس تنهایی، محدودیت‌های فرهنگی و موانع دسترسی به حمایت اجتماعی مواجه می‌سازد (Karamali, 2021; Niroomand et al., 2024).

دستجری و همکاران (۲۰۱۲) با بررسی تجربه مهاجران ایرانی در کانادا، پنج مرحله بیگانگی، ناامیدی، رویارویی، یادگیری و خودکفایی را در روند سازگاری شناسایی کردند و به چالش‌های فرهنگی و زبانی در مراحل ابتدایی اشاره داشتند.

مجموعه مطالعات پیشین نشان می‌دهد که مهاجرت زنان ایرانی، چه در بسترهای داخلی و چه در بسترهای بین‌المللی، فرآیندی چندلایه است که تحت تأثیر عوامل ساختاری، فرهنگی و جنسیتی قرار دارد و تجربه آن ترکیبی از چالش‌ها و فرصت‌هاست. این تجربه در بسیاری موارد به بازتعریف هویت، افزایش استقلال و تغییر نقش‌های اجتماعی می‌انجامد، هرچند دشواری‌هایی مانند ادغام فرهنگی، تبعیض و احساس بیگانگی نیز همواره همراه آن است. بر اساس مرور مطالعات موجود، محرومیت‌های شغلی و تحصیلی، فشارهای خانوادگی و کنترل‌های اجتماعی و فرهنگی، خشونت خانگی، نقش‌های سنتی محدود و فقدان فرصت‌های شغلی متناسب با تحصیلات، به‌عنوان عوامل اصلی مؤثر بر مهاجرت زنان ایرانی شناسایی شده‌اند.

پژوهش حاضر با مطالعات متعدد پیشین در زمینه مهاجرت زنان ایرانی، شباهت‌ها و تفاوت‌های معناداری دارد. از نظر شباهت‌ها، برخی پژوهش‌ها مانند مطالعه **افیونی و قاسمی (۱۳۹۸)** درباره تجربه زنان ایرانی مهاجر در کانادا و همچنین پژوهش **حیدری و همکاران (۱۴۰۳)** درباره مهاجرت دختران تحصیل‌کرده ایرانی به کشورهای غربی، بر ابعاد جنسیتی مهاجرت و بازتعریف هویت تمرکز کرده‌اند. همچنین **شریفی و همکاران (۱۴۰۲)** نقش مؤلفه‌هایی چون آزادی، فشارهای فرهنگی و تمایل به استقلال را در تجربه مهاجرت زنان ایرانی تحلیل کرده‌اند. علاوه بر این، مطالعاتی مانند **نیرومند و همکاران (۲۰۲۴)** از روایت‌های فردی برای درک پیچیدگی‌های فرهنگی و جنسیتی در مهاجرت زنان، بهره برده‌اند.

از سوی دیگر، پژوهش حاضر در چند جنبه با این مطالعات تفاوت دارد. نخست آنکه برخلاف مطالعاتی که صرفاً بر یک کشور مقصد تمرکز دارند، مشارکت‌کنندگان این پژوهش از کشورهای مختلفی هستند. دوم، برخلاف پژوهش‌هایی که تنها به یک بُعد خاص مانند خشونت خانگی یا باروری می‌پردازند (مانند قاسمی و همکاران،

جدول ۱. ویژگی‌های مشارکت کنندگان در پژوهش

Table 1. Characteristics of research participants

کد	سن	تحصیلات	نوع فعالیت	کشور مقصد	مدت مهاجرت (سال)	تأهل	شبکه اجتماعی	نوع مهاجرت
۱	۳۴ سال	کارشناسی ارشد	دانشجو	کانادا	۴	متأهل	لینکدین (پیام)	تحصیلی
۲	۳۴ سال	دکتری	-	آلمان	۴	متأهل	واتساپ (ویس و پیام)	تحصیلی
۳	۳۲ سال	دیپلم تجربی	شاغل	عراق	۲	مطلقه	واتساپ (تماس)	کاری
۴	۴۴ سال	کارشناسی	شاغل	آلمان	۱۰	مطلقه	واتساپ (تماس صوتی)	تبعی
۵	۳۶ سال	کارشناسی	دانشجو	کانادا	۲	متأهل	اینستاگرام (تماس صوتی)	تبعی
۶	۲۸ سال	کارشناسی ارشد	دانشجو	ایتالیا	۲	مجرد	واتساپ (تماس صوتی)	بورسیه تحصیلی
۷	۳۱ سال	کارشناسی ارشد	دانشجو	ایتالیا	۲	مجرد	واتساپ (ویس)	بورسیه تحصیلی
۸	۳۲ سال	کارشناسی ارشد	دانشجو	ایتالیا	۳	مجرد	واتساپ (تماس صوتی)	بورسیه تحصیلی
۹	۲۹ سال	کارشناسی	شاغل	اتریش	یک هفته	متأهل	واتساپ (ویس)	تحصیلی
۱۰	۳۵ سال	دکتری	شاغل	ترکیه	۲	مطلقه	واتساپ (ویس)	مهاجرت کاری
۱۱	۲۶ سال	کارشناسی	شاغل	انگلستان	۸	مجرد	واتساپ (پیام)	تبعی
۱۲	۲۹ سال	کارشناسی ارشد	دانشجو	ایتالیا	۲	مجرد	اینستاگرام (ویس)	تحصیلی
۱۳	۳۱ سال	کارشناسی	شاغل	ترکیه	۲	متأهل	واتساپ (تماس صوتی)	مهاجرت کاری
۱۴	۳۹ سال	سیکل	بیکار	آلمان	۴	متأهل	واتساپ (تماس صوتی)	پناهنده
۱۵	۳۶ سال	کارشناسی	بیکار	آلمان	۴	متأهل	واتساپ (تماس صوتی)	پناهنده

سؤالاتی که در قالب این مصاحبه پرسیده شد، به شرح زیر است:

۱. انگیزه اصلی شما از مهاجرت چه بود؟
۲. وضعیت تاهل شما مجرد یا متأهل بر زندگی شما در جامعه جدید تاثیرگذار است؟
۳. مهم‌ترین مشکل مهاجرت و زندگی در جامعه جدید برای شما چیست؟
۴. از حمایت خانواده برخوردار بودید یا خیر؟ کیفیت و نوع این حمایت چگونه بود؟
۵. مسائل مهم مالی برای شما وابسته به چیست؟ شغل، حمایت خانواده، بورسیه و... چگونه آن را مدیریت می‌کنید؟
۶. عوامل دافعه از ایران را چه می‌دانید؟
۷. عوامل جاذبه کشور مقصد را چه می‌دانید؟

جدول ۲. داده‌های خام و مفاهیم مصاحبه فرد شماره سه

Table 2. Raw data and interview concepts for person number three

مفاهیم	داده‌های پژوهش (مصاحبه)
- علاقه به مهاجرت	من از بچگی خودم عاشق مهاجرت بودم این که بتوانم برم به کشور اروپایی و اونجا زندگی کنم، اما اقامت گرفتن برای این کشورها راحت نیست و خیلی سخت می‌گرفتن،
- ارزش پولی	من واقعا نمی‌تونستم... کشوری که از طرفی به ایران نزدیک باشه و پولش بهتر از همه
- فرار از سختی‌های موجود	باشه عراقه. دلیل مهاجرت مطمئن باشید برای همه ما سختی‌های موجود بوده (کد ۳)

بعد از مفاهیم مصاحبه‌ها (مضامین جزئی)، مقولات یا همان مضامین کلی به شیوه زیر ساخته شد.

جدول ۳. مضامین جزئی و کلی پژوهش

Table 3. Subthemes and main themes of the study

مفاهیم (مضامین جزئی)	مقوله (مضمون کلی)
تجربه تبعیض در نظام استخدامی	فشارهای ساختاری در ایران
نامیدی ناشی از بی‌عدالتی اقتصادی	
عدم امنیت اقتصادی و تورم افسارگسیخته	
فساد ساختاری در نظام اداری و ناکارآمدی مدیریتی	

فقط می‌تونستی زنده بمونی؛ ولی هیچ امیدی به رشد نداشتی.» (مصاحبه شماره ۱۰).

۱-۴. فساد ساختاری در نظام اداری و ناکارآمدی مدیریتی تجربه فساد، تبعیض و رابطه‌محوری در سیستم‌های دولتی و اداری نیز از دلایل جدی برای احساس بی‌عدالتی ساختاری بود. مشارکت‌کنندگان از اینکه بدون «رابطه» یا «پارتی» راهی به سوی پیشرفت نداشتند، گلایه داشتند. یکی از آنان می‌گوید «بیشتر از تخصص، رابطه می‌خواستند. هر جا می‌رفتم، تا آشنا نداشتم، اصلاً راه نمی‌دادند.» (مصاحبه شماره ۱۲). دیگری گفت «سیستم اداری آنقدر کُند بود که هر کاری باید با رشوه یا پارتی جلو می‌رفت.» (مصاحبه شماره ۷).

۲. خواست‌رهایی از محدودیت‌ها

برای بسیاری از زنان مشارکت‌کننده، مهاجرت نه فقط یک تصمیم اقتصادی یا تحصیلی، بلکه تلاشی برای گریز از محدودیت‌ها و یا قوانین رسمی و غیررسمی بود. این قوانین در ظاهر زندگی، پوشش، انتخاب‌های فردی و آزادی‌های اجتماعی بازتاب می‌یافت. در تجربه زیسته برخی زنان مجرد، رعایت کردن قوانین مربوط به ساعت رفت و آمد اعمال شده از طرف خانواده نیز سخت بود. این مشارکت‌کنندگان فکر می‌کنند در این کشورها از جایگاه اجتماعی و شخصیتی بالاتری به عنوان زن برخوردار هستند.

۱-۲. احساس نیاز به آزادی بیشتر

قسمتی از احساس نیاز به آزادی توسط خانواده و قسمت دیگری از آن توسط جامعه ارائه می‌شود. خانواده و جامعه با کمک قوانین رسمی یا عرف موجود به حفظ نظم و انضباط می‌پردازند. به اعتقاد برخی مشارکت‌کنندگان در تحقیق برخی از این قوانین آزادی آن‌ها را تحت تاثیر قرار داده است. دختر مجرد ۳۲ ساله در این باره گفت «این بود که جامعه برای من خفقان داشت، یعنی هیچی نداشتم و کنترلی که روی تو دارند خیلی بیشتره که با کی می‌گردی، کجا میری، چیکار می‌کنی... ولی خب اینجا تا یک شب، دو شب بیرونم یه وقتایی راحت میرم می‌گردم، میرم مسافرت آزادی دارم.» (مصاحبه شماره ۸)

۲-۲. احساس محدودیت در بیان آزادانه عقاید

بعد از اتمام مصاحبه‌ها، برای هریک از مقولات، شرح تحلیل نوشته شد که در بخش یافته‌های تحقیق مورد ملاحظه قرار گرفت. سپس با نگاهی به مفاهیم نوشته شده روبه‌روی مقوله، نگارش را آغاز و درباره تک‌تک مفاهیم توضیح داده شد. حین نگارش شرح تحلیلی، گاهی نگارنده نقل‌قول‌هایی از مشارکت‌کننده‌ها را به‌عنوان مصداق اضافه می‌کرد. خروجی همه این مراحل، یافته‌های تحقیق است.

یافته‌ها

۱. فشارهای ساختاری در ایران

یکی از پایه‌ای‌ترین لایه‌های تجربه زیسته زنان مهاجر، فشارهای ساختاری موجود در ایران بود که در تصمیم آن‌ها برای ترک کشور نقش محوری ایفا کرد. این فشارها که شامل ناکارآمدی‌های اقتصادی، تبعیض‌ها در نظام اشتغال به منظور نابرابری فرصت در استخدام، دستمزد، حقوق، برنامه‌ها یا روبه‌هایی که به گروه یا افراد خاصی برتری می‌دهند و فضای کلی بی‌ثباتی بود، برای بسیاری از مشارکت‌کنندگان نه فقط یک ناراضی ساده بلکه تجربه‌ای مزمن و فرساینده قلمداد می‌شد. در دل روایت‌ها، این فشارها خود را به‌صورت‌های مختلفی نشان داده‌اند که در چهار مورد زیر بازتاب یافته‌اند:

۱-۲. نامیدی ناشی از نابرابری و فشار اقتصادی

شرایط نابرابر اقتصادی، فاصله‌فزاینده میان درآمد و هزینه و نبود افق روشن برای آینده، در روایت‌های بسیاری از مشارکت‌کنندگان تکرار شد. این وضعیت نوعی احساس ناتوانی در کنترل زندگی و آینده ایجاد کرده بود. یکی از مشارکت‌کنندگان می‌گوید «درآمد هیچ‌وقت با مخارجم همخوانی نداشت؛ انگار فقط برای زنده‌ماندن کار می‌کردم، نه زندگی کردن.» (مصاحبه شماره ۴). دیگری تصریح کرد «با همه تلاش‌ها، نه خونه، نه ماشین، نه پس‌انداز... فقط اجاره و قرض.» (مصاحبه شماره ۹).

۱-۳. عدم امنیت اقتصادی و تورم افسارگسیخته

بی‌ثباتی اقتصادی و تورم بالا، بخش جدایی‌ناپذیر از تجربه روزمره زندگی در ایران بود. این بی‌ثباتی نه‌فقط بر معیشت بلکه بر حس امنیت و آینده‌نگری تأثیر منفی گذاشته بود. یکی از مصاحبه‌شوندگان اشاره کرد «قیمت‌ها هر روز بالا می‌رفت، اصلاً نمی‌دونستی فردا پولت ارزش داره یا نه؟» (مصاحبه شماره ۵). در روایت دیگری آمده است «تو ایران

انسان بتواند بدون نگرانی از قضاوت اجتماعی، رشد کند، در صحبت‌های آن‌ها به وضوح بازتاب داشت. برخی مهاجرت را نه صرفاً برای فرار از محدودیت‌های موجود؛ بلکه برای تحقق سبک زندگی دلخواهشان انتخاب کرده بودند. در این مسیر، کیفیت زندگی به یک ارزش بنیادین تبدیل شده بود که از آن نه فقط به عنوان هدف، بلکه به عنوان انگیزه ماندن، ادامه دادن و تطبیق با جامعه جدید یاد می‌کردند. در ادامه، این موضوع در چهار بعد مورد توجه قرار گرفته است:

۳-۱. جستجوی رفاه اقتصادی پایدار

یکی از انگیزه‌های پرتکرار در میان مشارکت‌کنندگان، دستیابی به اقتصادی پایدار و اثبات بود. بسیاری از آنان، اقتصاد مقصد را دارای انسجام و هم‌خوانی میان درآمد و هزینه می‌دانستند. «اینجا اگر کار دانشجویی ساده هم بکنی، می‌تونی زندگی کنی. اجاره بدی، غذا بخری، حتی یه کم پس‌انداز داشته باشی. ولی تو ایران با دو تا کار هم به ته ماه نمی‌رسی.» (مصاحبه شماره ۱۰). «تو آلمان، حتی اگه شغل خیلی معمولی هم داشته باشی، می‌تونی یک زندگی نرمال و محترمانه داشته باشی. تو ایران باید دکتر زیبایی باشی تا زندگی راحتی داشته باشی.» (مصاحبه شماره ۳).

۳-۲. تجربه نظم و قانون‌مندی در کشورهای مقصد

برای برخی مشارکت‌کنندگان، نظم اجتماعی و کارکرد درست قوانین در کشور مقصد، تفاوتی محسوس با ایران داشت که حس امنیت، اعتماد و پیش‌بینی‌پذیری را به آن‌ها منتقل می‌کرد. «امنیت اربیل فوق‌العاده‌ست. با آیفون وسط خیابون راه می‌ری، کسی کاری بهت نداره. تو تهران، تو ماشینم باشی، استرست هست.» (مصاحبه شماره ۳). «اینجا اتریش قوانین برای همه یکیه. حتی خارجی‌ها هم احساس می‌کنن بهشون احترام گذاشته می‌شه؛ چون سیستم درست کار می‌کنه.» (مصاحبه شماره ۶).

۳-۳. جذابیت محیط شهری و زیبایی‌شناسی مقصد

برخی از مشارکت‌کنندگان به زیبایی محیط زندگی، آرامش فضاهای عمومی، پاکیزگی، و طراحی شهری اشاره داشتند که حس تعلق و رضایت از زندگی را در آنان تقویت کرده بود. «وقتی از پنجره اتاق کوه و درخت می‌بینی، ناخودآگاه حالت خوب می‌شه. تو ایران از پنجره فقط دیوار و دود می‌دیدم.» (مصاحبه شماره ۱۳). «پارک‌ها، پیاده‌روها، نظم شهری... این چیزها شاید به نظر ساده بیاد، ولی وقتی می‌خوای تو یه جایی زندگی کنی، خیلی مهمه.» (مصاحبه شماره ۸)

۴. تنهایی، تاب‌آوری و قدرت شخصی

یکی از ابعاد پررنگ تجربه زیسته زنان مهاجر، مواجهه آن‌ها با تنهایی، فشارهای روحی و چالش‌های زندگی مستقل در کشور مقصد بود. بسیاری از زنان به تنهایی تصمیم به مهاجرت گرفتند و بدون همراهی

مشارکت‌کنندگان از فضایی صحبت می‌کردند که در آن، بیان آزاد عقاید به‌ویژه در مورد دین، سیاست یا سبک زندگی، با نگرانی از واکنش‌های اجتماعی یا حتی رسمی همراه بود. این محدودیت، به نوعی ترس نهادینه‌شده از ابراز خود منجر شده بود.

«تو ایران باید همیشه مراقب حرف زدنت باشی، حتی بین دوستان. چون ممکنه یک کلمه اشتباه بگی و برات دردسر درست شه.» (مصاحبه شماره ۱۲). «من حس می‌کردم تو ایران یه نسخه از خودم رو سانسور شده نشون می‌دم، نسخه واقعی‌م اصلاً جایی نداشت.» (مصاحبه شماره ۷).

۳-۲. شکاف میان ارزش‌های فردی با هنجارها

شکاف میان ارزش‌های فردی و هنجارهای سنتی و اجتماعی-فرهنگی یکی از محورهای پررنگ در روایت زنان مهاجر بود. بسیاری از مشارکت‌کنندگان بیان کردند که در ایران، محدودیت‌های ناشی از این هنجارها با باورهای آن‌ها در تضاد قرار داشته است. از نظر آنان، زندگی در ایران به دلیل کنترل بر پوشش، روابط اجتماعی و سبک زندگی، به‌ویژه در مقایسه با کشورهای توسعه‌یافته، محدودکننده بوده است. این زنان معتقد بودند که تجربه زندگی آزادانه در کشورهای مقصد، بازگشت به کشور خود را سخت ساخته است. همان‌طور که یکی از مشارکت‌کنندگان به‌طور صریح توضیح داد «بینید وقتی میگن کشورهای جهان اول و جهان سوم تفاوت فقط تو در و دیوار و ظرف و ظروف نیست. تفاوتش تو مغز آدم‌هاست یعنی اگر تمام آدم‌های سوئیس رو بیارید ایران جهان اول میشه و آدم‌های ایران رو ببرید سوئیس، اونجا جهان سوم میشه.» (مصاحبه شماره ۴)

۴-۲. فضا برای خودابرازی و شکوفایی زنان

تعدادی از مشارکت‌کنندگان مهاجرت را فرصتی برای شکوفایی شخصیت، استعدادها، و آرزوهای خود می‌دانستند. آن‌ها از کمياب بودن نقش‌ها و فرصت‌ها در ایران گلایه داشتند و محیط مقصد را فضایی آزادتر و پر از فرصت برای رشد فردی توصیف کردند. «چند روز پیش برای انتخاب شغل مصاحبه داشتم طوری که با هم چند تا حرفه رو بررسی کردیم. دخترم رو هم بردن کلاس استعدادیابی که هدفش رو مشخص کنه ولی در ایران این شرایط کمکی نبود.» (مصاحبه شماره ۱۴)

۳. رؤیای کیفیت زندگی بهتر

یکی از محورهای اساسی در تجربه زیسته زنان مهاجر، میل به دستیابی به کیفیت زندگی بالاتر بود. این مفهوم نه فقط ناظر بر رفاه مادی، بلکه شامل ابعاد معنوی، روانی و زیبایی‌شناختی زندگی نیز می‌شد. برای بسیاری از مشارکت‌کنندگان، کشورهای مقصد نمادهایی از نظم، امنیت، آزادی‌های فردی و فرصت‌های متنوع بودند. رؤیای یک زندگی با ثبات، آینده‌دار، مبتنی بر شایسته‌سالاری و در محیطی که

فاصله‌دارن. احساس می‌کردم انگار من هیچ‌وقت نمی‌تونم بخشی از این جامعه باشم. ولی کم‌کم یاد گرفتم که همین تفاوت‌ها بخشی از تجربه مهاجر بوده و باید بپذیرمش.» (مصاحبه شماره ۹).

۵- بازسازی خود و معنا یافتن در مسیر مهاجرت

در دل دشواری‌ها و تنهایی‌های ناشی از مهاجرت، برخی از زنان مشارکت‌کننده نه تنها دچار ازهم‌پاشیدگی روانی یا هویتی نشدند، بلکه به‌نوعی بازسازی خود و بازیافت معنا در زندگی دست یافتند. تجربه زیسته‌ی آنان نشان می‌دهد که مهاجرت برای ایشان صرفاً یک جابه‌جایی جغرافیایی نبود، بلکه سفری درونی برای یافتن نسخه‌ای تازه از خود بود. این بازسازی با تکیه بر استقلال، تاب‌آوری، تجربه‌ی رهایی، و گاه حتی بازخوانی نقش‌های جنسیتی و هویتی همراه بوده است. روایت‌ها سرشار از اشاراتی‌اند که نشان می‌دهند مهاجرت، اگرچه سخت و فرساینده؛ اما بستری برای توانمندسازی، خودشناسی و گسترش افق‌های فردی بوده است.

۱-۵. تقویت حس استقلال و خودبستگی

بسیاری از مشارکت‌کنندگان به استقلال مالی و فکری به‌دست‌آمده پس از مهاجرت اشاره کردند؛ حسی از توانستن که در سایه تجربه غربت و ناچاری به آن دست یافته‌اند. برای برخی این استقلال به معنای عبور از وابستگی خانوادگی و ایستادن بر پای خود بود. «من هیچ‌وقت نتونستم از پدرم پول بخوام. از همون اول که اومدم، گفتم می‌خوام زندگی خودمو بسازم. الان کار می‌کنم، خرجمو درمی‌ارم و خیلی حس خوبی دارم.» (مصاحبه شماره ۶). «اوایل خیلی سخت بود، اما کم‌کم یاد گرفتم چطور خرج‌هامو مدیریت کنم. وقتی تونستم به‌خونه اجاره کنم و وسایلمو کم‌کم بخرم، حس کردم واقعاً مستقل شدم.» (مصاحبه شماره ۳).

۲-۵. معنا یافتن رنج و فداکاری

در مواجهه با سختی‌ها، برخی از زنان مهاجر با بازتعریف رنج‌هایشان توانستند معنایی تازه برای تجربه مهاجرت بسازند؛ مهاجرت به‌مثابه فداکاری برای فرزندان، یا راهی برای رشد شخصی. «برای پسر من این کارو کردم. به خودم می‌گم همه سختی‌ها می‌ارزه وقتی ببینم اون آینده بهتری داره.» (مصاحبه شماره ۳). «هر وقت ناامید می‌شم، یادم میاد اومدم اینجا که بتونم روی پای خودم وایستم. برام مهمه که دخترم ببینه می‌شه به زن هم بتونه خودش زندگی بسازد.» (مصاحبه شماره ۱۰).

۳-۵. تجربه خودشناسی و تحول درونی

برای برخی مشارکت‌کنندگان، مهاجرت فرصتی بود برای بازبینی هویت شخصی‌شان، ارزش‌های زندگی، و بازتعریف نقش اجتماعی‌شان. این بازشناسی گاه با ترک باورهای محدودکننده گذشته و گاه با درک عمیق‌تری از خود همراه بوده است. «خیلی چیزها تو وجودم تغییر کرد.

اعضای خانواده، زندگی جدید را از صفر آغاز کردند. این شرایط، آزمونی برای قدرت روانی، تاب‌آوری هیجانی، و توانمندی در مدیریت بحران‌ها بود. در دل این دشواری‌ها، بسیاری از زنان مهاجر از کشف قدرت‌های درونی، رشد فردی و استقلال اقتصادی سخن گفتند؛ نوعی بازتعریف از خود که در متن تجربه مهاجرت شکل گرفت و به بخشی از هویت آنان بدل شد.

۱-۴. احساس تنهایی در محیط بیگانه

احساس غربت، نداشتن روابط عمیق اجتماعی فقدان حمایت‌های عاطفی در ابتدای ورود به کشور مقصد، برای بسیاری از مشارکت‌کنندگان یکی از سخت‌ترین وجوه مهاجرت بود. «اینجا کسی نیست که مثل خواهر یا مادر بغلت کنه، فقط خودتی و خودت... شبایی بوده که ساعت‌ها فقط گریه کردم، چون نمی‌دونستم فردا قراره چه اتفاقی بیفته.» (مصاحبه شماره ۸). «خیلی وقت‌ها دلم می‌خواست به نفر فقط بگه: خسته نباشی. ولی هیچ‌کس نبود. نه دوستی، نه فامیلی. تنهایی عجیب آدم رو پیر می‌کنه.» (مصاحبه شماره ۲).

۲-۴. تلاش برای استقلال اقتصادی و اتکا به خود

زنان مهاجر برای تأمین معیشت، اداره زندگی روزمره، و رسیدن به احساس استقلال، تلاش مضاعفی به خرج دادند. بسیاری از آن‌ها با شغل‌های ساده و حتی ناپایدار شروع کردند؛ اما در مسیر، مهارت‌آموزی، پشتکار، و مدیریت مالی را تقویت کردند. «روزی که رسیدم اینجا، گفتم نمی‌خوام دستم جلوی کسی دراز باشه. از تمیزکاری تا آرایشگری، هر کاری کردم تا بتونم اجاره خونه‌مو بدم. الان سه ساله که زندگی‌مو خودم می‌چرخونم و به خودم افتخار می‌کنم.» (مصاحبه شماره ۱۳). «پول ندارم زیاد، ولی هر چی دارم حاصل تلاش خودمه. پس‌انداز می‌کنم، حساب و کتاب دارم، و با عزت نفس زندگی می‌کنم.» (مصاحبه شماره ۱۵).

۳-۴. نقش خانواده در حمایت روانی پیش از مهاجرت

در شرایطی که بیشتر زنان مهاجر به‌تنهایی مسیر را پیمودند، بسیاری از آن‌ها از پشتیبانی روانی خانواده، به‌ویژه پدر، مادر یا خواهران و برادران خود سخن گفتند. این حمایت‌ها، چه در قالب دلگرمی عاطفی و چه به‌صورت تشویق برای مهاجرت، در بسیاری از موارد انگیزه‌بخش و پشتیبان روانی مهمی بود. «مادرم همیشه می‌گفت: تو می‌تونی. وقتی خسته می‌شدم، یاد اون حرف‌ها می‌افتادم و ادامه می‌دادم. اگر اون دلگرمی نبود، شاید نصف راه رو هم نمی‌رفتم.» (مصاحبه شماره ۱۵).

۴-۴. کنار آمدن با شوک فرهنگی و تفاوت‌های سبک زندگی

شوک فرهنگی و تضاد ارزش‌ها و سبک‌های زندگی در کشور مقصد، زنان مهاجر را با سردرگمی، انزوا یا حتی بحران هویت مواجه کرد. اما بسیاری توانستند به تدریج با این تفاوت‌ها کنار بیایند و خود را تطبیق دهند. «اوایل خیلی برام سخت بود که ببینم مردم اینجا چقدر سرد و

یا باهات بد برخورد می‌کنن. او ایرانی‌ها رو بیشتر تحویل می‌گیرن چون میگن اونا کارشون بهتره.» (مصاحبه شماره ۳). «تو یه کشور عربی زندگی می‌کنم، ولی ایرانی‌ها رو با نگاه بدی می‌بینن، چون فکر می‌کنن دنبال دردسرن. بعضی وقتا مجبور شدم نگم از کجام.» (مصاحبه شماره ۱۰). «با توجه به شرایط و رفتارهاشون، بین ما و اون‌ها فاصله احساس میشه و کاملاً نشون میدن و حفظ می‌کنن تو نمی‌تونی مثلاً بیای با یه کانادایی اصیل بخوای ارتباط دوستانه و صد درصدی داشته باشی.» (مصاحبه شماره ۵)

۳-۶. فاصله گرفتن ایرانی‌ها از یکدیگر در دیاسپورا

یکی از تجربه‌های تأمل‌برانگیز در روایت زنان مهاجر، گسست و دوری در روابط میان ایرانیان خارج از کشور بود. برخلاف انتظار همبستگی یا حمایت، برخی از مشارکت‌کنندگان از تجربه‌های منفی در تعامل با هم‌وطنان سخن گفتند؛ از جمله قضاوت، رقابت، یا بی‌اعتمادی «ایرانی‌ها اینجا از هم فراری‌ان، می‌ترسن با هم حرف بزنن. همه فکر می‌کنن پشت سرت حرف می‌زنن یا بهت حسودی می‌کنن.» (مصاحبه شماره ۸). «توی محله‌مون کلی ایرانی هست، ولی هیچ‌کس با هیچ‌کس رابطه نداره. دلم برای روابط ایران تنگ می‌شه.» (مصاحبه شماره ۹).

۴-۶. حس تعلق متناقض به سرزمین مادری و کشور مقصد

برخی زنان مهاجر در میان دو تعلق فرهنگی معلق مانده بودند. از یک‌سو وابستگی عاطفی به وطن و خانواده، و از سوی دیگر تلاش برای سازگاری با کشور جدید، در ذهن آن‌ها تعارضی دائمی ایجاد کرده بود. این پارادوکس، گاه احساس بی‌جایی و سرگشتگی در هویت فرهنگی را تقویت می‌کرد. «از ایران دل نمی‌کنم، ولی دیگه نمی‌تونم برگردم اون شرایطو تحمل کنم. اینجا هم هیچ‌وقت حس نمی‌کنم کامل مال اینجا. من بین دو جا گیر کردم. نه اونجام، نه اینجا. ولی مجبورم انتخاب کنم. ما همیشه تو این کشورا "دیگری" هستیم. من دیگه نه تو کشور خودم می‌تونم زندگی بکنم نه تو این کشور راحت می‌تونم زندگی کنم.» (مصاحبه شماره ۱۵).

«مناسبات اجتماعی و مواجهه با بیگانگی» نشان می‌دهد که فرآیند مهاجرت برای زنان تنها به جابه‌جایی جغرافیایی محدود نمی‌شود؛ بلکه با تجربه‌های پیچیده و گاه دردناک از مواجهه با دیگری، بازتعریف هویت، و تلاش برای برقراری پیوندهای جدید همراه است. مشارکت‌کنندگان، در عین تلاش برای سازگاری با جامعه میزبان، با موانعی چون طرد اجتماعی، تبعیض، و بی‌اعتمادی میان مهاجران مواجه بوده‌اند. این مضمون بازتاب‌دهنده آن بخش از تجربه زیسته زنان مهاجر است که مهاجرت را نه فقط فرصتی برای پیشرفت، بلکه فضایی برای آزمون تاب‌آوری در مواجهه با انزوا و بحران تعلق به تصویر

قبلاً خیلی وابسته بودم به نظر بقیه، ولی حالا یاد گرفتم که مهم‌تر از همه، نظر خودمه.» (مصاحبه شماره ۱۳). «مهاجرت باعث شد بیشتر به خودم رجوع کنم، بفهمم واقعاً چی می‌خوام از زندگی، نه چی ازم می‌خوان.» (مصاحبه شماره ۶).

۶. مناسبات اجتماعی و مواجهه با بیگانگی

بخش مهمی از تجربه زیسته زنان مهاجر ایرانی، به مناسبات اجتماعی در جامعه جدید و مواجهه با احساس بیگانگی بازمی‌گردد. بسیاری از مشارکت‌کنندگان از دشواری‌های ارتباطی با جامعه میزبان سخن گفتند؛ نه تنها به دلیل تفاوت‌های زبانی و فرهنگی، بلکه به‌خاطر تجربه‌های طرد، سوءظن یا نادیده‌انگاشته‌شدن به‌عنوان یک "زن مهاجر ایرانی". این بیگانگی فقط در ارتباط با جامعه مقصد نمود نیافت؛ بلکه گاه در روابط بین ایرانیان مهاجر نیز بازتولید می‌شد. جایی که مشارکت‌کنندگان از عدم همبستگی، بی‌اعتمادی یا فاصله‌گیری آگاهانه میان هم‌وطنان در دیاسپورا^۱ سخن می‌گفتند. در این مضمون، حس تعلق پیچیده، روابط شکننده، و تجربه‌های دوسویه از طرد و پذیرش، وجه غالب روایت‌ها بودند. در این میان، یکی از مهم‌ترین نمودهای این بیگانگی، دشواری در ایجاد ارتباط مؤثر با جامعه میزبان بود.

۱-۶. دشواری در برقراری ارتباط با جامعه میزبان

برای بسیاری از زنان مهاجر، ورود به جامعه جدید با موانع ارتباطی و فرهنگی متعددی همراه بوده است. برخی به دلیل ناآشنایی با زبان یا فرهنگ مقصد، توان برقراری ارتباط مؤثر را نداشتند؛ برخی دیگر با نگرش‌های سرد یا حتی خصمانه مواجه شده بودند. نبود شبکه‌های اجتماعی حمایتگر و ناآشنایی با عرف‌های فرهنگی، انزوا و احساس غربت را تشدید کرده بود. «در آلمان زندگی می‌کنم. اینجا مردم زیاد تمایلی به ارتباط با خارجی‌ها ندارند. فکر می‌کنند من پناهنده‌ام و مالیاتشان خرج من می‌شود.» (مصاحبه شماره ۲). «تو دانشگاه خیلی محترمانه برخورد می‌کنن، ولی خارج از محیط آکادمیک حس می‌کنم دیده نمی‌شم. انگار هوای منو ندارن.» (مصاحبه شماره ۶).

۲-۶. تجربه طرد یا سوگیری نسبت به مهاجران

برخی از مشارکت‌کنندگان مستقیماً با تبعیض یا سوءظن از سوی جامعه میزبان مواجه شده بودند. این تبعیض‌ها نه‌فقط در عرصه‌های رسمی مانند بازار کار یا اجاره مسکن، بلکه در تعاملات روزمره نیز دیده می‌شد. زن بودن، مهاجر بودن و ایرانی بودن، سه سطح از هویت‌هایی بودند که گاه منجر به تجربه‌های چندلایه از طرد اجتماعی شده‌اند. «تو خیلی از سالن‌های آرایش، وقتی می‌فهمن ایرانی هستی، یا کار نمی‌دن

^۱ دیاسپورا: به گروهی از مردم گفته می‌شود که از وطن اصلی خود پراکنده شده و در نقاط مختلف جهان زندگی می‌کنند. این واژه معمولاً برای اشاره به جوامع مهاجری به کار می‌رود که با وجود دوری از زادگاهشان، همچنان با آن پیوندهایی را حفظ می‌کنند.

می‌کشد.

هسته مرکزی تجربه زیسته زنان مهاجر ایرانی

در مجموع، تجربه زیسته زنان مهاجر ایرانی در این مطالعه، آمیخته‌ای از رنج و امید، ترک و ساختن دوباره بود. آنان در دل دشواری‌های ساختاری و فرهنگی کشور مبدأ، با تکیه بر انگیزه‌های فردی و جمعی، تلاش کرده‌اند تصویری جدید از زندگی برای خود و فرزندان‌شان در کشوری دیگر ترسیم کنند. هسته مرکزی این تجربه، چیزی نیست جز «مهاجرت به مثابه بازآفرینی زندگی در تعارض میان رهایی و تعلق».

تجربه زیسته زنان مهاجر ایرانی، تبلوری از زیست در گسل‌های اجتماعی، فرهنگی و ساختاری است؛ گسلی که از یک سو با فشارهای مضاعف اقتصادی، تبعیض‌های جنسیتی و محدودیت‌های فرهنگی در سرزمین مادری آغاز می‌شود و از سوی دیگر با رؤیای زندگی‌ای آزاد، باثبات و دلخواه‌تر در کشور مقصد ادامه می‌یابد. این تجربه، فرآیندی پیوسته از "رانده شدن" و "کشانده شدن" است؛ زنان نه صرفاً به دلیل میل به زندگی بهتر، بلکه گاه به مثابه عملی مقاومتی در برابر قوانین و محدودیت‌های که خوشایند آن‌ها نیست، مهاجرت را انتخاب می‌کنند. در این مسیر، مهاجرت برای آنان تنها یک جابه‌جایی جغرافیایی نیست؛ بلکه نوعی تولد دوباره با هزینه‌های احساسی و روانی سنگین است. آمیزه‌ای از رنج و رشد، انزوا و استقلال، ترس و تاب‌آوری. آنان در دل تنهایی و بی‌ثباتی، برای ساختن هویتی نو در جهانی دیگر، مجبور به بازتعریف خویش‌اند. زنانی که میان دل‌بستگی به گذشته و امید به آینده، معنای مهاجرت را نه صرفاً در اقتصاد یا امنیت، بلکه در آزادی بیشتر و توان ایستادن بر پای خود بازمی‌یابند.

بحث و نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش، تصویری چندلایه از تجربه زیسته زنان مهاجر ایرانی ارائه می‌دهد که در آن مهاجرت نه صرفاً به عنوان یک جابه‌جایی جغرافیایی، بلکه به مثابه فرآیندی اجتماعی-هویت‌ی و نوعی بازآفرینی زندگی در دل تعارضی میان رهایی و تعلق معنا یافته است. زنان مشارکت‌کننده، از خلال فشارهای ساختاری، محدودیت‌های فرهنگی، انگیزه‌های مادرانه و آرمان‌های شخصی به سوی جهانی دیگر رانده و کشانده شده‌اند. هسته مرکزی «مهاجرت به مثابه بازآفرینی زندگی در تعارض میان رهایی و تعلق» رهایی از محدودیت‌ها، تنگناها و تعلق و حس عمیق به خانواده و وابستگی‌های عاطفی به خوبی در دل مضامین شش‌گانه تحلیل‌شده بروز یافته است. نتایج نشان می‌دهد که عواملی چون فشارهای ساختاری در ایران، میل به رهایی از محدودیت‌ها و جست‌وجوی کیفیت زندگی بهتر، از دلایل اصلی سوق یافتن زنان به سمت مهاجرت بوده است. تجربه‌های تلخ در مبدأ - از جمله سرخوردگی در ادامه تحصیل، بیکاری، تورم، محدودیت‌های اجتماعی

و فرهنگی، هنجارهای متضاد با ارزش‌های فردی و ناامنی شغلی در کنار چشم‌انداز جبران این کمبودها در مقصد، زمینه‌ساز تصمیم به مهاجرت شده است. کشور مقصد برای بسیاری از مشارکت‌کنندگان با ویژگی‌هایی چون اقتصاد پایدارتر، فرصت‌های شغلی و دستمزد بهتر، آزادی در پوشش و سبک زندگی، رهایی از کنترل‌های اجتماعی و خانوادگی، دسترسی به بورسیه‌های تحصیلی و امکان شکوفایی فردی و اجتماعی تعریف می‌شود. بدیهی است که تمامی این یافته‌ها بازتاب تجربه‌های یکسان همه زنان مشارکت‌کننده نیست؛ بلکه محصول تحلیل و تفسیر روایت‌های متنوع آنان است که در نهایت به این اجماع تحلیلی منجر شده است.

زنان در این مطالعه به دو شیوه مهاجرت کرده‌اند: به صورت مستقل یا در تبعیت از خانواده. زنانی که به طور مستقل مهاجرت کرده‌اند، عمدتاً تحصیل کرده بوده و یا دارای مهارت‌های حرفه‌ای و شغلی ویژه‌ای بوده‌اند. این گروه غالباً با هدف ادامه تحصیل یا اشتغال در حوزه تخصصی خود اقدام به مهاجرت کرده و پس از استقرار، شغل مستقل و درآمد رضایت‌بخشی به دست آورده‌اند. انگیزه اصلی آن‌ها، پیشرفت فردی و تحقق اهداف شخصی بوده است. این امر اهمیت دسترسی به منابعی چون تحصیلات، سرمایه مالی و امکانات حمل‌ونقل را به عنوان عوامل تعیین‌کننده جابه‌جایی زنان در فرآیند مهاجرت تأیید می‌کند. در مقابل، زنانی که به تبعیت از همسر مهاجرت کرده‌اند، بیش از آنکه به دلایل فردی مهاجرت کنند، در چارچوب تصمیمی کلی برای مصلحت خانواده (همسر و فرزندان) اقدام به جابه‌جایی کرده‌اند و نقش خود را در این تصمیم، بیشتر همراهی با خانواده دانسته‌اند. تنوع موجود در انگیزه‌های مشارکت‌کنندگان نشان‌دهنده پیچیدگی مهاجرت زنان است که نباید به یک عامل تقلیل داده شود.

از منظر نظری، یافته‌ها بیشترین هماهنگی را با نظریه فشار اجتماعی دارند؛ فشارهای ساختاری، تبعیض و بی‌افقی شغلی و فرهنگی، نقش تعیین‌کننده‌ای در تصمیم مهاجرت زنان داشته‌اند. در عین حال، حضور پررنگ عوامل جاذبه مانند رفاه، آزادی فردی و آینده بهتر برای فرزندان، با نظریه دافعه - جاذبه لی هم‌نواست. از سوی دیگر، کنش عامدانه زنان برای عبور از محدودیت‌ها و ساختن زندگی جدید، به‌ویژه در مضامین مربوط به تاب‌آوری و بازسازی هویت، با دیدگاه‌های نظریه کنش/ ساختار آنتونی گیدنز هماهنگ است؛ زنان مهاجر نه صرفاً قربانی ساختارها بلکه عاملان فعالی در مسیر بازتعریف خویش بوده‌اند. عدم رضایت زنان از شرایط اقتصادی و اجتماعی-فرهنگی در مبدأ و وجود عوامل جاذبه دل‌خواه در مقصدهای مهاجرتی متفاوت باعث تحرک جغرافیایی آنها شده است. این یافته‌ها با نظریه دسترسی یوتنگ هماهنگ است چراکه نتایج نشان داد میزان دسترسی به امتیازات، تعیین‌کننده جابه‌جایی زنان هستند. محدودیت‌های دسترسی زنان

تطبیقی می‌تواند زمینه مناسبی برای فهم تفاوت‌ها و شباهت‌های ساختاری در کشور مقصد فراهم آورد.

در روند پژوهش، نگارنده با مشکلاتی مواجه بوده است. راه دسترسی به جامعه مهاجر زنان ایرانی در کشورهای مختلف و یافتن راهی برای طرح موضوع و درخواست مصاحبه از مشقاتی بود که زمان زیادی طلب می‌کرد. همچنین یافتن مشارکت‌کننده‌هایی که حاضر به همکاری باشند بسیار سخت بود. به دلیل کمبود وقت و درگیر بودن افراد در کشورهای صنعتی همچون آلمان، ایتالیا و... هماهنگ کردن زمان مصاحبه و حتی وسیله ارتباطی با آنها از سختی‌های دیگر بود. به‌طوری که پرس‌وجو برای یافتن اشخاص تا برگزاری مصاحبه با ۱۵ نفر، دو الی سه ماه به طول انجامید. با وجود این‌که به مصاحبه‌شونده‌ها اطمینان خاطر داده می‌شد که هدف منفی پشت این تحقیق نیست. افراد نمونه گاهی از ابراز واقعیت‌ها به خصوص عوامل سیاسی مؤثر خودداری می‌کردند، به برخی سؤالات شخصی پاسخ واضحی نمی‌دادند و امکان پرسش بیشتر از بعضی شرایط زندگی شخصی وجود نداشت. به زنان مهاجر زیادی هم از طریق معرفی دوستان و هم از طریق اینستاگرام امکان دسترسی بود اما آنها به دلایلی نظیر بی‌اعتمادی و داشتن مشغله زیاد و مهم‌تر حاضر به همکاری نشدند.

منابع

- افیونی، شکوه؛ قاسمی، عاصمه (۱۳۹۸). تحلیل تجربه زیسته زنان از مهاجرت (مطالعه مهاجرت برون‌مرزی زنان). *فصلنامه علوم اجتماعی*، ۲۶ (۸۷)، ۱۷۸-۱۵۵.
<https://doi.org/10.22054/qjss.2020.46305.2146>
- بزرگ زاد، سعیده؛ کاظمی پور، شهلا؛ محسنی، رضاعلی (۱۳۹۸). نگرش نخبگان به عوامل اجتماعی، اقتصادی و علمی-پژوهشی در مبدا و مقصد و تاثیر آن بر گرایش آنها به مهاجرت خارج از کشور. *نامه انجمن جمعیت شناسی ایران*، ۴ (۲۸)، ۱۶۹-۱۴۱.
<https://sid.ir/paper/387747/fa>.SID.
- حاج حسینی، حسین (۱۳۸۵). سیری در نظریه‌های مهاجرت. *فصلنامه راهبرد*، ۴۶ (۴۱)-۳۵.
<https://share.google/BJ9gZMsjwBsUll9M>
- حیدری، آرمان؛ ترکان، رحمت اله (۱۴۰۴). مطالعه پدیدارشناختی مهاجرت بین‌المللی دختران تحصیل‌کرده ایرانی (مورد مطالعه دختران مراجعه‌کننده به اداره تعاون، کار و رفاه اجتماعی شهرستان اصفهان). *جامعه شناسی کاربردی*، ۳۶ (۱)، ۴۸-۲۳. doi: <https://doi.org/10.22108/jas.2024.142267.2538>
- زنجان، حبیب‌الله (۱۳۹۴). مهاجرت. تهران، انتشارات سمت.
- رجب نیک، نیلوفر (۱۴۰۳). تاثیر مهاجرت‌های خارجی بر رشد جمعیت. قابل دسترس در <https://share.google/OIKVVqJyHrWJkOQDf>
- زارع مهرجردی، راحله؛ فولادیان، مجید؛ حسنی درمیان، غلامرضا؛ قاسمی اردهایی، علی (۱۴۰۱). مطالعه کیفی فرایندهای مهاجرت مستقل زنان به شهر تهران (روایت پژوهی زنان مهاجر استان یزد). *نامه انجمن جمعیت شناسی ایران*، ۱۷ (۳۳)، ۳۰۶-۲۶۹.
<https://doi.org/10.22034/jpai.2023.562852.1251>
- شهبازین، سعیده (۱۴۰۲). تحلیل تاثیر مهاجرت بر نوسانات نرخ رشد جمعیت مطالعه موردی استان کرمانشاه. *فصلنامه چشم‌انداز شهرهای آینده*، دوره چهارم، شماره چهارم، پیاپی (۱۶)، ۹۷-۱۱۳. <http://jvfc.ir/article-fa.html>
- شریفی، علی؛ عباسی شوازی، محمدتقی؛ عنایت، حلیمه؛ محمودیانی، سراج الدین (۱۴۰۲). درهم تنیدگی‌های ساخت اجتماعی جنسیت و مهاجرت‌های مستقل بین

ایرانی به خدمات آموزشی، رفاه و رونق اقتصادی، نیافتن شغل و درآمد مورد نظر از جمله محدودیت‌های تعیین‌کننده مهاجرت برای جابه‌جایی و دسترسی به امتیازات اقتصادی و اجتماعی در جای دیگر است. با تکیه بر رویکرد فمینیستی نیز، می‌توان مدعی شد زنان مهاجر در مهاجرت خود به دنبال آزادی بیشتر، جایگاه قدرتمند اقتصادی و اجتماعی و فرصت‌های جدید برای پیشرفت هستند.

یافته‌های این پژوهش در بسیاری از موارد با نتایج تحقیقات پیشین درباره مهاجرت زنان ایرانی هم‌راستا است. به‌عنوان نمونه، نتایج به‌دست‌آمده درباره نقش فشارهای ساختاری و محدودیت‌های فرهنگی در ایران، با پژوهش‌های **عباس‌زاده و همکاران (۱۴۰۳)** و **حیدری و همکاران (۱۴۰۳)** هم‌خوانی دارد که بر محدودیت‌های شغلی، فشارهای خانوادگی و تمایل به آزادی‌های فردی به‌عنوان عوامل دافعه تأکید داشتند. همچنین مضمون «خواست رهایی از محدودیت‌ها» و «بازسازی خود در مسیر مهاجرت» با یافته‌های **افیونی و قاسمی (۱۳۹۸)** و **علوی و همکاران (۱۳۹۹)** مشابه است که مهاجرت را فرصتی برای بازتعریف نقش‌ها و هویت زنان معرفی کرده‌اند.

از سوی دیگر، تأکید این پژوهش بر «رؤیای کیفیت زندگی بهتر» و تجربه رفاه، نظم اجتماعی و شایسته‌سالاری در کشورهای مقصد، با مطالعاتی همچون **دستجردی و همکاران (۲۰۱۲)** همسو است که مهاجرت را فرآیندی دوگانه از رهایی و دشواری‌های سازگاری فرهنگی توصیف کرده‌اند. همچنین مضمون «تنهایی، تاب‌آوری و قدرت شخصی» با یافته‌های **نیرومند و همکاران (۲۰۲۴)** و **قاسمی و همکاران (۲۰۲۰)** قابل مقایسه است که بر تجربه‌های چندلایه از خشونت، انزوا و هم‌زمان توانمندسازی زنان مهاجر تأکید کرده‌اند. مفهوم هسته‌ای «مهاجرت به‌مثابه بازآفرینی زندگی در تعارض میان رهایی و تعلق» نوآوری این تحقیق محسوب می‌شود که کمتر در مطالعات قبلی به این شکل برجسته شده است.

از نظر سیاستی، نتایج این پژوهش چند پیام روشن دارد. نخست، اهمیت رسیدگی به ریشه‌های دافعه در جامعه مبدأ، به‌ویژه در حوزه اشتغال زنان، امنیت اجتماعی و آزادی‌های فردی، برای کاهش میل به مهاجرت. دوم، لزوم تدوین سیاست‌های حمایتی در کشورهای میزبان برای تسهیل ادغام اجتماعی و ارتقاء سلامت روانی زنان مهاجر. سوم، ضرورت سیاست‌گذاری در حوزه خانواده، آموزش و اشتغال زنان، به‌ویژه مادران تنها یا سرپرست خانوار که بیشترین آسیب‌پذیری را دارند. نهایتاً اهمیت شنیده شدن صدای زنان مهاجر در رسانه‌ها، نهادهای تصمیم‌گیر و پژوهش‌های سیاست‌محور. پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آینده با تمرکز بر گروه‌های خاص‌تری مانند مادران مهاجر، زنان پناهجو، یا کسانی که مهاجرت برگشتی داشته‌اند انجام شود، تا ابعاد دیگری از این تجربه زیسته آشکار گردد. همچنین، تحلیل بین‌فرهنگی

- Chant, S., Radcliffe, S.A. (1992). *Migration and Development: The Importance of Gender*, In S. Chant (Ed.). *Gender and Migration in Developing Countries*, London: Belhaven Press.
- Dastjerdi, M., Olson, K., Ogilvie, L. (2012). Newcomers' experiences with accessing health care in Canada: A grounded theory. *Journal of Immigrant and Minority Health*, 14(4), 682-690. <https://doi.org/10.1007/s10903-011-9520-x>
- Ghasemi, E., De Costa, C., Newman, P.A. (2020). Reproductive decision-making among Iranian-Australian immigrant women: A qualitative study. *Sexual & Reproductive Healthcare*, 25, 100520. <https://doi.org/10.1016/j.srh.2020.100520>
- Giddens, A. (1984). *The constitution of society: Outline of the theory of structuration*. University of California Press.
- International Organization for Migration (IOM) (2023). World Migration Report, 2023.
- Karamali, N. (2021). *Iranian immigrant women's experiences of domestic violence: An interpretative phenomenological analysis (Doctoral dissertation)*. University of the West of England. <https://uwe-repository.worktribe.com/output/6689202>
- lacy Swing, W., Dalkilic, T. (2022). International Organization for Migration (IOM). World Migration Report, Geneva. <https://digitallibrary.un.org/record/3951157?v=pdf>
- Merton, R.K. (1938). Social structure and anomie. *American Sociological Review*, 3(5), 672-682.
- Nazari, S., Seyedan, F. (2016). A qualitative research of the causes of Iranian female students immigration to developed countries. *Asian Social Science*, 12(10), 167-178. DOI:10.5539/ass.v12n10p167
- Niroomand, S., Gholizadeh, L., De Costa, C., Newman, P.A. (2024). Narratives of Iranian immigrant women experiencing domestic violence: A cross-national qualitative study. *Journal of Interpersonal Violence*. <https://doi.org/10.1177/08862605241237386>
- Niroomand, S., Gholizadeh, L., Baird, K. (2024). Iranian immigrant women's experiences of intimate partner violence: A literature review. *Journal of Immigrant and Minority Health*. DOI: 10.1007/s10903-024-01610-9
- Pope Amy, E. (2024). International Organization for Migration (IOM). World Migration Report, Geneva.
- Skeldon, R. (1997). Migration and development: A global perspective. Longman. <https://doi.org/10.4324/9781315843346>
- Uteng, T.P. (2011). Gender and mobility in the developing World. Background Paper, *World Development Report*, World Bank.
- United Nations Department of Economic and Social Affairs (UNDESA), (2020). International Migration 2020 Highlights. https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/international_migration_2020_highlights_ten_key_messages.pdf
- Urdal, H. (2012). Youth Bulges and Violence, In: Goldstone, J. A., Kaufmann, E. P., & Toft, M. D. (Eds.), *Political Demography: how population changes are reshaping international security and national politics*, (pp. 117-132), Oxford University Press.
- World Bank (2021). Women Migrants in the World. <https://www.worldbank.org/>
- المللی زنان ایرانی، نامه انجمن جمعیت شناسی ایران، (۱۳۶)، ۶، ۳۵۷-۳۰۵. <https://www.doi.org/10.22034/jpai.2024.2012821.1309>
- صلواتی، بهرام (۱۴۰۲). زنان به کدام کشورها می‌روند. قابل دسترس در <https://hamyaraniran.ir>
- صلواتی، بهرام (۱۴۰۰). سالنامه مهاجرتی ایران، رصدخانه مهاجرت ایران. پژوهشکده سیاستگذاری دانشگاه صنعتی شریف. قابل دسترس در <https://imobs.ir/outlook/detail/5>
- صلواتی، بهرام (۱۴۰۱). سالنامه مهاجرتی ایران، رصدخانه مهاجرت ایران. پژوهشکده سیاستگذاری دانشگاه صنعتی شریف. قابل دسترس در <https://imobs.ir/outlook/detail/22>
- علوی، آزاده؛ باقری، نیلوفر؛ کاویانی، سارا (۱۳۹۹). بررسی تأثیر مهاجرت بر هویت زنان مهاجر ایرانی در خارج از کشور. پژوهش‌نامه مسائل اجتماعی ایران، ۱۱ (۲)، ۲۲۷-۲۵۰.
- علمی، زهرا میلا؛ پاسندی یساقی، فاطمه (۱۴۰۳). بررسی عوامل مؤثر بر مهاجرت زنان از ایران با تأکید بر شاخص فلاکت و کنترل فساد. اقتصاد بایبات، ۵ (۲)، ۹۳-۱۲۱. doi: <https://doi.org/10.22111/sedj.2024.48200.1453>
- عباس زاده، محمد؛ آقایی، توکل؛ پاداشی اصل، خورشید (۱۴۰۳). مطالعه کیفی عوامل زمینه‌ساز مهاجرت زنان به آمریکا، مورد مطالعه، مهاجرین زن ایرانی در دانشگاه‌های شهر بوستون آمریکا. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۶ (۳)، ۱۰۹-۱۳۶. doi: <https://doi.org/10.22035/isih.2024.5069.4873>
- فروتن، یعقوب (۱۳۹۶). مهاجرین بالقوه در ایران: تبیین جمعیت‌شناختی و اجتماعی تمایلات مهاجرت به خارج از کشور. دوفصلنامه علمی پژوهشی مطالعات جمعیتی، دوره ۳ (۲)، ۱۸۹-۲۱۶. https://jips.nipr.ac.ir/article_90960.html
- کریمی، پارسا (۱۴۰۳). مهاجرت و اثرات آن بر رشد جمعیت. قابل دسترس در <https://share.google/osznsc0Myl5GF7JW1>
- مبارکیان، مریم؛ دانش، پروانه؛ ملکی، امیر (۱۳۹۱). بررسی گرایش به مهاجرت به خارج از کشور در بین زنان تهرانی و عوامل مرتبط با آن، سال تحصیلی ۱۳۹۱-۱۳۹۰، (پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه پیام نور تهران). <https://elmnet.ir/doc/10914559-39647>
- موسوی راد، سیدحامد؛ قدسیان، حسین (۱۳۹۴). تحلیل مهاجرت نخبگان و تأثیر سیاست‌های بازدارنده با استفاده از پویایی‌های سیستم. پژوهش‌های مدیریت راهبردی، ۲۱ (۵۹)، ۳۷-۶۳. <https://sid.ir/paper/497104/fa>
- مشفق، محمود؛ شجاعی، جواد (۱۴۰۳). برآورد اثرات سناریوهای مختلف پیش‌بینی مهاجرت بر ساختار سنی در ایران تا سال ۱۴۲۰. مطالعات جمعیتی، ۸ (۲)، ۱۸۴-۱۸۹. <https://doi.org/10.22034/jips.2025.498109.1252>
- Boyd, M., Grieco, E. (2003). Women and migration: Incorporating gender into international migration theory. Migration Information Source, Migration Policy Institute. Retrieved from <https://www.migrationpolicy.org/article/women-and-migration-incorporating-gender-international-migration-theory>
- Bijak, J. (2006). Forecasting international migration: Selected theories, models, and methods, warsaw: Central European Forum for Migration Research (CEFMR Working Paper). http://www.cefmr.pan.pl/docs/cefmr_wp_2006-04.pdf
- Bell, M., Charles-Edwards, E., Ueffing, P., Stillwell, J., Kupiszewski, M., Kupiszewski, D. (2015). Internal migration and development: comparing migration intensities around the World. *Journal of Population and Development Review*, 41(1), 33-58. DOI: 10.1111/j.1728-4457.2015.00025.x
- Castles, S., de Haas, H., Miller, M.J. (2014). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. (5th ed.), Palgrave Macmillan.

Research Article

Estimating the Effects of Alternative Net Migration Scenarios on Fertility Indicators in Iran up to 2040

Mahmoud Moshfegh^{1*}, Mohammad Javad Mahmoudi², Javad Shojaei³

¹ Associate Professor of Demography, Department of Demography, Faculty of Social Sciences, Allameh Tabatabaie University, Tehran, Iran.

² Associate Professor of Economics, Faculty member, Ministry of Science, Research and Technology, Tehran, Iran.

³ Assistant Professor in Sociology, Supreme Council of the Cultural Revolution, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Received: 11 August 2024

Accepted: 07 October 2024

Keywords:

Net Migration,
Castro- Rogers Model,
Migration Forecasting,
Fertility,
Population Policie.

ABSTRACT

The aim of this article is to examine how Iran's fertility indicators are likely to change under net migration scenarios by the year 1420. This study employs demographic models and Census data from 1996 to 2016 were used to estimate the net migration. The findings indicate that the contribution of net migration to the decline in the total fertility rate (TFR) during the decade 2006–2016 was – 0.08 children per woman. If the negative net migration continues to worsen and reaches the most pessimistic scenario (– 4 per thousand), Iran's TFR is projected to decline to 1.42 children per woman by 1420. Conversely, if the negative net migration is reduced and reaches zero by 1420, the TFR is expected to increase by 1.2 children per woman. Furthermore, if the TFR rises to 2.5 children per woman by 1407 in line with the goals of the Seventh Development Plan, and is accompanied by policies to eliminate the negative net migration, the conditions will be created for the TFR to reach 2.7 children per woman by 1420. Overall, the results suggest that the current negative net migration is one of the key drivers of fertility decline in Iran. Consequently, fertility-enhancement policies that are not accompanied by effective migration management are likely to be ineffective or even neutral in their impact.

Introduction

Given that the effects to modifications in fertility levels on population growth and structure are more tangible than those of other demographic components such as migration and mortality, Iran's current population policies mainly emphasize improving fertility and childbearing. However, based on demographic studies, the consequences of net migration rate level and trend on population dynamics in origin and destination countries could be equal to, or even higher than, those of fertility. The net effect of migration on population dynamics, mainly fertility trends in the origin and destination societies, are in both direct and indirect ways. In demographic research, considering into account the volume of migration and also migrants' fertility values and behaviors, the direct effect of

migration, either positive or negative, on changes in average fertility levels is estimated to be between 0.1 and 0.3.

The impacts of net migration on fertility levels and trends in sending and receiving countries include shifts in fertility norms and values, changes in family structure, and upsetting the balance of age and gender structure, particularly at marriageable and reproductive ages. In general, demographic theories and research claim that the negative balance of migration in sending societies not only causes a direct decrease in total population size, but also acts like a catalyst to and promotes other demographic changes, mostly a decrease in fertility and population growth, in addition to structural changes. According to the existing research gap, this analysis seeks to answer the question: when the country's negative net

*Corresponding author: Mahmoud Moshfegh. Associate Professor of Demography, Department of Demography, Faculty of Social Sciences, Allameh Tabatabaie University, Tehran, Iran.

E-mail address: moshfegh@atu.a.ir

E-ISSN: 2717-3208 / © National Institute for Population Research, Iran. This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Cite this article:

Moshfegh, M., Mahmoudi, M.J., Shojaei, J. (2025). Estimating the effects of alternative net migration scenarios on fertility indicators in Iran up to 2040. *Iranian Population Studies Journal*, 9(2), 35-48. <https://doi.org/10.22034/jips.2024.472837.1238>

migration (about -1.9 per thousand during the decades of 2016-2021) remains, or in the expected scenarios of predicting the country's net migration, what will be the effects of its increase or decrease on the level and trend of fertility until 2040.

Method and Data

This study adopts a quantitative and computational demography approach. The research method is based on the secondary analysis of demographic data using demography-specific computational techniques and tools. To estimate and predict the effect of net migration, several demographic techniques were employed, including indirect methods of migration estimation based on the main demographic components method, the population analysis method to assess the effects of net migration on fertility, and the Castro and Rogers (2019) migration forecasting model to predict migration.

Findings

Based to estimates derived from the main components approach, the country's net migration rate for the periods 2006-2011, 2011-2016, and 2016-2021 were -1.3, -2.5, and -1.9, respectively. In this study, the contribution of the country's net migration to changes in the total fertility level in 2006 and 2016 have been estimated at approximately -0.07 and -0.087, respectively. In the current study, three forms of migration balancing scenarios have been examined to evaluate the effects on fertility trends in the country. The key distinction between these scenarios is the change in migration levels and their effects on fertility rates and patterns. The results show that if the negative net migration increases, i.e. reaches -4 per thousand by 2024, the average fertility rate of the country can reach 1.42 children per woman only related to this reason. Nevertheless, since the net migration drops, leading to zero net migration by 2040, the total fertility rate may rise to nearly 2.1 children per woman by 2040. Iran's population is projected to drop by around 10 million by 2040 simply because of negative net migration as well as indirect effects on fertility levels. In contrast, the third category of net migration scenarios is considered when combined with the policy of increasing the country's fertility, in the scenario that the policy of increasing fertility to 2.5 per woman according to the 7th development plan is successfully implemented, and the adjustment of the negative balance of migration entails reducing the balance to zero. It will increase the total fertility rate up to roughly 2.7 births per woman until 2040.

Discussion and Conclusion

Results of the research show that increasing fertility alone doesn't lead to the rejuvenation of Iran's population age pyramid. Since the Iran's negative net migration, the pattern of changes over the next two decades is expected to have an important influence on both the current and future levels of fertility. The findings of the study are consistent with present demographic literature on the effects of net migration on fertility and demographic trends, particularly (Sobotka 2008; Bagavos 2016; ca 2016; Ruysen and Salomone 2018). Regarding the results, policies must be adopted to adjust Iran's net net migration. The implementation of a fertility-increasing policy, regardless of migration management in Iran, lowers and even neutralizes the effects of such policies, and if such policies fail to coincide with the continuation or intensification of the current trend of a negative balance of migration, the rate of population aging will increase sharply.

مقاله پژوهشی

برآورد اثرات سناریوهای احتمالی خالص مهاجرت بر شاخصهای باروری در ایران تا سال ۱۴۲۰

محمود مشفق^{۱*}، محمدجواد محمودی^۲، جواد شجاعی^۳^۱ دانشیار جمعیت‌شناسی، گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.^۲ دانشیار اقتصاد، عضو هیئت علمی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، تهران، ایران.^۳ عضو هیئت علمی دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، تهران، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

دریافت: ۱۴۰۳/۰۵/۲۱

پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۱۶

کلیدواژه‌ها:

خالص مهاجرت،

مدل کاسترو- راجرز،

پیش‌بینی مهاجرت،

مؤلفه‌های اصلی،

سیاست‌های جمعیتی.

هدف این مقاله پاسخ‌گویی به این سؤال است که با استمرار سطح فعلی یا سناریوهای قابل انتظار خالص مهاجرتی و نیز برآورد و پیش‌بینی سهم خالص مهاجرت در تغییرات باروری، شاخص‌های باروری ایران تا سال ۱۴۲۰ چه تغییراتی می‌کند؟ این پژوهش با بهره‌گیری از مدل‌های جمعیت‌شناختی انجام شده و از داده‌های سرشماری سال‌های ۱۳۹۵-۱۳۷۵ برای برآورد خالص مهاجرت استفاده شده‌است. نتایج نشان می‌دهند که سهم اثر خالص مهاجرتی بر کاهش میزان باروری کل در دهه ۱۳۹۵-۱۳۸۵، برابر با ۰/۰۸- بچه است. با روند افزایشی خالص مهاجرت منفی و رسیدن آن به بدبینانه‌ترین سناریو (۴- در هزار)، میزان باروری کل کشور به ۱/۴۲ بچه به ازای هر زن تا سال ۱۴۲۰ کاهش می‌یابد. بالعکس، در صورت تعدیل و کاهش خالص مهاجرت منفی و رسیدن آن به صفر تا سال ۱۴۲۰، انتظار می‌رود که میزان باروری کل تا ۲/۱ بچه به ازای هر زن افزایش یابد. همچنین، در صورت افزایش میزان باروری کل به ۲/۵ بچه تا سال ۱۴۰۷، مطابق با اهداف برنامه هفتم توسعه، همراه با تدوین سیاستی در جهت کاهش خالص مهاجرت منفی و رساندن آن به عدد صفر، زمینه افزایش میزان باروری کل تا ۲/۷ بچه به ازای هر زن تا سال ۱۴۲۰ فراهم خواهد شد. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که در شرایط فعلی، خالص مهاجرت منفی، یکی از عوامل اصلی مؤثر بر کاهش سطح باروری در کشور است و نتیجه اجرای سیاست افزایش باروری، بدون توجه به مدیریت خالص مهاجرت‌ها در کشور، کم‌اثر و حتی خنثی خواهد بود.

مقدمه

شورای اسلامی در سال ۱۴۰۰ شد که مهم‌ترین هدف آن، ارتقاء سطح باروری و رشد جمعیت است.

این قانون عمدتاً بر مشوق‌های رفاهی و حمایتی دولت در جهت افزایش میزان باروری کل به بالاتر از سطح جانشینی تمرکز دارد و به دیگر عوامل اثرگذار بر کاهش سطح باروری، از جمله تأثیر مهاجرت، توجه اندک و محدودی دارد. اگرچه در متن سیاست‌های کلان جمعیتی و قانون «تعالی خانواده و جوانی جمعیت» به موضوع مهاجرت و مدیریت آن توجه شده است؛ اما تداوم روند مهاجرت‌فرستی کشور نه

میزان باروری کل در ایران با یک روند کاهشی از اواخر دهه ۱۳۶۰ به کمتر از سطح جانشینی (۲/۱ بچه به ازای هر زن) در اواسط دهه ۱۳۸۰ رسید (عباسی شوازی و همکاران، ۱۳۸۷). تداوم باروری پائین در دهه ۱۳۹۰ نگرانی‌ها و دغدغه‌های زیادی را حول موضوع ارتقاء سطح باروری در بین سیاست‌گذاران کشور شکل داد. جریانی که منجر به تصویب قانون «تعالی خانواده و جوانی جمعیت» توسط مجلس

* نویسنده مسئول: محمود مشفق. دانشیار جمعیت‌شناسی، گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

نشانی ایمیل: moshfegh@atu.a.ir

استناد به این مقاله: مشفق، محمود، محمودی، محمدجواد و شجاعی، جواد (۱۴۰۴). برآورد اثرات سناریوهای احتمالی خالص مهاجرت بر شاخص‌های باروری در ایران تا سال ۱۴۲۰. دوفصلنامه

مطالعات جمعیتی، ۹ (۲)، ۳۵-۴۸. <https://doi.org/10.22034/jips.2024.472837.1238>

برآوردهای جمعیتی ما نشان می‌دهد که در آخرین دوره سرشماری کشور (۵۱۳۹-۱۳۹۰)، خالص مهاجرت‌های بین‌المللی کشور منفی و نزدیک به ۲/۴- در هزار بوده‌است. تداوم روند خالص مهاجرت منفی کشور می‌تواند اثرات اجرای سیاست‌ها و برنامه‌های فعلی مشوق‌های فرزندآوری در افزایش سطح باروری و حفظ ساختار سنی جوان جمعیت کشور را تعدیل و خنثی نماید. بنابراین، سؤال اصلی مقاله این است که براساس سناریوهای پیش‌بینی جمعیتی با روش ترکیبی و با فرضیات مختلف روند کاهشی و افزایشی خالص مهاجرت در کشور، اثرات جمعیتی این روندها بر شاخص‌های باروری تا سال ۱۴۲۰ چه خواهد بود؟ اهدافی که در این رابطه دنبال می‌شوند عبارتند از: ۱) برآورد خالص مهاجرت کشور طی سال‌های ۱۴۰۰-۱۳۸۵ (۲) برآورد اثر خالص مهاجرت بر میزان باروری کل؛ ۳) پیش‌بینی خالص مهاجرت کشور با استفاده از روش‌های پیش‌بینی مهاجرت، بر اساس سناریوهای ثابت، افزایشی و کاهشی خالص مهاجرت تا سال ۱۴۲۰؛ ۴) پیش‌بینی تغییرات شاخص‌های باروری، از جمله میزان مولید خام، میزان باروری کل، و میزان تجدید نسل، با در نظر گرفتن سهم خالص مهاجرت‌های خارجی در تغییرات میزان باروری کل در سناریوهای مورد نظر تا سال ۱۴۲۰.

مبانی نظری

در نظریه کلاسیک انتقال جمعیتی نقش مهاجرت در تغییرات جمعیتی کمتر مورد توجه قرار گرفته‌است. اما با توجه افزایش جابه‌جایی‌های جمعیتی و تأثیر این جابه‌جایی‌ها بر متغیرهای جمعیتی، اقتصادی و اجتماعی، حوزه مهاجرت بیشتر در کانون توجه نظریه‌پردازان و پژوهشگران قرار گرفت. زلینسکی در دهه ۱۹۷۰ با طرح نظریه انتقال تحرکی، تلاش نمود نقصان‌های نظریه کلاسیک انتقال جمعیتی را تا حدودی برطرف کند، بعدها دیوید کلمنز در اوایل دهه ۲۰۰۰ با طرح نظریه «گذار سوم جمعیتی» بطور قابل توجه به تأثیرات و پیامدهای مهاجرتی در جوامع توسعه یافته پرداخت.

نظریه انتقال جمعیتی بیان می‌کند که جوامع از سطح مولید و مرگ‌ومیر بالا در مراحل پیش از صنعتی‌شدن به سطح مولید و مرگ‌ومیر پایین در مراحل صنعتی می‌رسند. این روند، تحت تأثیر الگوهای مهاجرت در کشورهای فرستنده و گیرنده، باعث تغییر الگوها و سطوح باروری هم در مبدأ و هم در مقصد می‌شود.

از آنجاکه مهاجران اساساً مردان جوان در سن کار هستند، جریان‌های مداوم مهاجرتی می‌توانند ترکیب سنی و جنسی جمعیت مبدأ و مقصد را تغییر دهد و تأثیرات متفاوتی بر سطوح باروری داشته باشند. با گذار جوامع از مراحل سنتی به مدرن، میزان باروری آنها به تدریج کاهش می‌یابد و مهاجرت‌های بین‌المللی می‌تواند این

تنها به‌طور مستقیم باعث کاهش جمعیت کشور می‌شود، بلکه با کاهش حجم جمعیت در سن باروری باعث کاهش سریع تر باروری کل شده و سرعت سالخوردگی جمعیت را افزایش می‌دهد.

با اطمینان می‌توان گفت که موضوع مهاجرت از ابعاد مغفول مانده سیاست‌های اخیر جمعیتی کشور در خصوص حفظ جوانی جمعیت و مدیریت سایر تبعات اقتصادی و اجتماعی آن است. آثار و پیامدهای جمعیتی جریانات مهاجرهای داخلی در کشور طی دو دهه اخیر، تا حدود زیادی توسط پژوهشگران تشریح شده‌است (صادقی و شکریانی، ۱۳۹۵؛ مشفق و گوهری، ۱۳۹۹). اما هنوز درک و فهم روشنی از اثرات روند مهاجرت‌فرستی بر آینده جمعیتی کشور، به‌ویژه بر سطح و روند باروری طی دهه‌های آینده وجود ندارد. طی دو دهه گذشته همواره روند خالص مهاجرت در ایران منفی بوده است، برخی برآوردهای بین‌المللی نشان می‌دهد که خالص مهاجرت در ایران در دوره زمانی ۲۰۱۵-۲۰۲۰ برابر ۲۷۵۰۰۰- نفر بوده است (Migration Policy Institute, 2023).

جریان مهاجرت‌فرستی منجر به خروج جوانان به‌ویژه مردان می‌شود و ساختار سنی و جنسی منطقه مهاجرت‌فرست را نامتوازن می‌کند (کوششی، ۱۳۸۲). این تغییرات جمعیتی ایجاد شده در اثر مهاجرت سبب تغییرات ساختار سنی و متغیرهای جمعیتی از جمله باروری می‌شود؛ زیرا جمعیت باقیمانده ممکن است الگوهای باروری متفاوتی داشته باشند. نسبت جنسی نامتوازن به وجود آمده در اثر خالص مهاجرتی منفی در سنین ازدواج و فرزندآوری می‌تواند بر کاهش میزان باروری اثر داشته باشد (Sobotka, 2008). طی نیم‌قرن اخیر، کشورهای توسعه‌یافته غربی برای جلوگیری از تشدید سالخوردگی جمعیت و جوان‌سازی ساختار سنی جمعیت‌های‌شان، دو مسیر سیاست‌گذاری را در پیش گرفته‌اند: یکی، سیاست‌های حمایت از خانواده و تشویق فرزندآوری و دیگری، سیاست‌های مهاجرت‌پذیری. اگرچه اثرات این سیاست‌ها بر ساختار جمعیتی این کشورها متفاوت و متنوع ارزیابی شده؛ اما شواهد علمی (Desiderio, 2020; Bagavos, 2016) گویای آن است که در تعدادی از این کشورها، روند سالخوردگی جمعیت تا حدود زیادی تعدیل شده است. برای کشورهایی از جمله ایران، با باروری زیر سطح جانشینی و موازنه مهاجرتی منفی، وضعیت آینده جمعیتی به مراتب پیچیده‌تر و مبهم‌تر است.

هدف این مقاله آن است که با استفاده از تکنیک‌های جمعیت‌شناختی در زمینه برآورد و سنجش خالص مهاجرت و نیز برآورد سهم خالص مهاجرت‌های بین‌المللی در تغییرات سطح و روند باروری کل در ایران، به پیش‌بینی اثرات خالص مهاجرت بر سطح و روند شاخص‌های باروری، در سناریوهای محتمل تا سال ۱۴۲۰ بپردازد.

الف. تغییر الگوهای رفتاری باروری از طریق تبادل اطلاعات بین مبدأ و مقصد.

ب. مهاجران می‌توانند به‌عنوان گروه مرجع عمل کنند و رفتارهای مختلف تنظیم خانواده و انتخاب‌های باروری را به نمایش بگذارند. اطلاعات مربوط به پیشگیری از بارداری و سلامت باروری از کشورهای مقصد می‌تواند به کشور فرستنده منتقل شوند و منجر به کاهش میزان باروری این کشورها شوند (Curran & Saguy, 2001).

ج. مهاجرت، هنجارهای اندازه‌آل خانواده و زمان ازدواج و فرزندآوری را تغییر می‌دهد و اغلب با ایجاد هنجارهای جدید منجر به کاهش میزان باروری می‌شود (Curran & Saguy, 2001).

نظریه انتقال فرهنگی بر چگونگی انتقال ویژگی‌ها و رفتارهای فرهنگی به نسل‌های بعدی تمرکز دارد. مهاجران، اغلب ارزش‌ها و نگرش‌های مدرن را در مورد اندازه خانواده و سلامت باروری از کشورهای میزبان به جامعه خود انتقال می‌دهند. این ارزش‌ها می‌توانند بر تصمیمات باروری افراد در کشور فرستنده، تأثیر بگذارند و منجر به کاهش میزان باروری شوند (White & Lindstrom, 2005).

به‌طور کلی در کشورهای فرستنده، مهاجرت به‌مثابه یک تسهیل‌گر مهم برای دگرگونی‌های جمعیتی به‌ویژه کاهش رشد جمعیت و کاهش سطح باروری عمل می‌کند. مهاجرت می‌تواند به‌عنوان یک عامل محرک دگرگونی‌های ساختاری در پویایی‌های جمعیتی کشورهای مبدأ ایفای نقش نماید. اثرات تجمعی عواملی چون پیشرفت‌های اقتصادی، پذیرش هنجارهای فرهنگی نوین، تحولات ساختاری در نهاد خانواده و افزایش استقلال در تصمیم‌گیری‌های مربوط به باروری که به‌عنوان پیامدهای مهاجرت محسوب می‌شوند، می‌توانند به کاهش مستمر میزان باروری در جوامع مبدأ منجر شوند. این عوامل درهم‌تنیده، فرایند گذار جمعیتی را در کشورهای درحال توسعه سرعت می‌بخشند و پتانسیل نیل به باروری پایین در بلندمدت را فراهم می‌کنند.

پیشینه پژوهش

در بسیاری از مطالعات تجربی، پژوهشگران تلاش کردند به مطالعه تأثیرات مستقیم و غیرمستقیم مهاجرت بر رفتار، سطح و روند باروری در کشورهای مهاجرپذیر و یا مهاجرفرست بپردازند. در تحلیل و بررسی پیشینه تجربی ابتدا به بررسی مطالعاتی می‌پردازیم که به ارزیابی و برآورد اثرات مستقیم مهاجرت بر سطح باروری پرداخته‌اند، سپس تأثیرات غیرمستقیم مهاجرت بر باروری مورد بررسی قرار می‌گیرد.

سوبوتکا^۱ (۲۰۰۸) در مطالعات خود تلاش نموده‌است که به تحلیل اثرات مهاجرت بر جوامع مهاجرپذیر بپردازد. وی مدعی است که در بسیاری از کشورهای توسعه‌یافته غربی، زنان مهاجر سطح باروری

روندهای تغییرات جمعیتی را تسریع کنند (Caldwell, 2006; Lee, 2003).

از دیدگاه نظریه نفوکلاسیک اقتصادی، مهاجرت ضمن تغییر وضعیت بازارهای کار در کشورهای مبدأ و مقصد، متغیرهای جمعیتی مانند میزان باروری را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد. براساس این نظریه، افراد بر اساس تحلیل هزینه - فایده، تصمیمات اقتصادی می‌گیرند. افزایش سرمایه‌گذاری مهاجران بر روی اعضای به‌جا مانده در مبدأ از جمله فرزندان و اعضاء خانواده‌ها منجر به تغییر رفتارهای باروری آنها می‌شود. این نظریه مدعی است که مهاجرت از دو راه بر متغیرهای باروری مبدأ تأثیر می‌گذارد:

الف) مهاجران با ارسال پول به خانواده‌های خود در مبدأ، وضعیت اقتصادی آنها را بهبود می‌دهند و بهبود شرایط اقتصادی منجر به کاهش میزان باروری بازماندگان مهاجران در مبدأ می‌شود؛ زیرا خانواده‌های مهاجران با دسترسی به منابع مالی بیشتر، به‌جای کمیت بر کیفیت فرزندان سرمایه‌گذاری می‌کنند (De Haas, 2010).

ب) مهاجرت، فشار جمعیتی بر بازارهای کار کشورهای مبدأ را کاهش می‌دهد و به‌طور بالقوه باعث افزایش دستمزد و فرصت‌های شغلی برای افراد باقی‌مانده در جوامع مبدأ می‌شود. درآمد بالاتر و چشم‌انداز شغلی بهتر می‌تواند منجر به کاهش میزان باروری شود (Beine et al., 2008).

درنظریه اقتصاد جدید مهاجرت، عامل مهاجرت را به‌عنوان یکی از راهبردهای خانوار برای تنوع‌بخشی به منابع درآمدی و مدیریت خطر در نظر می‌گیرد. براساس این نظریه، مهاجرت از چند مسیر باعث کاهش باروری در کشورهای مهاجرفرست می‌شود:

الف) وجوه ارسالی مهاجران (حواله‌ها) می‌تواند برای سرمایه‌گذاری در تحصیلات و سلامت فرزندان باقی‌مانده در مبدأ هزینه شده که منجر به ترجیح خانواده‌های کوچک‌تر در بین آنها می‌شود. این سرمایه‌گذاری می‌تواند پتانسیل درآمدزایی آینده فرزندان را افزایش دهد و در نتیجه، نیاز به خانواده‌های بزرگ‌تر، به‌عنوان شکلی از امنیت اقتصادی، را کاهش دهد (Stark & Bloom, 1985).

ب) مهاجرت مردان، منجر به توانمندسازی بیشتر زنان باقی‌مانده در مبدأ شده و در نتیجه منجر به استقلال بیشتری در تصمیم‌گیری‌های باروری می‌شود (Moore & Pacey, 2004).

نظریه شبکه‌های مهاجرتی بر نقش شبکه‌های اجتماعی در شکل‌دهی به الگوهای رفتاری باروری مهاجران، تأکید می‌کند. این شبکه‌ها نقش مهمی در انتقال و اشاعه ایده‌ها و رفتارها، از جمله موارد مرتبط با رفتارهای باروری ایفا می‌کنند. از دیدگاه این نظریه، مهاجرت از راه‌های زیر بر سطح باروری مبدأ و مقصد تأثیر می‌گذارد:

¹ Sobotka

باروری خود را تجربه کنند. رقم منفی خالص مهاجرت که اغلب منجر خروج جوانان به‌ویژه مردان می‌شود، می‌تواند ساختار سنی و جنسی منطقه مهاجرپرست را تغییر دهد. این تغییر جمعیتی می‌تواند منجر به تغییرات در میزان باروری شود؛ زیرا جمعیت باقی‌مانده ممکن است الگوهای باروری متفاوتی داشته باشند. همچنین نسبت جنسی نامتوازن به وجود آمده در اثر خالص مهاجرت منفی در سنین ازدواج و فرزندآوری می‌تواند بر کاهش میزان باروری اثر داشته باشد. (Sobotka, 2008).

مطالعات متعددی به تأثیرات غیرمستقیم مهاجرت بر تغییر رفتارها و نگرش‌های باروری جوامع مهاجرپرست پرداخته‌اند. **روپسن و سالومونه^۴ (۲۰۱۸)** با بررسی چگونگی اثر مهاجرت بین‌المللی بر سطوح باروری در صحرای آفریقا دریافتند که مهاجرت منجر به تغییرات اقتصادی و فرهنگی این مناطق شده و میزان باروری در این مناطق را کاهش داده‌است. **مونشی^۵ (۲۰۱۹)** با مطالعه چگونگی تأثیر شبکه‌های مهاجرتی بر رفتار باروری در هند، نشان داد که این شبکه‌ها اطلاعات مربوط روش‌های پیشگیری از حاملگی و تنظیم خانواده را اشاعه می‌دهند. **کلمنس و تیانگسون^۶ (۲۰۱۷)** با بررسی حواله‌های پولی و عرضه نیروی کار در فیلیپین نشان دادند که حواله‌ها می‌توانند شرایط اقتصادی خانواده‌های مهاجر را بهبود بخشیده و منجر به کاهش باروری شوند. **آمودو-دورانتس و پوزو^۷ (۲۰۱۴)** با مطالعه تأثیر حواله‌ها بر آموزش خانواده‌ها در مبدأ دریافتند که افزایش تحصیلات که با حمایت حواله‌های مالی مهاجران ممکن می‌شود، با کاهش میزان باروری جوامع مبدأ همراه است. **سمیونوف و گورودزیسکی^۸ (۲۰۱۳)** با مطالعه اثرات مهاجرت بین‌المللی بر نقش‌های جنسیتی در کشورهای مبدأ نتیجه گرفتند که مهاجرت زنان، آنها را توانمندتر می‌سازد و تصمیمات باروری آنها را تحت تأثیر قرار می‌دهد. **لیندستروم و لاوستر^۹ (۲۰۱۱)** با تجزیه و تحلیل نقش شبکه‌های مهاجرتی در گواتمالا نشان دادند که مهاجرت می‌تواند تصمیمات باروری را از طریق روابط اجتماعی تحت تأثیر قرار دهد.

بین^{۱۰} و همکاران (۲۰۱۱) با مطالعه اثرات مهاجرت بر تشکیل سرمایه انسانی نشان دادند، مهاجرت سبب افزایش سرمایه‌گذاری‌های آموزشی در کشورهای مبدأ شده که به کاهش میزان باروری کشورهای

بالاتری نسبت به زنان بومی دارند. با این وجود، میزان‌های باروری کل این کشورها با توجه به سطح باروری زنان مهاجر افزایش اندکی را نشان می‌دهد که اغلب، دامنه آن بین ۰/۱ تا ۰/۳ تولد به ازاء هر زن در نوسان است.

لوینگستون و کوهن^۱ (۲۰۱۲) مدعی شدند که اثرات مهاجرت بر افزایش سطح باروری جوامع مقصد معنادار است؛ زیرا اغلب مهاجران در سنین باروری قرار دارند و نقش آنها در افزایش تعداد تولدها در جوامع مقصد به‌طور نسبی بالا است. در ایالات متحده در سال ۲۰۱۰، ۲۳ درصد تولدها مربوط به مادران مهاجر بوده و سهم مهاجران از جمعیت ایالات متحده، بیش از ۱۳ درصد بوده‌است.

مهاجرت با نامتوازن‌سازی ساختار سنی و جنسی مناطق مهاجرپرست، منجر به کاهش باروری این مناطق می‌شود؛ زیرا جریان خروجی مهاجرت بیشتر افراد در سن ازدواج، تشکیل خانواده و فرزندآوری را دربر می‌گیرد. همچنین، در اثر خالص مهاجرت، نسبت جنسی، به‌ویژه در سنین ازدواج و فرزندآوری، نامتوازن می‌شود که اغلب با کاهش باروری در این سنین همراه است (Sobotka, 2008).

تأثیرات میزان خالص مهاجرت (NMR) بر میزان باروری کل (TFR) بین مناطق و کشورها با توجه به بافت جمعیتی، اقتصادی و اجتماعی خاص آنها متفاوت است. به‌عنوان مثال، در برخی از کشورهای اروپایی، مهاجرت یک عامل کلیدی در جهت جلوگیری از کاهش جمعیت ملی در این کشورها عمل کرده‌است؛ درحالی‌که در برخی دیگر، به‌دلیل الگوهای مختلف مهاجرت و رفتارهای باروری، تأثیر آن کمتر بوده‌است. مطالعه **باگاوس^۲ (۲۰۱۶)** در آلمان نشان داد که میزان باروری کل در بین زنان مهاجر بیشتر از زنان بومی است و باروری این زنان، تا حدودی در افزایش میزان باروری پایین آلمان مؤثر بوده‌است. **دیسدرو^۳ (۲۰۰۲)** نشان داد که در یک کشور مهاجرپذیر، مهاجرت خالص می‌تواند به اندازه ۰/۲ تا ۰/۵ تولد اضافی به ازاء هر زن به میزان باروری بیافزاید. البته، میزان تأثیر بسته به نسبت مهاجران در کل جمعیت و رفتارهای باروری آنها، می‌تواند متغیر باشد.

در مقابل، کشورهایی با میزان خالص مهاجرت منفی که تعداد افراد بیشتری از آنها خارج می‌شوند، ممکن است با افزایش میانگین سنی جمعیت و کاهش نسبت افراد در سال‌های باروری، کاهش میزان

¹ Livingston & Cohn

² Bagavos

³ Desiderio

⁴ Ruyssen & Salomone

⁵ Munshi

⁶ Clemens & Tiongson

⁷ Amuedo-Dorantes & Pozo

⁸ Semyonov & Gorodzeisky

⁹ Lindstrom & Lauster

¹⁰ Beine

مبدأ منجر می‌شود.

روش پژوهش و داده‌ها

روش روش‌شناسی این پژوهش مبتنی بر مدل‌سازی‌های جمعیتی شامل: روش مؤلفه‌های اصلی برای پیش‌بینی جمعیت برای برآورد خالص مهاجرت، روش تجزیه میزان‌های جمعیتی و مدل پیش‌بینی مهاجرت کاسترو و راجرز است. با توجه به فقدان داده‌های دقیق ورودی و خروجی مهاجرت در ایران، ناگزیر از روش‌های غیرمستقیم برای سنجش خالص مهاجرت‌ها استفاده شد. در این پژوهش داده‌های ترکیب سنی - جنسی سرشماری‌های کشور در سال‌های ۱۳۸۵ و ۱۳۹۵ برای برآورد خالص مهاجرت استفاده شده است. همچنین جهت داده‌های ثبتي مواليد و مرگ‌ومير برای برآورد شاخص‌های باروری و مرگ‌ومير استفاده شده‌است. در ادامه، تکنیک‌ها و روش جمعیتی مورد استفاده در این مقاله توضیح داده می‌شود:

الف. معادله برآورد خالص مهاجرت

خالص مهاجرت نشان دهنده اثر تفاضل جریان ورودی و خروجی مهاجرت‌ها طی یک دوره زمانی مشخص است (محمودیان و مشفق، ۱۳۷۸). با توجه به این‌که داده‌های ورودی و خروجی مهاجرت در کشور وجود ندارد از روش‌های غیر مستقیم استفاده کردیم. روش مؤلفه‌های اصلی برای برآورد مهاجرت، زمانی استفاده می‌شود که داده‌های دقیق و مناسبی برای ورودی‌ها و خروجی‌های مهاجرتی در یک کشور وجود ندارد (زنجانی، ۱۳۸۰). در این پژوهش، خالص مهاجرت با استفاده از روش مؤلفه‌های اصلی و ترکیب سنی و جنسی جمعیت در سرشماری‌های ۱۳۸۵، ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵ و نیز برآورد ضرایب بقاء بین دو سرشماری با استفاده از داده‌های اصلاح شده مرگ‌ومیر ثبت احوال و نیز رفع اشکالات مربوط خطای پوششی این سرشماری‌ها، برآورد شد. خالص مهاجرت از طریق تفاوت بین جمعیت شمارش‌شده و جمعیت برآوردشده در زمان سرشماری دوم و با استفاده از معادله زیر محاسبه شد:

$$NM = I - E = P_c - P_e$$

که در آن، NM خالص مهاجرت است و آن حاصل تفاضل مهاجرپذیری (I) و مهاجرفرستی (E) است که خود برابر است با تفاضل بین جمعیتی که سرشماری شده (P_c) و جمعیت برآوردشده (P_e) در فاصله بین دو سرشماری. خالص مهاجرت را می‌توان به تفکیک سن و جنس نیز محاسبه کرد (United Nations, 2019).

ب. برآورد سهم خالص مهاجرت در تغییرات میزان باروری کل

جهت برآورد نقش و سهم مهاجران خارج‌شده از جمعیت کشور از دو روش تجزیه میزان و سناریوسازی استفاده شد.

روش تجزیه میزان

با توجه به اینکه داده‌های باروری مهاجران خارج‌شده از کشور وجود ندارد، با استفاده از ترکیب سنی زنان مهاجر ایرانی، جمعیت مهاجر غیرایرانی ساکن در ایران و با استفاده از شاخص نسبت کودک به زن، تقریبی از سطح باروری سه گروه جمعیتی شامل جمعیت ملی ایرانی غیرمهاجر، زنان مهاجر ایرانی ساکن در خارج از کشور و زنان مهاجر ساکن ایران به دست آمد. سپس، با استفاده از منطق تجزیه، میزان‌های جمعیتی به عناصر اولیه سازنده میزان، سهم هریک از طبقات جمعیتی از باروری کل محاسبه‌شده برای سه گروه مشخص شد. در این روش، ابتدا با ادغام و ترکیب کودکان صفر تا چهارساله سه زیرگروه جمعیتی یعنی جمعیت تابع و ساکن کشور، جمعیت تابع اما ساکن در خارج کشور و جمعیت غیرتابع ولی ساکن ایران، میزان باروری کل برآورد شد. سپس، با توجه به سهم زنان از کل جمعیت در سن باروری، سهم هریک از زیرگروه‌های جمعیتی از سطح باروری کل برآورد شده، مشخص شد.

روش سناریوسازی (What-if scenarios)

در روش سناریوهای «چه می‌شود اگر»، در حالت اول، ترکیب سنی زنان مهاجر برای یک سال مشخص، ثابت در نظر گرفته می‌شود؛ درحالی‌که باروری در هر یک از زیرگروه‌های جمعیتی متغیر است. در حالت دوم، ترکیب زنان مهاجر، مجاز به تغییر هستند؛ درحالی‌که باروری در هر یک از زیرگروه‌های جمعیتی ثابت نگه‌داشته می‌شود. این تکنیک از این واقعیت استفاده می‌کند که TFR را می‌توان برای چندین زیرگروه جمعیتی از زنان با استفاده از فرمول زیر محاسبه کرد:

$$TFR_t = \sum_a ASFR_{at} = \sum_a \frac{B_{at}}{W_{at}} = \sum_a \frac{\sum_i (ASFR_{ait} \cdot W_{ait})}{W_{at}} = \sum_a \sum_i (ASFR_{ait} \cdot w_{ait})$$

که در آن؛ t برابر با سال، a برابر با گروه سنی، i زیرگروه، B تعداد تولدها، W تعداد زنان، و w سهم زنان هر زیرگروه (در آن گروه) است که در گروه i قرار دارند. در آخرین عبارت این معادله، $ASFR_{ait}$ نشان‌دهنده باروری است؛ درصورتی‌که w_{ait} ترکیب زنان در هر یک از زیرگروه‌ها است؛ یا به عبارتی، ثابت نگه‌داشتن ASFR برای یک سال مشخص با لحاظ متغیر بودن سهم زنان در هر یک از گروه‌های سنی (w_{ait}). در این روش ترکیب سنی زنان متغیر و باروری در هر زیرگروه جمعیتی ثابت نگه‌داشته می‌شود. همچنین، $ASFR_{ait}$ تغییر می‌کند؛ درحالی‌که w_{ait} ثابت است. در این سناریو، تعداد زنان در هر گروه سنی نیز ثابت است (Tønnessen, 2017).

ج. پیش‌بینی خالص مهاجرت

مدل کاسترو-راجرز^۱ (۱۹۸۴) برای برآورد و پیش‌بینی خالص مهاجرت در سناریوهای مختلف و نیز مدل‌سازی الگوی سنی و جنسی مهاجران

¹ Castro & Rogers

است، برآورد شد. با توجه به درصد تغییرات ترازهای مهاجرتی در سناریوهای مختلف، سهم خالص مهاجرت در افزایش یا کاهش باروری تا افق ۱۴۲۰ برآورد شد. همچنین، مفروضات امید زندگی با استفاده از مدل‌های جمعیتی مرگ‌ومیر و به‌کارگیری نرم‌افزار PAS صورت گرفته است.

یافته‌ها

برآورد خالص مهاجرت

جدول ۱، تعداد و میزان خالص مهاجرت براساس روش مؤلفه‌های اصلی رشد، برای کل کشور طی دوره ۱۳۸۵-۱۴۰۰ را نشان می‌دهد. ارقام مندرج در این جدول نشان می‌دهد که تعداد و میزان سالانه خالص مهاجرت در کشور منفی بوده است؛ اما در دوره ۱۳۹۵-۱۳۹۰ افزایش محسوسی داشته و به ۲/۴- در هزار رسیده است. با این حال، در دوره پنج‌ساله منتهی به سال ۱۴۰۰ به ۱/۹- در هزار کاهش یافته است. تعداد سالانه خالص مهاجرت کشور در دوره ۱۳۹۵-۱۴۰۰ -۰، ۱۳۹۵-۱۳۹۰، ۱۵۷۱۳۹- نفر برآورد شد. این رقم بیانگر آن است که طی این دوره، سالانه نزدیک به ۱۵۷ هزار نفر به دلیل خالص منفی مهاجرت، از کل جمعیت کشور کاسته شده است.

جدول ۱. برآورد تعداد و میزان خالص مهاجرت‌های خارجی طی دوره ۱۳۸۵-۱۴۰۰

Table 1. Estimation of the size and rate of net migration for the years 2006-2021 in Iran

دوره	افزایش مطلق	افزایش طبیعی	خالص مهاجرت دوره	تعداد سالانه خالص مهاجرت	میزان سالانه خالص مهاجرت
۱۳۸۵-۱۳۹۰	۴۶۵۳۸۸۷	۵۱۳۰۷۱۱	-۴۷۶۸۲۴	-۹۵۳۶۵	-۱/۳
۱۳۹۰-۱۳۹۵	۴۷۷۶۶۰۱	۵۷۵۱۶۹۷	-۹۷۵۰۰۶	-۱۹۵۰۰۱	-۲/۴
۱۳۹۵-۱۴۰۰	۴۱۲۸۷۳۰	۴۹۱۴۴۲۳	-۷۸۵۶۹۳	-۱۵۷۱۳۹	-۱/۹

منبع: محاسبات محقق بر اساس داده‌های سرشماری (۱۳۸۵-۱۳۹۵) و نیز برآورد جمعیت ایران برای سال ۱۴۰۰، توسط مرکز آمار ایران

با استفاده از روش نسبت کودک به زن (CWR) که از جمعیت کودکان زیر ده سال و ترکیب سنی زنان برای برآورد میزان باروری کل استفاده می‌کند، ابتدا برای کل جمعیت زنان، مشتمل بر زنان ایرانی حاضر در داخل کشور، جمعیت زنان ایرانی مهاجرت کرده به خارج کشور و جمعیت غیرایرانی مهاجرت کرده به داخل، میزان باروری کل محاسبه شد؛ سپس سهم هر یک از زنان از مقدار باروری کل به شرح جدول ۲ مشخص شد.

همان‌طور که ملاحظه می‌شود، براساس نتایج حاصل از روش استفاده‌شده، میزان باروری کل برای مجموع سه گروه مورد مطالعه، برابر با ۲/۱۰ بچه به‌دست آمد که سهم زنان ایرانی حاضر بدون ملاحظه اثر مهاجرت، برابر ۱/۸۵ بچه، سهم زنان ایرانی غایب از جمعیت، به دلیل مهاجرت به خارج کشور، برابر با ۰/۱۲۳، و سهم زنان غیرایرانی حاضر در جمعیت، به دلیل مهاجرت به داخل، برابر با ۰/۰۳۶ بچه برآورد شد. بر این اساس، زنان مهاجرت کرده به خارج، میزان باروری کل را ۰/۱۲۳

استفاده می‌شود. مدل پیش‌بینی مهاجرت کاسترو-راجرز براساس الگوی برون‌یابی خط روند مهاجرت، با استفاده از روندهای گذشته و اخیر خالص مهاجرت و با در نظر گرفتن فروض مختلف مهاجرتی به برآورد تعداد کل مهاجرت خالص در سناریوهای مختلف در افق زمانی پیش‌بینی می‌پردازد. در این روش می‌توان سناریوهای کاهشی و افزایشی خالص مهاجرت را در مقایسه با سناریوی اصلی پیش‌بینی مهاجرت در نظر گرفت. فرمول اصلی پیش‌بینی خالص مهاجرت بر اساس مدل کاسترو به صورت زیر است:

$$NM = R * e * \left(\frac{nm}{100}\right)$$

در فرمول فوق R نشان دهنده رشد جمعیت، e عدد تابع نمائی، nm خالص مهاجرت است.

د. روش پیش‌بینی جمعیت

پیش‌بینی جمعیت با روش ترکیبی و با استفاده از نرم‌افزار اسپکتروم انجام شده است. تدوین مفروضات مربوط به خالص مهاجرت، براساس نتایج حاصل از روش کاسترو - راجرز، و مفروضات مربوط به سطح و روند باروری کل در افق ۱۴۲۰، و بر اساس سهم خالص مهاجرت در تغییرات میزان باروری کل که برای دهه ۱۳۸۵-۱۳۹۵ برابر با ۰/۰۸-

برآورد اثر خالص مهاجرت بر تغییرات میزان باروری کل

تأثیرات جریانات مهاجرفرستی و مهاجرپذیری بر تغییرات سطح و روند باروری کل، با توجه به ترکیب سنی و جنسی مهاجران، میزان تفاوت در سطوح باروری جوامع مبدأ و مقصد و نیز سیاست‌های مهاجرتی، از کشوری به کشور دیگر متفاوت است. مطالعات جمعیتی (Sobotka, 2007; Parrado & Morgan, 2008; Fargues, 2008) نشان داده که اثر میزان خالص مهاجرت بر تغییرات میزان باروری کل، حدود ۰/۱ تا ۰/۳ بچه است. جهت سنجش اثر خالص مهاجرت بر میزان باروری کل مبدأ و مقصد، داده‌های موالید، جمعیت زنان در سن باروری و همچنین تعداد جمعیت به تفکیک مهاجر و غیرمهاجر ضروری است. با توجه به فقدان اطلاعات باروری مهاجران خارج‌شده و واردشده و سهم آنها از سطح باروری از روش‌های غیرمستقیم برآورد باروری استفاده کردیم. در روشی که در ادامه توضیح داده می‌شود، فرض بر این است که سهم زنان از باروری کل تابعی از نسبت آنها به کل زنان در سن باروری است.

کاهش داده‌اند و در مقابل، زنان مهاجر وارد شده به داخل، این شاخص را ۰/۰۳۶ افزایش داده‌اند. در نتیجه، اثر خالص مهاجرت بر سطح

باروری برای سال ۱۳۹۵ حدود ۰/۰۸۷- برآورد می‌شود (جدول ۲).

جدول ۲. برآورد سهم زنان مهاجرت‌کرده به داخل و خارج، از میزان باروری کل در سال ۱۳۹۵

Table 2. Estimation of the share of the effect of the Net migration on the total fertility rate in Iran (2016)

گروه‌های سنی	کل زنان	ایرانی - حاضر	ایرانی - مهاجرت کرده به خارج	غیرایرانی - مهاجرت کرده به داخل
جمعیت کل زنان ۱۵ تا ۵۴ ساله (ایرانی حاضر، غایب و غیرایرانی حاضر)	۴۶۹۰۴۱۵۵۰	۲۳۶۹۴۳۸۰	۱۵۸۱۳۰۰	۴۶۴۶۱۹
نسبت هر گروه از زنان به کل زنان	۱۰۰	۰/۸۸	۰/۰۵۸۸	۰/۰۱۷۳
TFR	۲/۱۰	۱/۸۵	۰/۱۲۳	۰/۰۳۶
سهم خالص مهاجرت بر در میزان باروری کل ۱۳۹۵				-۰/۰۸۷

پیش‌بینی ثابت است. در سناریوهای افزایشی و کاهشی ۲۵ درصد، فرض بر این است که تا سال ۱۴۲۰ خالص مهاجرتی منفی افزایش یا کاهش بیابد. در سناریوی ثابت، یعنی تداوم خالص منفی مهاجرتی، میزان باروری کل تا سال ۱۴۲۰ از ۱/۷۴ بالاتر نخواهد رفت. در سناریوهای افزایشی، با توجه به مقدار افزایش خالص مهاجرت منفی، میزان باروری کل کاهش خواهد یافت و در بدبینانه‌ترین حالت به ۱/۴۲ خواهد رسید. برعکس، در سناریوهای کاهشی، در خوش‌بینانه‌ترین حالت، انتظار می‌رود به دنبال حذف اثر مهاجرت بر سطح باروری، میزان باروری کل به ۲/۱۰ بچه، یعنی سطح جانشینی، افزایش یابد. در حالت اول سناریوهای سیاستی، با فرض این که تا پایان برنامه هفتم، یعنی سال ۱۴۰۷، میزان باروری کل به ۲/۵ برسد، تداوم روند فعلی خالص مهاجرت موجب کاهش آن به ۲/۲۵ می‌شود؛ اما بر اساس سناریوهای دو و سه سیاستی، اگر میزان باروری کل تا پایان برنامه هفتم توسعه بین ۲/۱۰ تا ۲/۵ قرار گیرد، با حذف تدریجی اثر خالص مهاجرت تا سال ۱۴۲۰، میزان باروری کل می‌تواند از ۲/۳ تا ۲/۷ افزایش یابد (جدول ۴).

برای اطمینان بیشتر از صحت اثر خالص مهاجرت برآورد شده بر میزان باروری کل، از روش اگر - سناریو نیز استفاده شد. در این روش، فرض می‌شود که اگر زیرگروه‌های جمعیتی، دارای ترکیب سنی متفاوت اما از میزان‌های باروری ویژه سنی یکسانی برخوردار باشند، سهم هر یک از آنها از میزان باروری کل چقدر خواهد بود. براساس این روش، اثر خالص مهاجرتی بر میزان باروری کل ۰/۰۷۵- برآورد شد (جدول ۳). بنابراین، طبق محاسبات این پژوهش، میزان اثر خالص مهاجرت بر باروری کل در ایران، از آنچه در مطالعات بین‌المللی محاسبه شده است (حدود ۱ تا ۳ دهم) کمتر بوده و مقدار آن بین ۰/۰۷۵- تا ۰/۰۸۷- به دست می‌آید. اگر میانگین دو عدد را در نظر بگیریم، سهم زنان ایرانی ساکن خارج کشور از TFR کل حدود ۰/۰۸ برآورد می‌شود؛ بدین معنا که اگر جمعیت زنان مهاجر خارج شده از کشور خارج نمی‌شدند، میزان باروری کل کشور به اندازه ۰/۰۸ افزایش می‌یافت. به بیان دیگر، فقدان حضور این زنان، به‌طور متوسط موجب کاهش ۰/۰۸ در میزان باروری کل شده است.

در سناریوی ثابت، روند تغییرات خالص مهاجرت در طول دوره

جدول ۳. محاسبه اثر زنان مهاجرت کرده به خارج از کشور بر میزان باروری کل به تفکیک گروه‌های مختلف سنی (۱۳۹۵)

Table 3. Estimation of the impact of the age composition of women who moved abroad on the total fertility rate-2016

سن	برآورد میزان باروری ویژه سنی کل	سهم زنان حاضر از کل زنان ایرانی (داخل و خارج)	سهم زنان ایرانی غایب از کل زنان (داخل و خارج)	نسبت‌های باروری ویژه سنی زنان حاضر	نسبت‌های باروری ویژه سنی زنان غایب
۱۹-۱۵	۰/۰۳۵	۰/۱۱۳۴	۰/۰۰۴	۰/۰۴۶۵	۰/۰۰۱۶۵
۲۴-۲۰	۰/۱۱۷	۰/۱۳۴۰	۰/۰۰۵۱	۰/۰۵۴۹	۰/۰۰۲۰۸
۲۹-۲۵	۰/۱۴۶	۰/۱۷۲۰	۰/۰۰۵۹	۰/۰۷۰۵	۰/۰۰۲۴۱
۳۴-۳۰	۰/۰۷۷	۰/۱۸۰۶	۰/۰۰۶۱	۰/۰۷۴۰	۰/۰۰۲۴۸
۳۹-۳۵	۰/۰۲۷	۰/۱۴۷۲	۰/۰۰۵۸	۰/۰۶۰۴	۰/۰۰۲۳۸
۴۴-۴۰	۰/۰۰۷	۰/۱۱۵۱	۰/۰۰۵۳	۰/۰۴۷۲	۰/۰۰۲۱۶
۴۹-۴۵	۰/۰۰۱	۰/۱۰۱۲	۰/۰۰۴۴	۰/۰۴۱۵	۰/۰۰۱۷۹
جمع	۰/۴۱	۰/۹۶۴	۰/۰۳۶۵	۰/۳۹۵	۰/۰۱۵
سهم زنان ایرانی ساکن داخل و ساکن خارج از کشور از رقم میزان باروری کل = ۲/۰۵				۱/۹۷۵	۰/۰۷۵

جدول ۴. برآورد میزان باروری کل (TFR) در سال ۱۴۲۰، بر اساس سناریوهای چهارگانه پیش‌بینی خالص مهاجرت با مدل کاسترو-راجرز

Table 4. Projection of NMR based on the Castro-Rogers model in increasing and decreasing scenarios using up to the horizon of 2040

TFR		NMR (در هزار)		فروض سناریوهای میزان خالص مهاجرت	
۱۴۲۰	۱۴۰۰	۱۴۲۰	۱۴۰۰		
۱/۷۴	۱/۷۴	۱/۹	-۱/۹	ثابت	ثابت
۱/۵۴	۱/۷۴	-۲/۴	-۱/۹	+۲۵٪	افزایشی
۱/۵	۱/۷۴	-۲/۹	-۱/۹	+۵۰٪	
۱/۴۶	۱/۷۴	-۳/۵	-۱/۹	+۷۵٪	
۱/۴۲	۱/۷۴	-۴	-۱/۹	+۱۰۰٪	
۱/۹	۱/۷۴	-۱/۵	-۱/۹	-۲۵٪	کاهشی
۲/۰	۱/۷۴	-۱/۰	-۱/۹	-۵۰٪	
۲/۰۲	۱/۷۴	-۰/۵	-۱/۹	-۷۵٪	
۲/۱	۱/۷۴	۰	-۱/۹	-۱۰۰٪	
۲/۲۵	۱/۷۴	-۱/۹	-۱/۹	افزایش TFR به ۲/۵ تا پایان برنامه هفتم (۱۴۰۷) ثبات سطح فعلی خالص (-۱/۹)	سیاستی
۲/۳	۱/۷۴	۰	-۱/۹	افزایش TFR به ۲/۱ تا پایان برنامه هفتم (۱۴۰۷) و خالص مهاجرتی صفر تا سال ۱۴۲۰	
۲/۷	۱/۷۴	۰	-۱/۹	افزایش TFR به ۲/۵ تا پایان برنامه هفتم (۱۴۰۷) و خالص مهاجرتی صفر تا سال ۱۴۲۰	

مهاجرفرستی، یعنی افزایش صددرصدی، انتظار می‌رود تا سال ۱۴۲۰، میزان باروری کل به ۱/۴۲ بچه به ازاء هر زن و میزان تجدید نسل به ۰/۷۱ کاهش یابد. این دو شاخص در اثر خالص مهاجرت منفی، بین ۱۷ تا ۱۸ درصد کاهش نشان می‌دهند. در مقابل، کاهش صددرصدی خالص مهاجرت منفی، یعنی صفر شدن خالص مهاجرت، منجر به افزایش سطح باروری و تجدید نسل تا ۲۱ درصد می‌شود (جدول ۵).

مقایسه روند میزان باروری کل و تجدید نسل در سناریوهای ثابت، افزایشی و کاهشی خالص مهاجرتی

جدول ۵، روند تغییرات میزان باروری کل (TFR) و میزان ناخالص تجدید نسل (GRR) را در سه سناریوی ثابت، افزایشی و کاهشی خالص مهاجرت نشان می‌دهد. درصدهای افزایشی و کاهشی خالص مهاجرت در سناریوهای پلکانی، به وضوح اثرات خود را در تغییرات سطح و روند باروری کل و تجدید نسل نشان می‌دهند. در بدترین سناریوی

جدول ۵. اثرات خالص مهاجرت بر میزان باروری کل در سناریوهای افزایشی و کاهشی تا سال ۱۴۲۰

Table 5. Effects of net migration on TFR and GRR in increasing and decreasing scenarios until 2040

درصد تغییرات	۱۴۲۰	۱۴۱۵	۱۴۱۰	۱۴۰۵	۱۴۰۰	شاخص	فروض سناریوهای میزان خالص مهاجرت	
۰	۱/۷۴	۱/۷۴	۱/۷۴	۱/۷۴	۱/۷۴	TFR	ثابت	ثابت
۰	-۰/۸۶	-۰/۸۶	-۰/۸۶	-۰/۸۶	-۰/۸۶	GRR		
-۱۱/۵	۱/۵۴	۱/۵۹	۱/۶۴	۱/۶۹	۱/۷۴	TFR	افزایشی	+۲۵٪
-۱۱/۶	-۰/۷۶	-۰/۷۸	-۰/۸۱	-۰/۸۴	-۰/۸۶	GRR		
-۱۳/۸	۱/۴۶	۱/۵۶	۱/۶۲	۱/۶۸	۱/۷۴	TFR		
-۱۵/۹	-۰/۷۵	-۰/۷۸	-۰/۸۰	-۰/۸۲	-۰/۸۶	GRR		
-۱۶	۱/۴۶	۱/۵	۱/۵۴	۱/۶۴	۱/۷۴	TFR	افزایشی	+۷۵٪
-۱۵/۱	-۰/۷۳	-۰/۷۶	-۰/۸	-۰/۸۳	-۰/۸۶	GRR		
-۱۸/۴	۱/۴۲	۱/۲۸	۱/۳۳	۱/۴۷	۱/۷۴	TFR	افزایشی	+۱۰۰٪
-۱۷/۴	-۰/۷۱	-۰/۷۵	-۰/۷۹	-۰/۸۲	-۰/۸۶	GRR		
۹/۵	۱/۹	۱/۸۶	۱/۸۲	۱/۷۸	۱/۷۴	TFR	کاهشی	-۲۵٪
۸/۱	-۰/۹۳	-۰/۹۱	-۰/۸۹	-۰/۸۸	-۰/۸۶	GRR		
۱۵/۵	۲/۰	۱/۹۴	۱/۸۷	۱/۸	۱/۷۴	TFR		
۱۵/۱	-۰/۹۹	-۰/۹۵	-۰/۹۲	-۰/۸۹	-۰/۸۶	GRR		
۲۰/۷	۲/۰۱	۱/۹۴	۱/۸۸	۱/۸۱	۱/۷۴	TFR	کاهشی	-۷۵٪
۱۹/۸	۱/۰۳	-۰/۹۹	-۰/۹۵	-۰/۹	-۰/۸۶	GRR		
۲۱	۲/۱۰	۲/۱۰	۲	۱/۸۷	۱/۷۴	TFR		
۲۱	۱/۰۴	۱	-۰/۹۹	-۰/۹۲	-۰/۸۶	GRR		

باروری کل و ساختار سنی، زمینه افزایش ۲/۲ درصدی میزان خام مولید را فراهم می‌کند. همانطور که مشاهده می‌شود، در صورت تحقق سناریوی افزایش صددرصدی مهاجرفرستی، انتظار می‌رود میزان خام مولید تا ۷/۲ در هزار کاهش بیابد؛ اما اگر سناریوی کاهش صددرصدی خالص مهاجرت منفی تحقق یابد، انتظار می‌رود که این میزان با اندکی افزایش، روند نسبتاً ثابتی را طی نموده و به ۱۳/۷ در هزار برسد (جدول ۶).

جدول ۶ نتایج اثرات تداوم خالص مهاجرت را بر تغییرات تعداد و میزان خام مولید کشور تا سال ۱۴۲۰ در قالب سناریوهای ثابت، افزایشی و کاهشی نشان می‌دهد. همان‌طور که ملاحظه می‌شود، افزایش پلکانی درصدی خالص مهاجرت منفی می‌تواند منجر به کاهش میزان خام مولید تا حدود ۴۵ درصد تا سال ۱۴۲۰ شود. در مقابل، کاهش خالص مهاجرت منفی، نه تنها از کاهش بیشتر میزان خام مولید جلوگیری می‌کند، بلکه در اثر حذف اثر تدریجی مهاجرفرستی بر سطح

جدول ۶. اثرات خالص مهاجرت در سناریوهای مختلف بر میزان خام مولید تا سال ۱۴۲۰

Table 6. Effects of Net migration scenarios on CBR until 2040

سناریوها	۱۴۰۰	۱۴۰۵	۱۴۱۰	۱۴۱۵	۱۴۲۰	درصد تغییرات
ثابت	۱۳/۴	۱۲/۱	۱۱/۳	۱۰/۵	۱۰/۱۰	-۲۴/۶
افزایشی	+۲۵٪	۱۳/۴	۱۱/۹	۱۱/۰	۱۰/۱	-۲۸/۴
	+۵۰٪	۱۳/۴	۱۱/۷	۱۰/۶	۹/۵	-۳۴/۳
	+۷۵٪	۱۳/۴	۱۱/۵	۱۰/۲	۸/۹	-۳۹/۶
	+۱۰۰٪	۱۳/۴	۱۱/۲	۹/۷	۸/۲	-۴۶/۳
	-۲۵٪	۱۳/۴	۱۲/۴	۱۱/۹	۱۱/۳	-۱۶/۴
کاهشی	-۵۰٪	۱۳/۴	۱۲/۶	۱۲/۲	۱۱/۷	-۱۱/۹
	-۷۵٪	۱۳/۴	۱۲/۳	۱۲/۲	۱۳/۱	۰
	-۱۰۰٪	۱۳/۴	۱۲/۱	۱۲/۲	۱۳/۷	۲/۲

رسیدن میزان باروری کل به ۲/۵ بچه به‌ازای هر زن می‌باشد، محقق شود؛ اما خالص مهاجرت فعلی (۱/۹- در هزار) تا سال ۱۴۰۷ با روندی کاهشی به صفر تنزل یابد.

مفروضات سناریوی نخست، افزایش میزان باروری کل به ۲/۱ بچه تا سال ۱۴۰۷ و کاهش میزان مهاجرت خالص از ۱/۹- در هزار در سال ۱۴۰۰ به صفر تا سال ۱۴۲۰ است. در صورت تحقق این سناریوی جمعیتی، تا سال ۱۴۲۰ میزان باروری کل به حدود ۲/۳ بچه به‌ازای هر زن خواهد رسید و میزان خالص تجدید نسل (GRR) نیز از ۰/۸۶ واحد به ۱/۱۴ در سال ۱۴۲۰ خواهد رسید. در سناریوی دوم، چنین مفروض است که افزایش میزان باروری کل به ۲/۵ بچه تا سال ۱۴۰۷ و میزان مهاجرت خالص تا سال ۱۴۲۰ در حدود ۱/۹- در هزار ثابت بماند. در صورت تحقق این سناریو، میزان باروری کل به حدود ۲/۴۳ بچه به‌ازای هر زن تا سال ۱۴۱۰ خواهد رسید؛ اما تداوم خالص مهاجرت این افزایش، سطح باروری را تعدیل می‌کند و در اثر خالص مهاجرت، میزان باروری کل به ۲/۲۵ بچه در سال ۱۴۲۰ تنزل خواهد یافت. در سناریوی سوم سیاستی، فرض بر این است که میزان باروری کل تا سال ۱۴۰۷ به ۲/۵ بچه برسد و میزان مهاجرت خالص تا سال ۱۴۲۰ به صفر نیل کند. در صورت تحقق این سناریو، اثر خالص مهاجرت بر میزان باروری کل خواهد شد و در صورت افزایش میزان باروری کل به ۲/۵ بچه به‌ازای هر زن و صفر شدن خالص مهاجرت تا سال ۱۴۲۰، انتظار می‌رود در انتهای دوره پیش‌بینی، میزان باروری کل به ۲/۷ بچه برسد (جدول ۷).

بررسی اثرات سناریوهای مختلف خالص مهاجرت بر سیاست افزایش باروری

در حال حاضر، هدف اصلی قانون «تعالی خانواده و جوانی جمعیت» و نیز برنامه هفتم توسعه افزایش میزان باروری کل کشور به بالاتر از سطح جانشینی است. مهمترین هدف برنامه هفتم توسعه، تحقق میزان باروری کل ۲/۵ بچه به‌ازای هر زن تا پایان اجرای برنامه (سال ۱۴۰۷) است. با وجود این واقعیت که خالص مهاجرت، تمامی شاخص‌های جمعیتی کشور از جمله سطح و روند باروری را تحت‌الشعاع خود قرار خواهد داد، مسئله مهاجرت در سیاست‌گذاری جمعیتی کشور مغفول مانده است؛ مسئله‌ای که می‌تواند تمامی تلاش‌های دولت در جهت افزایش باروری را کم‌اثر و حتی خنثی کند.

جهت بررسی اثر خالص مهاجرت بر اهداف تعیین‌شده در سیاست‌های جمعیتی کشور (ارتقاء سطح باروری کل)، سه دسته سناریوی جمعیتی طبق جدول ۷ در نظر گرفته شده است. در سناریوی نخست فرض شده است که میزان باروری کل تا سال ۱۴۰۷ به سطح جانشینی - ۲/۱ بچه به‌ازای هر زن - برسد و به موازات آن تا سال ۱۴۲۰ خالص مهاجرت کشور نیز صفر شود. در سناریوی دوم، فرض بر این است که تا سال ۱۴۰۷ هدف جمعیتی برنامه هفتم توسعه، یعنی میزان باروری کل ۲/۵ بچه به‌ازای هر زن، تحقق یابد، اما خالص مهاجرت فعلی (۱/۹- در هزار) تا پایان دوره پیش‌بینی ثابت بماند. در سناریوی سوم، فرض این است که تا سال ۱۴۰۷ هدف جمعیتی برنامه هفتم توسعه که

جدول ۷. اثرات سیاست‌های جمعیتی کشور بر باروری تا سال ۱۴۲۰، با در نظر گرفتن خالص مهاجرت

Table 7. The effects of population policies considering the balance of migrations on the total fertility rate until 2040

سناریوها	شاخص	۱۴۰۰	۱۴۰۵	۱۴۱۰	۱۴۱۵	۱۴۲۰	درصد تغییرات
فرض افزایش TFR به سطح جانشینی (TFR = 2.1) و صفر شدن خالص مهاجرت تا سال ۱۴۲۰	B	۱/۱	۱/۲	۱/۲۲	۱/۳	۱/۴	۲۵/۲
	CBR	۱۳/۴	۱۳/۶	۱۳/۶	۱۴/۲	۱۴/۵	۸/۲
	TFR	۱/۷۴	۲/۰۴	۲/۱۶	۲/۲۳	۲/۳	۳۲/۲
	GRR	۰/۸۶	۱/۰۱	۱/۰۷	۱/۱	۱/۱۴	۳۲/۶
فرض افزایش TFR تا پایان برنامه هفتم (سال ۱۴۰۷) به هدف برنامه (TFR = 2.5) و تداوم سطح فعلی خالص مهاجرت (۱/۹-)	B	۱/۱	۱/۴	۱/۳	۱/۴	۱/۴	۲۳/۲
	CBR	۱۳/۴	۱۵/۸	۱۵	۱۴/۵	۱۳/۸	۳/۰
	TFR	۱/۷۴	۲/۳۷	۲/۴۳	۲/۳۴	۲/۲۵	۲۹/۳
	GRR	۰/۸۶	۱/۱۷	۱/۲	۱/۱۶	۱/۱۱	۲۹/۱
فرض افزایش TFR تا پایان برنامه هفتم (۱۴۰۷) به هدف برنامه (TFR = 2.5) و صفر شدن خالص مهاجرت تا سال ۱۴۲۰	B	۱/۱	۱/۳	۱/۴	۱/۵	۱/۷	۴۷/۸
	CBR	۱۳/۴	۱۵/۸	۱۵/۸	۱۶/۳	۱۶/۵	۲۳/۱
	TFR	۱/۷۴	۲/۳۷	۲/۵۶	۲/۶۳	۲/۷	۵۵/۲
	GRR	۰/۸۶	۱/۱۷	۱/۲۷	۱/۳	۱/۳۴	۵۵/۸

سن کار و افزایش نسبت وابستگی، روند سالخوردگی را تشدید کند. این تأثیرات بسته به کشورها متفاوت است و تحت تأثیر عواملی مانند سیاست‌های مهاجرتی، شرایط اقتصادی و برنامه‌های ادغام اجتماعی قرار می‌گیرند (UN-DESA, 2019; IOM, 2021).

مهاجرفرستی، اغلب شامل گروه‌های سنی جوان‌تر است که منجر به افزایش نسبت بزرگسالان مسن‌تر در کشور مبدأ می‌شود. این تغییر جمعیتی بار بیشتری بر سیستم‌های بهداشتی و تأمین اجتماعی وارد می‌کند که می‌تواند به کمبود خدمات و فشار مالی بیشتر منجر شود (Skeldon et al., 2022). همچنین، افزایش خالص مهاجرت منفی می‌تواند موجب فرسایش سرمایه اجتماعی شود. خروج افراد، به‌ویژه کسانی که در جوامع خود بسیار فعال هستند، می‌تواند شبکه‌های اجتماعی و انسجام جامعه در کشورهای مبدأ را تضعیف کند. این فرسایش سرمایه اجتماعی می‌تواند مانعی اساسی برای همکاری در حل مشکلات جمعی و در نهایت توانایی کشور در انطباق و پیشرفت شود (De Haas, 2010).

با توجه به اهمیت موضوع، در شرایطی که کشور در وضعیت روند افزایشی خالص منفی مهاجرتی قرار گرفته است، این پژوهش تلاش نمود تا نشان دهد با استمرار وضع موجود خالص مهاجرت یا براساس سناریوهای محتمل تغییرات خالص مهاجرت در کشور، آثار این موازنه منفی مهاجرتی بر سطح و روند باروری کشور تا سال ۱۴۲۰ چگونه رقم خواهد خورد.

درحال حاضر، سالانه نزدیک به ۱۹۰ هزار نفر جمعیت بر اثر این خالص مهاجرت از جمعیت فعال اقتصادی کشور کم می‌شود. به‌طور کلی، نظریات و پژوهش‌های جمعیتی نشان می‌دهند که خالص مهاجرت، نه‌تنها موجب کاهش مستقیم جمعیت می‌شود، بلکه به مثابه

در سناریوی نخست سیاستی، انتظار می‌رود که تا سال ۱۴۲۰، تعداد موالید (B) به ۱/۴ میلیون تولد، میزان خام موالید (CBR) به ۱۴/۵ در هزار و میزان باروری کل به ۲/۳ برسد. براساس سناریوی دوم، یعنی تحقق هدف برنامه هفتم توسعه، میزان باروری کل به ۲/۵ بچه و تداوم سطح فعلی خالص مهاجرت در حدود ۱/۹ در هزار تا سال ۱۴۰۷، تعداد موالید به حدود ۱/۴ میلیون برسد. در سناریوی سوم، یعنی افزایش میزان باروری کل به ۲/۵ بچه تا ۱۴۰۷ و کاهش میزان مهاجرت خالص از ۱/۹- در هزار در سال ۱۴۰۰ به مقدار صفر در سال ۱۴۲۰، تعداد موالید از ۱/۱ میلیون نفر در سال ۱۴۰۰ به ۱/۷ میلیون نفر در سال ۱۴۲۰ و میزان خام موالید به ۱۶/۸ در هزار در سال ۱۴۲۰ خواهد رسید.

بحث و نتیجه‌گیری

درحال حاضر، تمرکز اصلی سیاست‌های جمعیتی کشور بر ارتقاء سطح باروری است و اساساً موضوع مهاجرت‌های بین‌المللی مورد توجه جدی برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران قرار نگرفته است؛ اما نتایج این پژوهش نشان داد که خالص مهاجرت، به‌طورمستقیم ذخیره سرمایه انسانی کشور را کاهش می‌دهد. نتایج همچنین گویای آن است که اثر مداوم و افزایشی خالص مهاجرت، در بلندمدت بر کاهش سطح و روند باروری، هرچند نامحسوس ولی اساسی و انکارناپذیر است.

درحال حاضر، میزان خالص مهاجرت کشور نزدیک به ۲- در هزار است. خالص مهاجرت که به معنی خروج مهاجران جوان‌تر از بدنه نیروی کار کشور است، علاوه بر این‌که نیروی کار کشور را تضعیف می‌کند، میزان باروری کل را نیز کاهش می‌دهد و روند سالخوردگی جمعیت را تسریع می‌کند. براساس مطالعات سازمان بین‌المللی مهاجرت، میزان مهاجرت خالص منفی می‌تواند با کاهش جمعیت در

محمودیان، حسین؛ مشفق، محمود (۱۳۸۷). بررسی تغییرات ساختار مکانی مهاجرت‌های بین منطقه‌ای در ایران طی دوره ۱۳۵۵-۱۳۸۵. *نامه انجمن جمعیت شناسی ایران*، ۳(۶)، ۸۹-۱۱۷. https://www.jpaiassoc.ir/article_722601.html

مرکز آمار ایران (۱۳۸۵). گزارش نهایی نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۸۵، سازمان برنامه و بودجه، تهران.

مرکز آمار ایران (۱۳۹۰). گزارش نهایی نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۰، سازمان برنامه و بودجه، تهران.

مرکز آمار ایران (۱۳۹۵). گزارش نهایی نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۹۵، سازمان برنامه و بودجه، تهران.

مشفق، محمود؛ شکفته گوهری، محمد (۱۳۹۹). مطالعه وضعیت مهاجرت در شهرستان‌های مرزنشین ایران و اثرات سطح توسعه یافتگی بر آن. *فصلنامه علوم اجتماعی*، ۲۷(۸۸)، ۱۰۹-۱۴۴.

<https://doi.org/10.22054/qjss.2020.48172.2172>

Amuedo-Dorantes, C., Pozo, S. (2014). Migration, remittances, and male and female employment patterns. *American Economic Review*, 104(5), 461-466.

<https://doi.org/10.1257/000282806777211946>

Bagavos, C. (2016). On the multifaceted impact of migration on the fertility of receiving countries. *Demographic Research*, 41(1), 1-24. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2019.41.1>

Beine, M., Docquier, F., Rapoport, H. (2008). Brain drain and human capital formation in developing countries: Winners and losers. *The Economic Journal*, 118(528), 631-652.

<https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2008.02135.x>

Caldwell, J.C. (2006). *Demographic Transition Theory*. Springer.

Castro, L.J., Rogers, A. (1984). What the age composition of migrants can tell us. *Population Bulletin of the United Nations*.

Clemens, M.A., Tiongson, E.R. (2017). Split decisions: Household finance when a policy discontinuity allocates overseas work. *Review of Economics and Statistics*, 99(3), 531-543. https://doi:10.1162/REST_a_00577

Curran, S.R., Saguy, A.C. (2001). Migration and cultural change: A role for gender and social networks? *Journal of International Women's Studies*, 2(3), 54-77. <https://vc.bridgew.edu/jiws/vol2/iss3/4>

De Haas, H. (2010). Remittances, migration and social development. UNRISD.

Desiderio, R. (2020). The impact of international migration on fertility: An empirical study (KNOMAD Paper No. 36). The World Bank. <https://www.knomad.org/publication/impact-international-migration-fertility-empirical-study>. knomad.org

Fargues, P. (2007). The demographic benefit of international migration: Hypothesis and application to Middle Eastern and North African contexts. *World Bank Policy Research Working Paper*, (4050).

International Organization for Migration (IOM). (2021). *World migration report 2020*. Geneva.

Lee, R. (2003). The demographic transition: Three centuries of fundamental change. *Journal of Economic Perspectives*, 17(4), 167-190.

<https://www.aeaweb.org/articles?id=10.1257/0895330037720>

یک تسهیل‌گر سایر تغییرات جمعیتی، به‌ویژه کاهش سطح باروری و رشد جمعیت و تغییرات ساختار سنی جمعیت را تقویت می‌کند.

مطالعات اخیر جمعیت‌شناختی نشان داده‌اند که افزایش یا کاهش در میزان خالص مهاجرت می‌تواند میزان باروری کل (TFR)، را تا حدود ۰/۱ تا ۰/۳ بچه به‌ازای هر زن افزایش یا کاهش می‌یابد (Sobotka, 2008; Parrado & Morgan, 2008; Fargues, 2007) خالص مهاجرت در سال ۱۳۹۵ بر کاهش سطح باروری کل ۰/۸- بچه برآورد گردید. در بدترین سناریوی افزایشی خالص مهاجرت، یعنی افزایش صددرصدی تراز، انتظار می‌رود تا سال ۱۴۲۰ شاخص‌های باروری کل و میزان ناخالص تجدید نسل تا ۱۸ درصد کاهش یابد؛ در مقابل، با کاهش صددرصدی خالص مهاجرت، یعنی صفر شدن خالص مهاجرت در سال ۱۴۲۰، انتظار می‌رود ۲۱ درصد بر سطح باروری کل و تجدید نسل افزوده شود.

به‌طور کلی، مهاجرت می‌تواند به‌عنوان یک عامل محرک دگرگونی‌های ساختاری در پویایی‌های جمعیتی کشورهای مبدأ ایفای نقش نماید. به‌علاوه، نتایج این پژوهش با یافته‌های اخیر تحقیقات جمعیت‌شناختی در زمینه اثرات خالص مهاجرت بر باروری و تغییرات جمعیتی، به‌ویژه تحقیقات سوبوتکا (۲۰۰۸)، باکاوس (۲۰۱۶)، مورفی^۱ (۲۰۱۶) و رویسن و سالومونه (۲۰۱۸) مطابقت دارد و یافته‌های این پژوهشگران را تأیید می‌کند. این پژوهش نشان می‌دهد که جهت دستیابی به اهداف قانون «تعالی خانواده و جوانی جمعیت» سیاست‌هایی لازم است که خالص مهاجرت منفی کشور را تعدیل کند. اجرای سیاست افزایش باروری بدون توجه به مدیریت مهاجرت در کشور، اثرات این‌گونه سیاست‌ها را تعدیل و حتی خنثی می‌کند و در صورت موفقیت‌آمیز نبودن سیاست‌های افزایش باروری و تداوم یا تشدید روند فعلی خالص مهاجرت منفی، سرعت سالمندی جمعیت کشور به‌شدت افزایش خواهد یافت.

منابع

زنجانی، حبیب‌الله (۱۳۸۰). مهاجرت. تهران: انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).

صادقی، رسول؛ شکریانی، محسن (۱۳۹۵). تحلیل نوسانات فضایی تأثیر توسعه بر مهاجرت داخلی بین شهرستانی در ایران. *مجله توسعه محلی*، ۸(۲)، ۲۷۰-۲۴۵.

<https://doi.org/10.22059/jrd.2016.63067>

عباسی شوازی، محمدجلال؛ حسینی چاوشی، میمنت؛ نورالهی، طه؛ بنی هاشمی، فریبا سادات (۱۳۸۷). سطح و روند باروری در ایران طی سه دهه اخیر با استفاده از روش فرزندان خود. همایش تحلیل نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن با تأکید بر سرشماری ۱۳۸۵.

کوششی، مجید (۱۳۸۲). بررسی جریان‌های مهاجرتی استان تهران طی دوره‌های ۶۵-۱۳۵۵ و ۷۵-۱۳۶۵ و اثر آن بر ساختار سنی و عرضه نیروی کار، معاونت پژوهشی دانشگاه تهران.

¹ Murphy

- DESA) (2019). International migration report 2019: Highlights (ST/ESA/SER.A/442). New York: United Nations. https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/documents/2020/Jan/un_2019_internationalmigration_highlights.pdf
- White, M.J., Lindstrom, D.P. (2005). Internal migration. In D.L. Poston & M. Micklin (Eds.), *Handbook of Population* (pp. 311-346). Springer. https://link.springer.com/chapter/10.1007/0-387-23106-4_12
- 34943
- Lindstrom, D.P., Lauster, N. (2011). Local economic opportunity and the competing risks of internal and US migration in Zacatecas, Mexico. *International Migration Review*, 35(4), 1232-1256. <https://doi:10.1111/j.1747-7379.2001.tb00060.x>
- Livingston, G., Cohn, D. (2012). US birth rate falls to a record low; decline is greatest among immigrants. Pew Research Center. Social and Demographic Trends. <https://pewresearch.org>
- Migration Policy Institute (2023). <https://www.migrationpolicy.org/programs/data-hub/charts/net-number-migrants-country-1950-2020-five-year-intervals>.
- Moore, E.G. Pacey, M.A. (2004). Geographic dimensions of aging in Canada, 1991-2001. *Canadian Journal on Aging / La Revue Canadienne Du Vieillessement*, 23, 5-21. <https://dx.doi.org/10.1353/cja.2005.0037>
- Munshi, K. (2019). Community networks and the process of development. *Journal of Economic Perspectives*, 33(4), 3-28. <https://doi:10.1257/jep.33.4.3>
- Murphy, M. (2016). The effect of long-term migration dynamics on population structure in England & Wales and Scotland. *Population Studies*, 70(2), 149-162. <https://doi:10.1080/00324728.2016.1185140>
- Parrado, E.A., Morgan, S.P. (2008). Intergenerational fertility among hispanic women: New Evidence of Immigrant Assimilation. *Demography*, 45(3), 651-671.
- Ruyssen, I., Salomone, S. (2018). Female migration: A way out of discrimination? *Journal of Development Economics*, 130, 224-241. <https://doi:10.1016/j.jdeveco.2017.10.007>
- Semyonov, M., Gorodzeisky, A. (2013). Labor migration, remittances and economic well-being of households in the Philippines. *Population Research and Policy Review*, 32(5), 659-680. <https://doi.org/10.1007/s11113-008-9084-7>
- Skeldon, R., Wang, Y., Cui, M. (2022). Immigration and population aging in developed countries. *Population and Development Review*, 48(1), 189-216. <https://opr.princeton.edu/sites/g/files/toruqf496/files/2021-01/OprAnnualReport2010.pdf>
- Sobotka, T. (2008). Overview Chapter 6: The diverse faces of the second demographic transition in Europe. *Demographic Research*, 19, 171-224. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2008.19.8>
- Stark, O., Bloom, D.E. (1985). The new economics of labor migration. *The American Economic Review*, 75(2), 173-178. https://econpapers.repec.org/article/aeaarec/v_3a75_3ay_3a1985_3ai_3a2_3ap_3a173-78.htm
- Tønnessen, M. (2017). Demographic consequences of migration. *University of Oslo: Oslo, Norway*.
- United Nations (2019). International migration report 2019: Highlights. United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division. https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/InternationalMigrationReport2019_Highlights.pdf
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs (UN-

Research Article

Youth Migration Aspirations in Shiraz: A New Approach to an Old Issue

Maryam Soroush¹ , Sedighe Alborzi^{1*} , Rouholla Mozafari² ¹ Assistant Professor in Sociology, Behavioral Sciences Research Group, Academic Center for Culture, Education & Research, Fars Branch, Shiraz, Iran.² Ph.D Candidate of Sociology at Yasouj University and Expert of the Organizational Performance Evaluation Department in Shiraz Municipality, Shiraz, Iran.

ARTICLE INFO

Received: 03 June 2025

Accepted: 03 February 2026

Keywords:Migration aspiration,
Hope about future,
Youth,
Shiraz.

ABSTRACT

This study examines factors affecting migration aspiration among youth using DeHaas' aspiration-capability framework. It analyzes how economic capability (financial resources), social capability (social capital), and cultural capability (necessary skills), along with absence of migration barriers, influence migration tendency. Additional variables include hope for the future, life perceptions, post-migration expectations, religiosity, and current satisfaction. Survey data from 415 residents of Shiraz aged 18-35 years revealed a high tendency toward migration. The analysis showed negative relationships between migration tendency and both hope for the future and religiosity - higher levels of these factors reduced migration aspiration. Conversely, pessimism about Iran's future, greater migration capability, and current dissatisfaction increased migration intentions. Those anticipating better post-migration conditions showed stronger tendency. Quantile regression identified hope for the future (negative effect) and religiosity (context-dependent effect) as significant across all quantiles. Religiosity had divergent impacts: one group with low religiosity showed high migration tendency (inverse relationship), while another with high religiosity also maintained a strong migration tendency (positive relationship), verified by cluster analysis. Immigration has many complications, and a deep look at this issue seems essential for effective policymaking.

Introduction

Natural resources are no longer considered the primary determinant of a country's prosperity; rather, human capital is recognized as the main driver of development. For this reason, the migration of a country's human resources, especially its young and productive workforce, is of great importance. Iran has experienced several waves of migration for various reasons since the Qajar era. After that, the rate of migration has fluctuated at different times, but according to statistics, despite these ups and downs, the trend has consistently been upward, reaching high levels in recent years and continuing to rise (Rashidi, 1399). Readiness for migration is more influenced by perceived realities than by structural conditions alone. However, readiness to migrate does not lead to migration unless other conditions are also present. For example, access to potential destinations and their characteristics must also be

considered. There is no doubt that migrants do not always clearly identify or logically connect the factors driving their migration. Nevertheless, it must be acknowledged that these elements are present to varying degrees and influence all stages of the migration process. Identifying and describing these elements is a key task for researchers. The present study was conducted to address two fundamental questions: First, what are the most important factors influencing young people's desire to migrate? Second, what conditions in Iran could lead young people to prefer staying in the country over migrating?

Method and Data

The research method in the present study was quantitative and conducted using a survey technique. The statistical population consisted of young people aged 18 to 35 in the city of Shiraz.

*Corresponding author: Sedighe Alborzi. Assistant Professor in Sociology, Behavioral Sciences Research Group, Academic Center for Culture, Education & Research, Fars Branch, Shiraz, Iran.

E-mail address: alborzi254@gmail.com

E-ISSN: 2717-3208 / © National Institute for Population Research, Iran. This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Cite this article:

Soroush, M., Alborzi, S., Mozafari, R. (2025). Youth migration aspirations in Shiraz: A new approach to an old issue. *Iranian Population Studies Journal*, 9(2), 49-69. <https://doi.org/10.22034/jips.2026.528158.1284>

The sample size was estimated at 384 individuals based on Lin's table, with a 5% sampling error and a 95% confidence level. The sampling method was "multistage random sampling," carried out randomly using a map of the metropolitan city of Shiraz. The research tool was a researcher-designed questionnaire. The questionnaire included separate questions to measure the independent and dependent variables. To ensure the validity of the scales used for measuring variables, each variable was operationalized based on existing theoretical definitions and conceptualized according to theoretical constructs. Face validity was also applied to the designed scales. After data collection, the questionnaires were coded and entered into the computer, and data analysis was performed using SPSS software. Descriptive statistics, such as one-dimensional and two-dimensional frequency tables and measures of central tendency, were used for data analysis. In the inferential section, correlation coefficients and multivariate regression were used to test the hypotheses.

Findings

The results indicate that the average inclination to migrate is 7.70 on a scale of 1 to 10, suggesting a high tendency to migrate. To gain a clearer picture of the youth's migration inclinations, another question was asked to assess their migration status. The independent variables of the study include perceptions of the characteristics of a good life, hope for the future, level of religiosity, migration capability, satisfaction with the current situation, and post-migration prospects, which are discussed in order below. The responses show that income, housing, a car, and access to the internet are considered the minimum requirements for a good life, with all respondents deeming them essential. However, there is disagreement regarding other factors such as domestic and international travel, modern furniture, and branded clothing, with some considering them necessary for a good life and others not. Regarding hope for the future, it was observed that economic predictions predominantly lean toward worsening conditions, including the status of sanctions in the next three years, the business environment, market prosperity, inflation, and economic and administrative corruption. In the political dimension, most respondents believe that the state of freedom of expression and media, the influence of political parties, the rule of law, and Iran's position in the international system will deteriorate. This finding was also consistent in the social dimension, which includes passport strength, social issues, respect for citizenship rights, and issues related to youth. The next independent variable is the level of religiosity. The average religiosity score among the youth was calculated at 2.02, indicating a very low level of declared religiosity. Given

that the scale covers the full range of responses, it is evident that a significant number of respondents selected very low scores.

Discussion and Conclusion

Examining the developments in Iran over the past twenty years reveals that the population growth rate has been declining, while internet penetration has seen a consistent upward trend. Inflation has fluctuated significantly, influenced by foreign policy events and domestic protests, with a notable surge since 2018. Economic growth has generally moved inversely to inflation, turning negative and suffering severe damage since 2017 following the U.S. sanctions. Economic and political developments over these two decades paint a picture of instability and rapid changes within short timeframes, resulting in psychological insecurity, tension, and instability in the lives of young people. These factors, combined with numerous environmental, economic, and political crises on the international stage, have led to demotivation and hopelessness among youth regarding achieving a "good life" and optimism for the future. The study's findings indicate widespread dissatisfaction among youth with the current situation across various dimensions. Predictions about the future are highly pessimistic, with the majority believing that the country's prospects, at least in the short term, are far from favorable. This hopelessness about the future and the perception that effort or conventional means cannot improve their situation or secure a good life are prevalent. Systemic factors such as injustice, corruption, and the lack of civil liberties have deepened the ideological divide between youth and the government, intensifying social comparisons between Iran and developed countries. Consequently, young people believe that migration could lead to significantly better conditions in the long term. The study's results suggest that migration capability is not high, yet young people exhibit a strong desire to leave regardless of these limitations, believing they can eventually acquire the skills and abilities needed to thrive in their destination. In fact, based on the study's theoretical framework, the migration mindset appears to be shaped more as "involuntary staying," characterized by a strong desire to migrate coupled with low migration capability.

مقاله پژوهشی

تمایل جوانان شهر شیراز به مهاجرت: رویکردی نو به یک موضوع قدیمی

مریم سروش^۱، صدیقه البرزی^{۱*}، روح اله مظفری^۲^۱ استادیار جامعه‌شناسی، گروه پژوهشی علوم رفتاری، جهاد دانشگاهی فارس، شیراز، ایران.^۲ دانشجوی دوره دکتری جامعه‌شناسی، گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه یاسوج، یاسوج، ایران؛ و کارشناس اداره ارزیابی عملکرد سازمانی شهرداری شیراز، شیراز، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۳

پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۴

کلیدواژه‌ها:

تمایل به مهاجرت،

امید به آینده،

دینداری،

جوانان،

شیراز.

هدف این پژوهش بررسی عوامل موثر بر تمایل به مهاجرت جوانان براساس نظریه تمایل-توانمندی دوهاس بود. عوامل کلیدی نظریه، توانمندی اقتصادی (هزینه مهاجرت)، اجتماعی (سرمایه اجتماعی) و فرهنگی (مهارت‌های لازم) و همچنین موانع مهاجرت (آزادی‌های منفی) بررسی شدند. متغیرهای دیگری نیز مانند امید به آینده، تصور از زندگی مطلوب، ارزیابی پس از مهاجرت، دینداری و رضایت از وضعیت موجود تحلیل شدند. داده‌های ۴۱۵ جوان ۱۸ تا ۳۵ ساله شیرازی با استفاده از روش پیمایش و ابزار پرسش‌نامه جمع‌آوری شدند. یافته‌ها نشان داد، میانگین تمایل به مهاجرت بسیار بالا است. نتایج استنباطی حاکی از رابطه منفی میان امید به آینده و دینداری با تمایل به مهاجرت بود و با افزایش آنها تمایل به مهاجرت کاهش یافت. برعکس پیش‌بینی تاریک از آینده، توانمندی مهاجرتی و نارضایتی از وضع موجود با تمایل بیشتر به مهاجرت، مرتبط بودند. تحلیل رگرسیون چندک، نشان داد در تمام چارک‌ها امید به آینده (رابطه منفی) و دینداری (رابطه مثبت در برخی گروه‌ها) تأثیرگذار بودند. دینداری در دو گروه واگرا عمل می‌کند. گروهی با دینداری کم، تمایل بالا به مهاجرت داشتند (رابطه معکوس) و برخی با دینداری بالا، تمایل به مهاجرت نشان دادند (رابطه مثبت). مهاجرت، دارای پیچیدگی‌های فراوان است و نگاه عمیق به این موضوع در جهت سیاست‌گذاری اثربخش، بسیار ضروری به نظر می‌رسد.

مقدمه

بسیار جدی و از اهمیت بالایی برخوردار است. زیرا این جوامع به دلیل مهاجرت نخبگان، سرمایه انسانی عظیمی که به عنوان منبع ارزشمندی از ایده‌ها، دانش‌ها و مهارت‌ها شناخته می‌شوند را از دست داده و این امر در نهایت به کند شدن فرایند توسعه در تمامی وجوه، منجر می‌شود. ایران نیز مانند بسیاری از جوامع از زمان قاجار تاکنون موج‌های مهاجرتی متعددی را به دلایل مختلف تجربه کرده است. بعد از انقلاب نیز در برهه‌های مختلف زمانی، نرخ مهاجرت کم یا زیاد شده؛ اما به گواهی آمارها علی‌رغم افت‌وخیزهایی که در این جریان وجود داشته، شیب این نمودار همواره در حال افزایش بوده و در سال‌های اخیر به حد بالایی رسیده و هنوز هم در حال افزایش است (رشیدی، ۱۳۹۹).

مهاجرت‌های منابع طبیعی دیگر عامل خوشبختی کشورها محسوب نمی‌شود، بلکه نیروی انسانی حرف اول را می‌زند. به همین دلیل مهاجرت نیروی انسانی کشور به خصوص نیروهای جوان و مولد بسیار اهمیت دارد. سرمایه انسانی در نظریه‌های رشد اقتصادی، اهمیت بسزایی دارد به گونه‌ای که کاهش رفاه اقتصادی در جامعه، یکی از پیامدهای مهم مهاجرت در کشورهای مبدأ است؛ زیرا با کاهش سرمایه انسانی، بهره‌وری افت می‌کند (Groizard & Lull, 2007: 245). این چالش، در کشورهای در حال توسعه و به‌ویژه در مهاجرت نخبگان،

*نویسنده مسئول: صدیقه البرزی. استادیار جامعه‌شناسی، گروه پژوهشی علوم رفتاری، جهاد دانشگاهی فارس، شیراز، ایران.

نشانی ایمیل: alborzi254@gmail.com

استناد به این مقاله: سروش، مریم؛ البرزی، صدیقه؛ مظفری، روح اله (۱۴۰۴). تمایل جوانان شهر شیراز به مهاجرت: رویکردی نو به یک موضوع قدیمی. دوفصلنامه مطالعات جمعیتی، ۹ (۲)، ۴۹-۶۹.

<https://doi.org/10.22034/jips.2026.528158.1284>

اجتماعی و روانی نیز از نقش بسزایی برخوردارند. در واقع بواسطه اثر بخشی متقابل عوامل اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و روانی است که نیروهایی در جهت حرکت و مهاجرت ایجاد می‌شود (رشنو، ۱۳۸۲: ۵۶).

علاوه بر علل بیرونی که بر تصمیم فرد بر مهاجرت تأثیر می‌گذارد، دلایل ذهنی افراد نیز باید مد نظر قرار گیرد. در واقع با گوش دادن به آنهایی که مهاجرت کرده یا قصد جدی برای مهاجرت دارند، می‌توان دریافت که این دلایل تا چه اندازه با علل ذکر شده توسط نظریه پردازان انطباق دارد و چه انگیزه‌ها و دریافت‌های ذهنی به آغاز روند مهاجرت افراد کمک می‌کند. مهاجرت یک تصمیم آسان در زندگی نیست؛ بلکه بدلیل مشکلات خیلی زیادی که از نظر فردی، اجتماعی و اقتصادی که برای فرد دارد یک تصمیم مشکل و منحصر به فرد محسوب می‌شود. به همین دلیل توجه به دنیای درونی افراد علاوه بر علت‌های بیرونی می‌تواند در شناخت بیشتر این پدیده یاری‌رسان باشد. مطالعه حاضر جهت رسیدن به پاسخ این دو سوال اساسی انجام شده است. اول، مهم‌ترین عوامل تأثیرگذار بر تمایل جوانان به مهاجرت چه چیزهایی هستند؟ و دوم چه شرایطی در ایران می‌تواند باعث شود جوانان، ماندن در کشور را به مهاجرت ترجیح بدهند؟

مبانی نظری

نظریه تمایل - توانمندی دوهاس^۳

دوهاس در سال ۲۰۲۱ در مقاله‌ای با عنوان «نظریه‌ای برای مهاجرت: چارچوب تمایل - توانایی» به معرفی نظریه خود پرداخته است. تلاش او این است که مهاجرت را بخشی از فرایند وسیع‌تر تغییر اقتصادی، سیاسی، فرهنگی، فن‌آوری و جمعیت‌شناختی در نظر بگیرد که در مفهوم دگرگونی اجتماعی، توسعه یا جهانی شدن خود را نشان می‌دهد. در این بستر، مهاجرت فرایندی اجتماعی است که نمی‌توان به تنهایی آن را در نظر گرفت و باید آن را در بستر فرایند وسیع‌تر تغییر اجتماعی مورد توجه قرار داد (De Hass, 2021: 11). فرایند مهاجرت همان‌گونه که تحت تأثیر فرایندهای بزرگ‌تر تغییر و دگرگونی اجتماعی است، خود نیز جامعه را تحت تأثیر قرار می‌دهد. شواهد مربوط به نوع ارتباط مهاجرت و سطح توسعه جوامع مبدأ و مقصد نشان می‌دهد که مهاجرت را باید یک فرایند اجتماعی طبیعی بدانیم. تا وقتی که جامعه تغییر می‌کند، قشربندی اجتماعی وجود دارد و مراحل مختلف زندگی توسط مردم طی می‌شود، حتماً مهاجرت هم وجود خواهد داشت. البته این فرایند طبیعی از نظر هنجاری می‌تواند مطلوب یا نامطلوب در نظر گرفته شود. بنابراین سوال نظری مناسب

۳۷). تعداد کل مهاجران ایرانی از ۱۳۰ هزار در سال ۱۹۷۰ به ۴۸۰ هزار در سال ۱۹۷۸ و ۸۳۰ هزار در سال ۱۹۷۹ (سال انقلاب) رسیده و امروز ۳/۱ میلیون نفر است. نسبت مهاجران به کل جمعیت در ایران نیز از تقریباً ۰/۵ درصد در سال ۱۹۷۰ به ۳/۸ درصد در سال ۲۰۱۹ افزایش یافته است. بیشترین جمعیت مهاجر ایرانی در آمریکا (۳۲ درصد)، کانادا (۱۴ درصد)، آلمان (۱۱ درصد) بریتانیا (۶ درصد)، سوئد (۵ درصد) و ترکیه (۵ درصد) است. تا سال ۲۰۲۰ نزدیک ۱۳۰ هزار دانشجوی ایرانی تبار در دانشگاه‌های غیرایرانی ثبت نام کرده و در حال تحصیل هستند و ۱۰۰ هزار پژوهشگر در دانشگاه‌ها و مراکز تحقیقات خارجی کار می‌کنند که یک‌سوم سرمایه انسانی متخصص ایران هستند (Azadi et al., 2020: 20).

تصمیم به مهاجرت یک عمل ذهنی است. آمادگی برای مهاجرت بیشتر تابع واقعیت‌های ادراکی است تا فی‌نفسه پاسخی به شرایط ساختاری. ولی آمادگی برای مهاجرت به تنهایی موجب مهاجرت نمی‌شود، مگر آن‌که شرایط دیگری نیز وجود داشته باشد. برای مثال دسترسی به مقصدهای احتمالی و خصوصیات آنها نیز باید مد نظر قرار بگیرد. تردید نیست که مهاجران لزوماً عواملی را که موجب مهاجرت آنها می‌شود همیشه نه به وضوح می‌شناسند و نه به گونه‌ای منطقی به هم ربط می‌دهند. ولی باید بپذیریم که در مورد مهاجرت این عناصر به درجات مختلف حضور دارند و در نتیجه در همه مراحل فرایند مهاجرت تأثیر می‌گذارند. شناخت و توصیف این عناصر از کارهای مهم پژوهشگر است و مطالعه آنها موضوع تحقیق کاملی برای تحقیق به‌وسیله جامعه‌شناسان (منگالام و شوارزولر^۱، ۱۳۶۸: ۳۲-۳۳). در این میان ارزش‌ها در فرایند تعیین اولویت‌ها نقش مهمی را ایفا می‌کنند. در واقع وقتی فرد یا جمع نتواند به وسایل حصول هدف‌های با ارزش در داخل سازمان اجتماعی خود دست یابد و احساس کند که منابع لازم برای رفع محرومیت‌هایش در خارج از سازمان اجتماعی وجود دارد، در آن صورت مهاجرت می‌کند (رشنو، ۱۳۸۲: ۵۵). بنابراین مهاجرت پدیده‌ای چند متغیره و پیچیده بوده و لذا بررسی علل مهاجرت دشوارترین بخش تحلیل فرایند مهاجرت است. نه تنها از این نظر که تعمیم اغلب مطالعات به دیگر موارد متفاوت امکان‌پذیر نخواهد بود؛ بلکه به این دلیل که عوامل مؤثر بر مهاجرت در مناطق مختلف نیز متفاوت بوده و حتی در صورت مشترک بودن علل، اهمیت نسبی هرکدام از عوامل در مناطق گوناگون یکسان نخواهد بود (مولایی، ۱۳۸۱: ۱۲۶). گرچه اغلب تصور می‌شود مهاجرت‌ها تحت تأثیر عوامل اقتصادی در فضایی ژئوپولیتیکی صورت می‌گیرد و امروزه از عوامل اقتصادی به عنوان مهم‌ترین عامل حرکت یاد می‌شود؛ اما عوامل

¹ Mangalam & Schwarzwoller

² Rashno

³ De Haas

این نیست که چرا مردم مهاجرت می‌کنند؛ بلکه باید سوال کرد: «الگوها و تجارب مهاجرت چطور توسط فرایندهای تغییر اجتماعی شکل می‌گیرند و تغییر می‌کنند؟» (De Hass, 2021: 13-14).

از نظر دوهاس نظریات معمول مهاجرت پنج عامل درباره عاملیت را از قلم می‌اندازند: دسترسی مردم به منابع اقتصادی (مادی)، اجتماعی (افراد دیگر)، فرهنگی (ایده‌ها، دانش و مهارت)، بدنی (سلامت، شرایط فیزیکی و عادت‌واره‌ها) که توانایی آنها برای جابجایی، مهاجرت (یا ماندن)، ترجیحات و تمایلات و خواسته‌ها (ماندن/ رفتن)، انتخاب مقصد و توانایی یافتن کار، مسکن، آموزش قانونی همراه با محافظت از خودشان در برابر سوء استفاده و استثمار را متأثر می‌کند. دوم ادارک مردم از «زندگی خوب» و در نتیجه مطلوب‌های زندگی بین بسترهای مختلف اجتماعی و فرهنگی بسیار متفاوت است. این تمایلات هرگز ثابت نیستند و با تغییر مراحل زندگی و تغییر در جوامع عوض می‌شوند. بسته به این که مطلوب‌های زندگی و ادراک آنها از فرصت‌های موجود «اینجا» و «آنجا» ممکن است بخواهند (یا نخواهند) که بروند. بنابراین فرض ساده اینکه گروه‌های متفاوت اجتماعی مطلوب‌ها و تمایلات مشابه مهاجرتی دارند حتی وقتی در معرض عوامل خارجی مشابهی (جاذبه/ دافعه) قرار دارند، غیرواقعی است. سوم افراد فقط به دلیل عقلانیت ابزاری (وسیله-هدف) برای رسیدن به ثروت و استانداردهای بهتر زندگی مهاجرت نمی‌کنند. برخی مهاجرت را بدلائل شخصی و درونی انجام می‌دهند. به این معنا که نه تنها عوامل کارکردی بلکه ارزش‌های ذهنی و درونی مردم باید جایگاه جدی در نظریه مهاجرت داشته باشد. چهارم نظریه‌های معمول مهاجرت، نتوانسته‌اند مهاجرت کردن و مهاجرت نکردن را در یک نظریه تبیین کنند. مهاجرت کردن به اندازه مهاجرت نکردن، هنجار است و بسیاری از مردم در طول زندگی‌شان هر دو را تجربه می‌کنند. پنجم مهم است که روی دو شقی مهاجرت اختیاری و اجباری پل بزنیم. اگرچه همه مهاجران با سطوحی از محدودیت‌ها روبرو هستند، با این حال مهاجران اجباری هم دارای مقداری عاملیت هستند در غیراین صورت اصلاً نمی‌توانستند مهاجرت کنند. پناهندگان تا جایی که بتوانند از عاملیت خود استفاده می‌کنند حتی وقتی با شرایط بسیار بدی روبرو باشند. از سوی دیگر همه مهاجران اختیاری هم با محدودیت‌های زیادی رو در رو هستند که عاملیت آنها را محدود می‌کند. بنابراین بهتر است پیوستاری را تعریف کنیم که از یکسو محدودیت‌های زیاد و از سوی دیگر محدودیت کم را نشان می‌دهد (De Hass, 2015:14).

دوهاس نظریه‌اش را با سه ویژگی مطرح کرده است. اول، مفاهیم را طوری تعریف می‌کند که هم مهاجرت کردن و هم مهاجرت نکردن را در برگیرد. دوم، توانایی ما را برای فهم غنی‌تر و واقعی‌تری از روش‌های تأثیرگذاری سطح کلان بر عاملیت مهاجران ارتقا دهد و سوم، ما را قادر می‌کند مقولات جدید نظری برای تبیین مهاجرت فراهم کنیم. او از مفهوم ماندن رضایت‌مندانه استفاده می‌کند و نشان می‌دهد که این مفهوم که بر تعداد زیادی از مردم در کشورهای فقیر قابل اطلاق است که می‌خواهند؛ اما نمی‌توانند مهاجرت کنند یا در کشورهای مقصد مهاجرانی هستند که دوست دارند به کشورشان بازگردند؛ اما به دلایلی مانند فقدان منابع، کنترل‌های مرزی یا شرایط بد کشور مبدا قادر به بازگشت نیستند. بنابراین قابلیت جدا کردن مفهوم «توانایی»^۱ و «تمایل»^۲ به مهاجرت وجود دارد. تمایز نظام‌مند بین توانایی و آرزوی مهاجرت، دسته‌بندی‌های غنی‌تر و واقع‌بینانه‌تری را فراهم می‌کند. در شرایط بهتر شدن استانداردهای زندگی، برخلاف پیش‌بینی نظریات موجود، مهاجرت افزایش می‌یابد. با پذیرش این چارچوب می‌توان گفت گرچه ثروت و استانداردهای زندگی افزایش می‌یابد؛ اما آرزوهای زندگی سریع‌تر رشد می‌کند و باعث می‌شود تمایل به مهاجرت بالا برود. ارتقای آموزش، بیشتر در معرض رسانه‌ها قرار گرفتن، بعلاوه بازگشت منظم کسانی که مهاجرت کردند و ثروت نسبی آنها همه و همه باعث می‌شود، هم توانایی مادی و هم آرزوهای افراد به سود مهاجرت باشد. به خصوص مهاجرت بین‌المللی آنقدر با موفقیت مادی و اجتماعی همراه می‌شود که بخصوص جوانان وسواس مهاجرت پیدا می‌کنند. این «فرهنگ مهاجرت» به نوبه خود باعث تغییر تصور از زندگی خوب شده و تمایز سریعی بین سبک‌زندگی خوب و سبک زندگی موجود ایجاد می‌کند و بنابراین نرخ مهاجرت افزایش می‌یابد (De Hass, 2021: 17).

طبق این چارچوب همه انواع مهاجرت‌ها تابعی هستند از تمایلات و توانایی برای مهاجرت در مجموعه مشخصی از ساختار و فرصت‌های جغرافیایی که در آن:

۱. تمایلات مهاجرت تابعی است از تمایلات عمومی زندگی مردم و ساختار فرصت‌های درک شده جغرافیایی
۲. توانایی مهاجرت تابعی است از آزادی‌های مثبت (آزادی برای)^۳ و منفی (آزادی از)^۴.

نکته دیگری که باید به آن توجه کرد این است که باید بین ابعاد ابزاری و درونی تمایلات مهاجرتی هم تمایز قائل شد. مهاجرت مرتبط با سبک زندگی مثالی از تمایلات درونی و مهاجرت کاری و تحصیلی نمونه‌ای تمایلات ابزاری است که هر دو می‌توانند در یک مهاجرت

¹ Capablility

² Aspiration

³ Free For

⁴ Free From

آنها را مجبور به ماندن کند. مفهوم آزادی مثبت و منفی باعث می‌شود، به توان نقش حکومت و سیاست را در نظریات مهاجرت ادغام کرد. وقتی دولت اقتدارگرا شهروندان را از خروج منع می‌کند، آنها را از آزادی منفی محروم می‌کند و وقتی مردم به منابع اجتماعی فرهنگی و اقتصادی لازم برای مهاجرت دسترسی ندارند، در واقع آزادی مثبت آنها را سلب کرده است. افزایش آزادی‌های مثبت بطور غیرمستقیم و بر اساس افزایش توانایی آرزو کردن، بر افزایش تمایلات تأثیر می‌گذارد؛ زیرا مردم از فرصت‌ها و سبک‌های بدیل زندگی آگاه می‌شوند و باور می‌کنند که مهاجرت «در توان‌شان» است و در واقع می‌توانند به آن برسند (De Hass, 2021: 25).

خلاصه اینکه فرصت‌های فرضی تغییرات آینده و باور مردم به قدرت خودشان و الزامات اخلاقی شریک شدن در این تغییرات، به میزانی که آرزوهای زندگی به تمایلات مهاجرتی ترجمه می‌شود، تأثیر می‌گذارد. یعنی عدم تطابق بین آرزوهای شخصی زندگی و شرایط کشور لزوماً منجر به مهاجرت نمی‌شود. شروع یک کسب و کار، دنبال کردن تحصیلات، پیوستن به یک جریان سیاسی و آستین‌ها را بالا زدن، ممکن است باور مردم به تغییر آینده کشور را بالا ببرد؛ اما اگر مردم باور به تغییر آینده را از دست بدهند یا اگر اساساً چنین باوری وجود نداشته باشد، آن‌گاه تمایلات مهاجرتی افزایش پیدا می‌کند.

باید دیالکتیک ساختار و عاملیت را هم در نظر داشت. معمولاً ساختار را مجموعه‌ای از محدودیت‌ها در نظر می‌گیریم. اما ساختار توانمندکننده هم هست. ساختارها می‌توانند همزمان توانایی مهاجرت برخی گروه‌ها را در طول مسیرهای خاص جغرافیایی محدود و برای برخی دیگر تسهیل کنند. بنابراین سیاست‌های دولت می‌تواند کریدورهای مهاجرتی ایجاد کند. وقتی چنین الگوهایی ایجاد شد شبکه‌های مهاجران، فرایندهای بازخوردی و علت‌های انباشی همچنین پویایی‌های داخلی مهاجرت به فرایندهای مهاجرتی اندازه حرکتی داده و این الگوها بازتولید می‌شوند و مهاجرت دارای ساختار جغرافیایی قابل تشخیص و پایدار می‌شود. کلیت مجموعه شرایط ساختاری در کشور مبدا و مقصد ساختار فرصت پیچیده‌ای ایجاد می‌کند که به افراد و گروه‌های مختلف اجتماعی، مجموعه متنوعی از آزادی‌های مثبت و منفی اعطا می‌کند که بسته به این‌که چطور این شرایط ساختاری بر توانمندی‌ها و تمایلات مردم اثر می‌کنند و چطور مردم این شرایط را از پشت عدس‌های اجتماعی و فرهنگی خود درک می‌کنند، اساساً باعث می‌شود که آنها تصمیم بگیرند مهاجرت کنند یا نه. این عاملیت مهاجرت از طریق تأثیرات متعدد بازخوردی به شرایط ساختاری تأثیر می‌کند که ممکن است شرایط مهاجرت بیشتری را فراهم کند. دوهاس

وجود داشته باشند و معمولاً همدیگر را تقویت می‌کنند. در نظریات قبلی مهاجرت تمایلات ابزاری بسیار مورد توجه قرار گرفته‌اند. گاهی بهروزی از دسترسی بالقوه به آزادی مهاجرت بدست می‌آید (صرف‌نظر از اینکه از این آزادی استفاده شود یا خیر). بحث این است که آگاهی از آزادی مهاجرت مثل آزادی بیان و دین، حق اعتراض مدنی یا انتخابات آزاد، می‌تواند رضایت زندگی را افزایش دهد. برعکس مردم اگر از این آزادی‌ها برخوردار نباشند، احتمالاً احساس محرومیت خواهند کرد و کشورشان را یک زندان بزرگ تصور می‌کنند و در «ماندن غیراختیاری» گیر می‌افتند. این امر به این معنا نیست که اگر به آنها فرصت داده شود حتماً مهاجرت می‌کنند؛ اما احساس محرومیت آنها واقعی است. در واقع دیوار کشیدن ممکن است تمایل به مهاجرت را افزایش و حق مهاجرت این تمایلات را کاهش دهد (De Hass, 2021: 18).

دوهاس، سنخ‌شناسی چهارگانه قبلی مهاجرت را که توسط کارلینگ^۱ (۲۰۰۲) و شول^۲ (۲۰۱۹) انجام شده بود را با استفاده از چارچوب نظری خود گسترش داده است. او در این مدل واقعیتی را به رسمیت می‌شناسد که در آن ترجیحات، تمایلات و توانمندی‌ها عمیقاً تحت تأثیر عوامل ساختار کلان قرار دارند و فقط وقتی می‌توان درباره «اختیاری» بودن مهاجرت کردن یا ماندن صحبت کرد که گزینه‌های واقعی در دسترس باشند. دوهاس برای این‌که روشن کند که چگونه توانمندی مهاجرت و تمایل شکل می‌گیرند و با فرایندهای کلان مربوط می‌شوند، به تمایزی که آیزایا برلین^۳ بین آزادی‌های مثبت و منفی ایجاد کرده، اشاره می‌کند و آن را در نظریه خود به کار می‌گیرد. برلین، تمایزی بنیادین بین آزادی مثبت و منفی قائل است. از نظر برلین آزادی منفی به نبود موانع، سد یا محدودیت‌ها اشاره می‌کند. این توصیف به مفهوم عام فهم آزادی نزدیک است که معمولاً به نقش دولت در ایجاد محدودیت بر آزادی مردم یا حتی تهدید ناموجه زندگی مردم از طریق قواعد، سرکوب، خشونت یا جنگ تأکید دارد. آزادی مثبت، به توانایی کنترل کردن زندگی و به واقعیت درآوردن اهداف اساسی شخص در زندگی اشاره دارد. همانطور که برلین می‌گوید آزادی مثبت «از آرزوی فرد برای این‌که ارباب زندگی خودش باشد، ناشی می‌شود» (De Hass, 2018: 27).

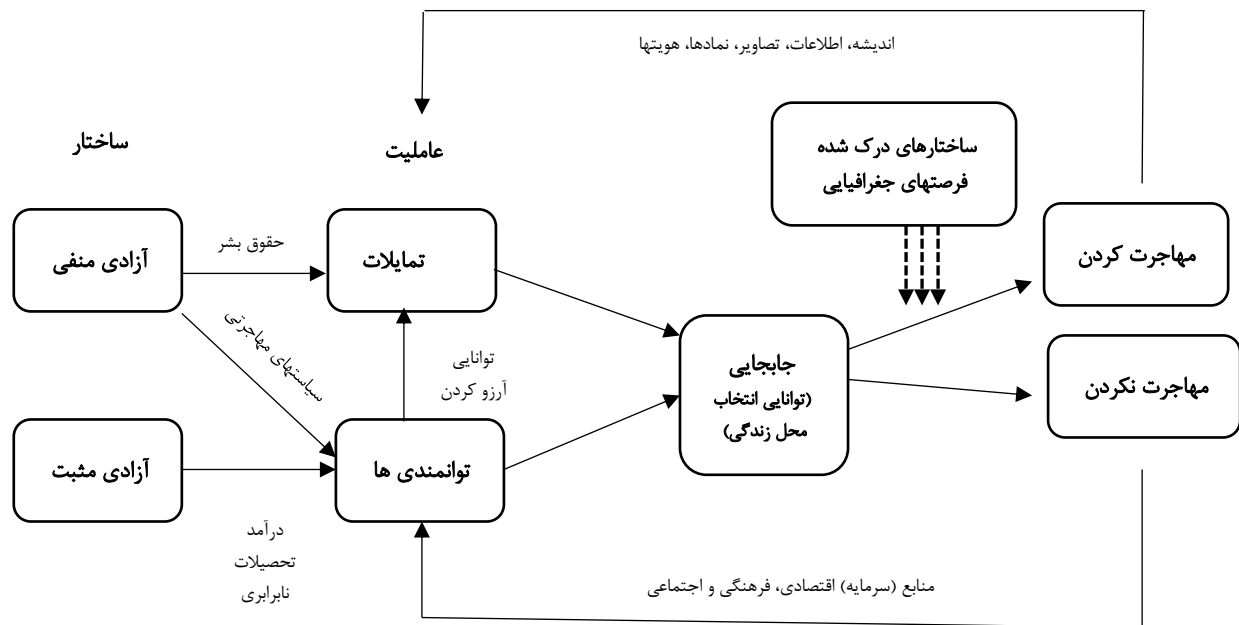
شکل ۱ چارچوب مفهوم تحقیق را نشان می‌دهد. آزادی منفی هم بر توانمندی‌ها و هم بر تمایلات زندگی مردم تأثیر کرده و خروجی‌های پیچیده‌ای ایجاد می‌کند. برای مثال، اگرچه به نظر می‌رسد احتمالاً سرکوب و خشونت سیاسی تمایل به مهاجرت را افزایش می‌دهد؛ اما ممکن است همزمان توانمندی مهاجرت مردم را کاهش دهد یا در واقع

¹ Karling² Shoul³ Isaiah Berlin

که در شرایط خاص و گروه‌های خاص اجتماعی دسته‌بندی متفاوت و سطح تحلیلی خاص دارند بکار می‌روند. (De Hass, 2021: 25).
با در نظر گرفتن چارچوب نظری تمایل توانمندی و بررسی تغییرات اجتماعی ایران در دو دهه گذشته می‌توان تصویر فعلی از تمایل به مهاجرت جوانان را به این صورت ترسیم کرد:

شکل ۱. چارچوب مفهومی تمایل - توانمندی با در نظر گرفتن عاملیت مهاجرتی

Figure 1. Conceptual framework of aspiration-capability considering immigration agency

همراه، اتومبیل شخصی، فست فودها، شب‌نشینی پای ماهواره، وبگردی و ... زیاد شده است. **فرقانی و مهاجری (۱۳۹۷)** تغییر در سبک زندگی جوانان تحت تاثیر استفاده از شبکه‌های اجتماعی را مستند کردند. آنها دریافته‌اند که بین مولفه‌های سبک زندگی همچون تغییر سلیقه در نوع پوشش، تغییر در شیوه تغذیه، تغییر در خودآرایی، تغییر در انتخاب دکوراسیون و اثاثیه منزل، تغییر در سبک خرید، تغییر در شیوه‌های گذران اوقات فراغت و تفریح و تغییر در تعاملات و ارتباطات رو در روی کاربران با میزان استفاده از شبکه‌های اجتماعی تلفن همراه، رابطه وجود دارد به‌طوری که با افزایش ساعات استفاده از این شبکه‌ها، تغییر در هر یک از مولفه‌های سبک زندگی نیز بیشتر می‌شود. علاوه بر تغییر سبک زندگی انتظارات و خواسته‌های جوانان در عرصه عمومی نیز با دهه‌های گذشته تفاوت بنیادی دارد. تقاضای آزادی‌های منفی و مثبت بسیار افزایش یافته و باورهای ایدئولوژیک و مذهبی کمرنگ شده یا تغییر شکل داشته‌اند.

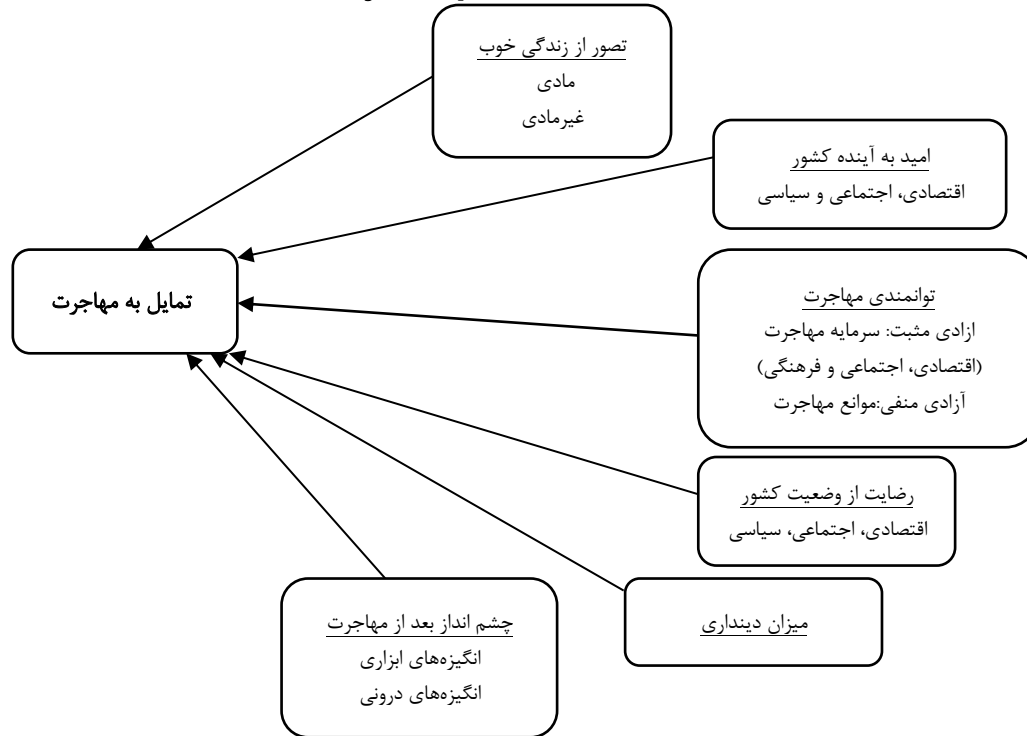
براساس مدل نظری تحقیق، برخورداری از آزادی‌های منفی و مثبت باعث می‌شود که جوانان بتوانند از عاملیت مهاجرتی خود استفاده کنند. در واقع آزادی‌های منفی و مثبت بر توانمندی مهاجرتی افراد موثر است. در صورتی که شرایط دیگری مانند ادراک جوانان از

جامعه ایران دگرگونی‌های عمیقی را در دو دهه گذشته تجربه کرده است. این دگرگونی‌های عمیق شامل تغییرات ساختار جمعیتی به‌صورتی که همزمان دارای جمعیت جوان (۵۰ درصد جمعیت زیر ۳۰ سال سن دارند) است ولی به دلیل نرخ پایین رشد جمعیت، به سرعت به سمت پیری حرکت می‌کند. گسترش تحصیلات پایه و تحصیلات دانشگاهی و تغییرات فن‌آورانه در ایران باعث گسترش زیربنای فن‌آوری مانند بستر اینترنت پرسرعت و شبکه‌های تلفن همراه و شبکه‌های ماهواره‌ای با ضریب نفوذ بالا در جمعیت شده و دسترسی به فن‌آوری‌های ارتباطی را تسهیل کرده است و ایرانیان را در معرض اطلاعات، اخبار و تحولات جهانی در عرصه‌های فرهنگی، فناوری و سبک‌های مختلف زندگی قرار داده است. در میان این فناوری‌ها شبکه‌های اجتماعی و ماهواره‌ای سهم عمده‌ای داشته‌اند. این دسترسی باعث تغییر ارزش‌ها و هنجارها شده است. پیمایش جدیدی از ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان وجود ندارد؛ اما به نظر می‌رسد سبک‌های زندگی مطلوب به‌خصوص از نظر جوانان نسبت به دو دهه گذشته تغییر زیادی کرده است. در سال‌های اخیر گرایش نوجوانان و جوانان ایرانی به سرگرمی‌هایی چون پارتی‌ها، مد و مارک، مدیریت بالایی بدن، گوش دادن به موسیقی پاپ خارجی و ایرانی، سفرهای سیاحتی خاص، تلفن

چشم‌انداز بهبود در آینده، عوامل کلاسیک تمایل به مهاجرت را نیز تشدید کرده و به دافعه‌های مبدا افزوده‌اند. به نظر می‌رسد در حال حاضر در ایران همه مولفه‌هایی که می‌توانند تمایل به مهاجرت را در قشر عظیمی از جمعیت جوان کشور افزایش دهند، حاضر بوده و در تعامل با یکدیگر تمایل به مهاجرت را افزایش می‌دهند. براین اساس در این تحقیق، مدل زیر پیشنهاد شده است (شکل ۲).

شکل ۲. مدل تجربی تحقیق

Figure 2. Experimental research model

بر اساس مدل تجربی تحقیق، فرضیات زیر آزمون می‌شوند:

۱. هر چقدر تصور از زندگی خوب در نظر جوانان مدرن‌تر باشد، تمایل به مهاجرت بیشتر است.
۲. هر چقدر امید به آینده کشور بیشتر باشد، تمایل به مهاجرت کمتر است.
۳. هر چقدر چشم‌انداز بعد از مهاجرت روشن‌تر باشد، تمایل به مهاجرت بیشتر است.
۴. هر چقدر توانمندی مهاجرت بیشتر باشد، تمایل به مهاجرت بیشتر است.
۵. هر چه رضایت از وضعیت موجود بیشتر باشد، تمایل به مهاجرت کمتر است.
۶. میزان دینداری با تمایل به مهاجرت ارتباط معناداری دارد.

متغیرهای اصلی مدل شامل تصور از «زندگی خوب» در ابعاد اقتصادی و غیر اقتصادی، امید به آینده کشور از ابعاد اقتصادی، سیاسی و اجتماعی، چشم‌انداز فرد برای بعد از مهاجرت، نشان دهنده انگیزه‌های ابزاری و درونی از مهاجرت است، میزان رضایت از وضعیت موجود، نشان دهنده رضایت فرد از وضعیت موجود زندگی فردی و اجتماعی خودش است. توانمندی مهاجرت شامل میزان آزادی‌های مثبت (دسترسی فرد به انواع سرمایه‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی برای مهاجرت) و آزادی‌های منفی (داشتن یا نداشتن محدودیت برای خروج از کشور) است. همه این موارد روی تمایل به مهاجرت تاثیر می‌گذارند. متغیر دینداری از سوی محققان به مدل اضافه شده است. به نظر می‌رسد دینداری می‌تواند بر تصمیم و تمایل افراد به مهاجرت موثر باشد. متغیرهای مستقل احتمالاً با هم ارتباطاتی خواهند داشت؛ اما در این تحقیق ارتباط بین متغیرهای مستقل مورد نظر نیست.

فرضیه‌های پژوهش

پیشینه پژوهش

نوبخت و رستم‌علی‌زاده (۱۴۰۲) تعیین‌کننده‌های زمینه‌ای و ساختاری تمایل به مهاجرت از کشور در بین جوانان شهر بوشهر را مورد بررسی قرار دادند. یافته‌های این مطالعه که ۳۷۸ نفر را مورد مطالعه قرار داده، بیانگر این است که تمایل مهاجرتی مردان، افراد متأهل، افرادی که در خانواده‌های پرجمعیت حضور دارند و همچنین اشخاصی که درآمد بالاتری دارند در مقایسه با دیگر افراد بالاتر است. براساس نتایج تحلیل رگرسیونی، متغیرهای ساختاری و متغیرهای زمینه‌ای، ۶۶ درصد از خواست مهاجرتی نسل جوان را تبیین می‌کنند. با توجه به مدل نظری تمایل/توانایی کارلینگ و مدل نهایی رگرسیون، متغیرهای محیطی (نابرابری، امید به آینده) و مجرد بودن به‌عنوان یک متغیر زمینه‌ای و سطح خرد، بالاترین اثرگذاری را در تبیین تمایل به مهاجرت نسل جوان دارند و در مجموع نابرابری مهم‌ترین تبیین‌کننده است.

شاه‌آبادی و بنیادی (۱۴۰۱) تأثیر کارآفرینی بر مهاجرت نخبگان از کشورهای منتخب منا (MENA) به آمریکا در دوره زمانی ۲۰۱۶-۲۰۰۹ را رهیافت پانل دیتا پرداخته است. یافته‌ها نشان‌دهنده تأثیر مثبت و معنادار کارآفرینی بر مهاجرت نخبگان است. شاخص جهانی شدن و شاخص شکاف رفاهی نیز تأثیر مثبت بر مهاجرت نخبگان داشته است. متغیر ثبات سیاسی و عدم وجود خشونت بر مهاجرت نخبگان تأثیر منفی دارد.

صادقی و رضایی (۱۴۰۰) سودای مهاجرت در ایرانی‌ها و عوامل تعیین‌کننده آن را بررسی کرده است. آنها با تحلیل داده‌های خرد پیمایش ملی سرمایه اجتماعی با تعداد نمونه ۱۴۲۰۰ نفر ساکن در مناطق شهری و روستایی ایران، نشان دادند که حدود یک چهارم پاسخگویان، میل به مهاجرت از ایران دارند. افرادی که تمایل بالاتری برای مهاجرت داشته‌اند، عموماً مرد، مجرد، جوان، دارای تحصیلات دانشگاهی، رضایت اجتماعی پایین، طبقه اجتماعی متوسط و بالا و ساکن شهرهای بزرگ هستند. آنها دریافتند که سودای مهاجرت در ذهنیت جوان ایرانی شکل گرفته و می‌تواند منجر به افزایش حجم مهاجرت‌های بین‌المللی از کشور شود.

شکیبازاد و همکاران (۱۴۰۰) بر ساخت اجتماعی مهاجرت بین‌المللی نخبگان و پیامدهای توسعه‌ای آن را به شیوه پژوهش زمینه‌ای بررسی کردند. میدان پژوهش دربرگیرنده نخبگان مهاجر (کسانی که در سال ۱۴۰۰ در حال مهاجرت بودند) بوده است. مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با ۳۵ نفر، تحلیل به روش نظریه زمینه‌ای و با روش اشتراوس و کوربین انجام شد. ۱۱ مقوله اصلی استخراج شد. شرایط علی شامل کیفیت زندگی و عدم شایسته‌سالاری است. شرایط زمینه‌ای

شامل ارزش‌ها، ذائقه و سبک زندگی، ضعف ساختار مدیریتی و شغلی، ضعف شاخص‌های آزادی و شرایط مداخله‌گر شامل شبکه حمایت، فشار هنجاری و محدودیت اجتماعی است. نتایج نشان داد که نخبه‌ها با راهبردهای سازگاری فردی و خنثی سازی ذهنی خود را با شرایط و بحران اخلاقی ناشی از رابطه تکلیفی خود را با وطن سازگار می‌کنند. از دید مصاحبه‌شوندگان، مهاجرت نخبه‌ها پیامدها و نتایجی برای توسعه کشور شامل کاهش کیفیت کار و بازماندن از توسعه دارد و باید برای اصلاح این وضعیت تدابیری در قالب حمایت از آنها شامل تشویق، رفع موانع و ایجاد بستر مشارکت و استراتژی باز یافت پیشنهاد داد.

توین توماس^۱ و همکاران (۲۰۲۳) درباره محرک‌های مهاجرت کادر درمان از کشورهای با درآمد کم و متوسط با روش مرور نظام‌مند، تحقیق کردند. مقالات بررسی شده از پایگاه‌های داده اصلی به زبان‌های انگلیسی و فرانسه که بین سال‌های ۱۹۷۰ تا ۲۰۲۲ منتشر شده بودند انتخاب شده‌اند. در نهایت ۱۰۷ مقاله بعد از فیلترهای اولیه بصورت کامل بررسی شدند که ۸۲ عدد از آنها چند کشور (در کل ۲۶ کشور) و ۲۵ عدد از آنها در یک کشور انجام شده بودند. جامعه آماری بیشتر مقالات پزشکان یا پرستاران بودند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که بیشتر محرک‌های مهاجرت، عوامل سطح کلان و میانه بودند. دستمزدها (۸۳/۲ درصد) و مسائل مربوط به امنیت (اجتماعی و شغلی) (۵۸/۹ درصد) مهم‌ترین عوامل سطح کلان بودند. چشم‌انداز کاری (۸۱/۳ درصد)، محیط کاری مناسب (۶۳/۶ درصد) و رضایت شغلی (۵۷/۹ درصد) محرک‌های مهم سطح میانه بودند که در پنج دهه گذشته و در کشورهای مختلف تکرار شده‌اند.

وانگ^۲ (۲۰۲۳) تحقیقی درباره انگیزه‌های مهاجرت جوانان چینی به آفریقا انجام داده است. این مقاله با تکیه بر داده‌های کیفی جمع‌آوری شده و بین سال‌های ۲۰۱۶ تا ۲۰۱۹، به بررسی روابط بین تجربیات مهاجران جدید چینی در غنا و تغییرات اجتماعی در چین دوره اصلاحات می‌پردازد. اصلاحات نهادی، تحت رهبری دولت چین و انتقال بازار به طور قابل توجهی نظم طبقات اجتماعی، ساختار فرصت‌ها و شانس زندگی افراد را تغییر داده است. محرک‌های سطح کلان برای مهاجرت چینی‌های جدید به آفریقا را می‌توان به دو فرآیند همزمان نسبت داد: گسترش سیاسی-اقتصادی چین در اقتصاد جهانی در مقابل توسعه نابرابر و افزایش نابرابری‌ها در داخل چین. نتایج نشان می‌دهد که مهاجرت به آفریقا برای جوانان چینی، فراتر از دستاوردهای اقتصادی، فضایی را فراهم می‌کند تا به تحرک رو به بالا در سلسله مراتب طبقاتی دست یابند و به طور انعطاف پذیر هویت خود را تغییر

¹ Toyin-Thomas² Wang

سیاست‌گذاران هشدار می‌دهد که انتظار جهانی شدن فراگیر مهاجرت بدون توجه به زمینه‌های منطقه‌ای و تاریخی ساده‌انگارانه است.

دوهاس و همکاران (۲۰۱۹) با تکیه بر داده‌های پروژه DEMIG روندهای جهانی مهاجرت بین‌المللی از ۱۹۴۵ تاکنون را بررسی کرده است. یافته‌های آنها نشان می‌دهد که بر خلاف باور رایج سهم مهاجران بین‌المللی نسبت به جمعیت جهان در چند دهه اخیر تقریباً ثابت و در حدود سه درصد باقی مانده است. نویسندگان تأکید می‌کنند که سیاست‌های مهاجرت تأثیر قابل توجهی دارند؛ اما میزان تأثیر آنها نسبی است و با عوامل ساختاری اقتصادی اجتماعی و سیاسی در کشور مبدا و مقصد تعامل دارد. این مقاله نشان می‌دهد که مهاجرت عمدتاً از کشورهای با درآمد متوسط اتفاق می‌افتد نه از فقیرترین کشورها و عواملی مانند شبکه‌های اجتماعی، سطح توسعه انسانی و بازار کار نقش مهمی در تعیین الگوهای مهاجرت دارند. نتایج همچنین نشان داد که سیاست‌های مهاجرت در بسیاری از کشورها از دهه ۱۹۹۰ بیشتر به سمت انتخاب مهارت و طبقه بندی مهاجران حرکت کرده‌اند تا محدودیت کلی. نویسندگان نتیجه می‌گیرند که ارزیابی اثربخشی سیاست‌های مهاجرتی نیازمند تحلیل همزمان آنها با سایر عوامل موثر بر مهاجرت است و سیاست‌ها تنها بخشی از معادله هستند.

همانطور که مشاهده می‌شود اکثر تحقیقاتی که در ایران انجام شده، مهاجرت نخبگان را مورد توجه قرار داده است و اگر نخبگان مد نظر قرار نگرفته‌اند، مهاجرت‌های داخلی مورد بررسی بودند. تحقیقات کمی روی جمعیت عمومی جوانان انجام شده و جامعه آماری اکثر تحقیقات داخلی را دانشجویان یا دانشگاهیان تشکیل می‌دهند. تحقیق حاضر در نظر دارد نگرش به مهاجرت را در بین جوانان شهر شیراز با توجه به مهاجرت بین‌المللی در میان همه قشرها، مورد بررسی قرار دهد.

روش پژوهش و داده‌ها

روش پژوهش در مطالعه حاضر، کمی بوده و با تکنیک پیمایش انجام شده‌است. جامعه آماری نیز جوانان ۱۸ تا ۳۵ ساله شهر شیراز در نظر گرفته شد. حجم نمونه این تحقیق طبق جدول لین^۳ با پنج درصد خطای نمونه‌گیری و ۹۵ درصد اطمینان ۳۸۴ نفر برآورد شد. شیوه نمونه‌گیری در این تحقیق «نمونه‌گیری تصادفی چندمرحله‌ای» بوده که به صورت تصادفی صورت گرفته و جهت انجام آن از نقشه کلان شهر شیراز استفاده شده است. در این نوع نمونه‌گیری، کسب نمونه نهایی متضمن انتخاب چند نمونه مختلف است برای تضمین پراکندگی نمونه همه یازده منطقه شهرداری مد نظر قرار گرفت. در هر منطقه

دهند. در واقع مهاجرت به آفریقا برای آنها یک "نردبان" آسان‌تر برای بالا رفتن است.

پوپا^۱ (۲۰۲۲) تحقیقی درباره تجربه و دلایل مهاجرت زنان رومانیایی به فرانسه انجام داده است. این مقاله بر اساس تحقیقات قوم‌نگاری، مهاجرت زنان شهری، دانشجویی و تحصیل کرده را با بررسی آرزوها و تمایلات آنها برای مهاجرت و تجربیات روزمره آنها در فرانسه بررسی می‌کند. به طور کلی، فرانسه گروه متنوعی از رومانیایی‌ها را جذب کرده که مهاجرت آنها تنها با نظریه جاذبه و دافعه قابل توضیح نیست. زنان دانشجوی و تحصیل کرده در سنین، موقعیت‌های اجتماعی و سطوح مهارت مختلف، تمایلات مهاجرتی دارند که به دلایل شخصی و سیاسی شکل گرفته است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که والدین، همسران و طبقه اجتماعی نقش تعیین‌کننده‌ای در تصمیم‌گیری آنها برای مهاجرت، خروج آنها و تسهیل ورود آنها به فرانسه دارند. با این حال، طبقه اجتماعی، از جمله سرمایه نمادین مرتبط با آن، در شکل دادن به زندگی روزمره زنان در فرانسه، جایی که ملیت آنها و کلیشه‌های منفی مرتبط با آن می‌تواند زنان را در معرض تبعیض و طرد قرار دهد، کمتر برجسته می‌شود.

دوهاس (۲۰۱۱) روندها و سناریوهای آینده مهاجرت در حوزه مدیترانه را تحلیل کرده و دریافته است که از دهه ۱۹۵۰ تحولات ساختاری اقتصادی و سیاسی منطقه به شکل‌گیری قطب‌های جدید مهاجرتی در شمال مدیترانه و کشورهای خلیج فارس انجامیده است. برخلاف تصور رایج افزایش یا کاهش مهاجرت تنها به عوامل اقتصادی محدود نیست؛ بلکه تحولات سیاسی و روابط بین‌المللی نیز نقش مهمی دارند. این مقاله تأکید می‌کند که سیاست‌گذاران باید به این پیچیدگی‌ها توجه کرده و برنامه‌ریزی بلندمدتی بر اساس سناریوهای متعدد انجام دهند.

ژایکا^۲ و دوهاس (۲۰۱۴) در مقاله‌ای بررسی کردند که آیا در نتیجه جهانی شدن میزان و الگوهای مهاجرت جهانی تغییر بنیادین یافتند یا خیر؟ آنها با تحلیل داده‌های مهاجرت در بیش از ۲۰۰ کشور طی بازه سال‌های ۱۹۶۰ تا ۲۰۰۰ دریافتند که تعداد مهاجران بین‌المللی افزایش یافته؛ اما این افزایش عمدتاً ناشی از رشد جمعیت جهانی و تغییرات منطقه‌ای است، نه گسترش یکنواخت مهاجرت در سطح جهانی. نتایج پژوهش نشان داد که مهاجرت‌های بین‌المللی بیشتر از آن که به سمت پراکندگی جهانی پیش برود، در الگوهای منطقه‌ای و بین کشورهایی با پیوندهای تاریخی و فرهنگی تثبیت شده است. همچنین سهم کشورهایی که مقصد یا مبدا اصلی مهاجرت هستند، طی دهه‌های اخیر تقریباً ثابت مانده است. این یافته‌ها به

¹ Popa

² Czaika

³ Lin

با توجه به سازه‌های تئوریک، مفهوم‌بندی شده است (اعتبار محتوایی). همچنین از اعتبار صوری برای طیف‌های طراحی شده در پرسشنامه نیز استفاده شد. به منظور دستیابی به پایایی لازم ابتدا پرسشنامه اولیه تدوین گردیده و بر روی ۳۰ نفر از افراد نمونه مورد بررسی، پیش آزمون صورت گرفت. متغیرهایی که در اندازه‌گیری آنها از طیف لیکرت استفاده شده در این آزمون مورد بررسی قرار گرفته و با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ، گویه‌های ناهم‌ساز و نامتناسب از پرسشنامه حذف شده‌اند (جدول ۱). پس از جمع‌آوری اطلاعات، پرسشنامه‌ها کدگذاری و وارد کامپیوتر شده و سپس تجزیه و تحلیل اطلاعات با استفاده از نرم‌افزار SPSS انجام گرفت. برای تحلیل داده‌ها از آمارهای توصیفی مانند جداول فراوانی یک بعدی و دو بعدی و شاخص‌های تمایل مرکزی و در بخش استنباطی نیز برای آزمون فرضیات از ضرایب همبستگی و رگرسیون چند متغیره استفاده شد.

به صورت تصادفی، مناطقی انتخاب شده و در هر منطقه سهم معینی از نمونه که بر اساس جمعیت هر منطقه مشخص شده است و بعد از افراد واجد شرایط تحقیق، اطلاعات جمع‌آوری گردید (جدول ۱). ابزار تحقیق در این پژوهش، پرسشنامه بوده که با توجه به فرضیات و متغیرهای تحقیق به صورت محقق ساخته و با استفاده از گویه‌هایی به صورت طیف لیکرت تدوین شده است. در این پرسشنامه سوالات مربوط به اندازه‌گیری متغیرهای مستقل و وابسته به صورت مجزا طراحی شده و در پرسشنامه قرار گرفت. علاوه بر سوالات مربوط به متغیرهای مستقل و وابسته، یک دسته سوالات جمعیت‌شناختی شامل سن، جنس، وضع تاهل، میزان تحصیلات و احساس تعلق طبقاتی نیز سوال شده و به صورت یک مجموعه سوال به پاسخگویان ارائه گردید. جهت تأمین اعتبار طیف‌های به کار رفته در سنجش متغیرهای مستقل و وابسته با استفاده از مفاهیم موجود در چارچوب نظری تحقیق هر متغیر با استفاده از تعاریف نظری موجود به صورت یک سازه عملیاتی

جدول ۱. نمونه‌گیری از مناطق شیراز

Table 1. Sampling from Shiraz zones

منطقه	جمعیت	درصد از کل	تعداد نمونه	تعداد تصحیح شده
منطقه ۱	۱۶۱۷۴۱	۱۰/۱۹	۴۱	۴۲
منطقه ۲	۱۸۰۶۰۴	۱۱/۳۸	۴۵	۴۶
منطقه ۳	۱۴۲۳۷۸	۸/۹۷	۳۶	۳۶
منطقه ۴	۲۵۸۰۵۸	۱۶/۳۶	۶۵	۶۶
منطقه ۵	۱۵۸۲۸۶	۹/۹۷	۴۰	۴۰
منطقه ۶	۱۲۱۳۰۶	۷/۶۴	۳۰	۳۰
منطقه ۷	۱۳۲۱۰۱	۸/۳۲	۳۴	۳۴
منطقه ۸	۳۶۲۲۶	۲/۲۸	۱۰	۲۰
منطقه ۹	۱۴۲۶۸۴	۸/۹۹	۳۶	۳۶
منطقه ۱۰	۱۳۹۲۱۵	۸/۷۷	۳۵	۳۶
منطقه ۱۱	۱۱۴۸۴۲	۷/۲۳	۲۹	۳۰
شهر شیراز	۱۵۸۷۴۴۱	۱۰۰	۴۰۰	۴۱۶

لازم است. این سوالات ملزومات مادی شامل درآمد، مسکن، سفرهای داخلی و خارجی، لباس‌های برند، مبل‌مان و وسایل مدرن، ماهواره و اینترنت پرسرعت بدون محدودیت و غیر مادی با عنوان فرصت برای پرورش استعدادها و رشد شخصی را در بر می‌گیرد. سوالاتی به صورت طیف لیکرت پنج قسمتی طراحی شده‌اند. گویه‌ها طوری نمره‌گذاری می‌شوند که نمره بالاتر در این سنج‌ها نشان دهنده ارزش‌های مدرن باشد.

امید به آینده کشور، نشان می‌دهد که فرد تا چه اندازه معتقد است که افق‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی کشور در آینده گشایشی رخ خواهد داد. این متغیر با شاخص‌هایی مانند امید به بهبود اقتصادی، رفع تحریم‌ها، فضای کسب و کار، تورم، فساد، امید به بهبود اجتماعی مانند آزادی‌های مدنی، آزادی بیان، آزادی احزاب، سهولت فعالیت‌های

تعریف نظری و عملی متغیرها

متغیر وابسته: تمایل به مهاجرت به معنای میل و آرزوی افراد برای مهاجرت به خارج از کشور صرف‌نظر از امکان پذیر بودن یا نبودن آن است. تمایل به مهاجرت وضعیت روان‌شناختی فرد در مورد مهاجرت را نشان می‌دهد. این متغیر با یک سوال به صورت طیف فاصله‌ای سوال شده است. از پاسخگو خواسته شده که میزان تمایل خود را به مهاجرت از صفر تا بیست نمره بدهد. فرد هر چه نمره بالاتری به خودش بدهد، به این معنا است که تمایل بیشتری به مهاجرت دارد.

متغیرهای مستقل: تصور از زندگی خوب عبارت است از تصور از ویژگی‌هایی که افراد از زندگی خوب و ایده‌آل در جامعه در ذهن خود دارند. در این سنج‌ها مواردی ذکر شده و از پاسخگویان خواسته شده بود که مشخص کنند هر یک از این موارد چقدر برای زندگی خوب

اجتماعی (اعتماد، کیفیت اینترنت، احساس تبعیض، لزوم تظاهر، حقوق شهروندی، ارتباطات مجازی) سیاسی (احساس امنیت، رضایت از عملکرد نهادهای حاکمیتی) و اقتصادی (رضایت از وضعیت مالی، امکانات حمل و نقل، تورم) و رضایت کلی از شرایط زندگی فردی با سوالاتی به صورت طیف لیکرت اندازه‌گیری شد. نمره‌گذاری به صورتی انجام شد که نمره بالاتر در این متغیر نشان دهنده رضایت بیشتر از وضعیت موجود زندگی فرد باشد. چشم انداز بعد از مهاجرت نشان دهنده انگیزه‌های ابرازی (مادی) و درونی (غیرمادی) مهاجرت است. انگیزه‌های مادی شامل بهبود وضعیت مالی و اقتصادی فرد و خانوار، شغل بهتر و منزلت اجتماعی بالاتر و انگیزه‌های درونی شامل شکوفایی استعدادها، احساس آرامش و امنیت و احساس شادی بیشتر در زندگی و آینده بهتر برای فرزندان خواهد بود. این شاخص‌ها، با استفاده از طیف لیکرت پنج قسمتی اندازه‌گیری شد. نمره بالاتر در این سنج به معنای چشم‌انداز مثبت‌تر مهاجرت است. میزان دینداری در این تحقیق به این معنا است که فرد خودش را تا چه اندازه دیندار می‌داند. این متغیر با استفاده از یک پیوستار ده قسمتی اندازه‌گیری شده است و بالاخره متغیرهای زمینه‌ای و جمعیت شناختی: شامل سن، جنس، وضعیت تاهل و میزان تحصیلات، وضعیت اشتغال و گروه شغلی و احساس تعلق طبقاتی است که هر کدام با یک سوال در پرسشنامه اندازه‌گیری شده است. (جدول ۲).

مدنی و اجتماعی، حاکمیت قانون، وضعیت آسیب‌های اجتماعی و وضعیت مشکلات جوانان و بالاخره امید به بهبود سیاسی مانند بهبود قدرت پاسپورت ایرانی، جایگاه ایران در نظام بین‌المللی در سه سال آینده عملیاتی شده است. نمره بالاتر در این متغیر، نشان دهنده امید بیشتر به بهبود شرایط کشور است. توانمندی مهاجرت نشان دهنده میزان توانایی فرد برای مهاجرت است. میزان توانمندی مهاجرت شامل دسترسی به آزادی‌های منفی (نبود محدودیت برای خروج از کشور) و آزادی‌های مثبت (دسترسی به سرمایه‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی) برای مهاجرت خواهد بود. برای اندازه‌گیری این متغیر محدودیت‌های خروج از کشور برای آقایان، شامل داشتن کارت پایان خدمت یا معافیت و برای خانم‌ها داشتن اجازه همسر یا پدر در بخش آزادی‌های منفی و توانایی پرداخت هزینه‌های مهاجرت، داشتن خویشاوندان و دوستانی در خارج از کشور، آشنایی با زبان خارجی، میزان تحصیلات یا مهارت‌های فنی و حرفه‌ای به صورت طیف لیکرت پنج قسمتی اندازه‌گیری می‌شود. متغیر نهایی از جمع نمرات استاندارد همه متغیرهای اندازه‌گیری شده، به دست آمده است. نمره بالا در این سنج به معنای توانمندی بالاتر در مهاجرت است.

رضایت از وضعیت موجود زندگی، نشان می‌دهد فرد تا چه اندازه از وضعیت موجود زندگی خود در ابعاد خانوادگی، اقتصادی و اجتماعی رضایت دارد. برای اندازه‌گیری این متغیر، میزان رضایت او از شرایط

جدول ۲. نحوه سنجش متغیرهای مستقل و وابسته

Table 2. How to measure independent and dependent variables

متغیر	گویه ها
تمایل به مهاجرت (متغیر وابسته)	اگر همه امکانات برای شما فراهم باشد و فقط تصمیم شما شرط باشد، چقدر تمایل دارید به کشور دیگری مهاجرت کنید؟
تصور از زندگی خوب	درآمد حداقل ۳۰ میلیون تومان در ماه
	مالکیت یک خانه حداقل دو خوابه
	داشتن یک ماشین خیلی خوب
	سالانه یک سفر داخلی
	سالانه یک سفر خارجی
	لباس‌های برند مشهور
	داشتن مبلمان و وسایل مدرن و مد روز
	ماهواره و اینترنت پرسرعت بدون محدودیت
	فرصت برای پرورش استعدادها و رشد شخصی
میزان دینداری	شما خودتان را چقدر دیندار می دانید؟
امید به آینده	در سه سال آینده (یعنی تا اسفند ۱۴۰۵) وضعیت تحریم‌های اقتصادی در کشور چطور است؟
	در سه سال آینده (یعنی تا اسفند ۱۴۰۵) فضای کسب و کار و رونق بازار در کشور چطور است؟
	در سه سال آینده (یعنی تا اسفند ۱۴۰۵) وضعیت تورم در کشور چطور است؟
	در سه سال آینده (یعنی تا اسفند ۱۴۰۵) وضعیت فساد اقتصادی و اداری در کشور چطور است؟
	در سه سال آینده (یعنی تا اسفند ۱۴۰۵) وضعیت آزادی بیان و رسانه در کشور چطور است؟
	در سه سال آینده (یعنی تا اسفند ۱۴۰۵) میزان تأثیرگذاری احزاب سیاسی در کشور چطور است؟
	در سه سال آینده (یعنی تا اسفند ۱۴۰۵) وضعیت حاکمیت قانون در جامعه در کشور چطور است؟
	در سه سال آینده (یعنی تا اسفند ۱۴۰۵) وضعیت قدرت پاسپورت ایرانی در کشور چطور است؟
	در سه سال آینده (یعنی تا اسفند ۱۴۰۵) وضعیت آسیب‌های اجتماعی در کشور چطور است؟
	در سه سال آینده (یعنی تا اسفند ۱۴۰۵) میزان احترام به حقوق شهروندی در کشور چطور است؟
	در سه سال آینده (یعنی تا اسفند ۱۴۰۵) جایگاه ایران در نظام بین‌المللی در کشور چطور است؟
	در سه سال آینده (یعنی تا اسفند ۱۴۰۵) وضعیت مشکلات جوانان در کشور چطور است؟
توانمندی مهاجرت	آیا مانع قانونی (مثل سربازی یا اجازه پدر/ همسر، ممنوع الخروجی) برای خروج شما از کشور وجود دارد؟
	اگر قرار باشد مهاجرت کنید تا چه اندازه شما یا خانواده شما توانایی پرداخت هزینه‌های مهاجرت (ویزا، بلیط، اقامت و ...) را دارند؟
	از میان بستگان، دوستان و آشنایان، چه کسانی در خارج از کشور زندگی می کنند که شما می توانید از آنها کمک بگیرید؟
	آیا غیر از زبان مادری و زبان فارسی به زبان دیگری آشنایی دارید؟
	آیا گواهینامه رانندگی دارید؟
	به چه میزان با کامپیوتر، آشنایی دارید؟
رضایت از وضعیت موجود	به چه میزان با مهارت‌های فنی (مثل برقکاری، جوشکاری، نجاری، پرورش گیاه و ...) آشنایی دارید؟
	زندگی بالا و پایین زیادی دارد و من در کل از شرایط زندگی خودم رضایت دارم.
	از امکانات حمل و نقل در شهر/کشور رضایت دارم و معمولاً مشکل رفت و آمد داخل/ بیرون شهر ندارم.
	از کیفیت اینترنت (همراه/ثابت) راضی نیستم. خیلی اذیت کننده است.
	از عملکرد نهادهای حاکمیتی مثل مجلس و قوه قضاییه در کل رضایت دارم.
	از وضعیت اقتصادی کشور راضی نیستم. تورم خیلی بالا هست و هر روز از ارزش دارایی های مردم کم می شود.
	در کشور ما حقوق افراد به رسمیت شناخته می شود و هیچ فرد و نهادی نمی‌تواند خلاف آن عمل کند.
	ارتباطات مجازی مشکل شده خیلی از شبکه‌ها و اپلیکیشن‌هایی که از آنها استفاده می‌کردم، فیلتر شده‌اند. این موضوع من را خیلی ناراحت کرده است.
	بی نظمی و مشکلات امنیتی در داخل کشور زیاد نیست و من احساس امنیت می‌کنم.
	اگر به کشور دیگری مهاجرت کنم، بعد از مدتی می توانم وضع مالی بهتری نسبت به اینجا داشته باشم.
چشم‌انداز بعد از مهاجرت	اگر به کشور دیگری مهاجرت کنم، احتمالاً می‌توانم درس بخوانم و پیشرفت کنم.
	اگر به کشور دیگری مهاجرت کنم، استعدادهایم بهتر و بیشتر پرورش پیدا می کنند.
	اگر به کشور دیگری مهاجرت کنم، می‌توانم با آرامش بیشتری زندگی کنم.
	اگر به کشور دیگری مهاجرت کنم، می توانم هر طور که دوست دارم زندگی کنم.
	اگر به کشور دیگری مهاجرت کنم، فرزندانم آینده بهتری خواهند داشت.
	اگر به کشور دیگری مهاجرت کنم، شادی بیشتری در زندگی خواهم داشت.

بالایی را نشان می‌دهد. برای به‌دست آوردن تصویر روشن‌تری از تمایلات مهاجرتی جوانان سوال دیگری از آنها پرسیده شده بود که بتوان وضعیت مهاجرتی آنها را هم بدست آورد. نتایج نشان می‌دهد که فقط ۱۷/۳ درصد از پاسخگویان گفته‌اند که به مهاجرت فکر نمی‌کنند و ۸۲/۷ درصد بقیه به مهاجرت فکر می‌کنند و بیش از ۴۰ درصد از آنها هم برنامه دارند که برای مهاجرت اقدام کنند.

متغیرهای مستقل تحقیق، شامل تصور از ویژگی‌های زندگی خوب، امید به آینده، میزان دینداری، توانمندی مهاجرتی، رضایت از وضعیت موجود و چشم‌انداز بعد از مهاجرت هستند که در ادامه به ترتیب به هر یک از آنها می‌پردازیم. پاسخ‌ها نشان می‌دهند که درآمد، خانه و ماشین بعلاوه اینترنت حداقل‌های لازم برای زندگی خوب است که همه آنها را لازم می‌دانند. بقیه موارد شامل سفرهای داخلی و خارجی، مبلمان مدرن و برند بودن لباس‌ها اختلاف نظر وجود دارد و برخی آنها را برای یک زندگی خوب لازم و برخی لازم نمی‌دانند. در رابطه با امید به آینده نیز مشاهده شد که در بعد اقتصادی بیشتر پیش‌بینی‌ها به سمت بدتر شدن اوضاع بوده که شامل وضعیت تحریم‌ها در سه سال آینده، فضای کسب‌وکار و رونق بازار، تورم و فساد اقتصادی و اداری است. در بعد سیاسی نیز اغلب پاسخگویان معتقدند که وضعیت آزادی بیان و رسانه، تأثیرگذاری احزاب سیاسی، حاکمیت قانون و جایگاه ایران در نظام بین‌المللی بدتر خواهد شد. این یافته در مورد وضعیت اجتماعی نیز که شامل قدرت پاسپورت، وضعیت آسیب‌های اجتماعی، احترام به حقوق شهروندی و وضعیت مسائل مربوط به جوانان است، تکرار شد.

میانگین میزان دینداری جوانان در این سنجه ۲/۰۲ محاسبه شده است که نشان می‌دهد، میزان دینداری اظهار شده توسط جوانان بسیار کم بوده است. با توجه به این که دامنه تغییرات از ابتدا تا انتهای طیف را در بر می‌گیرد، مشخص است که تعداد کسانی که نمرات بسیار پایین را انتخاب کرده‌اند، بسیار زیاد است. در مورد میزان توانمندی مهاجرتی ۴۰/۵ درصد از پاسخگویان اظهار کردند که برای خروج از کشور مانع قانونی دارند، ۳۵/۷ درصد مشکلی نداشته و نزدیک به ۲۴ درصد اعلام کردند که نمی‌دانند مشکلی دارند یا خیر. اغلب افرادی که اظهار داشته مانع قانونی برای خروج از کشور دارند، مرد هستند و بیشتر پاسخگویانی که اظهار بی‌اطلاعی کردند را زنان تشکیل می‌دهند. نزدیک به ۶۴ درصد از پاسخگویان اعلام کردند که توانایی کمی برای پرداخت هزینه‌های مهاجرت دارند یا اصلاً توانایی مالی ندارند، ۲۵ درصد گفته‌اند اگر لازم باشد این هزینه‌ها را جور می‌کنند و نزدیک ۱۱ درصد هم اعلام کردند که توانایی پرداخت این هزینه‌ها را دارند و مشکلی در این زمینه ندارند. ۳۱/۳ درصد از پاسخگویان گفته‌اند که هیچ کس را در خارج از کشور نمی‌شناسند که بتواند در زمینه حل مشکلات مهاجرت به آنها کمک کند. ۱۶/۴ درصد گفته‌اند کسانی را

ضرایب آلفای به‌دست آمده برای متغیرهایی که بصورت طیف اندازه‌گیری شده بودند، به‌صورت زیر بدست آمده است (جدول ۳). همه متغیرها از پایایی مناسب برخوردار بوده‌اند.

جدول ۳. ضریب آلفای متغیرهای مستقل پژوهش

Table 3. Alpha coefficient of independent research variables

متغیر	تعداد گویه	آلفا
تصور از زندگی خوب	۸	۰/۶۵
امید به آینده	۱۲	۰/۹۷
رضایت از وضعیت موجود	۱۲	۰/۸۲
چشم‌انداز بعد از مهاجرت	۷	۰/۸۳

یافته‌ها

توزیع متغیرهای سن، جنس، سطح تحصیلات، وضعیت تأهل و اشتغال نشان داد که نیمی از پاسخگویان زن و نیمی مرد هستند. ۴۲/۷ درصد از آنها در بازه سنی ۱۸ تا ۲۴ سال قرار داشته و ۳۲ درصد در سنین ۳۰ تا ۳۵ سال بودند. میانگین سنی پاسخگویان، ۲۶/۴۱ سال و میانه سنی ۲۶ سال بوده است. بیش از ۶۲ درصد از پاسخگویان مجرد و ۲۱/۲ درصد از آنها متأهل بودند. نزدیک ۲ درصد از نمونه تحقیق مطلقه بوده و ۹/۲ درصد در دوران عقد و ۴/۱ درصد در دوران نامزدی به سر می‌برده‌اند. ۱/۴ درصد از پاسخگویان هم بدلیل فوت یا ترک همسر تنها زندگی می‌کردند. نزدیک ۳ درصد از پاسخگویان تحصیلات زیر دیپلم داشته‌اند. ۴۲/۴ درصد دیپلم و ۵۴/۷ درصد تحصیلات دانشگاهی دارند. کارشناسی بیشترین درصد از کسانی که تحصیلات دانشگاهی دارند را تشکیل می‌دهد ۴۱/۴ درصد از پاسخگویان شاغل و ۱۷/۸ درصد از آنها خانه‌دار، ۲۰ درصد دانشجو و بقیه بیکار، سرباز یا طلبه بوده‌اند. از میان شاغلان و دانشجویان ۵/۴ درصد شغل دولتی داشته و ۱۳/۶ درصد در بخش سلامت و ۱۵/۷ درصد در بخش صنعت کار می‌کنند. ۲۳/۶ درصد در بخش خدمات و ۱۱/۲ درصد در بخش تجارت مشغول به کار هستند. از این تعداد ۳۰/۶ درصد جزو دانشگاهیان محسوب می‌شوند. یعنی یا مشغول تحصیل یا مشغول تدریس یا کار دانشگاهی بودند. همچنین از پاسخگویان خواسته شده بود که بگویند خودشان را متعلق به چه طبقه‌ای می‌دانند. اکثریت پاسخگویان (۸۳/۳ درصد) خود را منتسب به طبقه متوسط می‌دانستند. ۱۳/۵ درصد طبقه پایین و ۳/۱ درصد طبقه بالا را انتخاب کردند.

با توجه به اینکه متغیر وابسته تحقیق، تمایل به مهاجرت است از پاسخگویان خواسته شده بود، مشخص کنند که اگر همه امکانات برای شما فراهم بوده و فقط تصمیم آنها شرط باشد، چقدر تمایل دارند به کشوری دیگر مهاجرت کنند. تمایل به مهاجرت در یک پیوستار ده‌تایی از یک تا ده اندازه گرفته شده است. نتایج بدست آمده نشان می‌دهد که میانگین تمایل به مهاجرت ۷/۷۰ در دامنه یک تا ده است که تمایل

معتقدند که بی‌نظمی و مشکلات امنیتی در داخل کشور زیاد است و احساس امنیت نمی‌کنند. در مقابل ۲۸/۵ درصد احساس امنیت می‌کنند. ۴۶/۱ درصد از پاسخگویان در کل از شرایط زندگی خود رضایت دارند، ۳۲/۵ درصد در این مورد نظر موافق یا مخالفی ابراز نکردند و ۲۱/۵ درصد نیز ناراضی بودند. مجموع این گویه‌ها متغیر رضایت از وضعیت موجود را می‌سنجد. در رابطه با چشم‌انداز بعد از مهاجرت نیز یافته‌ها نشان می‌دهد که ۷۸/۸ درصد از پاسخگویان معتقدند که در صورت مهاجرت بعد از مدتی می‌توانند بهتر از وضعیت فعلی‌شان زندگی کنند، ۷۵ درصد گفته‌اند که در صورت مهاجرت می‌توانند درس بخوانند و پیشرفت کنند و استعدادهایشان را پرورش بدهند. نزدیک ۸۲ درصد از پاسخگویان گفته که در صورت مهاجرت آرامش بیشتری در زندگی خواهند داشت و بیش از ۸۴ درصد هم معتقدند که در صورت مهاجرت می‌توانند هر طور که دوست دارند زندگی کنند. نزدیک ۸۲ درصد از پاسخگویان گفته‌اند در صورت مهاجرت، فرزندان‌شان آینده بهتری خواهند داشت و نزدیک ۸۵ درصد هم معتقدند که در صورت مهاجرت، شادی بیشتری در زندگی‌شان خواهد بود (جدول ۴). در پاسخ به این که افراد در صورت مهاجرت تمایل به بازگشت خواهند داشت یا خیر نیز مشاهده شد که پرتکرارترین پاسخ‌ها مربوط به مسائل اقتصادی است، بعد از آن فرصت‌ها و حقوق اجتماعی، درخواست آزادی و امنیت و فساد در ساختار اداری و سیاسی قرار گرفته و در نهایت جواب‌های کلی و شخصی از سوی پاسخگویان ذکر شده است.

جدول ۴. جدول توصیفی متغیرهای تحقیق

Table 4. Descriptive table of research variables

متغیر	تعداد	حداقل	حداکثر	میانگین	انحراف معیار	واریانس
تمایل به مهاجرت	۴۱۵	۱	۱۰	۷/۷۰	۳/۹۳	۸/۵۹
امید به آینده کشور	۴۱۵	۱۲	۵۳	۲۱/۲۹	۱۴/۱۷	۲۰۰/۸۸
میزان دینداری	۴۱۵	۱	۱۰	۲/۰۲	۱/۸۷	۳/۵۳
توانایی مهاجرتی	۴۱۵	-۸/۱۰	۱۲/۹۴	-۰/۳۴	۴/۰۴	۱۶/۲۹
رضایت از وضعیت موجود	۴۱۵	۱۲	۵۳	۲۷/۷۸	۸/۱۳	۶۶/۱۰
چشم‌انداز بعد از مهاجرت	۴۱۵	۱۶	۳۵	۲۹/۸۰	۵/۴۳	۲۹/۵۲

مهاجرت بیشتر باشد، تمایل آنها به مهاجرت هم بیشتر بوده است. و بالاخره هر چه افراد خودشان را دیندارتر می‌دانند، تمایل کمتری به مهاجرت نشان دادند. همه این روابط در سطح ۹۵ درصد اطمینان معنادار بودند. اندازه ضرایب همبستگی نشان می‌دهد که قوی‌ترین رابطه میان امید به آینده و تمایل به مهاجرت به دست آمده است. قدرت رابطه چشم‌انداز بعد از مهاجرت با تمایل به مهاجرت هم بسیار زیاد است. کمترین شدت ارتباط بین دینداری و تمایل به مهاجرت، مشاهده می‌شود که به نسبت بقیه متغیرها رابطه ضعیف‌تری با تمایل به

می‌شناسند، ۲۱ درصد دوست نزدیک مهاجر داشته‌اند. بیش از ۲۴ درصد خویشان‌شان مهاجر بودند و ۷ درصد هم از خویشان درجه اول مانند پدر مادر یا خواهر و برادرشان مهاجر بوده و می‌توانستند از آنها کمک بگیرند. مهارت‌های پاسخگویان در سه مهارت پایه‌ای اندازه‌گیری شده که شامل رانندگی، کامپیوتر و مهارت فنی و آشنایی با زبان خارجی می‌شود. ۳۹ تا ۴۲ درصد از پاسخگویان اظهار کردند که مهارت‌های رانندگی، کامپیوتر و فنی را یا ندارند و یا بسیار کم دارند. و بیش از ۸۱ درصد از پاسخگویان اظهار کرده‌اند که با زبان خارجی آشنایی ندارند. مجموع این متغیرها علاوه میزان تحصیلات میزان برخورداری از آزادی‌های مثبت را تشکیل می‌دهند.

میزان رضایت از وضعیت موجود کشور و زندگی فرد، متغیر دیگری است که مورد بررسی قرار گرفته و مشاهده شد که بیش از ۹۵ درصد از پاسخگویان از کیفیت اینترنت ناراضی بوده، بیش از ۷۰ درصد در جامعه احساس تبعیض می‌کنند و از ۹۲ درصد از فیلترینگ ابراز ناراضی کردند. در بعد اقتصادی ۴۳/۸ درصد از پاسخگویان در کل از وضع مالی خود و خانواده‌شان رضایت داشته و ۳۸/۶ درصد هم ناراضی بودند. ۳۱/۱ درصد از پاسخگویان از امکانات حمل‌ونقل داخل و بین‌شهری رضایت داشته‌اند و ۵۴/۵ درصد هم ابراز ناراضی کردند. نزدیک به ۹۱ درصد از پاسخگویان از میزان تورم و روند کاهش ارزش دارایی‌ها ناراضی بودند و تنها ۳/۹ درصد ابراز رضایت کردند. در بعد سیاسی ۷۰ درصد از پاسخگویان گفته‌اند که از عملکرد نهادهای حاکمیتی مثل مجلس و قوه قضائیه رضایت ندارند و ۵۷/۳ درصد

نتایج به دست آمده از آزمون همبستگی بین متغیرهای مستقل و تمایل به مهاجرت، (جدول ۵) نشان می‌دهد که هر شش فرضیه تحقیق تأیید شدند. هر چه تصویر یک زندگی خوب از نظر جوانان مدرن‌تر باشد، تمایل به مهاجرت بالاتر است. هر چه پیش‌بینی پاسخگویان از آینده روشن‌تر باشد، تمایل‌شان به مهاجرت کمتر بوده و این رابطه، قدرت بسیار زیادی دارد. هر چه رضایت از وضعیت موجود بیشتر باشد، تمایل به مهاجرت هم کمتر است. هر چه چشم‌انداز بعد از مهاجرت از نظر پاسخگویان روشن‌تر باشد، تمایل آنها به مهاجرت هم بیشتر و این رابطه هم قدرت بالایی داشته است. هر چه توانمندی افراد برای

میزان تمایل به مهاجرت ایجاد نمی‌کند. زنان و مردان به یک اندازه تمایل به مهاجرت دارند. برای آزمون تفاوت تمایل به مهاجرت برحسب وضعیت تاهل و گروه شغلی از آزمون کروسکال والیس استفاده شده است (جدول ۶).

مهاجرت داشته است. این رابطه منفی است. یعنی هر چه فرد خود را دیندارتر می‌داند، تمایل کمتری به مهاجرت دارد. برای بررسی ارتباط بین جنس و وضعیت اشتغال از آماره من ویتنی استفاده شده است. نتایج آزمون نشان می‌دهد که جنس تفاوتی در

جدول ۵. ضریب همبستگی بین متغیرهای مستقل و تمایل به مهاجرت

Table 5. Correlation coefficient between independent variables and aspiration for migration

متغیرها	ضریب همبستگی	سطح معناداری
تصور زندگی خوب	۰/۵۰۱	۰/۰۰۰
امید به آینده	-۰/۷۸۱	۰/۰۰۰
توانمندی مهاجرتی	۰/۲۶۰	۰/۰۰۰
رضایت از وضعیت موجود	-۰/۵۶۳	۰/۰۰۰
چشم‌انداز بعد از مهاجرت	۰/۶۷۳	۰/۰۰۰
دینداری	-۰/۱۴۵	۰/۰۰۳

جدول ۶. تفاوت تمایل به مهاجرت برحسب جنس و وضعیت اشتغال پاسخگویان

Table 6. Differences in the aspiration to migrate according to gender and employment status of respondents

متغیر	گروه	تعداد	میانگین رتبه	Z (Man)	Sig
جنس	زن	۲۰۷	۲۰۳/۸۷	۰/۷۴۴	۰/۴۵۷
	مرد	۲۰۸	۲۱۲/۱۱		
وضعیت اشتغال	شاغل	۱۷۲	۲۳۰/۲۴	-۳/۳۸	۰/۰۰۱
	غیرشاغل	۲۴۳	۱۹۲/۲۶		

می‌شود که تفاوت معناداری بین وضعیت‌های مختلف وجود دارد و بالاترین میانگین رتبه مربوط به مجردین است. در واقع مجردها بیشتر از متأهلین و کسانی که به هر دلیل بدون همسرشان زندگی می‌کنند، تمایل به مهاجرت داشتند و این تفاوت از نظر آماری معنادار است (جدول ۷).

وضعیت اشتغال تفاوت معناداری در تمایل به مهاجرت ایجاد کرده است. میانگین رتبه‌ها نشان می‌دهد که شاغلین نسبت به غیرشاغلین تمایل بیشتری به مهاجرت داشتند. همچنین مشاهده شد که گروه شغلی بر تمایل به مهاجرت مؤثر است. بالاترین میانگین‌ها مربوط به بخش خدمات و دانشگاهیان می‌باشد. در وضعیت تاهل نیز مشاهده

جدول ۷. تفاوت تمایل به مهاجرت برحسب گروه شغلی و وضعیت تاهل پاسخگویان

Table 7. Differences in the aspiration to migrate according to the occupational group and marital status of the respondents

متغیر	گروه	تعداد	میانگین رتبه	χ^2	Sig
گروه شغلی	کارکنان دولت	۱۳	۶۱/۴۲	۲۲/۰۷۷	۰/۰۰۱
	دانشگاهیان	۷۴	۱۲۲/۰۲		
	بخش سلامت	۳۳	۱۱۰/۰۸		
	بخش صنعت	۳۸	۱۱۰		
	بخش خدمات	۵۷	۱۴۰/۲۸		
	بخش تجارت	۲۷	۱۳۸/۶۵		
وضعیت تاهل	مجرد	۲۷۵	۲۲۱/۱۵	۱۱/۱۷	۰/۰۰۴
	متاهل	۱۲۶	۱۸۲/۹۹		
	بدون همسر	۱۴	۱۷۴/۸۶		

خطی، توزیع نرمال متغیرهای مستقل و وابسته است. با توجه به این که این پیش‌فرض برای متغیرهای تحقیق وجود ندارد، از رگرسیون چند

آزمون چندمتغیره

برای انجام آزمون چندمتغیره و آزمون مدل تجربی تحقیق از رگرسیون استفاده شده است. یکی از پیش‌فرض‌های انجام رگرسیون چندمتغیره

از چارک‌ها برای انجام رگرسیون استفاده شده است. بنابراین، رگرسیون چندک برای هر چارک به صورت جداگانه انجام شده است (جدول ۸).

متغیره چندک^۱ استفاده شده است. در این رگرسیون توزیع متغیر وابسته به چند بخش تقسیم شده و برای هر بخش یک رگرسیون انجام می‌شود و پیش فرض نرمالیتی متغیرها هم وجود ندارد. در این تحقیق

جدول ۸. رگرسیون چندمتغیره چندک تمایل به مهاجرت در هر چارک

Table 8. Multivariate quantile regression of the aspiration to migrate in each quartile

Q=0.75		Q= 0.5		Q= 0.25		متغیر
T(Sig)	coefficient	T(Sig)	coefficient	T(Sig)	coefficient	
۱۲/۸۴۷(۰/۰۰۰)	۱۱/۶۳	۶/۵۳۸(۰/۰۰۰)	۹/۹۷	۲/۶۱۰(۰/۰۰۹)	۶/۹۳	Intercept
۰/۳۴۰(۰/۷۳۷)	۰/۰۰۴	۰/۸۲۷(۴۰۹)	۰/۰۱۸	۰/۵۱۱(۰/۶۱۰)	۱/۰۲۰	توانمندی مهاجرت
-۳۱/۴۹۱(۰/۰۰۰)	-۰/۲۰۵	-۱۸/۸۵۸(۰/۰۰۰)	-۰/۲۰۶	۸/۳۰۰(۰/۰۰۰)	-۰/۱۵۸	امید به آینده
۰/۵۹۳(۰/۵۵۳)	۰/۰۰۸	۱/۲۳۵(۰/۲۱۷)	۰/۰۲۹	۱/۲۱۲(۰/۲۲۶)	۰/۰۵۰	تصور زندگی خوب
-۰/۸۰۹(۰/۴۱۹)	-۰/۰۰۷	۰/۴۱۴(۰/۶۷۹)	-۰/۰۰۶	۰/۹۲۷(۰/۳۳۴)	-۰/۰۲۶	رضایت از وضعیت موجود
۰/۹۲۶(۰/۳۵۵)	۰/۰۱۱	۱/۱۹۳(۰/۲۳۴)	۰/۰۲۴	۱/۹۲۲(۰/۰۵۵)	۰/۰۶۸	چشم‌انداز مهاجرت
۲۷/۰۲۱(۰/۰۰۰)	۰/۶۱۵	۱۱/۴۵۰(۰/۰۰۰)	۰/۴۳۹	۳/۴۰۲(۰/۰۰۱)	۰/۲۲۷	میزان دینداری
۰/۷۲۳(۰/۴۷۰)	-۰/۰۰۷	۱/۳۹۷(۰/۱۶۳)	۰/۰۲۳	-۱/۰۰۸(۰/۳۱۴)	-۰/۰۲۹	سن
-۱/۳۴۰(۰/۱۸۱)	-۰/۱۰۵	-۰/۸۱۶(۰/۴۱۵)	-۰/۱۰۸	۰/۵۸۱(۰/۵۶۱)	-۰/۱۳۴	زن بودن
۰/۲۱۱(۰/۸۳۳)	۰/۰۲۰	۰/۶۶۶(۰/۵۰۶)	۰/۱۰۴	۲/۱۷۲(۰/۰۳۰)	۰/۵۸۹	شاغل بودن
۱/۶۵۸(۰/۰۹۸)	۰/۳۹۲	۱/۰۳۴(۰/۳۰۲)	۰/۴۱۲	-۰/۱۰۴(۰/۹۱۷)	-۰/۰۷۲	طبقه پایین
۱/۹۵۵(۰/۰۵۱)	۰/۴۴۰	۱/۱۷۱(۰/۳۴۲)	۰/۴۴۴	۰/۲۶۷(۰/۷۹۰)	۰/۱۷۶	طبقه متوسط پایین
۱/۷۴۸(۰/۰۸۱)	۰/۴۰۰	۰/۸۰۸(۰/۴۱۹)	۰/۳۱۱	-۰/۴۵۰(۰/۶۵۳)	-۰/۳۰۱	طبقه متوسط
۲/۱۰۰(۰/۰۳۶)	۰/۵۱۷	۱/۲۷۵(۰/۲۰۳)	۰/۵۲۹	۱/۰۴۳(۰/۲۹۷)	۰/۷۵۳	طبقه متوسط بالا
-۰/۲۱۶(۰/۸۲۹)	-۰/۰۴۰	-۰/۴۳۳(۰/۶۶۵)	-۰/۱۳۵	-۱/۴۸۵(۰/۱۳۸)	-۰/۸۰۶	دیپلم و پایین‌تر
۰/۲۴۳(۰/۸۰۸)	۰/۰۳۸	۰/۱۵۷(۰/۸۷۵)	۰/۰۴۲	-۰/۶۰۰(۰/۵۴۹)	-۰/۲۷۷	کاردانی/ کارشناسی
-۱/۸۵۸(۰/۶۴۰)	-۰/۳۸۴	۱/۳۳۹(۰/۱۸۱)	۰/۴۷۰	۱/۹۷۱(۰/۰۴۹)	۱/۲۰۳	مجرد
-۲/۴۵۱(۰/۰۱۵)	۰/۴۹۸	۰/۸۰۶(۰/۴۲۱)	۰/۲۷۶	۰/۸۹۳(۰/۳۷۲)	۰/۵۳۲	متاهل
۰/۴۴۰		۰/۵۵۰		۰/۵۸۳		R ²
۱/۱۴۷		۱/۰۲۴		۱/۳۶۷		MAE ^۲

متغیره، همبستگی دینداری با تمایل به مهاجرت در تحلیل‌های چند متغیره مثبت است؛ یعنی هرچه افراد دیندارتر باشند، تمایل بیشتری به مهاجرت دارند. به‌نظر می‌رسد در مورد دینداری با دو گروه از پاسخگویان روبرو هستیم. افرادی که دینداری کمی دارند و تمایل به مهاجرت بالایی دارند، یعنی رابطه عکس میان دینداری و تمایل به مهاجرت در میان آنها وجود دارد و گروهی که دینداری بالاتری دارند و تمایل به مهاجرت‌شان هم بالا است. در این مورد رابطه دینداری و مهاجرت، مثبت خواهد بود. برای آزمون این مورد هم تحلیل خوشه انجام شده (جدول ۹) و نتایج مؤید این تفسیر هست.

نتایج گویای آن است که از میان متغیرهای مستقل وارد شده به آزمون متغیر امید به آینده و میزان دینداری در هر سه چارک رابطه معناداری با تمایل به مهاجرت داشتند. ضرایب معادله نشان می‌دهند که متغیر امید به آینده با علامت منفی با تمایل رابطه معناداری دارد. به این معنا که در همه توزیع تمایل به مهاجرت هر چه امید به آینده بیشتر باشد، تمایل به مهاجرت کمتر خواهد بود و هر چه در توزیع پیش می‌رویم شدت رابطه هم بیشتر شده است. در مورد دینداری رابطه مثبت و قوی‌تر است و هر چه تمایل به مهاجرت بیشتر می‌شود، ضریب معادله افزایش پیدا می‌کند. برخلاف نتایج تحلیل‌های دو

¹ Quantile Regression

² Mean Absolute Error

جدول ۹. خوشه‌بندی پاسخگویان برحسب دینداری و تمایل به مهاجرت

Table 9. Clustering of respondents according to religiosity and aspiration to migrate

متغیر خوشه	تعداد	میانگین دینداری	میانگین تمایل به مهاجرت	آماره ها
خوشه یک	۳۴۵	۱/۲۸	۷/۹۷	F=18.72** Mann-WhitneyU = 6941.5 Z = -5.975**
خوشه دو	۷۰	۵/۶۶	۶/۳۴	

بیشتری به مهاجرت نشان داده‌اند با این تفاوت که متأهلین در چارک اول و متأهلین در چارک آخر، تفاوت معناداری در تمایل به مهاجرت با این گروه داشتند و در چارک دوم هیچ یک تفاوتی با گروه بدون همسر نداشتند.

این نتایج نشان می‌دهد که از میان همه متغیرهای موجود در مدل تجربی تحقیق متغیر امید به آینده، متغیر کلیدی محسوب می‌شود؛ به‌صورتی که اثر همه متغیرها را پوشش داده است. در تحلیل‌های دومتغیره، تمامی متغیرهای مدل رابطه معناداری با تمایل به مهاجرت نشان داده بودند؛ اما در تحلیل چندمتغیره، فقط متغیر امید به آینده و دینداری معنادار شده‌اند.

بحث و نتیجه‌گیری

در این تحلیل داده‌ها نشان داده که میانگین تمایل به مهاجرت بسیار بالا بوده و بیشتر جوانان مایل به ترک کشور هستند؛ به‌صورتی که ۴۰ درصد برنامه عملی برای مهاجرت داشتند و دو برابر این مقدار به مهاجرت فکر می‌کنند. حداقل زندگی مطلوب از نظر جوانان معقول است؛ بنابراین جوانان انتظارات نامعقولی نداشته و بدنبال یک زندگی معمولی هستند. اما ناامیدی زیادی از آینده در میان جوانان مشاهده می‌شود. بیش از ۷۰ درصد آنها شرایط اقتصادی، سیاسی و اجتماعی ایران را در آینده رو به بهبود نمی‌دانند؛ گرچه ۲۵ درصد از آنها به آینده خوشبین هستند. میانگین دینداری پاسخگویان بسیار پایین بود و میانه توزیع (عدد یک از ده) نشان می‌دهد که بیش از نیمی از جوانان اصلاً خود را مذهبی نمی‌دانند. آزادی‌های منفی جوانان برای مهاجرت کم است به‌صورتی که بیش از ۴۰ درصد با موانع قانونی مواجه بودند. آزادی‌های مثبت به‌صورت توانمندی مهاجرتی هم سطح بالایی را نشان می‌دهد و کمتر از ۱۰ درصد از پاسخگویان توانمندی مهاجرتی بالایی داشتند. با این حال بیش از ۷۵ درصد پاسخگویان تصور می‌کنند در صورت مهاجرت شرایط زندگی‌شان بهبود خواهد یافت. یافته‌های استنباطی نیز نشان داده‌است که تمایل به مهاجرت با امید به آینده رابطه منفی دارد. همچنین در تحلیل‌های دو متغیره بین دینداری و تمایل به مهاجرت رابطه معکوس وجود دارد. با این حال در گروهی از جوانان با دینداری بالا نیز تمایل به مهاجرت بسیار زیاد مشاهده می‌شود (نتایج رگرسیون چندک و تحلیل خوشه) این یافته‌ها حاکی از

خوشه اول شامل کسانی است که دینداری خیلی پایین و تمایل خیلی بالایی به مهاجرت دارند (میانه تمایل به مهاجرت این گروه بسیار بالا و در منتهی الیه توزیع قرار گرفته است). در واقع میزان دینداری و تمایل آنها به مهاجرت عکس یکدیگر است ($r = -0.459$, $Sig = 0.000$). خوشه دوم شامل کسانی هستند که دینداری بالاتری دارند و تمایل آنها نسبت به مهاجرت هم بالا است. بنابراین میزان دینداری و تمایل به مهاجرت در آنها همسو است ($r = 0.505$, $Sig = 0.000$). تعداد افراد موجود در گروه اول بسیار بیشتر از تعداد افراد گروه دوم است به همین دلیل در محاسبه ضریب همبستگی دو متغیره که به تعداد نمونه حساس است علامت رابطه منفی به‌دست آمده است. اما در تحلیل چند متغیره که چارک‌های توزیع تمایل به مهاجرت جداگانه مورد بررسی قرار گرفتند، علامت رابطه مثبت محاسبه شده چون در هر چارک به‌صورت جداگانه تحلیل چند متغیره انجام شده‌است. این دو خوشه از نظر متغیرهای جمعیت‌شناختی مانند جنس، وضعیت تاهل، وضعیت اشتغال و تعلق طبقاتی تفاوت معناداری با هم ندارند و آمارهای داخل جدول تفاوت این دو خوشه را در تمایل نسبت به مهاجرت نشان داده‌است.

متغیر شاغل بودن در چارک اول و دوم رابطه معناداری با تمایل به مهاجرت دارد به این معنا که در چارک اول، تمایل شاغلین نسبت به غیرشاغلین بسیار بیشتر است. در چارک دوم هم شاغلین تمایل بیشتری به مهاجرت نشان دادند؛ اما اندازه ضریب معادله بسیار کوچک‌تر است. این ارتباط در چارک سوم معنادار نشده‌است. طبقه متوسط پایین و طبقه متوسط بالا، نسبت به طبقه بالا در چارک سوم تمایل بیشتری به مهاجرت داشتند و ضریب معادله در این چارک هم بسیار بالا است. مجردین نسبت به گروه بدون همسر در چارک اول و متأهلین نسبت به این گروه در چارک آخر، تمایل بیشتری به مهاجرت داشتند.

در تحلیل‌های دومتغیره، مشخص شد که شاغلین تمایل بیشتری به مهاجرت دارند. این نتیجه در تحلیل چند متغیره در چارک اول و دوم تأیید شده؛ اما در چارک آخر این رابطه معنادار نیست. در مورد وضعیت تاهل در تحلیل‌های دومتغیره، مجردین از سایر گروه‌ها تمایل بیشتری به مهاجرت داشتند. در رگرسیون گروه مرجع، مقایسه گروه بدون همسر است که مجردین و متأهلین هر دو نسبت به آنها تمایل

به طوری که نارضایتی سیاسی، درک سیاسی و احساس این که می توانند به سیاست های دولت شکل دهند، درک فساد و تجربه خشونت در زندگی روزمره بر تصمیم به مهاجرت در میان جوانان بسیار اهمیت دارد. نتایج تحقیق نشان می دهد توانمندی مهاجرتی زیاد نیست؛ اما جوانان بدون توجه به این مسائل تمایل بسیاری به رفتن دارند و تصور می کنند بالاخره می توانند توانایی و مهارت زندگی در مقصد مهاجرت را به دست آورند. در واقع به نظر می رسد الگوی ذهنی مهاجرت براساس چارچوب نظری تحقیق بیشتر به صورت «ماندن غیراختیاری» شکل گرفته؛ یعنی حالتی که تمایل به مهاجرت بسیار زیاد و توانمندی مهاجرتی کم است.

تضاد ایدئولوژیک جوانان با حاکمیت تأثیر عمیقی بر تصور جوانان از دین و دینداری گذاشته است. میانگین دینداری جوانان در این تحقیق دو از ده محاسبه شده با میان ۱ (که نشان دهنده غیردیندار بودن، است). یعنی حداقل پنجاه درصد از پاسخگویان خود را اصلاً دیندار نمی دانند. در تحقیقی که در سال قبل روی همین جامعه آماری انجام شد (سروش و البرزی، ۱۴۰۱) میانگین این متغیر از ۱۰ در میان جوانان شیراز، ۲/۸۴ محاسبه شد با میان ۲/۵ بعلاوه چولگی توزیع در تحقیق سال گذشته ۲/۰۶ محاسبه شده بود. در حالی که در این تحقیق چولگی توزیع متغیر دینداری ۰/۳۱ محاسبه شده است. این نتایج نشان دهنده میل دینداری جوانان در شیراز به سمت دینداری کمتر آن هم فقط در عرض یک سال است. پاسخ به سوال باز تحقیق هم نشان دهنده بدبینی نسبت به دین و دینداران است؛ به نحوی که برخی از جوانان، شرط ماندن یا بازگشت خود در کشور را قدرت نداشتن دینداران یا از بین رفتن تعصبات مذهبی می دانند. میانگین پایین دینداری و ناآرامی های سال ۱۴۰۱ باعث تشدید تضاد ایدئولوژیک بین جوانان و حکومت شده و پافشاری بخش رسمی حاکمیت بر قرائت های صلب و خشن از دین باعث شده عزم خروج از کشور نه با نگاه کردن به توانایی مهاجرتی و فراهم بودن اسباب خروج؛ بلکه به دلیل عدم امید به آینده شکل بگیرد. این شرایط وقتی دائماً بازگو شود و تجربه های موفق مهاجرت گسترش یابد، می تواند به راه افتادن تب مهاجرت کمک کند و جوانان احساس کنند از قافله عقب افتادند و تلاش بیشتری برای فراهم کردن شرایط مهاجرت کرده و تمایل بیشتری به مهاجرت داشته باشند. این یک دام اجتماعی است که می تواند اثرات مخرب درازمدتی برای سرمایه انسانی کشور داشته باشد. تحقیقات گذشته نشان می دهند که مهاجرت در شرایط عادی هم می تواند یک رفتار آموخته شده باشد. یعنی تجربه مهاجرت موفق فرد یا اطرافیان می تواند آنها را تشویق به مهاجرت کند (Bernard & Francisc, 2020). در شرایط نامطلوب موجود به نظر می رسد «سودای مهاجرت» (صادقی و

آن است که تمایل به مهاجرت در میان جوانان به حدی قوی است که محاسبات هزینه فایده سنتی را تحت تأثیر قرار داده است.

در تحلیل چند متغیره مشاهده می شود که تأثیر امید به آینده و میزان دینداری از همه متغیرهای مستقل بیشتر است به نحوی که تأثیر آنها را بی معنا کرده است. در واقع تنها متغیر همبسته با تمایل به مهاجرت در معادله رگرسیونی در همه چارک ها، امید به آینده است که با تمایل به مهاجرت همبستگی منفی دارد.

اگر به تحولات بیست سال گذشته در ایران توجه کنیم می توان دید که در بیست سال گذشته نرخ رشد جمعیت روند نزولی و ضریب نفوذ اینترنت، روند صعودی مستمر دارد. تورم افت و خیز بسیاری داشته که بسته به وقایع سیاست خارجی و اعتراضات داخل کم و زیاد شده و از سال ۹۸ جهش داشته است. نرخ رشد اقتصادی تقریباً عکس تورم تغییر کرده و از سال های ۱۳۹۷ بعد از خروج آمریکا از برجام منفی شده و به شدت آسیب دیده است.

از سوی دیگر نرخ کاهش یابنده رشد جمعیت به علاوه گسترش فزاینده آموزش عالی در ایران که دارای بیش از چهار و نیم میلیون دانشجو است و دسترسی بیش از پیش به اینترنت دگرگونی اجتماعی در میان جوانان ایران را با سرعت زیادی پیش چشم می آورد که چند تأثیر همزمان با یکدیگر را ایجاد کرده است. افزایش انتظارات، آشنایی با سبک های زندگی جدید از دریچه ارتباطات جهانی و تحصیلات دانشگاهی بخشی از آنها است. تحولات اقتصادی و سیاسی در این دو دهه تصویری از بی ثباتی و تغییرات سریع در بازه های زمانی بسیار به دست می دهد که باعث ایجاد ناامنی روانشناختی، تنش و بی ثباتی زندگی جوانان می شود. این داده ها در کنار وجود بحران های متعدد زیست محیطی، اقتصادی و سیاسی در عرصه بین المللی باعث بی انگیزگی و ناامیدی در به دست آمدن «زندگی خوب» برای جوانان و ناامیدی از آینده شده است. نتایج به دست آمده در این تحقیق نشان دهنده نارضایتی جوانان از وضعیت موجود در ابعاد مختلف است. پیش بینی آینده بسیار بدبینانه بوده و اکثریت معتقدند که آینده کشور حداقل در کوتاه مدت اصلاً مناسب نیست. این ناامیدی از آینده و احساس این که نمی توان با تلاش یا راه های معمول وضعیت بهتری را ایجاد کرد یا زندگی خوبی فراهم کرد. به نظر می رسد عوامل سیستمی مثل بی عدالتی، فساد و فقدان آزادی های مدنی تضاد ایدئولوژیک جوانان و حاکمیت را عمیق کرده و باعث تشدید مقایسه اجتماعی ایران با کشورهای پیشرفته می شود. به طوری که جوانان تصور می کنند مهاجرت باعث می شود در دراز مدت وضع بسیار بهتری برای خود فراهم آورند. اتلینگ و همکاران^۱ (۲۰۲۰) نشان دادند که ابعاد سیاسی در تصمیم گیری جوانان به مهاجرت نقش بسیار زیادی بازی می کنند.

¹ Etling, Beckberg & Toulén

گسترش آزادی‌های منفی و مثبت افزایش پیدا می‌کند که این شرایط به افزایش مهاجرت‌های بین‌المللی منجر خواهد شد. اما در درازمدت با افزایش امید به آینده و ایجاد انگیزه برای ایجاد تغییر تمایل به مهاجرت و مهاجرت کاهش یافته و در صورت ادامه روند توسعه همه‌جانبه در کشور جریان‌های مهاجرتی ضعیف خواهند شد. بنابراین تأثیرگذاری بر این روند یک فرایند طولانی، دشوار و پرمخاطره خواهد بود.

منابع

- رشنو، نبی‌الله (۱۳۸۲). ژئوپلیتیک نخبگان. تهران: انتشارات کویر.
- رشیدی، محمد مهدی (۱۳۹۹). مهاجرت نخبگان ایرانی از نظر تاریخی. *فصلنامه علمی تخصصی شاخص کارآفرینی*، ۵(۱۸)، ۷۱-۳۵.
- <https://www.magiran.com/p2369397>
- سروش، مریم؛ البرزی، صدیقه (۱۴۰۱). مطالعه تعیین‌کننده‌های اجتماعی-روان‌شناختی رفتارهای پرخطر جوانان با تأکید بر مصرف الکل و خشونت بین فردی در استان فارس و ارائه راهکارهای مرتبط با آن (مدل و برنامه عملیاتی). مرکز مطالعات و پژوهش‌های راهبردی اداره کل ورزش و جوانان استان فارس.
- شاه‌آبادی، ابوالفضل؛ بنیادی، هدا (۱۴۰۱). تأثیر تأثیر کارآفرینی بر مهاجرت نخبگان در کشورهای منتخب منطقه منا. *پژوهشنامه بازرگانی*، ۲۶ (۱۰۲)، ۸۴-۵۹.
- https://pajooreshnameh.itsr.ir/article_246908.html
- شکيباراد، عاطفه؛ صابری، هاید؛ ثابت، مهرداد (۱۴۰۰). بر ساخت اجتماعی مهاجرت بین‌المللی نخبگان و پیامدهای توسعه‌ای آن به شیوه پژوهش زمینه‌ای. *مطالعات توسعه اجتماعی ایران*، ۱۴(۱)، ۱۸۷-۱۶۷.
- <https://sid.ir/paper/1063592/fa>
- صادقی، رسول؛ رضایی، مریم (۱۴۰۰). سودای مهاجرت، تمایل ایرانی‌ها به مهاجرت و عوامل تعیین‌کننده آن. *پژوهش‌های جامعه‌شناسی معاصر*، ۱۰ (۱۸)، ۶۲-۳۵.
- <https://doi.org/10.22084/csr.2021.21216.1772>
- فرقانی، محمدمهدی؛ مهاجری، ربابه (۱۳۹۷). رابطه بین میزان استفاده از شبکه‌های اجتماعی مجازی و تغییر در سبک زندگی جوانان. *مطالعات رسانه‌های نوین*، ۴ (۱۳)، ۲۵۲-۲۹۲.
- <https://doi.org/10.22054/cs.2018.24690.293>
- منگالام، جورج؛ شوارزولر، هری (۱۳۶۸). بررسی رهنمودهای نظری برای بنیان‌گذاری جامعه‌شناسی مهاجرت. ترجمه: سعید کیاکجوری و عبدالعلی لهسایی‌زاده. شیراز: انتشارات نوید، ۱۹۰-۱۷۶.
- مولایی، محمدعلی (۱۳۸۱). عوامل مؤثر در فرایند مهاجرت بین‌استانی در ایران. *اطلاعات سیاسی اقتصادی*، ۱۷۵، ۱۳۱-۱۲۶.
- <https://ensani.ir/file/download/article/20120329111910-2111-11.pdf>
- نوبخت، رضا؛ رستمعلی‌زاده، ولی‌اله (۱۴۰۲). تعیین‌کننده‌های زمینه‌ای و ساختاری تمایل به مهاجرت از کشور در بین جوانان:
- مطالعه‌ای در شهر بوشهر. *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، ۱۸(۳۶)، ۳۰۴-۲۶۵.
- <https://doi.org/10.22034/jpai.2024.2020272.1324>
- Azadi, P., Mirramezani, M., Mesgaran, M. (2020). *Migration and brain drain from Iran*. Working paper 9, Stanford Iran 2040 Project, Stanford University, US.
- https://www.researchgate.net/publication/340527257_Migration_and_Brain_Drain_from_Iran
- Bernard, A., Francisco, P. (2020). *Is Migration a Learned Behavior? Understanding the Impact of Past Migration on Future Migration*. Queensland Center for Population Research, 2.
- <https://www.researchgate.net/publication/340916141>

رضایی، ۱۴۰۰ شکل گرفته و خود تبدیل به بهانه‌ای برای مهاجرت جوانان شده است. با توجه به نتایج تحلیل خوشه به نظر می‌رسد برای دینداران هم زندگی در یک محیط سکولار یا غیردینی محبوب‌تر از زندگی در فضای حاکم در کشور است. بسیاری از اظهارنظرها در فضای عمومی کشور، نشان‌دهنده نارضایتی برخی از دینداران و حتی روحانیون از عملکرد حاکمیت در مورد دین و اجبار یک نوع سبک زندگی با توسل به مفاهیم و احکام دینی است. شاید نتایج این تحقیق را می‌توان نشانه‌ای بر نارضایتی جوانان دیندار دانست که تصور می‌کنند مهاجرت علاوه بر این‌که شرایط زندگی اجتماعی و اقتصادی آنها را بهبود می‌بخشد، باعث می‌شود دین‌شان در زندگی روزمره و انتخاب‌های ناگزیرشان بهتر حفظ شود.

پیشنهادها

امید به آینده، متغیر طلایی در این تحقیق است. هر سیاست و اقدامی که باعث افزایش امید شود، میل به مهاجرت را در میان جوانان کاهش می‌دهد. سیاست‌هایی که اقتصاد و سیاست را باثبات‌تر کند، اولین راه‌حل برای امیدافزایی است. برای ثبات اقتصاد باید به علم اقتصاد تکیه کرد. یکی از متغیرهای مهم تأثیرگذار بر افت‌وخیزهای روند رشد اقتصادی و تورم در ایران، متغیرهای سیاسی بوده که هماهنگی این دو حوزه اجتماعی را نشان می‌دهد. ثبات، صلح و ثبات سیاسی تأثیر خود را در سپهر اقتصادی می‌گذارد. تحقیقات و تجربیات زیادی در جهان نشان می‌دهند که هیچ چیز به اندازه صلح، دوست‌ثروت و رفاه نیست. امید به آینده ایران، با امید به رسیدن به زندگی خوب در سطح فردی همبستگی بالایی دارد.

نتایج به‌دست آمده از متغیر ویژگی‌های «زندگی خوب» از نظر جوانان نشان می‌دهد که جوانان، زیاد مادی‌گرا و مصرفی فکر نمی‌کنند. داشتن درآمد، مسکن و خودرو همراه با دسترسی آزاد و آسان به اینترنت حداقل زندگی خوب در دهکده جهانی شده امروز است و به نظر می‌رسد ایجاد راه‌های نهادینه و مشروعی که رسیدن به زندگی خوب برای همه جوانان را ممکن کند، یکی از وظایف اصلی سیاست‌گذاران است. نتایج به‌دست آمده در این تحقیق به‌طورکلی نشان‌دهنده این است که انگیزه مهاجرت جوانان بیشتر نارضایتی از وضعیت موجود کشور، مقایسه آن با کشورهای توسعه‌یافته و ناامیدی از تغییر این وضعیت از طریق کنشگری اجتماعی و سیاسی است. با فرض این‌که سیاست‌گذاران عزم جدی برای تغییر این وضعیت ایجاد کرده و متغیرهای کلان اجتماعی و اقتصادی را تغییر دهند احتمالاً تمایل به مهاجرت را در دراز مدت کاهش خواهند داد؛ اما باید توجه داشته باشند که نظریات و تحقیقات نشان می‌دهد با بهبود شرایط اقتصادی و حتی سیاسی در ابتدا موج مهاجرتی جدیدی ایجاد می‌شود، زیرا هنوز تمایل به مهاجرت بالا است و توانمندی مهاجرتی به صورت

- Czaika, M., De Haas, H. (2014). The Globalization of migration: Has the world become more migratory? *International Migration Review*, 48, 283-323. <https://doi.org/10.1111/imre.12095>
- De Haas, H. (2011). Mediterranean migration futures: Patterns, drivers and scenarios. *Global Environmental Change*, 21(1), 59-69. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2011.09.003>
- De Haas, H. (2015). Return migration as failure or success? The determinants of return migration intentions among Moroccan migrants in Europe. *International Migration & Integration*, 6, 415-429. <https://doi.org/10.1007/s12134-014-0344-6>
- De Haas, H. (2018). Social transformation and migration: An empirical inquiry. working Paper 141, International Migration Institute (IMI), p, 1-40. <https://www.migrationinstitute.org/publications/social-transformation-and-migration-an-empirical-inquiry>
- De Haas, H. (2021). A theory of migration: The aspirations-capabilities Framework. *Comparative Migration Studies*, 9(8), 35. <https://doi.org/10.1186/s4878-020-00210-4>
- De Haas, H., Czaika, M., Flahaux, M.L., Mahendra, E., Natter, K., Vezzoli, S., Villares-Varela, M. (2019). International migration: Trends, determinants, and policy effects. *Population and Development Review*, 45 (4), 885-922. <https://doi.org/10.1111/padr.12291>
- Etling, A., Backeberg, L., Tholen, J. (2020). The political dimension of young people's migration intentions: Evidence from the arab mediterranean region. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 46 (7), 1388-1404. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2018.1485093>
- Groizard, J.L., Lull, J. (2007). Skilled migration and sending economies. Testing brain drain and brain gain theories. <https://joanlull.github.io/Papers/BrainDrain.pdf>
- Popa, E. (2022). You are Romanian. This is going to be a problem: class, desire, and educated migrant women in France. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 50(6), 1390-1408. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2022.2085082>
- Toyin-Thomas, P., Ikhurionan, P., Omoyibo, E.E., Iwegim, C., Ukueku, A.O., Okpere, J., Nnawuihe, U.C., Wariri, O. (2023). Drivers of health workers' migration, intention to migrate and non-migration from low/middle-income countries, 1970-2022: A Systematic Review. *BMJ Global Health*, 8(5), 12338. <https://doi.org/10.1136/bmjgh-2023-012338>
- Wang, J. (2023). Climbing up a new ladder-drivers and aspirations of Chinese new migrants in Ghana. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 49(7), 1667-1685. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2021.2021868>

Research Article

Somewhere Between Camp and City: Rethinking Scholarship on Refugees within Refugee Studies and Urban Studies Through the Life Experiences of Afghans in Mashhads

Elmirasadat Alihosseini*

Ph.D graduate in Anthropology, Department of Anthropology, Faculty of Anthropology, University of Toronto, Toronto, Canada; Postdoctoral Researcher in Anthropology, Department of Demography, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Received: 17 August 2025

Accepted: 03 February 2026

Keywords:

Afghan refugees,
Forms of sociality,
Urban settlement,
Camp paradigm,
Legal precarity,
Hybrid communities.

ABSTRACT

This article examines the diverse forms of social relations and modes of “being-with” forged by Afghan refugees in Iran, analyzing their experiences in relation to two dominant approaches: first, Middle Eastern refugee studies, which view camps as enclosed spaces and emphasize the persistence of kinship and village-based ties in new places of residence; second, African urban studies, which focus on creative improvisation in heterogeneous urban environments but often overlook the specific legal and political conditions of displacement and statelessness. Drawing on a comparative reading of ethnographies of Palestinian camps and urbanized refugee settings, the article critiques the “camp paradigm” for obscuring the realities of self-settled refugees and the largely fluid boundaries between camp and city. The proposed approach to studying refugee life examines the provisionality of urban living alongside regimes of citizenship and exclusion, showing how Afghans in mixed Mashhad neighborhoods, under conditions of legal precarity, cultivate both inherited and provisional networks and gradually practice experiences of belonging. Emphasizing hybrid forms of community and solidarity, the study contributes to rethinking displacement beyond the dichotomies of camp/city and kinship/urban networks.

Introduction

This article examines the social life of long-term Afghan refugees in the city of Mashhad, Iran, and argues that their everyday forms of belonging unsettle dominant analytical divisions in both refugee studies and urban anthropology. Existing scholarship has largely approached displacement through two separate paradigms. In Middle Eastern refugee studies, the refugee camp—particularly the Palestinian camp—functions as the paradigmatic site of analysis, foregrounding kinship, endurance, and political waiting. In contrast, African urban anthropology has emphasized improvisation, informality, and flexible social networks in heterogeneous cities, often abstracted from the legal condition of displacement. The case of Afghans in Mashhad fits neither

framework. Most Afghans in Iran are not camp-dwellers but urban residents who have lived for decades—often generations—without secure legal recognition. Their lives unfold in mixed neighborhoods shaped by religious economies, informal labor markets, and bureaucratic precarity. This article argues that Afghan refugee life in Mashhad must be understood through a relational lens that captures the simultaneous presence of inherited kin ties and provisional urban solidarities, as well as the tension between social rootedness and juridical exclusion. Rather than treating Afghan refugees as either victims of a failed refugee regime or exemplars of heroic urban resilience, the article proposes a conceptual intervention: rethinking refugee urbanism beyond the binaries of camp/city

*Corresponding author: Elmirasadat Alihosseini. Ph.D graduate in Anthropology, Department of Anthropology, Faculty of Anthropology, University of Toronto, Toronto, Canada; Postdoctoral Researcher in Anthropology, Department of Demography, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

E-mail address: elmirasadat.alihosseini@gmail.com

E-ISSN: 2717-3208 / © National Institute for Population Research, Iran. This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Cite this article:

Alihosseini, E. (2025). Somewhere between camp and city: Rethinking scholarship on refugees within refugee studies and urban studies through the life experiences of Afghans in Mashhad. *Iranian Population Studies Journal*, 9(2), 71-87.

<https://doi.org/10.22034/jips.2025.550807.1312>

and kinship/improvisation. By foregrounding the everyday labor through which Afghans sustain social life under conditions of durable uncertainty, the article contributes to a broader rethinking of displacement, belonging, and urban sociality.

Method and Data

The article is based on long-term ethnographic engagement with Afghan communities in Mashhad between 2014 and 2021, combined with comparative conceptual analysis. Fieldwork was conducted primarily in mixed neighborhoods in the eastern peripheries of the city, areas shaped by pilgrimage economies, informal housing, and migrant labor. Rather than relying on formal interviews or representative samples, the research followed everyday interactions, household arrangements, neighborhood negotiations, and encounters with bureaucratic institutions. The methodological approach is deliberately conceptual rather than purely descriptive. Afghan refugee life is not treated as raw data to be explained by existing theories; instead, it is used as a site from which dominant theoretical assumptions are interrogated. The article places ethnographic observations in dialogue with two bodies of literature: Middle Eastern refugee studies, especially work on Palestinian camps, and African urban anthropology focused on improvisation and infrastructure. Attention is also paid to absence, interruption, and silence: missing documents, broken kin relations due to deportation, suspended legal statuses, and relationships that are strategically activated or disavowed. Everyday artifacts—rental agreements, school registrations, humanitarian letters—are analyzed not only for their content but for how they circulate socially and produce inclusion or exclusion.

Findings

The findings are organized around three interrelated themes. First, kinship among Afghan refugees appears neither as a stable moral infrastructure nor as a remnant of tradition. Instead, kin relations are selective, situational, and often ambivalent. Extended family ties may provide care, housing, or access to resources, but they can also become sites of pressure, obligation, and shame under conditions of prolonged precarity. Kinship is continuously reworked: sometimes foregrounded, sometimes strategically muted, sometimes replaced by other forms of relational support. Second, Afghan refugees cultivate cautious urban solidarities beyond kinship. Relationships with neighbors, co-workers, landlords, school intermediaries, and religious networks emerge as crucial infrastructures of survival. These ties are provisional and reversible, shaped by partial trust and limited knowledge. They resemble the improvisational networks described in African urban anthropology, yet they are

embedded in a temporality of long-term exclusion rather than short-term crisis. Third, Afghan urban life in Mashhad is structured by a condition of durable legal uncertainty. Refugees are socially present and economically indispensable, yet juridically suspended. Access to housing, work, and education is mediated through informal arrangements and personal mediation rather than rights. Belonging is practiced incrementally through everyday participation rather than secured through legal recognition.

Discussion and Conclusion

The article argues that neither the camp paradigm nor urban improvisation alone can account for the lived realities of Afghan refugees in Mashhad. The camp paradigm overemphasizes enclosure, return, and kinship stability, while Africanist urban theory often underplays legal precarity and displacement as enduring conditions. By bringing these literatures into conversation, the article proposes an alternative conceptualization of refugee urbanism centered on relational hybridity. Kinship and improvisation are not opposing logics but intertwined practices that operate across different temporalities. Afghan refugees inhabit a form of urban life characterized by durable provisionality: a condition in which social rootedness coexists with perpetual uncertainty. The article concludes that studying Afghan refugees in Mashhad calls for a rethinking of how anthropology writes about displacement. Rather than resolving tensions between stability and instability, or between belonging and exclusion, the task is to hold these tensions together analytically. Doing so reveals refugee life not as a failed form of urban integration, but as a distinctive mode of social existence shaped by the ordinary labor of sustaining relations under unequal and exclusionary conditions.

مقاله پژوهشی

جایی در میان اردوگاه و شهر: بازاندیشی در ادبیات پناهندگی و مطالعات شهری از خلال تجربه زندگی افغانستانی‌های ساکن مشهد

المیراسادات علی حسینی*

دانش‌آموخته دوره دکتری انسان‌شناسی، گروه انسان‌شناسی، دانشکده انسان‌شناسی، دانشگاه تورنتو، تورنتو، کانادا؛ پژوهشگر پسادکتری انسان‌شناسی، گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۶

پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۴

کلیدواژه‌ها:

پناهندگان افغانستانی،
اشکال زیست جمعی،
سکونت شهری،
پارادایم اردوگاه،
نامنی حقوقی،
جوامع ترکیبی.

این مقاله به بررسی شکل‌های گوناگون روابط اجتماعی و شیوه‌های «باهم‌بودن» می‌پردازد که پناهجویان افغانستانی در ایران شکل می‌دهند و تجربه آن‌ها را در نسبت با دو رویکرد مسلط تحلیل می‌کند: نخست، ادبیات مطالعات پناهندگی در خاورمیانه که اردوگاه‌ها را فضاهایی بسته می‌بیند و بر تداوم پیوندهای خویشاوندی و روستایی در محل جدید زندگی تأکید دارد. دوم، مطالعات شهری در آفریقا که بر بداهه‌پردازی خلاقانه در محیط‌های شهری ناهمگون تمرکز می‌کند؛ اما اغلب از توجه به شرایط حقوقی و سیاسی خاص بی‌جاشدگی و بی‌دولتی غافل می‌ماند. با اتکا به خوانشی تطبیقی از مردم‌نگاری‌های اردوگاه‌های فلسطینی و فضاهای پناهندگی شهری شده، این مقاله «پارادایم اردوگاه» را نقد می‌کند؛ پارادایمی که واقعیت پناهجویان خوداسکان‌یافته و مرزهای عمدتاً سیال میان اردوگاه و شهر را پنهان می‌سازد. رویکرد پیشنهادی مقاله برای مطالعه زندگی پناهندگان، موقتی‌بودن زیست شهری را در کنار رژیم‌های شهروندی و طرد بررسی می‌کند و نشان می‌دهد افغانستانی‌ها در محله‌های مختلط شهر مشهد، چگونه در شرایط حقوقی ناپایدار، هم شبکه‌های موروثی و هم روابط موقتی را پرورش می‌دهند و تجربه‌ی تعلق را به مرور تمرین می‌کنند. این مطالعه با تأکید بر شکل‌های ترکیبی اجتماع و هم‌بستگی، به بازاندیشی بی‌جاشدگی فراتر از دوگانه‌های اردوگاه/شهر و خویشاوندی/شبکه‌های شهری یاری می‌رساند.

مقدمه

(2015; De Boeck, 2014; Simone, 2004) نمی‌گنجد. ادعای اصلی

مقاله آن است که تجربه‌های روزمره‌ی افغانستانی‌ها در این شهر زیارتی، تقابل‌های مفهومی بنیادینی را به چالش می‌کشد که بخش بزرگی از ادبیات موجود بر آن‌ها استوار است؛ تقابل‌هایی میان پایداری و بی‌ثباتی، خویشاوندی و بداهه‌پردازی و ثبات فضایی و سیالیت رابطه‌ای.

این مقاله، بیش از آنکه مطالعه‌ای موردی درباره یک جمعیت خاص باشد، تلاشی است برای مداخله‌ای مفهومی در ادبیات انسان‌شناسی

این مقاله می‌کوشد به این پرسش پاسخ دهد که پناهندگان افغانستانی ساکن شهر مشهد که بسیاری از آنان دهه‌هاست بدون به رسمیت‌شناسی قانونی زندگی می‌کنند، چگونه اشکالی از زندگی اجتماعی را سامان می‌دهند که به سادگی در چارچوب‌های مسلط مطالعات پناهندگی (Hanafi, 2010; Allen, 2014; Feldman, 2014; Robinson, 2013; Perdigon, 2011; Williams,) و مطالعات شهری

*نویسنده مسئول: المیراسادات علی حسینی، دانش‌آموخته دوره دکتری انسان‌شناسی، گروه انسان‌شناسی، دانشکده انسان‌شناسی، دانشگاه تورنتو، تورنتو، کانادا؛ پژوهشگر پسادکتری انسان‌شناسی، گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

نشانی ایمیل: elmirasadat.alihosseini@gmail.com

استناد به این مقاله: علی حسینی، المیراسادات (۱۴۰۴). جایی در میان اردوگاه و شهر: بازاندیشی در ادبیات پناهندگی و مطالعات شهری از خلال تجربه زندگی افغانستانی‌های ساکن مشهد.

دوفصلنامه مطالعات جمعیتی، ۹ (۲)، ۸۷-۷۱. <https://doi.org/10.22034/jips.2026.540747.1298>

دست یابد که بتواند پیچیدگی‌های زیست پناهندگی شهری را بدون فروکاستن آن‌ها به دوگانه‌های آشنا توضیح دهد.

مبانی نظری

این مقاله در گفت‌وگو با دو حوزه‌ی اصلی پژوهش شکل گرفته و در آن‌ها مداخله می‌کند؛ دو حوزه‌ای که گرچه به‌ندرت در گفت‌وگو با یکدیگر قرار گرفته‌اند؛ اما به‌طور عمیق شیوه‌های انسان‌شناختی اندیشیدن به آوارگی و زندگی شهری را صورت‌بندی کرده‌اند: نخست، ادبیات پناهندگی در خاورمیانه، به‌ویژه مطالعات متمرکز بر تجربه فلسطینی‌ها؛ و دوم، انسان‌شناسی فقر و زندگی شهری در آفریقا که بر غیررسمی‌بودن، بداهه‌پردازی و بقا در شهرها تأکید دارد. هر یک از این دو بدنه‌ی ادبیات، روایت‌هایی نیرومند—هرچند ناکامل—از زندگی رابطه‌مند در شرایط دشوار به دست می‌دهند. با این حال، هیچ‌یک به‌تنهایی قادر نیست تجربه‌های زیسته پناهندگان افغانستانی در ایران و به‌ویژه در شهر مشهد را به‌طور کامل توضیح دهد.

در حوزه نخست، که خاستگاه آن عمدتاً در مطالعات مربوط به آوارگی فلسطینی‌هاست، مفاهیمی چون تبعید طولانی‌مدت، انتظار و اراده بازگشت، پیوندهای خویشاوندی و اردوگاه به‌مثابه فضای مقاومت سیاسی و اخلاقی در کانون توجه قرار دارند. در این ادبیات، خویشاوندی نه فقط شبکه‌ای حمایتی؛ بلکه سازوکاری برای بقا و میدان کنش اخلاقی و سیاسی تلقی می‌شود. زمان‌مندی اردوگاه نیز به وضعیتی از تعلیق بدل می‌شود که با امید و انتظار بازگشت معنا می‌یابد. با وجود این، تمرکز بر اردوگاه و افق بازگشت، اغلب زیست روزمره پناهندگان در بستر شهر و شکل‌گیری شیوه‌های نسبتاً تثبیت‌شده زندگی شهری را به حاشیه می‌راند.

در مقابل، انسان‌شناسی شهری آفریقا—با تمرکز بر شهرهایی چون لاگوس^۴ و کینشاسا^۵—به بررسی شیوه‌های زیستن در شرایط فقر، بی‌ثباتی و فقدان زیرساخت‌های رسمی می‌پردازد. در این ادبیات، روابط اجتماعی نه بر پایه‌ی خویشاوندی پایدار، بلکه از خلال بداهه‌پردازی^۶، چانه‌زنی و هم‌زیستی موقعیتی شکل می‌گیرند. عبدالمالک سیمون^۷ با طرح مفهوم «مردم به‌مثابه زیرساخت»^۸ نشان می‌دهد که زیست در شهرهای متزلزل، وابسته به توان مردم برای ساختن ترتیبات اجتماعی موقتی و انطباق‌پذیر است (Simone, 2004: 410). با این حال، در این سنت کمتر به مسائلی چون تبعید، فقدان حقوق و ابعاد اخلاقی

پناهندگی و مطالعات شهری. تجربه زیسته افغانستانی‌ها در مشهد، امکان آن را فراهم می‌کند که مقولاتی چون آوارگی، تعلق و زیست شهری—که اغلب به‌صورت پیشینی و تقلیل‌دهنده به کار گرفته شده‌اند—به‌طور انتقادی بازاندیشی شوند. از این منظر، مقاله نه در پی توصیف صرف شرایط پناهندگی؛ بلکه در پی مواجهه‌ای انتقادی با چارچوب‌هایی است که خود به مانعی برای فهم پیچیدگی‌های زندگی پناهندگان بدل شده‌اند (Ministry of Interior, Islamic Republic of Iran, 2025).

مهاجرت افغانستانی‌ها به ایران سابقه‌ای بیش از چهار دهه دارد و در دوره‌های مختلف تاریخی—از اشغال شوروی تا جنگ‌های داخلی و بازگشت طالبان—ادامه یافته‌است. براساس سرشماری ۱۳۹۵، بیش از ۹۵ درصد اتباع خارجی در ایران افغانستانی بوده‌اند و برآوردهای جدید شمار آنان را بین ۴/۵ تا ۶/۵ میلیون نفر ذکر می‌کند (Ministry of Interior, Islamic Republic of Iran, 2025). پژوهش‌های جمعیت‌شناسانه عباسی شوازی^۱ و همکارانش (2006, 2012) نشان داده‌اند که این حضور به پیدایش نسل‌های دوم و سوم انجامیده است. با وجود این، ادغام اجتماعی—فرهنگی مهاجران افغانستانی در ایران همواره با چالش روبه‌رو بوده است؛ از برزخ هویتی و طرد اجتماعی تا دسترسی محدود به آموزش و بازار کار. بررسی مقالات عادل‌خواه^۲ (2016) و الشوسکا^۳ (2015) و مقاله مشترک آنها (2007) نشان داده که فرهنگ‌پذیری مهاجران نه یک فرآیند خطی و یک‌دست، بلکه عرصه‌ای از کشمکش‌ها، سازگاری‌های تدریجی و اشکال بدیل تعلق است. از این منظر، مسئله تحقیق حاضر در بستر همین تاریخچه و در میان کشاکش‌های ادغام و فرهنگ‌پذیری معنا پیدا می‌کند.

پرسش محوری مقاله آن است که اگر رابطه‌مندی را نه صرفاً استعاره‌ای برای اتصال‌های از پیش داده‌شده؛ بلکه نظامی مادی و اخلاقی بدانیم که زندگی از خلال آن تداوم می‌یابد، چه افق تازه‌ای برای فهم پناهندگی شهری گشوده می‌شود؟ مطالعه افغانستانی‌ها در مشهد نشان می‌دهد که زندگی پناهندگی شهری را نمی‌توان تنها از خلال منطق اردوگاهی تعلیق بلندمدت یا از طریق روایت‌های بداهه‌پردازانه کوتاه‌مدت فهمید. در این شهر، پایداری و بی‌ثباتی، ریشه‌داری و سیالیت، هم‌زمان و در تنشی مداوم حضور دارند. این مقاله با جدی گرفتن همین تنش‌ها، می‌کوشد به شیوه‌ای از اندیشیدن مفهومی

¹ Abbasi-Shavazi

² Adelkhah

³ Olszewska

⁴ Lagos

⁵ Kinshasa

⁶ Improvisation

⁷ AbdouMalik Simone

⁸ People as infrastructure

(۱۹۷۹) و پیت^۴ (۲۰۰۵)، اردوگاه‌ها را تداوم زندگی روستایی به تصویر کشیدند؛ فضاهایی که در آنها شبکه‌های خویشاوندی، انجمن‌های روستایی و آیین‌های یادبود، هویت سیاسی را زنده نگه داشته و در برابر حذف مقاومت می‌کنند. طرح فضایی اردوگاه‌ها نیز اغلب ترسیم‌کننده جغرافیای فلسطین^۵ پیش از ۱۹۴۸ بود و از این طریق، دعاوی مربوط به بازگشت را تقویت می‌کرد و خویشاوندی را به عنوان سنگ بنای پایداری و تعلق تثبیت می‌نمود.

این ادبیات، گرچه در تقابل با تصویر انسانیت‌زدایانه از پناهندگان به مثابه افرادی بدون فرهنگ یا غیرسیاسی نقشی حیاتی داشت؛ اما مدلی را عرضه کرد که در آن، خویشاوندی چیزی خوب و از پیش موجود پنداشته می‌شد که همواره در حال بازتولید بوده که از نظر اخلاقی تاب‌آور، و از حیث سیاسی قدرتمند است. آثار متأخرتر از فلدمن^۶ (۲۰۱۴)، نودسن و حنفی^۷ (۲۰۱۱، ۲۰۱۶) و آلن^۸ (۲۰۱۴) این نگاه را پیچیده‌تر ساخته‌اند. فلدمن تأکید می‌کند که چگونه حکمرانی بشردوستانه و پیچیدگی‌های بوروکراتیک، بواسطه خویشاوندی پیوندهای خانوادگی را به منابعی اخلاقی و نیز دسته‌بندی‌های اداری بدل می‌کنند. حنفی نشان می‌دهد که چگونه حکمرانی فضایی و منطقه‌بندی در اردوگاه‌های بلندمدت، خویشاوندی را دوباره قلمروزایی می‌کنند و در درون حصارهای ثابت سیاسی و فضایی، جای می‌دهند. آلن، از این هم پیشتر می‌رود و پرده از این امر برمی‌دارد که چگونه خویشاوندی در تبعید طولانی‌مدت، به امری پُرنش بدل می‌شود. برای نمونه، زنان در اردوگاه شتیلا به ایجاد شبکه‌های حمایتی بدیلی روی می‌آورند، که ناشی از ترجیحات جهان‌وطنی نیست؛ بلکه از آن رو است که خود پیوندهای خویشاوندی به منبع استیصال، اجبار و شرم تبدیل شده‌اند.

درحالی که افغانستانی‌ها یکی از بزرگ‌ترین جمعیت‌های پناهنده طولانی‌مدت در سطح جهان را تشکیل می‌دهند، شمایل پارادایمی پناهنده خاورمیانه‌ای^۹ کماکان همان ساکن اردوگاه فلسطینی است. به همین دلیل، اصطلاحات غالب این حوزه همچنان پابرجا مانده‌اند: اصطلاحاتی همچون اردوگاه به‌سان فضای نمونه‌وار زندگی پناهندگی، خویشاوندی به عنوان زیرساخت اخلاقی سامان‌دهنده‌ی آنو انتظار برای بازگشت به مثابه زمانمندی ساختاربخش این زندگی. این مفروضات همچنین انواع سوژگی میان پناهندگان در کشورهای مختلف منطقه را محدود می‌کنند، اگرچه همان‌طور که فلدمن (۲۰۱۴) نیز اشاره

رابطه‌مندی^{۱۰} پرداخته می‌شود؛ اموری که برای فهم زندگی پناهندگان نقشی تعیین‌کننده‌ای دارند.

زندگی افغانستانی‌ها در شهر مشهد، این دو منطق و زمان‌مندی را در هم تلاقی می‌دهد و در عین حال، محدودیت‌های هر دو بدنه‌ی ادبیات را آشکار می‌کند. زیست افغانستانی‌ها در مشهد نه کاملاً اردوگاهی است و نه صرفاً بر بداهه‌پردازی شهری استوار؛ بلکه هم موروثی است و هم مختلط^{۱۱} و بازترکیب‌شده، هم صلب و هم گذرا. در زندگی روزمره آنان، اشکال متنوعی از رابطه‌مندی در گستره‌ای از زمان و مکان فعال‌اند: از عموزاده‌ها در هرات و اصفهان گرفته تا صاحب‌خانه‌ها و همسایه‌ها در مشهد. از شبکه‌های خیریه مستقر در پیرامون حرم تا شبکه‌های دوستی محلی که برای ثبت‌نام کودکان بی‌مدرک در مدارس چانه‌زنی می‌کنند.

تمرکز بر این پیوندها صرفاً به توصیف دقیق‌تر زندگی افغانستانی‌ها محدود نمی‌شود؛ بلکه امکان بازاندیشی انتقادی در خود چارچوب‌ها و مفروضات این دو حوزه‌ی نظری را فراهم می‌آورد. مطالعه‌ی موردی مشهد نشان می‌دهد که ادبیات اردوگاهی، با پیش‌فرض موقتی‌بودن ممتد و تأکید بر میل به بازگشت، اغلب از دیدن شکل‌های پایدار اما ناامن زندگی شهری باز می‌ماند. در مقابل، انسان‌شناسی فقر شهری، با تمرکز بر بقا و استراتژی‌های موقعیتی، ابعاد حقوقی، اخلاقی و تاریخی تبعید را کم‌رنگ می‌کند.

براین اساس، چارچوب مفهومی این مقاله نه تلفیقی ساده از دو سنت نظری و نه تلاشی صرف برای دسته‌بندی مفاهیم موجود است. این چارچوب، دعوتی است به برساختن زبانی نظری تازه که از تقاطع میدان و متن برمی‌خیزد و امکان اندیشیدن مفهومی به شکل‌های زندگی در وضعیت پناهندگی شهری را — آنگونه که در تجربه افغانستانی‌ها در مشهد متبلور می‌شود — فراهم می‌کند.

مطالعات پناهندگان خاورمیانه: اردوگاه به مثابه‌ی پارادایم، خویشاوندی به مثابه‌ی اخلاق

مطالعات انسان‌شناختی در باب پناهندگان خاورمیانه به طور گسترده بر تجربه فلسطینی‌ها متمرکز شده و پارادایمی غنی اما درعین حال محدودکننده را پدید آورده است که در آن، اردوگاه پناهندگان به مکان اصلی نظریه‌پردازی درباره آوارگی بدل می‌شود. در این مجموعه از مطالعات، اردوگاه‌ها تنها فضاهای محصور اداری نیستند؛ بلکه اشکالی اخلاقی و سیاسی به‌شمار می‌روند. محققان اولیه، همچون سعیق^{۱۲}

¹ Relationality

² Hybrid

³ Rosemary Sayigh

⁴ Peteet

⁵ Feldman

⁶ Hanafi & Knudsen

⁷ Allen

به سوی یک چارچوب همگرا: خویشاوندی به مثابه‌ی زیرساخت

تجربه افغانستانی‌ها در شهر مشهد، ما را به بازاندیشی درباره دوگانگی‌ها میان آوارگی طولانی‌مدت و شهرنشینی بداهه‌پردازانه، و میان خویشاوندی موروثی و شبکه‌های نوظهور فرامی‌خواند. آنچه شاهد آن هستیم، میدانی از کثرتِ رابطه‌ای است؛ جایی که روابط دیرپا با بداهه‌پردازی‌های تاکتیکی هم‌بودی و هم‌زیستی دارند و اردوگاه و شهر، هیچ‌کدام چارچوب تحلیلی پایداری را فراهم نمی‌آورند.

به جای آنکه خویشاوندی را بازمانده و بقایای سنت بدانیم، می‌توان آن را به عنوان یک زیرساخت فهمید: از حیث تاریخی، خویشاوندی نظامی اقتضایی برای ارتباط و جریان است - که هم توانمندساز و هم شکننده است - که فروپاشی‌های آن به همان اندازه‌ی تداوم‌هایش، سازنده و بناکننده است. هم‌زمان، بداهه‌پردازی‌های زندگی شهری نیز که بر اثر موج‌های مهاجرت، عدم شفافیت قانونی و جغرافیای فرقه‌ای شکل گرفته‌اند، باید در بستر تاریخی خودش فهمیده شوند.

چنین همگرایی مفهومی‌ای، به ما امکان می‌دهد تا به فهمی باریک‌بینانه از شهرنشینی پناهندگان دست یابیم؛ فهمی که تاب‌آوری را رُمانتیزه نمی‌کند؛ بلکه بر «کار» اخلاقی و مادی‌ای توجه می‌کند که مردم برای زنده ماندن و معنی بخشیدن به زندگیشان به آن دست می‌زنند. در مورد افغانستانی‌های ساکن در شهر مشهد، اشکال رابطه‌ای در عین شکنندگی پایداری، و نیز در عین آنکه اخلاقیاتی‌اند، تاکتیکی هم هستند. این اشکال، هم زیرساخت‌های بقا هستند و هم عرصه‌هایی برای تنازع و کشمکش به شمار می‌روند. این همان پیچیدگی‌ای است که ادامه این مقاله در پی روشن ساختن آن است.

روش پژوهش و داده‌ها

بنیان این مقاله بر آمیزه‌ای از کار میدانی مردم‌نگارانه و تأملی مفهومی استوار است. این پژوهش از یک سو بر آشنایی طولانی‌مدت و میدانی با جوامع پناهنده افغانستانی در شهر زیارتی مشهد تکیه دارد و از سوی دیگر، واقعیت‌های زیسته آنان را در گفتگویی مقایسه‌ای با ادبیات غالب در حوزه‌ی آوارگی و زندگی شهری قرار می‌دهد. هدف روش‌شناختی این پژوهش، تنها مستندسازی تجربه افغانستانی‌ها نیست، بلکه توسعه چارچوبی مفهومی است که بتواند خاص‌بودگی جهان اجتماعی آنان را به تصویر بکشد؛ جهانی که با وابستگی مذهبی، بی‌ثباتی قانونی، بداهه‌پردازی زیرساختی و خویشاوندی از هم گسسته، نشانه‌دار شده است.

می‌کند، اکثریت پناهندگان ثبت‌شده فلسطینی نیز خارج از اردوگاه‌ها و اغلب در شهرها و محله‌های مختلط زندگی می‌کنند.

نمونه پناهندگان افغان در ایران، که اکثریت غالب آنها خارج از اردوگاه‌ها ساکن‌اند، محدودیت‌های این مدل را به وضوح نشان می‌دهد. در حومه‌ی شهرهایی چون مشهد که بخش بزرگی از این پناهندگان ساکن آن هستند، خویشاوندی امری غایب نیست؛ اما تحت فشارهای شدید قرار گرفته و به شکلی راهبردی دوباره پیکربندی می‌شود. پیوندهای خانوادگی ممکن است به واسطه اخراج از هم بپاشند، به دلایل قانونی و به طور تاکتیکی انکار شوند، یا در گستره زمان و مکان به اشکالی نامنظم برجسته یا حذف شوند. در اینجا، زمانمندی تبعید به مسئله بازگشت گره نخورده است؛ هیچ وطن واحد و امیدبخشی در کار نیست که چشم‌انتظار بازگشت کسی باشد. در عوض، انتظار به وضعیتی پراکنده و مقتضی بدل می‌شود که بیش از آنکه با امیدواری یا توقعی سیاسی تعریف شود، با بن‌بست‌های بوروکراتیک شناخته می‌شود.

انسان‌شناسی شهری آفریقایی: بداهه‌پردازی، زیرساخت و پدیدار شدن

به موازات مطالعات پناهندگان خاورمیانه، انسان‌شناسی شهری آفریقایی مجموعه‌ای از ابزارهای مفهومی متفاوت را در اختیار ما می‌گذارد. در شهرهایی نظیر لاگوس، کینشاسا و ژوهانسبورگ، انسان‌شناسانی چون سیمون و امبمبه^۱، ادبیاتی غنی درباره زندگی شهری در شرایط غیررسمی بودن، فروپاشی زیرساخت‌ها و بداهه‌پردازی رابطه‌ای پدید آورده‌اند. در این دیدگاه، کانون توجه از مسائلی مانند پیوندهای موروثی به ائتلاف‌های گذرا، و از اشکال پایداری مربوط به تعلق به استراتژی‌های منعطف مرتبط با بقا منتقل می‌شود.

مفهوم «مردم به مثابه‌ی زیرساخت» از سیمون (۲۰۰۴)، در این زمینه نقشی کلیدی دارد. این مفهوم شرح می‌دهد که چگونه خود روابط اجتماعی به مجرای برای کارکرد شهری تبدیل می‌شوند: دوستان، همسایگان و غریبه‌ها جای نهادهای رسمی را پر کرده و به شهر امکان می‌دهد تا از طریق بداهه‌پردازی انسانی «به کار خود ادامه دهد». آثار امبمبه (۲۰۰۱؛ ۲۰۰۴)، به‌ویژه در باب شهرنشینی پس‌استعماری، به درهم‌تنیدگی خشونت، فانتزی و بداهه‌پردازی اجتماعی در شکل‌دهی به شهرهای آفریقایی می‌پردازد. این گزارش‌ها، خویشاوندی را به عنوان یک چارچوب تحلیلی غالب به حاشیه رانده است و در عوض، بر انعطاف‌پذیری رابطه‌ای زندگی شهری تأکید می‌کنند؛ پیوندهای زودگذر، تاکتیکی و گاه شکننده‌ای که مردم را در بسترهای بی‌ثباتی اقتصادی و عدم قطعیت سیاسی استوار نگه می‌دارد.

¹ Achille Mbembe

² Ethical

از حیث مفهومی، ساختار این پژوهش بر خوانشی مقایسه‌ای از ادبیات انسان‌شناختی استوار است. همان‌طور که در بخش قبلی مقاله ذکر شد، من با آثار فلدمن، پتیت، حنفی، آلن، سیمون، دوبوک و ویلیامز وارد گفتگو می‌شوم تا دو گرایش اصلی را بیان کنم: (۱) مدل‌های خویشاوندمحور و اردوگاه‌محور از پناهندگی خاورمیانه‌ای، و (۲) گزارش‌های بداهه‌پردازانه و زیرساخت‌محور از شهرنشینی آفریقایی. مورد افغانستانی‌ها هر دو گرایش فوق را به چالش می‌کشد. بنابراین، روش‌شناسی این پژوهش، نه کاربرد نظریه در میدان؛ بلکه فرآیندی دوسویه است که در آن، نظریه از دل میدان کشف می‌شود و میدان در پرتو نظریه معنا می‌یابد.

این پژوهش همچنین به آنچه غایب است، توجه ویژه‌ای دارد: به آنچه ناگفته، ناپایدار یا انکار شده است. بسیاری از افغانستانی‌ها در شهر مشهد در میانه حذفی بوروکراتیک زندگی می‌کنند - بی‌مدرک، ناشمرده و بی‌نام هستند. جهان‌های رابطه‌ای آنها نه فقط با شمولیت، بلکه با گسست نیز تعریف می‌شود: خواهر و برادرها یا حتی والدینی که اخراج شده‌اند، ازدواج‌هایی که از هم پاشیده شده‌اند، و پیوندهای خویشاوندی که برای دریافت کمک‌های بشردوستانه به طور تاکتیکی به حالت تعلیق درآمده‌اند. روش‌شناسی پژوهش ناگزیر بود این گسستگی و تکه‌پاره‌ای بودن را - نه تنها با ثبت داستان‌ها؛ بلکه با توجه به سکوت‌ها، امتناع‌ها و دوپهلویی‌هایی که مشخصه زندگی پناهندگی است - به حساب آورد.

در نهایت، این روش‌شناسی، ماهیتی تشخیصی دارد. هدف آن نه تنها توصیف زندگی افغانستانی‌ها در مشهد؛ بلکه شناسایی آن چیزی است که فهم آن از دستگاه مفهومی ما می‌گریزد. کمبود ادبیات در مورد شهرنشینی طولانی‌مدت پناهندگان - خارج از اردوگاه و فراتر از بداهه‌پردازی - به نقطه‌ای کور در انسان‌شناسی اشاره دارد. این مقاله قصد دارد این خلا را برجسته و نشان دهد. از این‌رو، مورد افغانستانی‌ها در شهر مشهد فقط یک نمونه موردی نیست، بلکه نوعی گشایش است. این مورد، ما را به بازنگری و جهت‌دهی مجدد در مطالعات پناهندگی و انسان‌شناسی شهری فرامی‌خواند. به سوی زندگی‌هایی که نه محصورند و نه آزادانه در حرکت هستند، نه کاملاً به رسمیت شناخته‌شده هستند و نه کاملاً رها شده‌اند؛ و به سوی واژگانی فرامی‌خواند که بتواند از کار اخلاقی، تأثیری^۲ یا عاطفی و زیرساختی‌ای سخن بگوید که زیستن در چنین شرایطی می‌طلبد.

کار میدانی در بازه‌ای هفت ساله (بین سالهای ۲۰۲۱-۲۰۱۴) به انجام رسید که دو سال از آن به حضور مستمر در محله‌های کلیدی مختلط حومه شرقی شهر مشهد اختصاص یافت. این محله‌ها که زندگی روزمره‌شان با اقتصادهای مستقیم و غیرمستقیم متأثر از زیارت، نیروی کار ارزان و جریان‌های فراملی گره خورده‌است، به کانون‌های اصلی تعامل بدل شدند. این تحقیق، به جای تمرکز بر مصاحبه‌های رسمی با نمونه‌های آماری، به دنبال رد و نشان‌هایی از روابط بوده‌است: کنش‌های خُرد مربوط به یاری‌رسانی و طرد، ترتیبات زندگی خانوار، چانه‌زنی‌های غیررسمی بر سر مسکن، و مواجهه با دستگاه بوروکراسی. روش پژوهش، مبتنی بر مشارکت بود، که شامل همراه شدن با خانواده‌ها در مسیرشان به مدارس، درمانگاه‌ها، ادارات مهاجرت و زیارتگاه‌ها بود که از این طریق، ردیابی ضرباهنگ و اختلالات زندگی روزمره پی‌گرفته‌شد.

اما این روش‌شناسی، تجربی نیست، بلکه مفهومی است. مورد افغانستانی‌ها در اینجا نه به عنوان داده‌ای خام؛ بلکه به مثابه چالشی برای پیش‌فرض‌های رشته‌ای عرضه می‌شود. ادبیات مربوط به پناهندگان خاورمیانه - به ویژه اردوگاه‌های فلسطینی - بر خویشاوندی، بازگشت، انتظار و نمادگرایی سیاسی تأکید دارد. ادبیات شهری آفریقایی بر بداهه‌پردازی، جریان و روابط زیرساختی متمرکز است. این پژوهش هیچ‌کدام از این دو را نفی نمی‌کند، بلکه می‌کوشد میان آنها مواجهه‌ای ایجاد کند. پرسش راهنمای ما این است: برای فهم زندگی پناهندگان در شهرهایی که آوارگی در آنها طولانی است؛ اما به رسمیت شناختنی وجود ندارد - جایی که اردوگاه دیگر افق پیش رو نیست و بداهه‌پردازی نیز صرفاً امری تاکتیکی به شمار نمی‌رود - به چه ابزارهای مفهومی‌ای نیازمندیم؟

این روش‌شناسی، با الهام از انسان‌شناسی فمینیستی و استعمارزدایی، امر عادی^۱ را نه به مثابه امری حکایت‌گونه؛ بلکه به لحاظ معرفت‌شناختی همچون امری فربه و متراکم تلقی می‌کند. تجربیات روزمره - همچون اسناد گمشده، لطف و بخشش‌های رد و بدل شده، نام‌های انکار شده - پرده از عرصه‌ی اخلاقی و اداری زندگی پناهندگی برمی‌دارند. اسنادی چون قراردادهای اجاره غیررسمی، احکام اخراج و شناسنامه‌ها نه فقط به منظور محتوایشان، بلکه برای تأثیرات اجتماعی‌شان مورد تحلیل قرار گرفتند: این‌که چه کسانی را حذف می‌کنند، چه کسانی را پیوند می‌زنند و شمولیت می‌بخشند، چگونه در بستر جامعه به جریان می‌افتند و چه زمانی صاحبان و گیرندگان خود را متأثر می‌سازند.

¹ The Ordinary² Affective

یافته‌ها

بازاندیشی مفهومی در تجربه زیست پناهندگی شهری

بخش اول: زندگی مبهم خویشاوندی؛ در میانه تعهد و گریز

در گفتمان غالب مطالعات پناهندگی خاورمیانه، اردوگاه از دیرباز به مثابه فضایی پارادایمی نگریسته شده است که در آن، آوارگی مرئی شده و خوانش پذیر می گردد. در میان این گونه پژوهش‌ها، چنان که در آثار پژوهشگرانی چون فلدمن، پتیت و سعید نیز می بینیم، خویشاوندی همچون آخرین نهاد انسجام و تاب‌آوری^۱ جلوه گر می شود. این پژوهشگران استدلال می کنند که در درون اردوگاه است که شبکه‌های خانوادگی تاروپود اخلاقی، تأثری یا عاطفی و لجستیکی زندگی را در میانه بحران حفظ می کنند. با این حال، مداخلات نظری اخیر - به ویژه در آثار پردیگون^۲، آلن و ضیا^۳ - این تصویر به چالش کشیده شده و نشان می دهند که خویشاوندی، به جای آنکه زیرساختی پایدار فراهم آورد، ممکن است در شرایط طولانی مدت بی‌تابیتی^۴ یا بی‌دولتی و بی‌ثباتی، به عرصه‌ای برای استیصال، فشار و تکه پارگی و گسست تبدیل شود.

پردیگون (۲۰۱۱) در مقاله خود با عنوان «تنها نهاد هنوز بازمانده و پایا»^۵، این انگاره غالب که خانواده فلسطینی، نظم اخلاقی تزلزل‌ناپذیری را در اردوگاه پناهندگان سامان می دهد، به نقد می کشد. او با تکیه بر کار میدانی مردم‌نگارانه در اردوگاه طایر^۶ در لبنان، استدلال می کند که پژوهشگران پیشین، خویشاوندی را به عنوان فضایی برای تداوم فرهنگی و مقاومت - یعنی ناحیه‌ای برای حراست از شیوه‌های اصیل زندگی در تبعید - بیش از حد ایده‌آل‌سازی کرده‌اند. اما برای مخاطبان پردیگون، خویشاوندی نهادی استثنایی است، نه از آن رو که دست‌نخورده باقی مانده؛ بلکه به این دلیل که مشحون و آکنده از وضعیت بی‌تابیتی شده است. این وضعیت استثنایی، بیش از هرچیز، به «احساس عزیمت از سایر ساکنان جهان مربوط می شود که از شهروندی به رسمیت شناخته شده برخوردارند و بقا و خودشکوفایی‌شان، به همین‌سان به نظر نمی‌رسد که مانند پناهندگان کاملاً منوط به شاخه‌های شجره‌نامه‌ی خانوادگی باشند» (ص ۱۶۶). در واقع، اقتضائات زندگی طولانی مدت در اردوگاه به جای آنکه صرفاً خانواده را تقویت و تأیید کند، بار سنگینی بر دوش آن گذارده و به تدریج مخدوش می سازد.

پردیگون به جای آنکه روابط خویشاوندی را امری بدیهی فرض کند، حکایت‌هایی را توصیف می کند که نشان می دهند چگونه شرایط طاقت‌فرسای بی‌تابیتی و تعویق بی‌پایان حاکمیت فلسطین، بر صمیمی‌ترین روابط میان افراد اثر گذاشته و آنها را شکننده و آسیب‌پذیر کرده است. مردم‌نگاری او با گواهی دادن به زوایای پنهان زندگی و روابط در اردوگاه طایر، نشان می دهد که هرچند پیوندهای خویشاوندی از طریق اشکال گوناگون ترتیبات، بقای روزمره را ممکن می‌سازند؛ اما همین ترتیبات «به طیف گسترده‌ای از تجربه‌ها، پیکربندی‌ها و گریزهای خانوادگی منجر می شوند» که می‌توانند اعضای خانواده را نسبت به یکدیگر آسیب‌پذیر کنند.

مردم‌نگاری آلن (۲۰۱۴) از اردوگاه شتیلا در بیروت، این تصویر را از این هم پیچیده‌تر می کند. درحالی که پژوهش‌های اولیه اردوگاه بر تداوم پیوند با روستاهای اجدادی و انسجام اخلاقی گروه‌های خویشاوندی تأکید داشتند، آلن توجه ما را به دگرگونی و اقتضائات روزمره جلب می کند. او اشاره می کند که با ورود شمار زیادی از کارگران خدماتی مهاجر از جنوب آسیا و کشورهایی چون مصر، سوریه و ترکیه، اکنون غیرفلسطینی‌ها اکثریت جمعیت اردوگاه را تشکیل می‌دهند و حتی آن دسته از فلسطینی‌هایی که در اردوگاه مانده‌اند، دیگر ساکنان قدیمی تر آن را نمی‌شناسند. او صراحتاً استدلال می کند که اردوگاه شتیلا دیگر یک «اجتماع بسته با جمعیت نسبتاً همگن» نیست؛ بلکه «امتدادی از محله‌های فقیرنشین شهری در حومه‌ی جنوبی» بیروت است (ص ۲۱). در این پیکربندی جدید، خانواده‌های ریشه‌دار فلسطینی دیگر ستون فقرات اجتماعی اردوگاه را تشکیل نمی‌دهند. فضاها عمومی مانند دیوان‌ها، که زمانی محل تجمع مردان پیر بود، از میان رفته‌اند. ساختمان‌های اردوگاه که ابتدا یک یا دو طبقه بودند، حالا برای اسکان جمعیت رو به رشد تا شش یا هفت طبقه بالا رفته‌اند و شرایطی را پدید آورده‌اند که در آن «نه فضای عمومی وجود دارد و نه حریم خصوصی» (ص ۲۲).

این دگردیسی فضایی، پیامدهای ژرفی برای خویشاوندی دارد. آلن استدلال می کند پیوندهایی که زمانی در ارتباطات نقشه‌نگاری و تبارشناختی با فلسطین پیش از ۱۹۴۸ ریشه داشتند، عمدتاً جای خود را به اشکال موقتی‌تری از اجتماعی‌بودن داده‌اند. درحالی که آثاری چون نوشته‌های سعیق^۷ (۱۹۷۹) و خلیلی (۲۰۰۷) بر ارتباط پایدار هویت‌های مبتنی بر روستا اصرار می‌ورزیدند، آلن نشان می‌دهد که

¹ Resilience² Sylvain Perdigon³ Ather Zia⁴ Statelessness⁵ The One Still Surviving and Viable Institution⁶ Tyre⁷ Sayigh

بازیگران اصلی این شبکه‌های دوستانه و همسایگی، عمدتاً زنان هستند. این امر فقط به این دلیل نیست که به نظر می‌رسد بار تعهدات خویشاوندی بیشتر بر دوش زنان است یا ساختارهای پدرسالار، آنها را بیشتر در معرض رهاشدگی از سوی خویشاوندان قرار می‌دهد؛ بلکه از آن روست که آنها حامل دانش خصوصی درباره سایر خانوارها نیز هستند؛ دانشی که در طول زمان و به واسطه قربابت و همجواری نزدیک انباشته شده است. به گفته او، این دانش به زنان کمک می‌کند تا شبکه‌هایی که می‌خواهند در آنها سرمایه‌گذاری کنند را بر اساس «ارزیابی دقیق» هزینه‌ها و مزایای اشکال مختلف تبادل مادی و غیرمادی، انتخاب کنند.

با این حال، به نظر می‌رسد شیوه‌ای که آلن این اشکال از اجتماعی‌بودن زنانه را به صورت نظریه درمی‌آورد، تکرر ابعاد و اهداف موجود در این روابط را نادیده گرفته و آنها را به ابزاری صرف برای بقا تقلیل می‌دهد. می‌توان میان صورت‌بندی آلن از سوژه به مثابه موجودی حسابگر (انسان اقتصادی)^۲، که در دل روابط اجتماعی کنش می‌کند تا بقای اقتصادی خود را حفظ کند، و دیدگاه نظریه‌پردازانی چون **المحمد (۲۰۱۰)** که اشکال مشابهی از رابطه‌مندی را از منظر «اخلاقیات زندگی و هم‌وند بودن»^۳ می‌نگرند، تضادی آشکار دید.

آلن میان روابط خویشاوندی و روابط همسایگی، دوگانه‌ای ترسیم می‌کند، به طوری که این انواع دیگر شبکه‌ها را، برخلاف شبکه‌های خویشاوندی که به آسانی در دسترس‌اند، را می‌توان «امری انتخاب‌شده به جای امری موجود» دید (ص ۶۴). با این حال، تلقی روابط خویشاوندی به مثابه «امری موجود» (در تقابل با روابط دوستانه‌ای که «انتخاب‌شده» هستند) حتی با یافته‌های مردم‌نگارانه خود آلن نیز در تضاد است؛ مردم‌نگاری‌ای که به خوبی شکنندگی پیوندهای خویشاوندی و تلاش عظیمی را که مردم برای ایجاد و حفظ این شبکه‌ها به کار می‌گیرند، به تصویر می‌کشد.

هرچند مردم‌نگاری آلن جایگزینی مکانیسم‌های سنتی حمایت با شبکه‌های موقتی‌تر و استراتژیک‌تر هم‌نشینی و معاشرت، یا آنچه او آن را «چیزی در حال تکوین»^۴ می‌نامد، را نشان می‌دهد، اما او استدلال می‌کند که حتی «درون این وضعیت در حال تکوین، ساختارهای قدیمی‌تر رابطه‌مندی و همبستگی همچون ردِ تصویری^۵ باقی می‌مانند و به روابط اجتماعی و زندگی اخلاقی جهت می‌دهند» (ص ۶۱). او ادعا می‌کند که حتی در مورد افرادی که آگاهانه برای گریز از «درگیری‌های نفس‌گیر خویشاوندی» به روابط دوستانه و همسایگی

خانواده‌گرایی اخلاقی^۱ یعنی این ایده که خویشاوندی بنیان اخلاقی زندگی جمعی را فراهم می‌کند، دچار فرسایش شده‌است. مخاطبان آلن، به‌ویژه زنان، این فرسایش را در تجربیات روزمره‌شان بازگو می‌کنند: تعهدات و الزام‌های خویشاوندی اغلب منبع فشار، ناامیدی و رهاشدگی هستند.

او نیز همچون پردیگون، توصیف می‌کند که چگونه شرایط حاد بی‌ثباتی قانونی و اقتصادی، روابط درون شبکه‌های خویشاوندی را با حسی از تنش مداوم درآمیخته است؛ تنشی که در آن، تعهد و الزام به برآوردن هنجارهای خانوادگی مبتنی بر تبادل متقابل، به سادگی ممکن نبود و از این رو، به جای بهبود وضعیت، می‌توانست فشار مضاعفی بر زندگی از پیش بی‌ثبات پناهندگان وارد کند. باین حال، آن‌طور که آلن توصیف می‌کند، در شتیلا «شاخه‌های شجره‌نامه خانوادگی»، برخلاف اردوگاه طایر که پردیگون آن را تحلیل می‌کند، تنها شکل رابطه‌ای نیستند که بقای روزمره می‌تواند بر آنها استوار باشد. آلن استدلال می‌کند از آنجا که پیوندهای خویشاوندی همواره با اشکال گوناگونی از ضدیت و تخالف همراه بوده‌اند و در شرایط فقر شدید، مردم اغلب تجربیات دردناکی از امکان‌ناپذیری اتکا به این روابط را از سر می‌گذرانند، به تدریج به ایجاد شبکه‌های وابستگی گسترده‌تری روی آورده‌اند که برایشان حمایت مادی و تأثیری یا عاطفی فراهم می‌آورد. در کار او، پیوندهای خانوادگی دیگر تنها شبکه حمایتی موجود به شمار نمی‌روند. در واقع، او استدلال می‌کند که این دگردیسی - یعنی گذار از اتکای صرف به خویشاوندی به سوی انواع دیگر شبکه‌های همسایگی و دوستی - پیامدهای گسترده‌ای برای انگاره‌های هویت، تعلق و استراتژی‌های سازگاری در شتیلا دارد.

به گفته‌ی آلن، درگیری ذهنی با مسائل بقای روزمره باعث شده است که مردم از پیوندهای خویشاوندی و روستایی، که متضمن «تعهدات بلندمدت مبتنی بر تقابل بی‌پایانی بوده است که کمتر کسی از عهده‌ی آن برمی‌آید»، به سوی روابط غیررسمی، انعطاف‌پذیر و مبتنی بر مذاکره با دوستان و همسایگان روی آورند؛ روابطی که «برای رفع نیازهای کوتاه‌مدت» شکل گرفته بودند (ص ۶۴). آلن می‌افزاید که ایجاد و انحلال این روابط ذاتاً موقتی، بسیار آسان‌تر بود. این روابط، به طرز معناداری با نیازهای افرادی تناسب داشت که از تحمل تعهدات خویشاوندی به ستوه آمده بودند و در پی کمک و اشکالی از همبستگی از طریق «اخلاقیاتی بودند که از حیث اجتماعی با واسطه بودند و ریشه در تجربه‌ی ضرورت‌های روزمره داشتند» (ص ۷۸). در کار آلن،

¹ Moral Familism² Homo Economicus³ Being-with⁴ Something Inchoate⁵ Afterimage

خاک می‌سپارند، به نیازهایش رسیدگی می‌کنند و یادش را زنده نگه می‌دارند، چرا نباید آنها را خویشاوندان او دانست؟

رابینسون^۲ (۲۰۱۳) در مورد پناهندگان کشمیری، این چالش را یک گام فراتر می‌برد. کار مردم‌نگارانه او در سکونت‌گاه‌های غیررسمی حومه دهلی جایی که این آوارگان طی سال‌ها در آن پناه گرفته‌اند، نشان می‌دهد که پس از آوارگی، شبکه‌های زنانه چگونه به بسترهای اصلی خویشاوندسازی تبدیل شده‌اند. در غیاب خانواده‌های گسترده پدرسالار و نظارت خانواده همسر، زنان پیوندهای پایداری را با دیگر زنان آواره برقرار کردند؛ پیوندهایی که از طریق کنش‌های روزمره مراقبت، کار آیینی و تبادل متقابل استراتژیک، پرورش می‌یافتند. این ساحلی‌ها^۴ (دوستان مونث) صرفاً از خویشاوندی تقلید نمی‌کردند؛ آنها عملاً و در طول زمان به خویشاوند یکدیگر تبدیل می‌شدند.

زنان از این شبکه‌ها برای اموری چون ترتیب دادن ازدواج، تأمین مسکن و کسب جایگاه و مرتبه اجتماعی بهره می‌بردند. رابینسون نشان می‌دهد که گرچه خویشاوندی کشمیری به طور رسمی از طریق تبار پدری تعریف می‌شد؛ اما نمودارهای تبارشناسی واقعی در این محله‌ها و سکونت‌گاه‌ها، بازتاب‌دهنده اشکال جدیدی از ائتلاف و اقامت بود که اغلب مادر-مکان^۵ و متمرکز بر گروه‌های دوستی زنانه بود. این‌ها صرفاً شبکه‌هایی برای آسایش و سهولت نبودند، بلکه بیانگر چرخشی در دستور زبان اخلاقی خویشاوندی بودند؛ چرخشی از تبار به تبادل، و از وراثت به صمیمیت.

رابینسون استدلال می‌کند که مهاجران^۶ کشمیری این پیوندهای جدید را در واکنش به وضعیت آوارگی، نهادینه کردند. کنش‌های خویشاوندی آنها نه برآمده از ساختارهای ایده‌آل روستایی، بلکه شکل گرفته از ضرورت‌های زیسته در تبعید بود. در این فضا، دوست^۷ (مرد) یا ساحلی^۸ (زن) اغلب مهم‌تر از بایا^۹ (برادر) یا باهن^{۱۰} (خواهر) می‌شد. این روابط هم‌سالان که در کوره‌ی آوارگی آبدیده شده بود، بنیادین‌تر از روابط موروثی شد. زندگی پناهندگی از این منظر، نه وضعیتی از گسست، بلکه آزمایشگاهی برای خلق رابطه بود.

روی آورده‌اند، درست در همان لحظه‌ای که این روابط جایگزین پیوندهای خویشاوندی در زندگی‌شان می‌شد، از اصطلاحات خویشاوندی مانند *آختی* (خواهرم)^۱ برای خطاب قرار دادن دوستان مونث استفاده می‌کردند و این اصطلاحات نشان می‌دهند که این روابط خود «براساس الگوی پیوندهای خانوادگی ایجاد شده بودند» (ص ۶۳). این اصطلاحات، حس صمیمیت و وفاداری ایجاد می‌کردند و به «دوستی‌هایی که در واقعیت بسیار موقتی‌تر بودند» وزن می‌بخشیدند (ص ۶۳). اما آیا نمی‌توان روابط خویشاوندی را (به معنای تبارشناختی کلمه که آلن به کار می‌برد) به گونه‌ای دیگر تصور کرد که لزوماً پایدار و از پیش موجود نباشند، بلکه خصلتی موقتی‌تر یا زودگذرتر داشته باشند؟ یا برعکس، دوستی‌ها یا روابط همسایگی را تصور کرد که پایدارتر از آن هستند که بتوان آنها را موقتی نامید؟ اگر خویشاوندی را امری صرفاً بیولوژیک ندانیم، بلکه پدیده‌ای برساخته از کنش‌های گوناگون مراقبت روزمره و هم‌سفرگی^۲ (**کارستن، ۱۹۹۵**) بدانیم، آیا نمی‌توان برخی از این روابط ظاهراً همسایگی را در چارچوب روابط خویشاوندی (و نه صرفاً الگوبرداری شده از آن) فهمید؟

این تنش در حکایت آلن از فاطمه، زن میانسال فلسطینی که هیچ خانواده درجه یکی ندارد، به اوج خود می‌رسد. هرچند فاطمه ادعا می‌کند تنهاست، آلن بعداً درمی‌یابد که برخی از هموزاده‌هایش در همان نزدیکی زندگی می‌کنند. اما فاطمه آگاهانه از آنها دوری می‌گزیند و در عوض شبکه‌ای از همسایگان را پیرامون خود می‌پروراند؛ همسایگانی که به او در اداره مغازه‌اش، مراقبت از او در دوران بیماری، و نهایتاً برگزاری مراسم تشییع جنازه‌اش یاری می‌رسانند. همان‌طور که آلن می‌نویسد: «نحوه‌ی مرگ فاطمه - که در آن تقلای ناخوشایند برای جمع‌آوری پول با صحنه‌های دلگرم‌کننده از همبستگی از سوی نوعی شبکه خویشاوندی مجازی و موقتی جایگزین می‌شد - ناگهان اهمیت کارزار طولانی او برای ایجاد، حفظ و گسترش شبکه‌های وفاداری و روابط متقابل را آشکار ساخت» (ص ۷۸). با این حال، می‌توان از آلن پرسید: اگر این دوستان کسانی هستند که فاطمه را به

^۱ آلن می‌نویسد: «به کارگیری خویشاوندی به عنوان شکلی عمل‌گرایانه از اجتماعی‌بودن، به نظریه‌هایی چون خویشاوندی "اصطلاحی" (Geertz and Geertz, 1975) و "عملی" (Bourdieu, 1977) شباهت دارد؛ جایی که نسبت‌مندی به شیوه‌ای استراتژیک فراخوانده می‌شود تا همسایگان و دوستان در چرخه‌های متقابل مبادله جای گیرند. در حالی که مدل‌های قاعده‌مند و پدرتبار، بر بازنمایی گروهی و مشروعیت‌بخشی به نظم خاص در ساختار اجتماعی-سیاسی تأکید دارند، خویشاوندی عملی شامل روابطی استراتژیک و غیرتبارشناختی‌ست که معطوف به سیاست بقا در زندگی روزمره‌اند (Bourdieu, 1977: 33-34)». در تحلیل این مقاله، بر تمرکز آلن بر بقا و عمل‌گرایی به عنوان عناصر محوری در شکل‌گیری سوژگی تأکید شده و با محمد (۲۰۱۰) مقایسه شده است.

² Commensality

³ Robinson

⁴ Sahēliyon

⁵ Matrilocal

⁶ Muhājirs

⁷ Dost

⁸ Sahēli

⁹ Bhai

¹⁰ Bahen

رسمی آنها، بلکه کاری است که آنها در شرایط عدم قطعیت، آوارگی و تعویق تعلق، به انجام می‌رسانند.

بخش دوم: همبستگی‌های محتاطانه^۱ ساختن و واساختن تعلق شهری

پیش از این بحث شد که علی‌رغم شهری‌سازی زندگی پناهندگی در بسیاری از بسترهای خاورمیانه‌ای، ادبیات غالب تجربه پناهندگی را از طریق اردوگاه و دیگر مفاهیم مرتبط با آن صورت‌بندی می‌کند: مفاهیمی مانند حصار، خویشاوندی، و آشنایی دیرینه. در این بخش، توجه مخاطب را به شاخه دیگری از پژوهش - یعنی مطالعات شهری و شهرگرا در آفریقا - جلب می‌کنم که شهر را نه پس‌زمینه‌ای برای جذب آوارگی، بلکه میدانی مولد برای بداهه‌پردازی رابطه‌ای به شمار می‌آورد. در اینجا، شهر صرفاً یک مکان نیست؛ بلکه عرصه‌ای برای کنشگری است که در آن هویت‌ها مورد مذاکره قرار می‌گیرند، همبستگی‌ها سر بر می‌آورند و اشکال بقا از نو ابداع می‌شوند. هدف مقاله در اینجا نه وارد ساختن غیرانتقادی این ادبیات به درون مطالعات پناهندگی، بلکه توجه به گشایش‌های منتج از آن است: ادبیات شهرگرایانه‌ی آفریقا چه واژگان رابطه‌ای و چه ابزارهای تحلیلی‌ای را پیش روی ما می‌گذارد؟ و این ادبیات پیرامون زیست غیررسمی شهری، در مواجهه با وضعیت خاص بی‌تابیتی یا آوارگی طولانی‌مدت، در کجاها با کاستی روبروست؟

در این حوزه از ادبیات، آثار سیمون جایگاهی محوری دارند. در روایت او از شهرهای آفریقایی - به ویژه در کتاب برای شهری که هنوز مانده تا بیاید^۲ و مقالات بعدی‌اش - ما با ترتیبات بداهه‌پردازانه، متراکم و مقتضی روبرو می‌شویم که فقرای شهری به آنها تکیه می‌کنند. از نظر سیمون، شهر از ضربه‌های چندگانه و درهم‌تنیده‌ای از حرکت و تبادل تشکیل شده است؛ جایی که ساکنان - که بسیاری از آنها فاقد شغل رسمی، حقوق قانونی یا مسکن پایدارند - باید پیوسته راه‌هایی برای الحاق خود به جریان‌های ارزش ابداع کنند. با این حال، این الحاق هرگز کامل و یکپارچه نیست؛ بلکه همواره نسبی و ناکامل، اغلب موقتی و نیازمند بازتنظیم مداوم است. در روایت سیمون، زندگی شهری با «همبستگی‌های موقتی و ناپایدار» قوام می‌یابد؛ شبکه‌هایی از اعتماد و کمک متقابل که در غیاب (یا در برابر ناکارآمدی) زیرساخت‌های دولت در روزگار نئولیبرال، پدیدار می‌شوند.

یکی از بینش‌های بنیادین کار سیمون، تأکید بر هم‌زمانی شفافیت و ابهام است. او نشان می‌دهد در حالی که شبکه‌های اجتماعی در شهر، از یک سو باید انعطاف‌پذیر و گسترده باقی بمانند تا بتوانند بازیگران، منابع و ائتلاف‌های جدید را به ارمغان بیاورند، از سوی دیگر، به میزانی از عدم قطعیت نیز نیازمندند. شفافیت بیش از حد و ثبات بیش از

درمجموع، این مردم‌نگاری‌ها این پیش‌فرض که خویشاوندی پناهندگان امری منسجم، محدود یا لزوماً پایدار است، را سست می‌کنند. آنها در عوض، چشم‌اندازی از کثرت‌گرایی رابطه‌ای را پیش روی ما می‌گشایند؛ جایی که تعهدات می‌توانند هم زندگی‌بخش باشند و هم فرساینده، و جایی که پیوندهای جدید از دل امکان‌ناپذیری پیوندهای قدیمی‌تر سر بر می‌آورند. اما این مردم‌نگاری‌ها هر یک محدودیتی مشترک نیز دارند. چه در شتیلا، چه در طایر یا دهلی، روابطی که توصیف می‌شوند عمدتاً به هم‌وطنان و جوامعی با تاریخ‌های زمانی و مکانی مشترک، محدود می‌مانند.

این امر پرسشی حیاتی و مهم را مطرح می‌کند: در محیط‌هایی که مرزهای قومی و ملی نفوذپذیرتر و متخلخل‌ترند و یا نمی‌توان هم‌جواری و قرابت طولانی‌مدت را امری بدیهی فرض کرد، چه اشکالی از رابطه پدیدار می‌شوند؟ این دقیقاً همان بستری است که پناهندگان افغان در شهر مشهد در آن - نه به عنوان یک مثال نقض، بلکه به مثابه‌ی محرک و انگیزه - ظاهر می‌شوند. جهان‌های اجتماعی آنان در محله‌هایی شکل می‌گیرد که با تفاوت‌های شهروندی، فرقه‌ای، نابرابری اقتصادی، و ابهام بوروکراتیک تعریف می‌شوند. در این فضا، خویشاوندی همچنان نقشی محوری دارد؛ اما به‌عنوان یک خیر بدیهی نگرسته یا تجربه نمی‌شود. خویشاوندی تنها یک منبع در میان منابع بسیار است که در شبکه‌ای متراکم از دعاوی اخلاقی، عاطفی یا تأثیری و نهادی جای گرفته‌است. به‌منظور فهم خویشاوندی در چنین شرایطی، باید از دوگانگی‌های تحلیلی مانند موجود/برساخته‌شده، پایدار/موقتی، یا ملی/غیرملی فراتر رویم. در عوض، باید به پیکربندی‌های مشخصی از قدرت، به رسمیت‌شناسی و صمیمیت توجه کنیم که برخی پیوندها را ماندگار و برخی دیگر را حذف‌شدنی می‌سازند. اگر خویشاوندی یک زیرساخت است - زیرساختی هم مادی و هم اخلاقی - باید آن را نه از طریق انسجام مفروض آن، بلکه از طریق شکست‌ها، بازتنظیم‌ها و ناپدیدشدن‌هایش ردیابی کرد.

از این رو، مورد افغانستانی‌ها، صرفاً یک پیکربندی جدید از زندگی پناهندگی را به نمایش نمی‌گذارد؛ بلکه ما را به بازنگری در خود دسته‌بندی‌هایی فرامی‌خواند که این زندگی از طریق آنها به صورت نظری به فهم درآمده‌است. خویشاوندی، از این منظر، نه «آخرین نهاد پایا» بلکه یکی از اشکال اقتضایی ائتلاف است؛ چیزی شبیه به مراقبت یک همسایه، امضای یک بوروکرات، یا زندگی مشترک در محله‌ای مختلط. این به معنای یکسان‌پنداشتن و هم‌ارز ساختن همه‌ی پیوندها نیست؛ بلکه تأکید بر این نکته است که آنچه اهمیت دارد، نه طبقه‌بندی

¹ Tentative

² For the City Yet to Come

عین آن که آنچنان ناآشنا باشند که از نظارت بگریزند، و آنقدر انعطاف‌پذیر بمانند که مفید فایده باشند، و نیز آنچنان منسجم و باثبات باشند که به یاد آورده شوند.

به گمان من، حضور همین تنش در کار سیمون (و به طور کلی در پژوهش‌های شهرگرایانه آفریقا) است که آن را از بسیاری از آثار مطالعات پناهندگی، حتی آنهایی که به پناهندگان شهری در آفریقا می‌پردازند، متمایز می‌کند. زمانی که ادبیات مربوط به جهان‌وطنی در زندگی پناهندگان، به‌ویژه کار مشهور **ملکی**^۴ (۱۹۹۵) را در نظر می‌گیریم، یک واگرایی آشکار پدیدار می‌شود. ملکی در مطالعه بنیادین خود درباره‌ی پناهندگان هوتو^۵ در تانزانیا (**پاکی و تبعید**، ۱۹۹۵)، پناهندگان اردوگاه‌نشین و شهرنشین را برابر هم قرار می‌دهد. او استدلال می‌کند که گروه اول عمیقاً به روایت‌های قومی-ملی درباره‌ی خاستگاه و بازگشت پایبند ماندند، درحالی که گروه دوم هویت‌های جهان‌وطنی‌تری را برگزیدند و وابستگی‌های قومی را به نفع خودفهمی‌های سیال‌تر و شهری‌تر کنار گذاشتند. ملکی، پناهندگان شهری را به عنوان سوژه‌هایی با هویت قلمروزدایی‌شده معرفی می‌کند که قادرند به راحتی خود را تغییر دهند، ازدواج بین‌قومی کنند، و نام‌ها و وابستگی‌هایشان را با سهولت نسبی عوض کرده و درون شهر جذب شوند. اما این روایت به کرات در سال‌های گذشته به چالش کشیده شده است. برای نمونه، **کیبرآب**^۶ (۱۹۹۹) استدلال می‌کند که چنین سیالیتی، یک توهم است. از نظر او، پناهندگان خوداسکان‌یافته در شهرهای آفریقا هویت خود را رها نمی‌کنند، بلکه آن را پنهان می‌کنند و «هویت‌های ساختگی» را به عنوان استراتژی‌هایی مربوط به بقا در محیط‌های خصمانه به کار می‌گیرند. این پناهندگان، سوژه‌هایی پسا-قومی نیستند؛ آنها تاکتیک‌پردازانی هستند که از پس‌لایه‌های استتار عمل می‌کنند. در اینجا هویت رها نمی‌شود؛ بلکه اغلب به شکلی دردناک، پنهان می‌گردد.

با این حال، آن‌چه در تحلیل‌های ملکی و کیبرآب نادیده می‌ماند، دقیقاً همان تنشی است که سیمون و دیگران آن را در کانون توجه قرار می‌دهند: هویت شهری نه به‌سادگی به هویتی دیگر بدل می‌شود، و نه تماماً پنهان می‌ماند؛ بلکه در دل شرایطی سیال و ناپایدار شکل می‌گیرد. این هویت از خلال نوعی زیستن روزمره عبور می‌کند که

اندازه، این شبکه‌ها را شکننده می‌سازد. از این رو، بازیگران شهری اغلب بر پایه دانش نسبی عمل می‌کنند، فضایی برای عمل کردنِ دیگران باقی می‌گذارند و از این طریق، همان تراکم و فشردگی حیات اجتماعی را حفظ می‌کنند که به محله‌های غیررسمی مجال کارکرد داشتن و کارکردی بودن می‌دهد. این ایده در انگاره «مردم به‌مثابه‌ی زیرساخت» او طنین‌انداز است؛ جایی که کار رابطه‌ای فقرا به نوعی معماری نرم تبدیل می‌شود و دسترسی به برق، آب، اشتغال، تحصیل و حتی قانونی بودن را شکل می‌دهد.

نکته مهم آن است که سیمون این ترتیبات را ایده‌آل‌سازی نمی‌کند. کار او پیوسته به تنش میان همکاری و رقابت، و نیز همبستگی و کناره‌گیری یا واپس‌نشینی بازمی‌گردد. این امر به‌ویژه در گزارش‌های او از محله‌های حاشیه‌نشین دوالا^۱ یا یائونده^۲ آشکار است؛ جایی که ازدواج‌های بین‌قومی گاهی نه از سر عشق یا آرمان‌های لیبرال، بلکه به عنوان پاسخ‌هایی تاکتیکی به کمبود منابع یا فشارهای منطقه‌بندی، تشویق می‌شوند. برای نمونه، یک ازدواج بین‌قومی ممکن است برای جبران عدم تعادلی به کار رود که در اثر تسلط بیش از حد یک گروه قومی در یک محله ایجاد شده است. خانواده‌ها با ازدواج کردن در میان خطوط قومی، وابستگی‌ها و تعهدات خودشان را توزیع کرده و دسترسی‌شان را به خدمات محله‌محور، حمایت یا پشتیبانی سیاسی گسترش می‌دهند. اما چنین ازدواج‌هایی، خود محل ابهام نیز هستند. والدین ممکن است فرزندان‌شان را برای زندگی به محله‌های دیگری بفرستند که در آنها برچسب‌زنی قومی انعطاف‌پذیرتر است و بدین ترتیب، نیاز کودک به «انتخاب یک طرف» یا تثبیت هویتی را که ممکن است بعداً تحرک وی را محدود کند، به تأخیر اندازند. این تصمیم‌ها بازتاب‌دهنده همان معضل بنیادین زندگی شهری در نوشته‌های سیمون است: ضرورت هم‌زمان سیال و رها بودن از برچسب‌ها و همچنان قابلیت به رسمیت‌شناخته شدن.

این معضل در این صورت‌بندی سیمون از سوژه‌ی شهری به خوبی به تصویر کشیده شده است: کسی که باید «خود را در رخدادها و داستان‌های جدید وارد کند و در عین حال، بعنوان چیزی خاص باقی بماند». این تنش - میان حل شدن در چیزی بزرگ‌تر و در عین حال حفظ هویتی منحصر به فرد - در سراسر ادبیات شهرگرایانه آفریقایی به چشم می‌خورد. فقرای شهری هرگز صرفاً افرادی بدون ریشه یا چندرگه نیستند. آنها دائماً در حال مدیریت شرایط خوانایی^۳ خود هستند؛ باید آنقدر آشنا به نظر برسند که مورد اعتماد قرار گیرند، در

¹ Douala² Yaoundé³ Legibility⁴ Malkki⁵ Hutu⁶ Kibereab

قومی متفاوت)، شرایط خاصی چون آوارگی، بی‌تابیتی و مهاجرت‌بودگی را نادیده می‌گیرند و در تحلیل خود سرکوب می‌کنند.

این ادبیات، حتی اگر به طور ضمنی باشد، نوعی قابلیت خطاب‌پذیری سیاسی - یعنی افقی از به رسمیت‌شناسی قانونی، هرچند به تعویق افتاده - را پیش‌فرض می‌گیرد. اما چه اتفاقی می‌افتد اگر چنین به رسمیت‌شناختنی نه تنها غایب، بلکه به لحاظ ساختاری ناممکن باشد؟ چه می‌شود اگر ضرباهنگ فقر نه تنها ناهماهنگ و گسسته چنان که فقرای شهری تجربه می‌کنند؛ بلکه توسط خشونت بوروکراتیک، سوءظن نژادی‌شده یا طرد مذهبی، فلج شده و به کلی از حرکت بازایستاده باشد؟

مطالعات شهری در آفریقا همچنین تمایل دارند که در چارچوب شهرگرایی‌های ملی باقی بمانند. گرچه این ادبیات نشان می‌دهد که شهرها چگونه از درون ناهمگون هستند، اما به ندرت تاریخ‌های فراملی و مهاجرت‌های اجباری‌ای را نظریه‌پردازی می‌کنند که خود، این فضاهای عمومی شهری را شکل داده‌اند. این نکته برای فهم تفاوت زندگی پناهندگان حیاتی است؛ نه از آن رو که پناهندگان «بیرون» از اجتماعی‌بودن شهری قرار دارند؛ بلکه به این دلیل که حضورشان اغلب خود این شرایط را بازپیکربندی می‌کند. همان‌طور که در بخش بعدی استدلال خواهیم کرد، پناهندگان افغانستانی دقیقاً در چنین فضایی ساکن‌اند: از نظر قانونی به رسمیت شناخته نشده و از نظر ساختاری مطرود هستند، با این حال عمیقاً در زندگی شهری ایران ریشه دوانده‌اند. اشکال تعلق آنان نه فقط بداهه‌پردازانه، بلکه از نظر حقوقی نیز بی‌ثبات، از نظر بوروکراتیک منقطع، و به شیوه‌هایی متعدد فرقه‌ای شده‌اند که جهان‌وطنی‌گرایی پناهندگان شهری نزد ملکی، انعطاف‌پذیری تاکتیکی ساکنان بافت‌های غیررسمی نزد سیمون، و ستایش دیگر شهروندان از هویت ناتمام و «تعلق شهری به‌مثابه بداهه‌پردازی»^۳ را به چالش می‌کشند.

با این همه، آنچه ادبیات آفریقایی درباره پناهندگان و شهرنشینی به ما عرضه می‌کند، بسیار ارزشمند است. این ادبیات، زبان مفهومی‌ای برای توصیف آن دسته از مناسبات اجتماعی در اختیار ما می‌گذارد که به خویشاوندی و شهروندی قابل تقلیل نیستند؛ روابطی که از طریق تراکم، خطرپذیری یا ریسک و اعتماد نسبی شکل گرفته‌اند. این ادبیات نشان می‌دهد که چگونه تعلق می‌تواند هم عاطفی یا تأثیری و هم ابزاری باشد و چگونه زندگی اخلاقی در شرایط رهاشدگی نهادی به حیات خود ادامه می‌دهد مهم‌تر از همه، به ما کمک می‌کند تا به رابطه‌مندی به‌مثابه یک کنش بیندیشیم؛ نه ساختاری به ارث رسیده از گذشته؛

فیلیپ دوبوئک^۱ آن را «سیاست زیستنِ معلق و ناهماهنگ»^۲ می‌نامد. سیاستی که نه بر بنیان نهادهای پایدار و شناسایی‌های رسمی، بلکه بر اساس گسست، تعلیق، و امکان‌هایی لحظه‌ای و نامطمئن سامان می‌گیرد. در چنین نظمی، ریتم زندگی نه منظم و قابل پیش‌بینی، بلکه پر از وقفه و ناهماهنگی است؛ و امکان کنش نه از دل ثبات، بلکه از انعطاف‌پذیری در وضعیت‌های موقت و تعلیق‌یافته پدید می‌آید. دوبوئک در مطالعه خود درباره‌ی کینشاسا، هر دو دیدگاه، یعنی هم ستایش لیبرالی از جهان‌وطن‌گرایی و هم اصرار واقع‌گرایانه بر هویت‌های بنیادین، را رد می‌کند. او در عوض، به ضرباهنگ فقر شهری توجه می‌کند - الگوهای زمانی تأخیر، انسداد و فرصت ناگهانی که نحوه حرکت، ارتباط و بقای افراد را شکل می‌دهد.

دوبوئک استدلال می‌کند که حوزه عمومی در کینشاسا قلمرویی پایدار نیست، بلکه سطحی تغییرپذیر و نوسانی است که دائماً به واسطه ضرباهنگ فقر و بداهه‌پردازی، ساخته و واساخته می‌شود. او توصیف می‌کند که چگونه ساکنان، به‌ویژه جوانان، این ضرباهنگ‌ها را از طریق کنش‌های خودساخته، وابستگی و پیوندهای موقتی هدایت می‌کنند؛ کنش‌هایی که امکان بقای فیزیکی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی را فراهم می‌آورند. گروه‌های شهری شکل می‌گیرند و منحل می‌شوند، و این امر نه به دلیل ضعف هویتی، بلکه به دلیل ناممکن بودن ساختاری خود مقوله پایداری است. فرد ناچار است به شبکه‌های چندگانه‌ای تعلق داشته باشد، نقشه‌های اجتماعی خود را پیوسته به‌روز کند و توانایی این را در خود داشته باشد که در صورت لزوم بتواند در هر لحظه‌ای مسیر خودش را تغییر دهد. بنابراین، تعلق یک کنش چندموقعیتی است. به تعبیر دوبوئک «اگر تعلق انحصاری به یک گروه لازمه دیده‌شدن و داشتن هستی اجتماعی در بستر شهری باشد، این شرط تنها در صورتی مؤثر است که فرد بتواند خود را به‌طور هم‌زمان در شبکه‌ها و گروه‌های متعددی نیز جای دهد.» (De Boeck, 2014: 382).

این الزام دوگانه - یعنی منحصر به فرد بودن و هم‌زمان چندگانه و متکثر بودن - شالوده و تپش حیات اجتماعی در میدان شهری را شکل می‌دهد. این وضعیت، تنشی را تولید می‌کند که قابل حل نیست و تنها می‌توان در آن زیست و ساکن آن شد. همین زیستن در دل تضاد است که ادبیات شهرگرایانه آفریقایی با وضوحی خیره‌کننده آن را به تصویر می‌کشد. با این حال، حتی این ادبیات نیز با محدودیت‌هایی روبه‌روست. همان‌طور که در ادامه این مقاله نشان خواهیم داد، این متون با تقلیل وضعیت حقوقی افراد همچون تابعیت، حق شهروندی یا اقامت به تفاوت‌های صرفاً قومی (برای مثال، در نظر گرفتن سودانی‌ها در قاهره نه به‌عنوان اتباع خارجی در معرض اخراج، بلکه صرفاً به‌مثابه یک گروه

¹ Filip De Boeck

² Syncopated

³ Urban Citizenship as Improvisation

تحت شرایط استثمارگرایی قرار دارد و راه‌های قانونی اندکی برای پیگیری این امور وجود دارد. تحصیل به‌ندرت پایدار است: کودکان بسته به در دسترس بودن، استطاعت، وضعیت مدارک والدین و خط‌مشی‌های متغیر، پیوسته میان مدارس دولتی، مدارس خودگردان ثبت‌نشده‌ای که خود افغانستانی‌ها راه انداخته‌اند و کلاس‌های تحت حمایت سازمان‌های غیردولتی در رفت‌وآمد هستند.

آنچه فهم این وضعیت را به‌ویژه دشوار می‌کند، این است که این شرایط با محرومیت و طرد کامل تعریف نمی‌شود. افغانستانی‌ها در شهر مشهد از زندگی طبقات فرودست ایرانی - به آن شیوه‌ای که اردوگاه‌ها، پناهندگان فلسطینی را در لبنان یا سوریه‌ها را در اردن از هم جدا می‌کند - گسسته و منفک نیستند. در عین حال، در مدارهای رسمی شهروندی شهری نیز ادغام نشده‌اند. در عوض، آنها موقعیتی متناقض را اشغال می‌کنند: افرادی که برای تداوم چرخه اقتصادی شهر و حتی برای ساختن فیزیکی خود شهر الزامی‌اند؛ اما در تخیل قانونی و نظم سیاسی آن جایگاه چشمگیری ندارند.

این وضعیت را شاید بتوان به بهترین شکل با مفهوم بی‌ثباتی ماندگار^۲ درک کرد؛ زمانمندی‌ای که در آن، ابهام قانونی، به رسمیت شناسی بوروکراتیک و ریشه‌دار بودن اجتماعی، مسیرهایی موازی را طی نمی‌کنند؛ بلکه به شیوه‌هایی در هم تلاقی پیدا می‌کنند که پناهندگان را در وضعیتی همواره موقتی نگه می‌دارد. ممکن است فردی چندین دهه در شهر مشهد زندگی کرده باشد، فرزندان را که با فرزندان همسایه‌های ایرانی‌ش وصلت کرده‌اند به دانشگاه‌های ایران فرستاده باشد، قبوض شهرداری و مالیات اقامت خودش را پرداخت کرده باشد، و برای اینکه همچنان قانونی باقی بماند درخواست مجوز کار داده باشد، حتی در جشنواره محلی با عنوان «آینده‌سازان/ایران برنده جایزه ادبی داستان‌نویسی شده باشد؛ اما همچنان هر لحظه در معرض خطر اخراج باقی بماند. با این حال، وضعیت‌های حقوقی‌ای چون «پناهنده»، «غیرقانونی» یا «دارنده اقامت موقت»، به‌راحتی بر منطق اخلاقی روابط در سطح محله منطبق نمی‌شوند. در واقع، در برخی موارد، تعلق در زندگی روزمره بیشتر از آن‌که متأثر از وضعیت حقوقی باشد، تحت تأثیر توانایی‌های مالی، وابستگی‌های محلی، فرقه‌ای یا قومی شکل می‌گرفت. برای مثال، ساکنان افغانستانی سنی‌مذهب اغلب گزارش می‌دادند که به‌طور مضاعفی با بی‌اعتمادی روبرو هستند: از یک سو، توسط بوروکرات‌های ایرانی که گاه آنها را هوادار طالبان می‌پنداشتند، و از سوی دیگر، توسط همسایگان افغانستانی شیعه‌مذهب خود که خاطرات تاریخی خشونت فرقه‌ای به دست نیروهای پشتون در افغانستان را در ذهن داشتند. این نکته به ما کمک

بلکه کنشی که هر روز، در شهرهایی که بر پایه آوارگی، بداهه‌پردازی و بقایی نابرابر و دشوار شکل گرفته‌اند، از نو ساخته و اجرا می‌شود.

بخش سوم: زیست شهری افغانستانی‌ها میان مرئی‌بودن و به‌رسمیت‌شناسی: تأملی بر تعلق

اگر ادبیات مربوط به اردوگاه‌ها بر خویشاوندی به‌عنوان زیرساختی اخلاقی تأکید می‌کند و نوشته‌های شهرگرایانه در آفریقا بداهه‌پردازی و ناهمگونی را می‌ستاید، مورد پناهندگان افغانستانی در شهر مشهد هر دوی این نگاه‌ها را بر هم می‌زند. این مورد نشان می‌دهد که چگونه اشکال تعلق، نه فقط از طریق بداهه‌پردازی رابطه‌ای یا تعهدات تبارشناسانه؛ بلکه در درون رژیم‌هایی پدیدار می‌شوند که به طور فعال، مرئی بودن گزینشی و محرومیت و طرد ساختاری را تولید می‌کنند. زندگی شهری افغانستانی‌ها در ایران را نه می‌توان صرفاً به بازتابی از عدم تعلق رسمی فروکاست و نه می‌توان آن را به تاکتیک‌های خلاقانه‌ی مربوط به بقا تقلیل داده و ستود. شاید بتوان آن را در قالب مفهوم محرومیت یا طرد ریشه‌دار^۱ که از حیث معنایی دو پهلوی است، بهتر فهمید: وضعیتی که در آن پناهندگان به همراه شهر، در درون محله و در میان زیرساخت‌های آن زندگی می‌کنند؛ اما با این حال، هرگز به‌طور کامل به عنوان سوژه‌های دارای حقوق در جامعه‌ی سیاسی در نظر گرفته یا بازشناسی نمی‌شوند.

در گلشهر، که محله‌ای پرجمعیت و به لحاظ اقتصادی-اجتماعی حاشیه‌ای در شهر مشهد است، افغانستانی‌ها در چشم‌انداز شهری‌ای ساکن‌اند که توسط مقررات منطقه‌بندی و الگوهای تاریخی مهاجرت شکل گرفته است. ریشه‌دار بودن آنها در زندگی روزمره‌ی محله انکارناپذیر است: آنها مغازه‌دار، کارگر، مستأجر، دانش‌آموز، پرستار، کنشگر مذهبی و همسایگانی هستند که دوشادوش حاشیه‌نشینان ایرانی زندگی می‌کنند. با این حال، به رسمیت شناختن قانونی آنها همواره بی‌ثبات، اوراق هویتی و اسنادشان ناکامل یا موقتی، و دعاوی‌شان بر فضا و تداوم، پیوسته در حالت تعلیق است. بسیاری از مصاحبه‌شوندگان، زندگی خود را «معلق» یا «ناتمام» توصیف می‌کردند.

برخلاف محیط‌های اردوگاهی که در آنها سرحدات شمولیت به شکلی مرئی توسط حصارها و رژیم‌های بشردوستانه مشخص شده است، زندگی شهری پناهندگان افغانستانی در شهر مشهد با مرزهایی ظریف و متغیر ساختاریافته‌است. دسترسی به مسکن اگرچه از طریق واسطه‌های خویشاوندی یا قومی-منطقه‌ای صورت می‌گیرد؛ اما به انصاف و لطف صاحب‌خانه‌های اغلب ایرانی، به خط‌مشی‌های مربوط به منطقه‌بندی و نظارت محله‌ای وابسته است. اشتغال، غیررسمی و اغلب

¹ Embedded Exclusion

² Durable Precarity

زندگی افغانستانی‌ها در شهر مشهد نشان می‌دهد که بداهه‌پردازی شهری تنها به صورت سکونت اشتراکی، شبکه‌های کار غیررسمی یا صندوق‌های پس‌انداز چرخشی معنا پیدا نمی‌کند؛ بلکه همواره با تاریخ‌های مهاجرت، تعلقات فرقه‌ای و محرومیت‌های قانونی در هم تنیده است. انعطاف‌پذیری رابطه‌ای وجود دارد؛ اما هم‌زمان لایه‌های عمیقی از تعهد اخلاقی، شرم و انتظارات موروثی هم حضور دارند. همین ترکیب، تجربه افغانستانی‌ها را از شبکه‌های منعطفی که در گزارش‌های آفریقایی ستوده شده‌اند، متمایز می‌کند.

به همین ترتیب، تجربه میدانی نگارنده نشان داد که هیچ‌یک از دو سنت نظری نام‌برده به‌تنهایی برای تحلیل وضعیت پناهندگان شهری که امروزه اکثریت جمعیت پناهندگان را تشکیل می‌دهند، کفایت نمی‌کند. خویشاوندی در مشهد نه استمرار ساده‌ی پیوندهای گذشته چنان‌که ادبیات پناهندگی تصویر می‌کند، بلکه سازوکاری منعطف برای تنظیم مناسبات در بافت‌های ناپایدار شهری بود؛ گاهی به کار می‌آمد، گاهی کنار گذاشته می‌شد و اغلب در معرض بازتعریف‌های مکرر قرار داشت. بداهه‌پردازی نیز نه یک ظرفیت پیشینی یا ویژگی فرهنگی، بلکه پاسخی اقتضایی به شرایطی بود که مهاجران در آن گرفتار می‌شدند، شرایطی از فقدان منابع، محدودیت‌های قانونی یا محرومیت‌های نهادی. به همین دلیل، تأکید صرف ادبیات شهری بر بداهه‌پردازی، بدون در نظر گرفتن تفاوت میان شهروندان فقیر و مهاجر، پناهندگان با مدرک و افراد بی‌تابعیت، تجربه‌ی افغانستانی‌ها را در عمل نادیده می‌گرفت. همین مواجهه‌ی تجربی بود که نگارنده را بر آن داشت تا ضرورت ایجاد پیوندهایی میان این دو حوزه‌ی نظری را پیش بکشد: از یک‌سو اهمیت پایداری، زمان‌مندی طولانی و تبار خویشاوندی در سنت نخست، و از سوی دیگر حساسیت به موقتی‌بودن، عدم قطعیت و خلاقیت‌های زیسته در دل فقر شهری در سنت دوم.

در بطن این مقاله، تعهدی به کار مفهومی نهفته است: کارِ واسازی آن مفروضاتی که خویشاوندی را با پایداری، شهرنشینی را با انعطاف‌پذیری، و پناهندگی را با وظیفه سیاسی انتظار برای بازگشت، گره می‌زنند. مورد افغانستانی‌ها در شهر مشهد، تصویری بسیار درهم‌تنیده‌تر و پیچیده‌تر را پیش روی ما می‌گذارد؛ جایی که خویشاوندی، امری شکننده و استراتژیک است؛ جایی که روابط همسایگی به روابط خانوادگی تنه می‌زند؛ و بداهه‌پردازی، هم در تاریخ طولانی اقامت ریشه دارد و هم در ضرورت و الزام گذران زندگی. محله‌های مختلط شرق شهر مشهد نه اردوگاه هستند و نه مناطق شهری متعارف و معمول شهروندان فقیر. آنها مناطقی از آوارگی چندلایه هستند؛ جایی که تعهدات و محرومیت‌های رابطه‌ای در

می‌کند تا به اهمیت ادبیات موجود بازگردیم. اگر مطالعات آفریقایی بر جریان و فضای شهری تأکید کرده‌اند و مطالعات پناهندگان خاورمیانه بر ریشه‌دار بودن و اردوگاه متمرکز شده‌اند، زندگی افغانستانی‌ها در شهر مشهد نیازمند چارچوبی است که بتواند هم‌زمانی و تعلیق را به‌طور مشترک در نظر بگیرد و آن را توضیح دهد.

در مجموع، مورد پناهندگان افغان در شهر مشهد، محدودیت‌های پارادایم‌های موجود نظری در هر دو حوزه مطالعات پناهندگی و مطالعات شهری را آشکار می‌سازد. زندگی آنها در درون رژیمی جریان دارد که نه ملهم از نظام مرتبط با اردوگاه‌هاست و نه به محله‌های غیررسمی گروه هم‌وطنان (شهروندان) تعلق دارد؛ نه کاملاً مبتنی بر خویشاوندی است و نه تماماً بداهه‌پردازانه است. آنها در جامعه شهری ایران به رسمیت شناخته شده‌اند؛ اما حمایت نمی‌شوند. حضور دارند، اما ادغام نشده‌اند. نظریه‌پردازی تجربه آنها لزوماً به معنای تعریف یک پارادایم جدید نیست، بلکه به معنای برهم زدن همان مفروضاتی است که زیربنای پارادایم‌های قدیمی را تشکیل می‌دهند. آنچه پدیدار می‌شود، فراخوانی است برای یک دستور زبان مفهومی جدید؛ دستور زبانی که این وضعیتِ طردِ نهادینه را نه با تقلیل افراد به «قربانی صرف» یا «حیات برهنه»، بلکه با دیدنِ خاص‌بودگیِ موقعیت‌شان و کشاکش‌های اخلاقی‌ای که برای زیستنِ معنادار، مراقبت متقابل، و بقا در شرایطی نابرابر انجام می‌دهند، نام‌گذاری کند. دستور زبانی که در عین حال، از رمانتیک‌کردن اشکال مقاومت پناهندگان و روش‌های بداهه‌پردازی آنان پرهیز کند. چنین دستور زبانی باید بتواند بی‌ثباتی ماندگار را نه چونان استثنا، بلکه به مثابه منطق سازمان‌دهنده‌ی زندگی روزمره در نظر گیرد.

بحث و نتیجه‌گیری

این مقاله، با کاوش در زندگی روزمره و کنش‌های رابطه‌ای پناهندگان افغانستانی در مشهد، صرفاً در پی ارائه یک نمونه مردم‌نگارانه تازه نبود؛ بلکه هدف آن به چالش کشیدن چارچوب‌های تحلیلی‌ای بود که پدیده‌هایی چون آوارگی، خویشاوندی، و اجتماعی‌بودن شهری را معمولاً از خلال آن‌ها می‌فهمیم. از طریق خوانشی مقایسه‌ای از بسترهای مختلف پناهندگان فلسطینی، کشمیری و ساکنان بافت‌های غیر رسمی در شهرهای آفریقایی، و با ردیابی اشکال رابطه‌ای چندرگه که پناهندگان افغانستانی در ایران پدید می‌آورند، روشن می‌شود که دسته‌بندی‌های غالب دانشگاهی - نظیر «اردوگاه پناهندگان»، «تداوم و استمرار خویشاوندی»، «بداهه‌پردازی شهری» یا «گریز جهان‌وطنی»^۱ - دیگر برای فهم پیچیدگی‌های زندگی پناهندگان در شهرهای معاصر جنوب جهانی، بسنده و کافی نیستند.

¹ Cosmopolitan Escape

میان سازمان فضایی و اشکال اجتماعی بودن در حال تکوین در آن وجود دارد؟

در نهایت، این مقاله مدافع فهمی گسترده‌تر از آوارگی است؛ فهمی که بافتارهای زندگی روزمره، دوسویگی پیوندهای رابطه‌ای، و کثرت روابط و اشکال اجتماعی بودن در میان فقرای شهری را جدی بگیرد. این مقاله، فراخوانی است برای گذار از گونه‌شناسی‌ها^۲ به مکان‌شناسی‌ها^۳: گذار از دسته‌بندی‌های ثابت به سوی نقشه‌نگاری از روابط، بداهه‌پردازی‌ها و عواطف یا تأثراتی که از مرزهای متعارف و معمول فراتر می‌روند. در محله‌های مختلط شهر مشهد، ما نه با اردوگاه روبرویم و نه با جهان‌شهری، بلکه با چیزی در میانه اینها مواجهیم؛ عرصه‌ای متراکم، ناهموار و از حیث اخلاقی سرشار که در آن، اشکال جدیدی از زندگی تحت فشار محدودیت‌ها در حال شکل‌گیری است. اگر قرار است نظریه‌ای از پناهندگی شهری بپروانیم که تفاوت‌ها را همسان در نظر نگیرد، قدرت را پنهان نسازد و مسئله بقا را رمانتیزه نکند، باید به آن اشکالی از زندگی توجه کنیم که در چنین فضاهای بینابینی پدیدار می‌شوند. ما باید نه تنها به آنچه مردم را در کنار هم نگه می‌دارد؛ بلکه به آنچه آنها را فرسوده می‌سازد، آنچه آنها را از هم جدا می‌کند، و آنچه حضورشان در شهر را هم ضروری و هم تحمل‌ناپذیر می‌سازد، نیز گوش فرادهیم. از این منظر، حضور افغانستانی‌ها در شهر مشهد تنها یک نمونه موردی نیست؛ بلکه بازتاب‌دهنده، برهم‌زننده و پرسشی است که ما را به بازاندیشی در باب شیوه‌های مفهوم‌پردازی زندگی در حاشیه‌های قانونی بودن، به رسمیت شناختن و مراقبت فرامی‌خواند.

منابع

- Abbasi-Shavazi, M. J., Sadeghi, R., Mohammadi, M. (2006). Marriage and family formation of the second generation of Afghan refugees in Iran. *International Migration Review*, 42(3): 813-843.
- Abbasi-Shavazi, M.J., Sadeghi, R., Mahmoudian, H., Jamshidiha, G. (2012). Marriage and family formation of the second-generation Afghans in Iran: Insights from a qualitative study. *International Migration Review*, 46(4): 828-860.
<https://doi.org/10.1111/imre.12002>
- Adelkhah, F., Olszewska, Z. (2007). The Iranian Afghans. *Iranian Studies*, 40(2): 137-165.
<https://doi.org/10.1080/00210860701269519>
- Adelkhah, F. (2016). *The Thousand and One Borders of Iran: Travel and Identity*. London: Routledge.
- Agier, M. (2012). *Managing the Undesirables: Refugee Camps and Humanitarian Government*. Cambridge: Polity Press.

مواجهه با تاخت و تازهای اخراج، فیلترهای ملی و منطقه‌ای و فرقه‌ای، و بی‌اعتنایی دولت، پیوسته در حال بازآرایی و تجمیع هستند. شیوه مقایسه‌ای به کار گرفته شده در این مقاله، امکان چارچوب‌بندی مجدد و انتقادی ادبیات غالب در انسان‌شناسی و مطالعات شهری را فراهم می‌آورد. مردم‌نگاری‌های اردوگاه‌های فلسطینی، گرچه برای فهم سیاست آوارگی به ویژه در بستر خاورمیانه مهم و محوری‌اند، اما به این سمت تمایل داشته‌اند تا خویشاوندی را به عنوان آخرین سنگر پایداری رمانتیزه کنند، و از خشونت، خستگی و گسستگی‌ای که بی‌تابیتی بر زندگی خصوصی تحمیل می‌کند، غفلت ورزند. از سوی دیگر، روایت‌های مطالعات شهری در کشورهای آفریقایی، به درستی بر جریان، ظهور و بداهه‌پردازی زیرساختی تأکید کرده‌اند، اما اغلب این فرایندها را از شرایط زیسته محرومیت قانونی یا از تاریخ‌های رسوب‌کرده‌ی قومیت، طبقه و مهاجرت، منتزع ساخته و از آنها منفک کرده‌اند.

آنچه مورد افغانستانی‌ها به نمایش می‌گذارد، شیوه‌ای از زندگی رابطه‌ای است که از جای گرفتن در هر یک از این دو قطب، سر باز می‌زند. خویشاوندی و دوستی، همسایگی و تعهد، حسابگری و مراقبت؛ همگی در فضاهای همسان، و اغلب در روابطی یکسان، هم‌زیستی و هم‌بودی دارند. این روابط صرفاً به این دلیل که کوتاه‌مدت‌اند، «موقتی» نیستند؛ آنها موقتی هستند زیرا در درون رژیمی از بی‌ثباتی ماندگار پدیدار می‌شوند. زیست‌جهان‌های شهری که افغانستانی‌ها آن را می‌آفرینند، نه به تاب‌آوری تام و نه به فروپاشی محض قابل تقلیل نیستند. آنها بسترهای کار اخلاقیاتی^۱ هستند؛ جایی که مردم با تضاد، دوسویگی و به رسمیت شناختن ناکامل دست‌وپنجه نرم می‌کنند، درحالی‌که برای سرپا نگه داشتن زندگی‌شان همواره در تلاش هستند. این امر پیامدهای روش‌شناختی نیز به همراه دارد. این مقاله به جای آن‌که شهر مشهد را میدانی برای نقشه‌نگاری تلقی کند، آن را به مثابه یک چشم‌انداز مفهومی در نظر می‌گیرد؛ جایی که چارچوب‌های گوناگون به هم می‌رسند، قطعیت‌های تحلیلی سست می‌شوند، و شمایل‌های مفهومی جدیدی امکان ظهور می‌یابند. مسأله فقط این نیست که مورد افغانستانی‌ها داده جدیدی به ادبیات آوارگی می‌افزاید؛ بلکه مسأله این است که این مورد، ما را به بازنگری در خود دسته‌بندی‌های موجود فرامی‌خواند: اینکه چه چیزی خویشاوندی محسوب می‌شود؟ چه چیزی زیرساخت را تشکیل می‌دهد؟ و چه نوع روابطی در اردوگاه‌ها در مقایسه با آنهایی که در محله‌های شهری کم‌درآمد ریشه می‌دانند، پدیدار می‌شوند و در نتیجه، چه رابطه‌ای

¹ Ethical

² Typologies

³ Topologies

- Families and the Making of Kashmiri Jihadists*. Berkeley: University of California Press.
- Sayigh, R. (1979). *The Palestinians: From Peasants to Revolutionaries*. London: Zed Press.
- Simone, A. (2004). People as infrastructure: Intersecting fragments in Johannesburg. *Public Culture*, 16(3): 407–429. <https://doi.org/10.1215/08992363-16-3-407>
- Williams, A. (2015). Refugee urbanism and the moral economy of improvisation. *Urban Studies*, 52(11): 2034–2050.
- Al-Mohammad, H. (2010). Towards an ethics of being-with. *Ethnos*, 75(4): 425–446.
- Allen, D. (2014). *Refugees of the Revolution: Experiences of Palestinian Exile*. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Carsten, J. (1995). The substance of kinship and the heat of the hearth: Feeding, personhood, and relatedness among Malays in Pulau Langkawi. *American Ethnologist*, 22(2): 223–241. <https://www.jstor.org/stable/646700>
- De Boeck, F. (2014). Infrastructure: Commentary from Filip De Boeck. *Cultural Anthropology*, 29(2): 375–386. <https://journal.culanth.org/index.php/ca/infrastructure-filip-de-boeck>
- Feldman, I. (2014). What is a camp? Legitimate refugee lives in spaces of long-term displacement. *Geoforum*, (66), 244–252. <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2014.11.014>
- Geertz C., & Geertz., H. (1975). *Kinship in Bali*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hanafi, S. (2010). *Governing Palestinian Refugee Camps in the Arab East: Governmentalities in Search of Legitimacy*. Cairo: American University in Cairo Press.
- Harpviken, K.B. (2009). *Social Networks and Migration in Wartime Afghanistan*. New York: Palgrave Macmillan.
- Khalili, L. (2007). *Heroes and Martyrs of Palestine: The Politics of National Commemoration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kibreab, G. (1999). Revisiting the debate on people, place, identity and displacement. *Journal of Refugee Studies*, 12(4): 384–410. <https://doi.org/10.1093/jrs/12.4.384>
- Knudsen, J.A. (2016). Camp, Ghetto, Zinco, Slum: Lebanon's transitional zones of emplacement. *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism, and Development*, 7(3), 443–457. <https://doi.org/10.1353/hum.2016.0025>
- Knudsen, A., Hanafi, S., eds. (2011). *Palestinian Refugees: Identity, Space and Place in the Levant*. Abingdon: Routledge
- Malkki, L.H. (1995). *Purity and Exile: Violence, Memory, and National Cosmology among Hutu Refugees in Tanzania*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mbembe, A., Sarah N. (2004). *Johannesburg: The Elusive Metropolis*. Durham: Duke University Press.
- Mbembe, A. (2001). *On the Postcolony*. Berkeley: University of California Press.
- Ministry of Interior, Islamic Republic of Iran. 2025. *Report on the Estimated Population of Foreign Nationals in Iran*. Tehran: Ministry of Interior. <https://www.magiran.com/article/4597172>
- Olszewska, Z. (2015). *The Pearl of Dari: Poetry and Personhood among Young Afghans in Iran*. Bloomington: Indiana University Press.
- Perdigon, S. (2011). The one still surviving and viable institution. *Anthropological Theory*, 11(2): 155–179.
- Peteet, J. (2005). *Landscape of Hope and Despair: Palestinian Refugee Camps*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Robinson, C.D.B. (2013). *Body of Victim, Body of Warrior: Refugee*

Research Article

Determinants of Childbearing Intentions in Rural Areas of Iran

Ali Hatami¹ , Hossein Mahmoudian^{2*} , Fatemeh Torabi³ , Reza Safari Shali⁴ ¹ Ph.D Candidate in Demography, Department of Demography, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.² Professor of Demography, Department of Demography, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.³ Professor of Demography, Department of Demography, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, & National Institute for Population Research, Tehran, Iran.⁴ Associate Professor of Sociology, Department of Sociology, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Received: 15 July 2025

Accepted: 15 December 2025

Keywords:

Fertility intention,
Population,
Fertility,
Rural areas,
Iran.

ABSTRACT

Childbearing intentions reflect individuals' plans regarding childbearing, which are largely shaped by both actual and perceived conditions, and are considered strong predictors of subsequent fertility behavior. This study aims to examine the determinants of childbearing intentions in rural areas of Iran through a secondary analysis of data from the National Fertility Intentions Survey (2016). The findings revealed that 36% of married individuals of reproductive age expressed a desire to have children. Influential factors included internal and psychological motivations (personal identity and the desire for parenthood), population policies, religious values, replacement motives (child loss or remarriage), and social encouragement rooted in cultural norms and collectivist structures. Conversely, major barriers included economic pressures and livelihood concerns, biological and reproductive health obstacles, social-age constraints, age-spacing considerations, reluctance toward parenting roles, and conflicts between social and educational roles—highlighting a value transition and the influence of emerging social roles, particularly for women. Logistic regression analysis showed that demographic variables (age and sex), economic factors (financial status and employment), and previous reproductive experiences (cesarean delivery and miscarriage) significantly influenced fertility intentions. The number of desired children and spouse-related characteristics also played key roles in shaping couples' decisions. enhancing Childbearing intention requires multidimensional policies that reduce economic pressures, improve healthcare services, and address evolving cultural and psychological dynamics.

Introduction

Population issues represent a complex and multidimensional phenomenon influenced by economic, social, cultural, and political factors, and they consistently drawing the attention of planners and policymakers. Demographic transitions worldwide—particularly the unprecedented decline in fertility rates in both developed and developing countries—constitute one of the most prominent features of population change. This process typically begins with a reduction in mortality rates, followed by a decrease in birth rates. Globally, the total fertility rate (TFR) declined from 4.9 children per woman in the 1950s to 2.3 in 2023. In Iran, this demographic transition occurred indirectly from the early 1970s to the late 1990s, resulting in a

sharp decrease in TFR—from approximately 7 children in the 1960s to 1.8 in 2011 and 2.01 in 2016. This decline is evident in both urban (1.86 children) and rural (2.48 children) areas, although fertility remains higher in rural settings. The urban-rural fertility gap in Iran appears to follow an inverted U-shaped pattern: in the early stages of transition, urban areas experience fertility decline earlier, widening the gap due to relative fertility stability in rural areas; however, as rural regions enter the transition, the gap narrows. Multiple factors contribute to these demographic changes. Focusing on rural areas of Iran, which accounted for approximately 26% of the country's population in 2016, this study investigates the

*Corresponding author: Hossein Mahmoudian. Professor of Demography, Department of Demography, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

E-mail address: hmahmoud@ut.ac.irE-ISSN: 2717-3208 / © National Institute for Population Research, Iran. This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Cite this article:

Hatami, A., Mahmoudian, H., Torabi, F. & Safari Shali, R. (2025). Determinants of Childbearing Intentions in Rural Areas of Iran. *Iranian Population Studies Journal*, 9(2), 89-107. <https://doi.org/10.22034/jips.2025.534452.1293>

determinants of childbearing intentions. This topic is particularly significant, as rural areas—once crucial in maintaining replacement-level fertility—now face challenges such as youth outmigration, declining marriage rates, and shifting family attitudes.

Method and Data

This study is based on secondary analysis of data from the 2016 National Survey on Childbearing Intentions and Related Factors from the Perspective of Urban and Rural Populations in Iran. The statistical population included married men (with wives of reproductive age) and married women aged 15 to 49 residing in urban and rural regions. The initial sample consisted of 20,935 individuals from 31 provinces. After applying weights based on the 2016 census and adjusting for gender and age group distributions, the sample was reduced to 6,756 respondents (3,331 women and 3,425 men). This adjustment aimed to standardize gender ratios and age groups.

Findings

The results revealed that 36% of individuals in rural areas expressed a desire to have children, while 64% did not—indicating a notable decline in childbearing intentions in these regions. Spatial distribution of childbearing intentions followed a statistically significant clustering pattern. The highest childbearing intentions (62.9%) were observed in Khuzestan and Kurdistan provinces, while the lowest rates (18.2%) were recorded in Tehran, Ardabil, Isfahan, Qazvin, Qom, and Gilan. This pattern aligns with spatial diffusion theory, suggesting that geographically proximate areas tend to share similar norms and behaviors. Determinants of fertility intention include individual, cultural, social, and structural components. Internal and psychological motivations—such as the desire for parenthood and a sense of identity—are among the most influential encouraging factors. Social pressure and support are rooted in the cultural norms and collectivist structures of rural communities. Governmental incentives and religious beliefs also reinforce childbearing intentions. Conversely, economic pressures—including livelihood difficulties, insufficient income, lack of suitable housing, and concerns about children's future—act as major deterrents. Biological and reproductive health barriers, such as physical limitations and genetic concerns, along with social and age-related norms (e.g., planned birth spacing and age expectations), also decrease fertility intention. Additionally, lifestyle changes, young couples' priorities (such as education and relationship stabilization), and psychological unpreparedness further inhibit fertility. Logistic regression analysis indicated that demographic variables such as gender and age have significant

effects. Men showed a higher propensity toward fertility compared to women, possibly due to differing social expectations and the physical burdens of pregnancy borne by women. The decline in fertility intention with increasing age was associated with concerns regarding health and financial security. Financial status and employment had a direct impact on fertility decisions; individuals with weaker economic conditions were less inclined to have children. Higher educational attainment was positively correlated with fertility intention, potentially due to greater awareness and deliberate planning. Religious beliefs and past fertility experiences—including cesarean sections, miscarriages, and number of existing children—also influenced decision-making. The number of desired children emerged as the strongest predictor of fertility intention, highlighting the role of personal family preferences alongside structural factors.

Discussion and Conclusion

Childbearing intentions in rural Iran are shaped by a combination of structural, cultural, and individual factors. Declining fertility intentions—particularly due to economic pressures, lifestyle changes, and evolving priorities among younger couples—poses serious challenges to maintaining population replacement levels. Geographic disparities in childbearing intentions underscore the influence of local norms and the spatial diffusion of reproductive behavior. While affective motivations for parenthood, social norms, and governmental incentives encourage fertility, they are countered by livelihood constraints, biological barriers, and changing attitudes. Addressing childbearing intentions requires a multidimensional policy approach, including reducing economic pressures, enhancing healthcare services, providing psychological support (particularly for women), and strengthening targeted incentive policies. Such strategies may improve childbearing intentions and help maintain demographic balance in rural areas.

مقاله پژوهشی

تعیین‌کننده‌های تمایلات فرزندآوری در مناطق روستایی ایران

علی حاتمی^۱، حسین محمودیان^{۲*}، فاطمه ترابی^۳، رضا صفری شالی^۴^۱ دانشجوی دوره دکتری جمعیت‌شناسی، گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.^۲ استاد جمعیت‌شناسی، گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.^۳ استاد جمعیت‌شناسی، گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، و مؤسسه تحقیقات جمعیت کشور، تهران، ایران.^۴ دانشیار جامعه‌شناسی، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۲۴

پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۴

کلیدواژه‌ها:

تمایل به فرزندآوری،
جمعیت‌شناسی،
سیاست‌گذاری،
تحلیل ثانویه، روستا،
ایران.

تمایلات فرزندآوری بیانگر برنامه برای داشتن فرزند است که اغلب تحت تأثیر شرایط واقعی و ادراک شده قرار دارند و پیش‌بینی‌کننده رفتار واقعی باروری است. پژوهش حاضر با هدف شناسایی تعیین‌کننده‌های تمایلات فرزندآوری در مناطق روستایی ایران، با استفاده از تحلیل ثانویه داده‌های پیمایش ملی تمایل به فرزندآوری (۱۳۹۵) انجام شد. نتایج نشان داد که ۳۶ درصد از افراد تمایل به فرزندآوری دارند. عوامل مؤثر بر تمایل به فرزندآوری شامل انگیزه‌های درونی و روان‌شناختی (مانند هویت فردی و علاقه به والدگری)، سیاست‌های جمعیتی و ارزش‌های دینی، جبران فقدان (مانند فوت فرزند یا ازدواج مجدد)، و فشار و تشویق اجتماعی هستند که ریشه در هنجارهای فرهنگی و ساختارهای جمع‌گرایانه دارند. در مقابل، مهم‌ترین موانع شامل فشارهای اقتصادی و نگرانی‌های معیشتی، موانع زیستی و سلامت باروری، موانع اجتماعی-سنی، ملاحظات فاصله‌گذاری سنی، عدم تمایل به نقش والدگری و تعارض نقش‌های اجتماعی-تحصیلی هستند که نشان‌دهنده گذار ارزشی و تأثیر نقش‌های نوین اجتماعی، به‌ویژه برای زنان، است. براساس رگرسیون لجستیک، متغیرهای جمعیت‌شناختی (سن و جنس)، اقتصادی (وضعیت مالی و اشتغال)، تجربیات باروری پیشین (مانند سزارین و سقط جنین)، تعداد فرزندان دلخواه و ویژگی‌های همسر، تصمیم‌گیری زوجین را تحت تأثیر قرار می‌دهند. جهت افزایش تمایل به فرزندآوری، سیاست‌گذاری چندساحتی (کاهش فشارهای اقتصادی، ارتقای خدمات سلامت، و توجه به تغییرات فرهنگی و روانی) ضروری است.

مقدمه

مناطق جغرافیایی و زیرگروه‌های مختلف جمعیتی، از آن با عنوان همگرایی در کنش باروری یاد می‌شود. در این راستا، میزان باروری کل از حدود ۷ فرزند در اوایل دهه ۱۳۴۰، به ۱/۸ فرزند در سال ۱۳۹۰ و ۲/۰۱ فرزند در سال ۱۳۹۵ کاهش یافته است (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). در ایران، نقاط شهری و روستایی همچنان سطوح باروری متفاوتی دارند. این شاخص در سال ۱۳۹۵ برای مناطق شهری برابر با ۱/۸۶ فرزند و برای مناطق روستایی معادل ۲/۴۸ فرزند بوده است.

گذار باروری در ایران به‌صورت غیرمستقیم در فاصله زمانی ابتدای دهه ۱۳۵۰ تا اواخر دهه ۱۳۷۰ رخ داده است. یکی از حوزه‌هایی که در دهه‌های اخیر در کشور دچار تحولات قابل‌توجهی شده، کنش فرزندآوری افراد و خانواده‌هاست، به‌گونه‌ای که کاهش باروری به یکی از ترجیحات اصلی خانواده‌های ایرانی تبدیل شده است (عباسی‌شوازی و حسینی چاوشی، ۱۳۹۲). با توجه به کاهش سریع باروری در تمام

*نویسنده مسئول: حسین محمودیان. استاد جمعیت‌شناسی، گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

نشانی ایمیل: hmahmoud@ut.ac.ir

استناد به این مقاله: حاتمی، علی، محمودیان، حسین، ترابی، فاطمه و صفری شالی، رضا (۱۴۰۴). تعیین‌کننده‌های تمایلات فرزندآوری در مناطق روستایی ایران، دوفصلنامه مطالعات جمعیتی، ۹ (۲)، ۸۹-۱۰۷.

کاهش میزان فرزندآوری تأثیرگذار بوده است (عامریان و همکاران، ۱۳۹۵؛ حسنی و همکاران، ۱۳۹۸).

با این حال، یک مناقشه مهم همچنان حل نشده باقی مانده است. این مناقشه به دیدگاهی رایج مربوط می شود مبنی بر اینکه تغییر در تمایلات و ترجیحات فرزندآوری عامل میانجی اصلی در ارتباط میان تحولات اجتماعی-اقتصادی و کاهش باروری است. به عبارتی چالش کاهش باروری، در واقع چالش، کاهش تمایلات فرزندآوری افراد است، نه کاهش باروری ناخواسته (Bongaarts, 2024). اکنون به روشنی مشخص شده است که تمایلات افراد برای فرزندآوری، پیش‌بینی‌کننده مهم باروری در آینده است. جایی که افراد توانایی عملی کردن ترجیحات خود را از طریق استفاده مؤثر از روش‌های پیشگیری از بارداری دارند، تمایلات و ترجیحات فرزندآوری تعیین‌کننده کلیدی رفتار و کنش فرزندآوری هستند (Basten et al., 2013).

براساس نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن ۱۳۹۵ از کل جمعیت ۷۹ میلیون و ۹۲۶ هزار و ۲۷۰ نفری؛ ۲۰ میلیون و ۷۳۰ هزار و ۶۲۵ نفر (۲۵/۹ درصد) در روستاها ساکن بودند. این جمعیت در ۶۲ هزار و ۲۸۴ آبادی توزیع شده‌اند. این درحالی است که در اولین سرشماری نفوس و مسکن در سال ۱۳۳۵، ۶۸/۶ درصد جمعیت کشور را روستاییان تشکیل می‌دادند (مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). بنابراین روند جمعیتی کشور نشان از کاهش نسبت روستائینی دارد. با توجه به این که در سال ۱۳۹۵ حدود ۲۶ درصد جمعیت ایران در مناطق روستایی سکونت دارد، می‌توان گفت یکی از کانون‌های اصلی مورد توجه بر افزایش فرزندآوری توجه به تمایلات، نیات و رفتار فرزندآوری مناطق روستایی است. بنابراین با توجه به روند کاهشی میزان باروری در ایران طی دهه‌های اخیر، بررسی تمایل به فرزندآوری در میان گروه‌های مختلف جمعیتی، به‌ویژه در مناطق روستایی، اهمیت فزاینده‌ای یافته است. مناطق روستایی که تا پیش از این سهم عمده‌ای در حفظ سطح جایگزینی جمعیت داشتند، اکنون با چالش‌های متعددی همچون مهاجرت جوانان، کاهش ازدواج، و تغییر در نگرش‌های خانوادگی مواجه‌اند. از سوی دیگر، اگرچه در سال‌های اخیر مطالعات متعددی با داده‌های به‌روزتر انجام شده است؛ اما بیشتر آن‌ها بر جمعیت شهری یا کل کشور تمرکز داشته و کمتر به جمعیت روستایی به‌طور تفکیک‌شده پرداخته‌اند. در این میان، پژوهش حاضر با تکیه بر حجم نمونه‌ای گسترده از مناطق روستایی ایران، در تلاش است تا خلأ موجود در ادبیات را پوشش دهد و تصویری تاریخی اما ارزشمند از وضعیت تمایلات فرزندآوری در این بخش از جامعه ارائه کند. در چنین شرایطی، شناسایی عوامل تأثیرگذار بر تمایل به فرزندآوری در

(مرکز آمار ایران، ۱۳۹۵). به عبارتی با وجود روند همگرایی رفتار باروری و کاهش آن در کل کشور، سطح باروری روستایی بیشتر از شهری است.

همچنین اغلب زمان و شدت کاهش باروری در مناطق مختلف یک کشور متفاوت است و این موضوع می‌تواند به شکاف‌های باروری قابل توجهی میان مناطق منجر شود (Pezzuolo et al., 2021). تفاوت‌های باروری بر اساس محل سکونت (بدون لحاظ کردن آموزش)، اغلب الگوی U شکل دارند (Lerch, 2017). در آغاز گذار باروری شکاف باروری شهری-روستایی بزرگ‌تر است و نسبت باروری روستا به شهر به‌صورت U وارونه ظاهر می‌شود. به عبارتی در مراحل اولیه، مناطق شهری زودتر وارد دوره کاهش باروری می‌شوند و ثبات باروری در مناطق روستایی سبب افزایش شکاف باروری می‌شود. با گذشت زمان، مناطق روستایی نیز وارد این گذار می‌شوند و شکاف باروری روستایی-شهری شروع به کاهش می‌کند؛ هرچند معمولاً میزان کاهش در شهرها بیشتر بود. در ادامه، کاهش باروری در مناطق روستایی شدت می‌گیرد و شکاف میان مناطق شهری و روستایی دوباره کاهش می‌یابد. در نتیجه، الگوی سه‌مرحله‌ای U وارونه در شکاف باروری شهری و روستایی پدید می‌آید (Lerch, 2019; Garenne & Joseph, 2002). در چند دهه گذشته تلاش‌های بسیاری برای توضیح این تغییرات انجام شده است. این توضیحات دامنه‌ای از توسعه اقتصادی تا توسعه اجتماعی، از جمله آموزش همگانی، شرایط تغییر یافته مرگ‌ومیر و خدمات بهداشتی (به‌ویژه بهداشت باروری) را در بر می‌گیرد. از نظر لوتر^۱ مفهوم «گذار جمعیتی مبتنی بر شناخت»^۲ می‌تواند کلید درک تفاوت‌های کاهش باروری در بسترهای مختلف باشد و بر سطح متفاوتی از تعیین‌کننده‌ها (از شناختی تا تعیین‌کننده‌های اجتماعی و اقتصادی) استوار است (Adhikari et al, 2024).

می‌توان گفت امروزه ادبیات گسترده‌ای به توصیف و تحلیل علل کاهش میزان باروری پرداخته است. با گذر زمان، نوعی اجماع نسبی در خصوص عوامل اجتماعی-اقتصادی مؤثر بر باروری شکل گرفته است؛ به‌گونه‌ای که افزایش سطح تحصیلات زنان و کاهش مرگ‌ومیر کودکان اکنون به‌عنوان عوامل ضروری برای وقوع گذار از باروری بالا به باروری پایین شناخته می‌شوند (Bongaarts & Hodgson, 2023). همچنین طیف وسیعی از عوامل اجتماعی، اقتصادی و شخصی، از جمله رفتار باروری، سطوح بالاتر تحصیلات به‌ویژه برای زنان، عدم اطمینان اقتصادی (بیکاری یا فرصت‌های شغلی، فشار شغلی)، تغییرات در تشکیل خانواده (تأخیر در ازدواج)، و شرایط چالش برانگیز مسکن، جوانان را مجبور می‌کند، دیرتر خانه والدین را ترک کنند و این بر

¹ Lutz

² The Cognition-Driven Demographic Transition

خود مردم (Lesthaeghe & Surkyn, 2008; Spéder & Kapitány, 2009).

باتوجه به نظریه‌های اقتصادی (لیبنشتاین و بکر)^۱، فرض بر این است که عوامل اقتصادی و اجتماعی افراد از جمله وضعیت و سطح سواد زنان و مردان و منشأ شهری و روستایی بودن و شاغل یا غیرشاغل بودن آنان که متأثر از میزان نوسازی و توسعه در جامعه است، از عوامل مهم تأثیرگذار بر رفتار باروری و شکل دهنده ایده‌آل‌ها و تمایلات فرزندآوری است. در کنار این عوامل، باید به گستره و سطح و عمق ارتباطات افراد نیز توجه کرد. نظریه‌ی اشاعه باروری بر نقش اشاعه ایده‌ها و هنجارهای نوین اجتماعی در ارتباط با ترجیحات بُعد خانوار و وسایل تنظیم خانواده از طریق شبکه‌های رسمی و غیررسمی تعامل اجتماعی به عنوان عامل اصلی تغییرات باروری تأکید دارد (Cleland & Wilson, 1987). در چارچوب این نظریه، بر نوآوری رفتاری، تغییر ایده‌ها و پویایی اجتماعی، اشاعه رفتارها و اطلاعات جدید تأکید می‌شود.

گذار دوم جمعیتی شامل «باروری پایین‌تر از سطح جانشینی، شکل‌های متنوعی از زندگی مشترک بدون ازدواج، فاصله میان ازدواج و فرزندآوری» است (Lesthaeghe & Surkyn, 2008; Lesthaeghe, 2014). محرک اصلی این روندها، تغییرات فرهنگی به‌سوی نگرش‌ها و هنجارهای پسامدرن است (یعنی آن‌هایی که بر فردیت و خودتحقق تأکید دارند) (van de Kaa, 2001). در سطح کلان، نظریه گذار دوم جمعیتی نمایی از چگونگی تحول جوامع در طول زمان ارائه می‌دهد و بر نقش تغییرات ایده‌ای^۲ در ایجاد مجموعه‌ای از رفتارهای جمعیتی و خانوادگی تأکید دارد. در سطح فردی، این چارچوب، جهت‌گیری‌های ارزشی افراد را به‌عنوان عوامل اصلی تعیین‌کننده رفتارهای باروری و خانوادگی آن‌ها در نظر می‌گیرد (Zaidi & Morgan, 2017).

نظریه تبیین نهادی، رفتارهای باروری را ناشی از دو عامل سیاست‌های جمعیتی دولت و شرایط اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی حاکم بر جامعه می‌داند. نظریه‌پردازان رویکرد اشاعه اجتماعی، تفاوت‌های باروری میان مناطق شهری و روستایی را بازتاب‌های ثانویه‌ای در چارچوب نواحی فرهنگی همگن می‌دانند که در آن‌ها کاهش باروری گسترش می‌یابد (Sharlin, 1986). با این حال، جوامع شهری دارای ویژگی‌های خاصی هستند که فرایند اشاعه رفتارهای جدید را تسریع می‌کنند (Tabutin, 2000). از طریق ارتباطات اجتماعی، اقتصادی، حمل‌ونقل و ارتباطی، جوامع شهری با جوامعی که در مراحل پیشرفته‌تری از گذار باروری قرار دارند، تعامل نزدیکی دارند. تعاملات اجتماعی در درون شهرها نیز شدیدتر است، چراکه نزدیکی

میان جمعیت روستایی، می‌تواند به سیاست‌گذاران در طراحی برنامه‌های حمایتی و بازتولید جمعیتی هدفمند یاری رساند. در این راستا پژوهش حاضر به دنبال این است که عوامل تعیین‌کننده تمایل به فرزندآوری در مناطق روستایی ایران کدامند؟

مبانی نظری

درک آنچه زیربنای فرزندآوری و رفتار باروری است یکی از پرسش‌های اصلی در جمعیت‌شناسی است و ادبیات قابل توجهی در مورد عوامل تعیین‌کننده باروری وجود دارد. رویکرد متداول به مطالعات باروری، مبتنی بر این فرض اساسی است که تصمیم‌گیری درباره تعداد فرزندان به طور کلی امری شخصی است و در چارچوب تصمیم‌گیری‌های خانواده صورت می‌گیرد. بنابراین، پرسش این است که چگونه افراد در محیط‌های مختلف تصمیم‌هایی همانند و یکسان درباره تعداد فرزندان می‌گیرند؟ نظریه‌های انتخاب عقلانی بر اهمیت نسبی عوامل مختلفی مثل توسعه اقتصادی و اجتماعی، درآمد، تحصیلات، موقعیت اجتماعی و به طور کلی همانندی مشخصه‌های اقتصادی و اجتماعی در تأثیرگذاری بر چنین تصمیم‌گیری‌های فردی تأکید می‌کنند. تصور بر این است که ظرفیت‌سازی افراد می‌تواند تصمیم‌گیری درباره تعداد فرزندان را تغییر دهد. با این حال، شواهدی به دست آمده که نشان می‌دهد عوامل سطح خانوار و نیز عوامل فردی قادر نیستند جریان کامل گذار باروری در بسیاری از کشورها و مناطق دنیا را تبیین کنند (Zhang et al, 2022; Reed et al, 1999).

جامعه‌شناسان باروری را در دو سطح خرد و کلان مورد بررسی قرار می‌دهند. آنها با اشاره به نقش ساختار - عاملیت، معتقدند که در فرزندآوری فقط عوامل سطح کلان مانند عوامل محیطی - اجتماعی، اقتصادی و سیاسی و مذهبی تأثیرگذار نیستند؛ بلکه در سطح خرد، انگیزه‌های شخصی، سلیقه‌ها، نگرش‌های افراد و طرز تلقی آنها از جامعه و باروری، تعیین‌کننده تمایلات فرزندآوری آنان خواهد بود. جامعه‌شناسان باتوجه به تأثیر سطوح خرد و کلان بر باروری جوامع را به دو دسته‌ی توسعه‌یافته و توسعه‌نیافته تقسیم می‌کنند و تأثیر متفاوت سطوح خرد و کلان در این دو نوع جوامع بر باروری را مورد بررسی قرار می‌دهند. در جوامع توسعه‌یافته، توسعه اقتصادی و اجتماعی بالا روی رفتار باروری خانواده تأثیر می‌گذارد و خود افراد تعیین‌کننده رفتار باروری خود هستند؛ چرا که سطح توسعه‌یافتگی ارزش‌های عقلانی را در فرد درونی کرده و ارتباط دیالکتیکی در سطح خرد و کلان به بازتولید و دوام چنین ارزش‌هایی یاری می‌رساند. ولی در جوامع توسعه‌نیافته، سیاست‌های جمعیتی دولت بر نگرش و رفتار باروری مردم نقش‌آفرینی بیش‌تر و قوی‌تری دارد تا خواست و میل

¹ Leibenstein and Becker

² Ideational Change

مکانی به فردگرایی، ناشناسی و تنوع فرهنگی بیشتر می‌انجامد. بر اساس نظریه اشاعه فضایی، این تغییرات ساختاری و فکری، به‌همراه رفتارهای باروری جدید، باید از طریق سلسله‌مراتب سکونتگاهی و از مسیر شبکه‌های ارتباطی و حمل‌ونقل به مناطق روستایی دور دست گسترش یابد (Klüsener et al., 2017). ارزیابی‌های مقطعی از میزان کلی باروری دوره‌ای برحسب محل سکونت در کشورهای در حال توسعه از این مدل اشاعه رفتار از مرکز به پیرامون پشتیبانی می‌کند. یک الگوی سه‌مرحله‌ای در تفاوت باروری شهری-روستایی مشاهده شده است (Rodriguez, 1996; Shapiro & Oleko, 2000). این روند از سطوح مشابه باروری در مناطق روستایی و شهری آغاز می‌شود، ولی در مرحله آغازین گذار جمعیتی به دلیل کاهش سریع‌تر و زود هنگام‌تر در شهرها، تفاوت باروری به نفع شهرها به‌طور چشمگیری افزایش می‌یابد (Biswajit, 2024). در مرحله بعد، باروری روستایی به‌طور چشمگیری کاهش یافته و به سطح پایین‌تر شهری نزدیک می‌شود. براساس رویکردهای مطرح‌شده، می‌توان نتیجه گرفت که تبیین تمایلات و کنش‌های باروری نیازمند در نظر گرفتن هم‌زمان سطوح خرد و کلان و همچنین تعامل پیچیده میان عوامل فردی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی است.

پیشینه پژوهش

با توجه به کاهش میزان باروری و تغییر در تمایلات فرزندآوری در سال‌های اخیر، مطالعات متعددی در این زمینه صورت گرفته است. اکثر مقالات به ویژه در ایران نشان داده‌اند که گرچه تمایل کلی به داشتن فرزند هنوز وجود دارد؛ اما عوامل اقتصادی، فرهنگی، نگرشی و شکاف میان تمایل و واقعیت باعث شده است سطوح باروری پایین بماند و حتی در برخی گروه‌ها میل به تک‌فرزندی تقویت شود. برخلاف تصور رایج که محیط‌های روستایی را به دلیل سنت‌های خانوادگی و ساختارهای اجتماعی نسبتاً سنتی، محیطی مستعد باروری بالاتر می‌داند؛ اما شواهد نشان می‌دهند که مناطق روستایی نیز با تغییر در میزان مولید و الگوهای تمایل به فرزندآوری مواجه شده‌اند (محمدقاسمی و همکاران، ۱۴۰۴؛ صادقی و همکاران، ۱۴۰۳؛ حسینی و همکاران، ۱۳۹۵؛ حسینی و همکاران، ۱۴۰۱؛ بگی و همکاران، ۱۴۰۰؛ محمودیانی و همکاران، ۱۳۹۸؛ حسینی و حسینی، ۱۳۹۲; Bauernschuster, Basten, et al., 2021; Ariho & Nzabona, 2019; et al., 2016; Grant & Curtis, 2025; He, et al., 2024). که به برخی از مهم‌ترین مطالعات حوزه تمایلات فرزندآوری مناطق روستایی پرداخته می‌شود.

محمدقاسمی و همکاران (۱۴۰۴) در پژوهشی بیان کردند زنان جوان‌تر و خانه‌دار، بیشتر تمایل به داشتن خانواده‌های پرجمعیت دارند. حمایت از کار در منزل و مشاغل انعطاف‌پذیر برای زنان می‌تواند به این

مهم کمک کند. با وجود ترویج شعار "فرزند کمتر، زندگی بهتر" در سطح ملی، در مناطق روستایی سیستان و بلوچستان به دلیل نیاز به نیروی کار بیشتر در مزارع کشاورزی، خانواده‌ها همچنان ترجیح می‌دهند تعداد فرزندان بیشتری داشته باشند. این امر نشان می‌دهد که عوامل اقتصادی و فرهنگی در مناطق روستایی، بر تصمیم‌گیری خانواده‌ها در مورد تعداد فرزندان تأثیر بیشتری نسبت به سیاست‌های جمعیتی دارد.

علی‌دوستی و همکاران (۱۴۰۳) در پژوهشی نشان دادند بین جنس، پایگاه اقتصادی-اجتماعی، ارزشمند بودن مشوق‌ها، ناکافی بودن مشوق‌ها و مداخله نکردن دولت در سیاست‌گذاری و تمایل به فرزندآوری رابطه معنادار و مستقیمی وجود دارد. اما بین تحصیلات، وضع فعالیت، بی‌اعتمادی به سیاست‌های تشویقی و ابهام در سیاست‌گذاری رابطه معنادار و معکوس است. به نظر می‌رسد که بسته‌ای از مزایای مالیاتی، مزایای نقدی و خدماتی ممکن است، هزینه‌های تربیت فرزندان را برای والدین کاهش دهد. این بسته‌ها می‌توانند تأثیر احتمالی بر ایجاد انگیزه‌های مالی برای داشتن فرزندان بیشتر ایجاد کنند.

نتایج مرور مطالعاتی **رمضانخانی و پودینه (۱۴۰۲)** بیانگر تأثیر عوامل اجتماعی و محیطی و اقتصادی بر تمایل و عدم تمایل به فرزندآوری بود. در میان عوامل اجتماعی و محیطی، حمایت اجتماعی از سوی دولت تا آشنایان بر تمایل و عدم تمایل به فرزندآوری بیشترین تأثیر را داشت و همچنین در میان عوامل اقتصادی، وضعیت اقتصادی و درآمد افراد، بیشترین تأثیر را بر تمایل و عدم تمایل به فرزندآوری دارد.

نتایج پژوهش **بگی و همکاران (۱۴۰۰)** نشان داد که حدود ۳۰ درصد افراد نمونه مورد مطالعه بدون فرزند و ۴۸ درصد افراد دارای یک فرزند تمایلی به داشتن فرزند/فرزند دیگری ندارند. یافته‌ها رابطه منفی بین تحصیلات و تمایلات باروری افراد را نشان داد. از طرفی، تمایلات فرزندآوری در بین پیروان اهل تسنن در مقایسه با پیروان اهل تشیع بیشتر بود. مردان نیز تمایلات فرزندآوری بیشتری در مقایسه با زنان داشتند. همچنین رضایت از زندگی و روابط زناشویی تأثیر معناداری بر تمایلات فرزندآوری افراد دارد. مهم‌ترین علل عدم تمایل به فرزندآوری در چهار دسته مشکلات و نگرانی‌های مرتبط با فرزندان و آینده آن‌ها، شرایط کاری و هزینه فرصت، روابط بین همسران، و مشکلات سلامتی و جسمانی افراد قرار گرفتند.

محمودیانی و همکاران (۱۳۹۸) در پژوهشی نشان دادند که تحصیلات از مهمترین متغیرهای تأثیرگذار بر باروری ایده‌آل زنان روستایی است. باروری ایده‌آل زنان روستایی بالاتر از باروری سطح جایگزینی است. مشکلات اقتصادی خانوارها و نیز مسائل مرتبط با

داشتن فرزند پسر ۲۶/۷ درصد کاهش می‌یافت. در مقابل برای ساکنان روستایی که مهاجرت نکردند، اگر تصمیم به مهاجرت می‌گرفتند، تمایل آن‌ها به فرزندآوری ۵۵/۹ درصد، تمایل به داشتن فرزند دختر و پسر به ترتیب ۱۸/۲ و ۵۵/۱ درصد کاهش می‌یافت. برای ساکنان روستایی شرقی که مهاجرت کردند، اگر تصمیم به عدم مهاجرت می‌گرفتند، تمایل آن‌ها به فرزندآوری ۴۰ درصد کاهش می‌یافت. برای ساکنان روستایی میانه‌غربی که مهاجرت کردند، اگر تصمیم به عدم مهاجرت می‌گرفتند، تمایل آن‌ها به فرزندآوری ۲۴/۷ درصد افزایش می‌یافت.

آریهو و نزابونا^۴ (۲۰۱۹) نشان دادند که در مناطق روستایی اوگاندا کاهش مشاهده‌شده در باروری عمدتاً با تغییرات در ریسک فرزندآوری مرتبط است. تحصیلات و سن اولین ازدواج زنان روستایی، بزرگ‌ترین سهم را در تغییرات باروری داشته است. بهبود مستمر در دسترسی به تحصیلات متوسطه توسط زنان از عوامل اصلی گذار اوگاندا به باروری پایین است. علاوه بر این، با دسترسی بهتر به رسانه‌های جمعی در مناطق روستایی، می‌توان تغییراتی در نگرش‌ها و ترجیحات برای خانواده‌های بزرگ ایجاد کرد که می‌تواند شرایط مناسبی برای استفاده از خدمات تنظیم خانواده فراهم کند.

مرور مطالعات صورت گرفته در زمینه تمایلات فرزندآوری در مناطق روستایی، نشان می‌دهد بخش عمده‌ای از پژوهش‌های موجود، عمدتاً بر نمونه‌هایی محدود و موردی، نظیر یک استان یا شهرستان خاص، متمرکز بوده‌اند. چنین تمرکزی امکان تعمیم نتایج را به کل جامعه روستایی ایران دشوار می‌سازد. علاوه بر این، اگرچه در مطالعات پیشین به برخی متغیرهای مؤثر بر تمایلات فرزندآوری توجه شده است، اما تحلیل دقیق‌تری از سازوکارهای تمایل و عدم تمایل به فرزندآوری کمتر صورت گرفته است. بر این اساس، پژوهش حاضر تلاشی است برای رفع این خلأهای علمی از طریق بهره‌گیری از یک نمونه‌گیری کلان در سطح ملی، مشتمل بر کل مناطق روستایی کشور. این پژوهش با اتکا به داده‌های گسترده، می‌کوشد تصویری جامع و مبتنی بر شواهد از تعیین‌کننده‌های اصلی تمایل یا عدم تمایل به فرزندآوری در جامعه روستایی ایران ارائه دهد.

روش پژوهش و داده‌ها

پژوهش حاضر یک تجزیه و تحلیل ثانویه براساس داده‌های پیمایش ملی "بررسی میزان تمایل به فرزندآوری و عوامل مرتبط با آن نگاه مردم شهری و روستایی ایران (۱۳۹۵)" است که توسط پژوهشکده

سلامتی زنان، مهمترین علل عدم تحقق باروری ایده‌آل زنان روستایی است. تلاش در راستای رفع مشکلات اقتصادی خانوارها و نیز توجه به بهبود وضعیت سلامت زنان روستایی می‌تواند به تحقق باروری ایده‌آل و رسیدن به باروری بالاتر از سطح جایگزینی کمک کند.

نتایج پژوهش **حسینی و همکاران (۱۳۹۵)** نشان داد که تمایل به فرزندآوری بیش‌تر در هر دو گروه مذهبی مورد بررسی، پایین است. با این وجود، تمایلات فرزندآوری زنان اهل سنت کمی بیش‌تر از زنان شیعه است. در میان زنانی که تمایل به فرزندآوری دارند، نسبت قابل توجهی از آن‌ها در هر دو گروه مذهبی اظهار داشته‌اند که می‌خواهند یک فرزند دیگر به دنیا بیاورند. همچنین ترکیبی از مشخصه‌های فرهنگی، اقتصادی-اجتماعی و جمعیتی نقش تعیین‌کننده و معناداری در پیش‌بینی احتمال تمایل به فرزندآوری در میان زنان هر دو گروه مذهبی دارند.

گران و کورتیس^۱ (۲۰۲۵)، در پژوهشی بیان کردند عدم اطمینان ناشی از محیط زیست، مانند رویدادهای شدید آب و هوایی می‌تواند با ایجاد بی‌ثباتی مالی و مسکونی، عدم اطمینان خانوارها را افزایش دهند. این مطالعه نشان می‌دهد که در حالی که انگیزه‌های برخی از افراد با نیت سنتی فاصله‌گذاری بین فرزندان سازگار است، انگیزه‌های دیگران از عدم اطمینان درباره آینده و چالش‌های بازیابی ثبات اقتصادی و خانوادگی نشأت می‌گیرد.

ادھیکاری^۲ و همکاران (۲۰۲۴)، در پژوهشی نشان دادند که در زمینه پیش‌بینی‌های جمعیتی، باید هم تفاوت‌های مربوط به سطح تحصیلات و هم تفاوت‌های مربوط به محل سکونت (شهری یا روستایی) را به‌طور هم‌زمان در نظر گرفت. با وجود همبستگی ظاهری میان تحصیلات بیشتر و شهرنشینی، نمی‌توان فرض کرد که با در نظر گرفتن صریح محل سکونت (شهری یا روستایی)، تفاوت‌های ناشی از سطح تحصیلات نیز به‌طور خودکار لحاظ می‌شوند، یا بالعکس. مدل پیش‌بینی باید بر این فرض استوار باشد که هم تفاوت‌های مربوط به تحصیلات و هم تفاوت‌های مربوط به محل سکونت برای هر گروه تحصیلی وجود دارد. **هی^۳ و همکاران (۲۰۲۴)**، در پژوهشی بیان کردند که کاهش میزان‌های باروری چالش‌هایی را برای توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی جهانی ایجاد می‌کند. میزان باروری پایین در میان جمعیت‌های شناور روستایی این چالش‌ها را تشدید می‌کند. نتایج نشان داد که برای ساکنان روستایی که مهاجرت کردند، اگر تصمیم به عدم مهاجرت می‌گرفتند، تمایل آن‌ها به فرزندآوری ۱۹/۸ درصد، تمایل به داشتن فرزند دختر ۴۸/۵ درصد افزایش و تمایل به

¹ Grant and Curtis

² Adhikari

³ He

⁴ Ariho and Nzabona

حوزه بندی و بلوک بندی انتخاب شده اند. بلوک ها با روش نمونه گیری چند مرحله ای تعیین شده و سپس خانوارها بر اساس روش نمونه گیری سیستماتیک در داخل بلوک ها انتخاب شده اند. پس از مشخص شدن خانوار با استفاده از جدول طیف سنی و جنسی تهیه شده بر اساس توزیع جمعیتی در سر شماری سال ۱۳۹۰ افراد واجد شرایط مورد پرسشگری قرار گرفته اند. از آنجا که برخی از نسبت ها مانند نسبت جنسی و نسبت گروه های سنی در نمونه مورد مطالعه استاندارد نبود، از ضرایب وزنی برای تعدیل این داده ها استفاده شد. داده های حاصل از پیمایش در دو سطح توصیف و تحلیل در محیط SPSS تجزیه و تحلیل شد. در تحلیل چند متغیره از آزمون رگرسیون لجستیک دوجبهی به روش سلسله مراتبی استفاده شد.

علوم بهداشتی جهاد دانشگاهی برای وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی گردآوری شده است. جمعیت آماری این پیمایش شامل کلیه مردان متأهل (دارای همسر در سنین باروری) و زنان متأهل در سنین باروری ساکن نقاط شهری و روستایی کشور بودند. نمونه پیمایش شامل ۲۰۹۳۵ شهروند متأهل در ۳۱ استان کشور بوده است. پس از بررسی نمونه و بر حسب متغیرهای جنس و گروه سنی (جدول ۱)؛ حجم نمونه شامل ۶۵۷۶ نفر زن (۳۳۳۱ زن ۴۹-۱۵ ساله) و مرد (۳۲۴۵ مرد دارای همسر ۴۹-۱۵ ساله)، انتخاب گردید. در این پیمایش برای تعیین اندازه نمونه مستقل در هر استان، براساس توزیع جمعیت افراد واجد شرایط طرح؛ استان های کشور به ۵ طبقه تقسیم شده اند. اندازه نمونه برای کل کشور ۲۰ هزار برآورد شده است. نمونه ها در مراکز استان ها، بر اساس اطلاعات سرشماری سال ۱۳۹۰ و نیز وفق

جدول ۱. متغیرهای مورد استفاده در پژوهش حاضر

Table 1. Variables Used in the Present Study

نام متغیر	شیوه سنجش	سطح سنجش
تمایل به فرزندآوری	آیا در حال حاضر تمایل به فرزندآوری دارید؟	اسمی دو حالت
رفتار فرزندآوری	تعداد تولد زنده؟	فاصله های
جنس	پرسش از جنس فرد	اسمی دو حالت
سن	پرسش از سال تولد فرد	فاصله ای
تحصیلات	پرسش از تحصیلات فرد بر حسب سال	فاصله ای
مذهب	پرسش از مذهب پاسخگو	اسمی دو حالت
سن اولین فرزندآوری	سن هنگام به دنیا آمدن اولین فرزند	فاصله ای
سن آخرین فرزند	سن آخرین فرزند	فاصله ای
سابقه مرده زایی	تعداد مرده زایی	فاصله ای
سابقه سقط جنین	تعداد سقط جنین	فاصله ای
سابقه سزارین	تعداد سزارین	فاصله ای
فرزندان دلخواه	تعداد فرزند دلخواه	فاصله ای
سن ازدواج	سن هنگام اولین ازدواج	فاصله ای

یافته ها

یافته های توصیفی

پاسخ دهندگان دارای تحصیلات ابتدایی تا دیپلم هستند. در مجموع حدود ۸۰ درصد از نمونه دارای تحصیلات تا سطح متوسطه اند، در حالی که تنها ۱۴/۳ درصد از پاسخ دهندگان تحصیلات دانشگاهی دارند. همچنین ۶/۱ درصد از آن ها بی سواد هستند. این داده ها نشان می دهد که سطح تحصیلات جامعه روستایی عمدتاً در سطح میانی قرار دارد و بخش اندکی به تحصیلات عالی دست یافته اند.

براساس جدول ۲، ترکیب جنسی پاسخگویان تقریباً متعادل است. از نظر سنی، بیشترین گروه های جمعیتی در بازه ۳۰ تا ۳۹ سال قرار دارند؛ به طوری که ۲۲/۳ درصد در گروه ۳۰ تا ۳۴ سال و ۲۰/۳ درصد در گروه ۳۵ تا ۳۹ سال قرار دارند. در زمینه تحصیلات، بیشتر

جدول ۲. توزیع فراوانی ویژگی‌های جمعیت‌شناختی پاسخگویان در مناطق روستایی ایران

Table 2 Frequency Distribution of Respondents' Demographic Characteristics in Rural Areas of Iran

متغیر	طبقات	تعداد	درصد	درصد با اعمال ضرایب وزنی
جنس	مردان	۳۲۴۵	۴۹/۳	۵۰/۶
	زنان	۳۳۳۱	۵۰/۷	۴۹/۴
سن	۱۵-۱۹ سال	۹۸	۱/۵	۱/۵
	۲۰-۲۴ سال	۴۴۲	۶/۷	۶/۷
	۲۵-۲۹ سال	۱۰۷۴	۱۶/۳	۱۶
	۳۰-۳۴ سال	۱۴۷۰	۲۲/۴	۲۲/۳
	۳۵-۳۹ سال	۱۳۲۴	۲۰/۱	۲۰/۳
	۴۰-۴۴ سال	۱۱۱۲	۱۶/۹	۱۶/۹
	۴۵-۴۹ سال	۸۵۹	۱۳/۱	۱۳/۱
	۵۰ سال و بالاتر	۱۹۷	۳	۳/۳
تحصیلات	بی سواد	۴۲۱	۶/۴	۶/۱
	ابتدایی	۱۷۷۴	۲۷	۲۷/۲
	راهنمایی	۱۶۱۱	۲۴/۵	۲۵/۲
	متوسطه و دیپلم	۱۸۳۸	۲۸	۲۷/۳
	دانشگاهی	۹۳۲	۱۴/۲	۱۴/۳
وضعیت فعالیت	شاغل	۳۰۰۰	۴۶	۴۷/۴
	خانه دار	۳۰۹۱	۴۷/۴	۴۶/۳
	بازنشسته	۶۵	۱	۱
	در حال تحصیل	۴۶	۰/۷	۰/۷
	بیکار	۳۲۳	۵	۴/۷
وضعیت مالی (درآمد)	خیلی خوب و خوب	۱۱۳۷	۱۷/۴	۱۸/۳
	متوسط	۴۰۱۲	۶۱/۴	۶۱
	بد و خیلی بد	۱۳۸۱	۲۱/۲	۲۰/۷
مذهب	شیعه	۵۷۰۹	۸۹/۴	۸۸/۸
	سنی	۶۷۵	۱۰/۶	۱۱/۲

فرزندآوری اول به‌طور میانگین حدود ۲ سال بوده است؛ فاصله‌ای که نشان‌دهنده تمایل زوج‌ها به داشتن فرزند در سال‌های ابتدایی ازدواج است. در زمینه تاریخچه باروری، ۵ درصد از زنان سابقه مرده‌زایی داشته‌اند، اگر چه مقدار پایینی است؛ اما در سطح جمعیت قابل تأمل است و می‌تواند با عوامل بهداشتی، تغذیه‌ای یا دسترسی به مراقبت‌های دوران بارداری مرتبط باشد. همچنین ۱۶/۵ درصد سابقه سقط جنین را گزارش کرده‌اند که نشان‌دهنده شیوع نسبتاً بالا در مقایسه با مرده‌زایی است. از سوی دیگر، ۳۷/۴ درصد از زنان سابقه زایمان سزارین داشته‌اند، که احتمالاً نشان‌دهنده افزایش تمایل یا اجبار به سزارین به جای زایمان طبیعی است. بیشترین پاسخ‌دهندگان (۴۰/۹ درصد) دو فرزند را ایده‌آل می‌دانند. پس از آن، حدود ۲۵/۴ درصد سه فرزند و ۲۶/۴ درصد چهار فرزند یا بیشتر را ترجیح می‌دهند. این الگو نشان می‌دهد که الگوی غالب، خانواده‌های دو تا سه‌فرزندی است و تمایل به بی‌فرزندی در مناطق روستایی بسیار پایین است. در خصوص تعداد

از نظر وضعیت فعالیت، نمونه آماری عمدتاً از افراد شاغل (۴۷/۴ درصد) و خانه‌دار (۴۶/۳ درصد) تشکیل شده است که روی‌هم‌رفته بیش از ۹۳ درصد نمونه را شامل می‌شوند. در مقابل، سهم افراد بیکار (۴/۷ درصد) بسیار پایین است. از نظر وضعیت مالی، بیش از نیمی از پاسخ‌دهندگان (۶۱ درصد) وضعیت مالی خود را «متوسط» ارزیابی کرده‌اند. ۱۸/۳ درصد وضعیت خود را «خیلی خوب و خوب» و ۲۰/۷ درصد «بد و خیلی بد» توصیف کرده‌اند. این توزیع نشان می‌دهد که جامعه بیشتر دارای شرایط اقتصادی^۱ میانه بر اساس داده‌های سال ۱۳۹۵ است؛ اما میزان نارضایتی از وضعیت مالی (یک پنجم نمونه) قابل توجه است. از منظر مذهبی، اکثر پاسخ‌دهندگان شیعه (۸۸/۸ درصد) هستند و اهل سنت ۱۱/۲ درصد نمونه را تشکیل می‌دهد. براساس جدول ۳، میانگین سنی اولین ازدواج در مناطق روستایی ایران ۲۱/۶ سال و میانگین سن هنگام تولد اولین فرزند در مناطق روستایی ۲۳/۵ سال است، به عبارتی فاصله بین ازدواج و

^۱ با توجه به اینکه داده‌های مورد استفاده مربوط به سال ۱۳۹۵ است، منظور از شرایط اقتصادی در پژوهش حاضر، شرایط اقتصادی براساس داده‌های سال ۱۳۹۵ است. بنابراین، نتایج تحقیق حاضر بیش از آنکه بیانگر شرایط امروز باشند، بازتاب‌دهنده الگوهای رفتاری و نگرشی جامعه روستایی ایران در بستر اقتصادی-اجتماعی و سیاسی سال ۱۳۹۵ هستند.

جدول ۳. توزیع فراوانی، ویژگی‌های جمعیتی، پاسخگویان بر اساس سابقه ازدواج و فرزندآوری

متغیر	طبقات	تعداد	درصد	درصد با اعمال ضرایب وزنی
سن در اولین ازدواج	شاخص‌های مرکزی	Mean = ۲۱/۷	Mean = ۲۱/۶	
سن هنگام به‌دنیا آمدن اولین فرزند	شاخص‌های مرکزی	Mean = ۲۲/۴	Mean = ۲۳/۵	
سابقه مرده‌زایی	بلی	۳۴۵	۵/۳	۴/۹
	خیر	۶۲۲۲	۹۴/۷	۹۵/۱
سابقه سقط جنین	بلی	۱۰۸۵	۱۶/۵	۱۶/۵
	خیر	۵۴۸۴	۸۳/۵	۸۳/۵
سابقه سزارین	بلی	۲۴۰۱	۳۶/۷	۳۷/۴
	خیر	۴۱۴۲	۶۳/۳	۶۲/۶
تعداد فرزندان دلخواه	بدون فرزند	۹	۰/۱	۰/۱
	۱	۴۳۴	۶/۷	۷/۱
	۲	۲۵۶۰	۳۹/۳	۴۰/۹
	۳	۱۷۲۶	۲۶/۵	۲۵/۴
	۴ و بیشتر	۱۷۸۷	۲۷/۴	۲۶/۴
	بدون فرزند	۶۶۹	۱۰/۲	۱۰/۳
تعداد فرزندان زنده مانده (CEB)	۱	۱۵۷۷	۲۴	۲۴/۵
	۲	۲۱۴۲	۳۲/۶	۳۳
	۳	۱۲۳۳	۱۸/۸	۱۸/۴
	۴ و بیشتر	۹۵۳	۱۴/۵	۱۳/۹
	میانگین	-	۲/۱	۲/۱
تمایل به فرزندآوری	بلی	۲۳۶۹	۳۶	۳۵/۷
	خیر	۴۲۰۷	۶۴	۶۴/۳

Figure 1. Average Viviparity in Rural Areas by Province

خوشه‌بندی، بالاترین تمایل به فرزندآوری با ۶۲/۹ درصد در خوشه ۶ (استان‌های خوزستان و کردستان)، و پایین‌ترین تمایل مربوط به زنان خوشه ۱ با ۱۸/۲ درصد (استان‌های تهران، اردبیل، اصفهان، قزوین، قم و گیلان)، است. آزمون کی‌دو با سطح معناداری ۰/۰۰۱ نشان می‌دهد که تفاوت تمایلات فرزندآوری میان خوشه‌های مختلف از نظر آماری معنادار است. به بیان دیگر، استان محل سکونت تأثیر چشمگیری بر تمایل افراد به فرزندآوری دارد.

تمایلات فرزندآوری مناطق روستایی ایران در ۶ دسته طبقه‌بندی شده است (جدول ۴). به طور کلی، ۳۶ درصد از افراد در مناطق روستایی تمایل به فرزندآوری دارند، در حالی که ۶۴ درصد تمایلی ندارند. این نشان می‌دهد که در مجموع، اکثریت جمعیت روستایی کشور در حال حاضر تمایلی به فرزندآوری ندارند. به نظر می‌رسد یکی از دلایل آن، این است که در مناطق روستایی، افراد در سال‌های اولیه پس از ازدواج تعداد فرزندان دلخواه خود را تکمیل می‌کنند. براساس

جدول ۴. الگوی گره‌ای تمایل به فرزندآوری در بین مناطق روستایی کشور (براساس تحلیل درخت تصمیم)

Table 4. Node Pattern of Childbearing intentions in Rural Areas of the Country (Based on Decision Tree Analysis)

استان‌ها	تعداد نمونه	کل	خیر	بلی	Node
کل	۶۵۷۶	۱۰۰	۶۴	۳۶	Node 0
تهران، اردبیل، اصفهان، قزوین، قم و گیلان	۸۱۳	۱۲/۴	۸۱/۸	۱۸/۲	Node 1
فارس، لرستان، آذربایجان غربی، ایلام، بوشهر، کهگیلویه و بویر احمد، خراسان رضوی، زنجان، سمنان، کرمانشاه، مازندران، همدان و البرز	۲۹۱۸	۴۴/۴	۶۹/۱	۳۰/۹	Node 2
آذربایجان شرقی، خراسان شمالی و مرکزی	۶۵۷	۱۰	۷۵/۳	۲۴/۷	Node 3
هرمزگان، یزد، کرمان و گلستان	۹۱۹	۱۴	۴۵/۶	۵۴/۴	Node 4
خراسان جنوبی، چهارمحال و بختیاری و سیستان و بلوچستان	۷۱۷	۱۰/۹	۵۶/۹	۴۳/۱	Node 5
خوزستان و کردستان	۵۵۲	۸/۴	۳۷/۱	۶۲/۹	Node 6
$X^2 = ۳۴۹/۳۱۵$ $df = ۴$ $Sig = ۰/۰۰۱$					

قبول (بالاتر از ۰/۷) است که نشان‌دهنده کفایت نمونه‌گیری مناسب برای تحلیل عاملی است. همچنین براساس آزمون کرویت-بارتلت با توجه به سطح معناداری کمتر از ۰/۰۰۱ فرض استقلال متغیرها رد می‌شود و ماتریس همبستگی برای تحلیل عاملی مناسب است.

یافته‌های تحلیلی

تحلیل عامل تمایلات فرزندآوری

نتایج تحلیل عاملی اکتشافی (EFA) در جدول ۵ نشان می‌دهد، مقدار آزمون KMO برای دلایل تمایل و عدم تمایل به فرزندآوری، قابل

جدول ۵. ضریب KMO و آزمون بارتلت برای تمایلات فرزندآوری در مناطق روستایی

Table 5. KMO Coefficient and Bartlett's Test for Childbearing intentions in Rural Areas

ضرایب	تمایل به فرزندآوری	عدم تمایل به فرزندآوری
KMO	۰/۷۸۰	۰/۷۹۳
Bartlett's Test of Sphericity	۱۲۵۴۱۸۵،۸۴۳	۴۴۶۰۳۵۲،۷۲۷
Df	۱۰۵	۲۳۱
Sig	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰

ارزش‌های دینی بیانگر آن است که انگیزه‌های ساختاری-فرهنگی ناشی از مداخلات دولت و توصیه‌های مذهبی به صورت هم‌زمان می‌توانند تصمیم‌گیری‌های باروری را در مناطق روستایی تحت تأثیر قرار دهند. هم‌افزایی میان سیاست‌های دولتی و ارزش‌های دینی می‌تواند نقش کلیدی در تقویت تمایل به فرزندآوری ایفا کند. عامل سوم، جبران فقدان (فوت فرزند/فرزندان، نداشتن فرزند و ازدواج مجدد) است که با توجه به ضرایب بار عاملی بالا نشان‌دهنده انسجام مفهومی آن است. این عامل بر انگیزه‌های جبرانی و واکنشی در قبال تغییرات در زندگی

یافته‌های تحلیل عاملی اکتشافی براساس جدول ۶، از مجموع ۱۵ گویه مورد بررسی، ۱۱ گویه چهار عامل را می‌سازند که می‌توان آن‌ها را عوامل نهایی تمایل به فرزندآوری دانست. عامل نخست، با عنوان تمایلات شخصی (دوست داشتن بچه، والد شدن، کافی نبودن تعداد فرزندان و مناسب بودن سن برای فرزندآوری) است. این عامل نمایانگر انگیزه‌های درونی و روان‌شناختی افراد برای فرزندآوری است و بر نقش هویت فردی، میل به ایفای نقش والدینی و علاقه شخصی به داشتن فرزند تأکید دارد. عامل دوم سیاست‌های جمعیتی و

هنجارهای گروهی می‌توانند به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم بر انتخاب‌های باروری اثرگذار باشند. چهار عامل اصلی در مجموع ۵۶ درصد از واریانس کل را تبیین کردند. در مجموع، ساختار چهارعاملی به‌دست‌آمده از تحلیل عاملی، تنوع و پیچیدگی دلایل فرزندآوری در بسترهای روستایی را نشان می‌دهد و بیانگر آن است که تصمیم‌گیری در این حوزه براساس ترکیبی از عوامل فردی، ارزشی، ساختاری و اجتماعی است.

فردی و خانوادگی دلالت دارد. به بیان دیگر، برخی افراد در پاسخ به تجربه فقدان فرزند یا ورود به ازدواج جدید، به فرزندآوری تمایل می‌یابند تا نوعی بازسازی عاطفی و یا تلاش برای بازسازی ساختار خانواده را تجربه کنند. عامل چهارم، فشار و تشویق اجتماعی مؤید آن است که عوامل بین‌فردی و ساختارهای اجتماعی در جوامع روستایی تأثیر قابل توجهی بر تصمیم‌گیری افراد درباره فرزندآوری دارند. در چنین جوامعی، ساختارهای جمع‌گرایانه، پیوندهای خویشاوندی و

جدول ۶. تحلیل عاملی دلایل تمایل به فرزندآوری در مناطق روستایی ایران

Table 6. Factor Analysis of Reasons for Childbearing intentions in Rural Areas of Iran

مقادیر پس از چرخش واریماکس				متغیرها	عنوان عامل	عامل‌ها
درصد تجمعی	درصد واریانس	مقدار ویژه	ضریب			
۱۸/۱۵	۱۸/۱۵	۲/۷۲	۰/۷۵۲	دوست داشتن بچه	تمایلات شخصی	اول
			۰/۷۸۰	والد شدن		
			۰/۶۷۳	کافی نبودن تعداد فرزندان		
			۰/۶۴۳	مناسب بودن سن برای فرزندآوری		
۳۱/۲۷	۱۳/۱۲	۱/۹۷	۰/۷۵۸	استفاده از سیاست‌های تشویقی	سیاست‌های جمعیتی و ارزش‌های دینی	دوم
			۰/۷۵۷	توصیه دین و مذهب		
			۰/۷۳۱	فوت فرزند/فرزندان		
۴۳/۹۶	۱۲/۶۹	۱/۹۰	۰/۷۱۵	نداشتن فرزند	جبران فقدان	سوم
			۰/۸۳۰	ازدواج مجدد		
۵۶/۰۲	۱۲/۰۶	۱/۸۱	۰/۸۱۶	تشویق و اصرار اطرافیان	فشار و تشویق اجتماعی	چهارم
			۰/۶۹۷	اصرار همسر		
KMO and Bartlett's Test= ۰/۷۸۰				Chi-Square= ۱۲۵۴۱۸۵,۸۴۳	df= ۱۰۵	Sig= ۰/۰۰۱

اجتماعی-سنی، نقش معیارهای سنی متعارف و تأثیر فشارها یا ممانعت‌های اجتماعی از سوی خانواده و اطرافیان را برجسته می‌سازد. عامل چهارم یعنی ملاحظات فاصله‌گذاری سنی نشان‌دهنده رویکرد کنترلی و برنامه‌ریزی شده در رفتارهای باروری است که حتی در مناطق روستایی نیز در حال گسترش است. عامل پنجم با عنوان عدم تمایل به نقش والدگری، بیانگر دلایل روان‌شناختی و نگرشی برای عدم تمایل به فرزندآوری است. این عامل، بُعدی نسبتاً نوظهور و کمتر مطالعه‌شده در ادبیات جمعیت‌شناسی روستایی است که می‌تواند نشانه‌ای از تغییرات فرهنگی در نگرش به خانواده و فرزندآوری باشد. در نهایت، عامل ششم با عنوان تعارض نقش‌های اجتماعی - تحصیلی (تداخل با شغل و مسئولیت اجتماعی و تداخل با تحصیل) نشان‌دهنده آن است که در مناطق روستایی نیز نقش‌های نوین اجتماعی به‌ویژه برای زنان در حال شکل‌گیری است و فرزندآوری ممکن است با مسیرهای تحصیلی یا اشتغال افراد در تعارض قرار گیرد.

نتایج تحلیل عاملی اکتشافی داده‌های مربوط به دلایل عدم تمایل به فرزندآوری در مناطق روستایی ایران (جدول ۷)، به شناسایی شش عامل متمایز و درعین‌حال مکمل منجر شد که هر یک از آن‌ها، وجهی خاص از مقاومت یا عدم تمایل افراد به فرزندآوری را بازنمایی می‌کنند. عامل نخست فشارهای اقتصادی و نگرانی‌های معیشتی است. این عامل، با بالاترین ضرایب بار عاملی در میان همه عوامل، بیانگر نقش غالب و تعیین‌کننده مشکلات اقتصادی در کاهش تمایل به فرزندآوری است. این امر به‌ویژه در بستر روستایی که دسترسی به منابع اقتصادی محدودتر است، از اهمیت دوچندان برخوردار است. عامل دوم موانع زیستی و سلامت باروری (مصرف دارو، نقص مادرزادی در اعضای خانواده و آغاز زندگی مشترک) است. این عامل بیشتر ناظر بر محدودیت‌های جسمی، نگرانی‌های ژنتیکی و بهداشتی و نیز شرایط زیستی خاص دوران آغاز زندگی زناشویی است که ممکن است افراد را از تصمیم به فرزندآوری باز دارد. عامل سوم تحت عنوان موانع

جدول ۷. تحلیل عاملی دلایل عدم تمایل به فرزندآوری در مناطق روستایی ایران

Table 7. Factor Analysis of Reasons for Not Childbearing intentions in Rural Areas of Iran

عامل‌ها	عنوان عامل	متغیرها	مقادیر پس از چرخش واریماکس		
			ضریب	مقدار ویژه	درصد واریانس
اول	فشارهای اقتصادی و نگرانی‌های معیشتی	نبود درآمد کافی	۰/۸۲۸	۳/۲۶	۱۴/۸۱
		نبود مسکن مناسب	۰/۷۳۴		
		افزایش مشکلات اقتصادی	۰/۸۴۸		
		نگرانی از تامین آینده فرزندان	۰/۸۰۴		
دوم	موانع زیستی و سلامت باروری	مصرف دارو	۰/۶۱۴	۲/۳۲	۲۵/۳۵
		نقص مادرزادی در اعضای خانواده	۰/۶۹۳		
		آغاز زندگی مشترک	۰/۷۳۹		
سوم	موانع اجتماعی و سنی	مناسب نبودن سن	۰/۷۶۱	۱/۹۷	۳۴/۳۲
		مخالفت اطرافیان	۰/۶۷۷		
چهارم	ملاحظات فاصله‌گذاری سنی	رعایت فاصله سنی بین فرزندان	۰/۸۱۱	۱/۹۷	۴۳/۲۹
		کم بودن سن آخرین فرزند	۰/۷۷۲		
پنجم	عدم تمایل به نقش والدگری	عدم علاقه به فرزند	۰/۸۱۲	۱/۹۳	۵۲/۰۵
		عدم علاقه به والدگری	۰/۸۳۹		
ششم	تعارض نقش‌های اجتماعی و تحصیلی	تداخل با شغل و مسئولیت اجتماعی	۰/۷۵۱	۱/۳۷	۵۸/۲۷
		تداخل با تحصیل	۰/۶۴۱		
		KMO and Bartlett's Test= ۰/۷۹۳ Chi-Square= ۴۴۶۰۳۵۲,۷۲۷ df= ۲۳۱ Sig= ۰/۰۰۱			

افرادی با سطح مالی پایین، به‌طور معناداری تمایل کمتری به فرزندآوری داشته‌اند که این یافته با نتایج تحلیل عاملی در خصوص "عدم اطمینان اقتصادی" به‌عنوان اصلی‌ترین مانع فرزندآوری در مناطق روستایی ایران هم‌راستا است. همچنین، تفاوت مذهبی نیز تأثیرگذار بوده و افراد اهل تشیع نسبت به اهل تسنن تمایل کمتری به فرزندآوری دارند.

در ادامه، متغیرهایی که به تجارب باروری پیشین و ویژگی‌های همسر مربوط می‌شوند، وارد مدل شده‌اند. سن در اولین ازدواج و سن هنگام اولین فرزندآوری، هر دو اثر مثبت و معناداری بر تمایل به فرزندآوری داشته‌اند. از سوی دیگر، تعداد سزارین اثری منفی و معنادار داشته و نشان می‌دهد زنانی که تجربه سزارین بیشتری داشته‌اند، تمایل کمتری به فرزندآوری دارند. جالب توجه است که تجربه سقط جنین و مرده‌زایی اثری مثبت و معنادار بر تمایل به فرزندآوری دارد که ممکن است به دلیلی انگیزه جبرانی (جایگزینی) برای فرزندآوری باشد. یکی از مؤثرترین متغیرها در مدل نهایی، "تعداد فرزندان دلخواه" است که با ضریب نسبت بخت بالای ۲/۶ نشان می‌دهد افزایش تعداد فرزند دلخواه، به‌شدت احتمال تمایل به فرزندآوری را بالا می‌برد. در مقابل، افزایش تعداد فرزندان زنده به دنیا آمده (CEB) رابطه معکوس و معناداری با تمایل به فرزندآوری دارد. همچنین سن همسر و شاغل یا خانه‌دار بودن او نیز تأثیر منفی و معناداری بر تمایل به فرزندآوری

این شش عامل اصلی توانسته‌اند ۵۸ درصد از واریانس کل متغیرها را تبیین کنند. می‌توان گفت عدم تمایل به فرزندآوری در مناطق روستایی، صرفاً محدود به مشکلات اقتصادی یا زیستی نیست، بلکه طیفی گسترده از نگرش‌ها، ملاحظات اجتماعی، فرهنگی و فردی در آن دخیل است. این تنوع عوامل بازتابی از گذار ارزشی و ساختاری در جوامع روستایی ایران است.

نتایج تحلیل رگرسیون لجستیک دو وجهی در چهار مدل متوالی نشان می‌دهد که مجموعه‌ای از متغیرهای جمعیت‌شناختی، اجتماعی، اقتصادی و مرتبط با باروری در تبیین تمایل به فرزندآوری نقش مؤثری ایفا می‌کنند (جدول ۸). در مجموع، متغیر جنس تأثیر مثبت و معناداری بر تمایل به فرزندآوری داشته است؛ به‌طوری‌که مردان نسبت به زنان تمایل بیشتری برای داشتن فرزند نشان داده‌اند. همچنین، سن افراد رابطه معکوس و معناداری با تمایل به فرزندآوری دارد، به این معنا که با افزایش سن، احتمال تمایل به داشتن فرزند کاهش می‌یابد. سطح تحصیلات نیز رابطه‌ای مثبت و معنادار با تمایل به فرزندآوری دارد.

وضعیت اشتغال افراد نیز یکی از عوامل مؤثر بر تمایل به فرزندآوری بوده است، افراد شاغل و خانه‌دار نسبت به افراد غیرشاغل تمایل بیشتری برای فرزندآوری دارند. در کنار این، وضعیت مالی نقش چشمگیری در کاهش تمایل به فرزندآوری ایفا کرده است. به‌ویژه

نشان داده‌اند. این یافته‌ها نشان می‌دهد که تمایل به فرزندآوری نه تنها به ویژگی‌های فردی بلکه به شرایط خانوادگی و تجربه‌های قبلی نیز وابسته است. در مجموع، مدل نهایی با شاخص‌های برازندگی مناسب

جدول ۸. پیش‌بینی تمایلات فرزندآوری با استفاده از رگرسیون لجستیک

Table 8. Prediction of Childbearing intentions Using Logistic Regression

متغیر مستقل	مدل اول	مدل دوم	مدل سوم	مدل چهارم
	Sig	Exp(B)	Sig	Exp(B)
جنس (م=زن)	۰/۰۰۰	۱/۷۲۷	۰/۰۰۰	۱/۳۰۴
سن	۰/۰۰۰	۰/۹۰۵	۰/۰۰۰	۰/۸۸۵
تحصیلات (سال)	۰/۰۰۰	۱/۰۴۰	۰/۰۰۰	۱/۰۳۱
وضع فعالیت (م=غیرشاغل)				
شاغل	۰/۰۰۰	۱/۱۶۲	۰/۰۰۰	۱/۱۶۵
خانه دار	۰/۰۰۰	۱/۰۷۹	۰/۰۰۰	۱/۱۵۱
وضعیت مالی (مرجع= بالا)				
پایین	۰/۰۰۰	۰/۵۷۰	۰/۰۰۰	۰/۴۵۵
متوسط	۰/۰۰۰	۰/۸۱۷	۰/۰۰۰	۰/۸۱۱
مذهب (م=تسنن)	۰/۰۰۰	۰/۶۷۹	۰/۰۰۰	۰/۷۰۹
سن اولین ازدواج	۰/۰۰۰	۱/۰۴۷	۰/۰۰۰	۱/۰۶۱
سن اولین فرزندآوری	۰/۰۰۰	۱/۰۵۰	۰/۰۰۰	۱/۰۵۲
تعداد سزارین	۰/۰۰۰	۰/۹۱۲	۰/۰۰۰	۰/۹۴۲
تعداد سقط‌جنین	۰/۰۰۰	۱/۱۴۲	۰/۰۰۰	۱/۰۴۱
تعداد مرده‌زایی	۰/۰۰۰	۱/۲۷۹	۰/۰۰۰	۱/۳۴۷
سن آخرین فرزند	۰/۰۰۰	۱/۰۱۰	۰/۰۰۰	۱/۰۲۲
تعداد فرزندان زنده به دنیا آمده (CEB)	۰/۰۰۰	۱/۰۳۵	۰/۰۰۰	۰/۷۲۰
تعداد فرزندان دلخواه	۰/۰۰۰	۲/۶۶۷	۰/۰۰۰	۲/۶۷۰
سن همسر	۰/۰۰۰	۰/۹۷۲		
فعالیت همسر (م=غیرشاغل)				
شاغل (همسر)	۰/۰۰۰	۰/۹۴۸		
خانه‌دار (همسر)	۰/۰۰۰	۰/۷۷۶		
Chi Square	۱۲۸۲۶/۸۹	Cox and snell	۰/۲۲۲	
sig	۰/۰۰۰	Nagelkerke R Square	۰/۳۱۳	
Log likelihood -2	۶۳۷۹۶۲/۵۴			

است (مطابقت با یافته‌های بگی و همکاران، ۱۴۰۰ و Doignon, et al, 2021). این نتایج با نقش اصلی نظریه انتشار فضایی در گسترش جغرافیایی تحولات ساختاری و ایده‌ای در زمینه باروری بر اساس محل سکونت سازگار است.

نتایج نشان داد که عوامل مؤثر بر تمایل یا عدم تمایل به فرزندآوری در مناطق روستایی ایران، ترکیبی از مؤلفه‌های فردی، فرهنگی، اجتماعی و ساختاری هستند که در قالب چند عامل کلیدی دسته‌بندی می‌شوند. از یک‌سو، یکی از مهم‌ترین عامل‌های تمایل به فرزندآوری، انگیزه‌های درونی و روان‌شناختی است که نشان می‌دهد که هویت فردی محرک اصلی در تصمیم‌گیری برای فرزندآوری است. همچنین

بحث و نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر با هدف بررسی تمایلات فرزندآوری و عوامل مؤثر بر آن در میان جمعیت روستایی ایران، در پاسخ به چالش‌های فرزندآوری انجام شد. نتایج نشان داد ۳۶ درصد از افراد در مناطق روستایی، در حال حاضر تمایل به فرزندآوری دارند، در حالی که ۶۴ درصد تمایلی ندارند. به نظر می‌رسد یکی از دلایل آن، این است که در مناطق روستایی، افراد در سال‌های اولیه پس از ازدواج تعداد فرزندان دلخواه خود را تکمیل می‌کنند. توزیع فضایی نتایج بین استانی نشان می‌دهد که تمایلات فرزندآوری الگوی خوشه‌ای دارند و از نظر آماری معنادار

اهداف و برنامه‌های شخصی مانند تحصیل یا تثبیت رابطه را به فرزندآوری مقدم می‌دانند. این نتیجه با یافته‌های گرانت و کورتیس، ۲۰۲۵؛ سبوتکا^۱، ۲۰۱۷؛ دی‌واچر و نیلز^۲، ۲۰۱۱؛ محمدقاسمی و همکاران، ۱۴۰۴ و محمودیانی و همکاران، ۱۳۹۷، مطابقت و همخوانی دارد. براساس نظریه اشاعه تغییر سبک زندگی و ارزش‌های نوین از طریق تعاملات اجتماعی و نفوذ الگوهای جدید به مناطق روستایی اشاعه یافته است. همچنین، عدم آمادگی روانی و شخصی، مشکلات سلامت و پزشکی، و حتی عدم تمایل به والد شدن (که نشانه‌ای از تغییر نگرش ارزشی برخی افراد است)، از دیگر دلایل مهم در کاهش فرزندآوری محسوب می‌شوند. می‌توان گفت در جامعه روستایی ایران نیز گذار ارزشی از فرزندآوری، اتفاق افتاده است و با افزایش فردگرایی و ایده‌آل‌گرایی همراه است. از نظر گیدنز^۳ (۱۹۹۱)، بک^۴ و همکاران (۱۹۹۴) و بک و بک^۵ (۲۰۰۲)، تغییری که با مدرنیته آغاز شده است، همچنان ادامه دارد. این فرآیند ساختارها را درهم می‌شکند و به‌سوی فردی‌شدن پیش می‌رود. این تغییر تمام ابعاد زندگی را تحت‌تأثیر قرار می‌دهد و باعث می‌شود که امروزه زندگی انسان‌ها کمتر تحت‌تأثیر سنت‌ها و بیشتر متأثر از تجربه شخصی باشد (همسو با نتایج مطالعه ادهیکاری و همکاران، ۲۰۲۴؛ شمس قهفرخی و همکاران، ۱۴۰۱؛ کنعانی و بخشی، ۱۳۹۳؛ صادقی و فراش، ۱۳۹۸).

براساس تحلیل رگرسیون لجستیک، فرزندآوری تحت تأثیر ترکیبی از عوامل جمعیت‌شناختی، اقتصادی، اجتماعی و تجارب باروری پیشین قرار دارد. این نتایج با بسیاری از مطالعات پیشین در زمینه تصمیم‌گیری‌های باروری مطابقت و همخوانی دارد (به عنوان مثال هاشم زاده و همکاران، ۲۰۲۱؛ Lerch, 2019؛ Li et al., 2020؛ عباسی و همکاران، ۱۴۰۱؛ حسینی و حسینی، ۱۳۹۲؛ صادقی و سرایی، ۱۳۹۵) و نشان می‌دهد که فرزندآوری نه صرفاً یک انتخاب فردی، بلکه برآیند پیچیده‌ای از شرایط ساختاری، فرهنگی و تجربی است. از منظر جمعیت‌شناختی، متغیرهای جنس و سن نقش معناداری ایفا کرده‌اند. تمایل بیشتر مردان نسبت به زنان برای فرزندآوری می‌تواند ناشی از تفاوت در انتظارات اجتماعی و فشارهای مرتبط با فرزندآوری برای زنان باشد؛ از جمله نقش‌های مراقبتی و بار فیزیکی بارداری و زایمان. اگرچه زنان (به ویژه زنان خانه‌دار) ممکن است زمان کافی برای بزرگ کردن فرزندان داشته باشند، اما کمبود سرمایه‌گذاری شخصی در آن‌ها ممکن است باعث شود شرایط نامساعدتری داشته باشند و حمایت کمتری از سوی همسر، خانواده و نهادها دریافت کنند. در نتیجه، این موضوع می‌تواند تمایل آن‌ها به داشتن فرزند را محدود کند (همسو با نتایج

انگیزه‌های عاطفی والدگری نیز، مؤید آن است که علاقه به تجربه والدشدن و دوست داشتن فرزند همچنان در ساختار ذهنی و ارزشی خانواده‌های روستایی جایگاه قابل توجهی دارد. جبران فقدان و بازسازی ساختار خانواده نیز در شرایط خاصی مانند ازدواج مجدد یا فوت فرزند یا نداشتن فرزند انگیزه‌ای برای فرزندآوری تلقی می‌شود. در همین راستا، فشار و تشویق اجتماعی بر نقش هنجارهای اجتماعی، پیوندهای خویشاوندی، و ساختارهای جمع‌گرایانه در جوامع روستایی تأکید دارد که ریشه در هنجارهای فرهنگی و سنت‌های اجتماعی دارند. این نتایج با یافته‌های حسینی و همکاران، ۱۳۹۵؛ Ariho & Nzabona, 2019؛ Abbasi-Shavazi et al. 2009؛ مطابقت و همخوانی دارد. می‌توان گفت نظام‌های تشویقی (مانند حمایت‌های مالی دولت) با کاهش هزینه‌های فرزندآوری، منطبق با منطق هزینه-فایده در نظریه انتخاب عقلانی، تمایل به فرزندآوری را افزایش می‌دهند. از طرف دیگر نظریه گذار دوم جمعیتی، انگیزه‌های عاطفی والدگری و ترجیح جنسی (مانند تمایل به فرزند دختر) با تأکید این نظریه بر جهت‌گیری‌های ارزشی افراد هم‌خوان است (Ibitoye, et al, 2022; Zaidi & Morgan, 2017). این عوامل نشان‌دهنده تأثیر ارزش‌های سنتی و خانوادگی در کنار نفوذ ارزش‌های مدرن (مانند خودتحقق‌بخشی) است.

از سوی دیگر، مهم‌ترین بازدارنده تمایل به فرزندآوری، فشارهای اقتصادی و نگرانی‌های معیشتی است که به روشنی بیانگر جایگاه مهم شرایط معیشتی و محدودیت‌های اقتصادی در تصمیم‌گیری خانواده‌هاست. عدم اطمینان اقتصادی (مانند ناکافی بودن درآمد یا نبود مسکن) با منطق هزینه-فایده در نظریه انتخاب عقلانی هم‌خوانی دارد. نگرانی‌های اقتصادی باعث می‌شود خانواده‌ها با احتیاط بیشتری به فرزندآوری فکر کنند. موانع زیستی و سلامت باروری بر محدودیت‌های جسمی و نگرانی‌های ژنتیکی تأکید دارد. موانع اجتماعی-سنی نیز تأثیر هنجارهای سنی و فشارهای اجتماعی را نشان می‌دهد؛ ملاحظات فاصله‌گذاری سنی گسترش رویکردهای برنامه‌ریزی‌شده در رفتارهای باروری را بازتاب می‌دهد؛ عدم تمایل به نقش والدگری نشانه‌ای از تغییرات فرهنگی و نگرشی در نگرش به خانواده است؛ و تعارض نقش‌های اجتماعی-تحصیلی نشان‌دهنده تأثیر نقش‌های نوین اجتماعی و تحصیلی، به‌ویژه برای زنان، بر تصمیمات باروری است. می‌توان گفت اولویت‌های زوج‌های جوان همچون تازگی ازدواج یا ادامه تحصیل، می‌تواند تمایل به فرزندآوری را به تأخیر بیندازد. زیرا زوجین نیز تا حدودی تحت تأثیر تغییر سبک زندگی، تحصیلات و ارزش‌های نوین قرار دارند به‌ویژه زوج‌های جوان معمولاً

¹ Sobotka² De Wachter & Neels³ Giddens⁴ Beck⁵ Beck & Beck-Gernsheim

تصمیم‌گیری برای فرزندآوری را تحت تأثیر قرار دهند، که با منطق هزینه-فایده هم‌خوان است. از طرف دیگر انگیزه‌های روانی برای جبران تجربه‌های تلخ (مانند سقط یا مرده‌زایی) با تأکید این نظریه بر جهت‌گیری‌های ارزشی افراد و نقش احساسات در تصمیم‌گیری‌های خانوادگی سازگار است.

در نهایت، یکی از قوی‌ترین متغیرهای پیش‌بینی‌کننده تمایل به فرزندآوری، تعداد فرزندان دلخواه بود که نشان‌دهنده نقش عوامل نگرشی و ترجیحات خانوادگی در کنار متغیرهای ساختاری است (مطابقت با یافته‌های عباسی شوازی، ۱۳۸۰؛ عباسی شوازی و خانی، ۱۳۹۳؛ محمودیان و محمودیانی، ۱۳۹۳؛ فرخ اسلاملو، ۱۳۹۲؛ بگی و همکاران، ۱۴۰۰؛ ملکی و همکاران، ۱۴۰۰؛ شیر و همکاران، ۱۳۹۲). همچنین، اثر منفی تعداد فرزندان موجود و ویژگی‌های همسر بر تمایل به فرزندآوری، ضرورت بررسی تصمیم‌گیری‌های فرزندآوری به صورت «تعامل زوجی» و نه صرفاً فردی را مطرح می‌سازد. براساس دیدگاه استرلین^۱ تقاضای افراد برای تعداد فرزندان به‌عنوان یک متغیر کلیدی در رفتار باروری تمرکز دارد. تقاضای فرزند تحت تأثیر عوامل اقتصادی (مانند درآمد و هزینه‌های فرزندآوری)، نگرش‌های فردی، و هنجارهای اجتماعی قرار دارد. زیرا تعداد فرزندان دلخواه بازتاب ترجیحات نگرشی و انتظارات خانوادگی است که در چارچوب تقاضای فرزند قرار می‌گیرد. از دیدگاه چرخه زندگی، تصمیمات باروری در چارچوب زمان‌بندی زندگی، مانند سن ازدواج، تعداد فرزندان موجود، و اولویت‌های زوجین در مراحل مختلف زندگی، شکل می‌گیرند. زیرا زوجینی که در مراحل بعدی چرخه زندگی (با تعداد فرزندان کافی) هستند، ممکن است تمایل کمتری به فرزندآوری داشته باشند. در مجموع، یافته‌ها نشان می‌دهند که تمایل به فرزندآوری در جامعه روستایی ایران تحت تأثیر هم‌زمان متغیرهای ساختاری و عاملیت‌های فردی است. بنابراین، هرگونه سیاست‌گذاری در این حوزه، می‌بایست سیاست‌ها منطقه‌محور باشند، نه یکسان برای کل کشور. از طرف دیگر سیاست‌ها باید چندساحتی باشد. بدین معنا که هم به اصلاح شرایط اقتصادی و ارتقاء سطح رفاه عمومی توجه داشته باشد و هم با شناخت دقیق ابعاد فرهنگی و روانی، زمینه‌های اجتماعی مساعدتری برای فرزندآوری فراهم آورد. طراحی سیاست‌های تشویقی هدفمند، ارتقاء خدمات سلامت و حمایت روانی، به‌ویژه برای زنان، و کاهش فشارهای اقتصادی

پژوهش (Wesolowski, 2015 و رشیدی آل‌هاشم، ۱۳۹۲). همچنین، کاهش تمایل به فرزندآوری با افزایش سن، قابل انتظار و هم‌راستا با چرخه طبیعی زندگی است. از نظر اقتصادی و اجتماعی، نتایج پژوهش کاهش معنادار تمایل به فرزندآوری در میان افرادی با وضعیت مالی ضعیف، اهمیت امنیت اقتصادی در تصمیم‌گیری‌های باروری را برجسته می‌سازد. به‌ویژه در شرایطی که هزینه‌های بزرگ کردن فرزند بالا و حمایت‌های اجتماعی محدود است، خانواده‌ها با احتیاط بیشتری در این زمینه تصمیم می‌گیرند.

علاوه بر این، نقش معنادار سطح تحصیلات افراد در افزایش تمایل به فرزندآوری می‌تواند نشان‌دهنده افزایش آگاهی و برنامه‌ریزی آگاهانه‌تر برای فرزندآوری باشد. تحصیلات می‌تواند همزمان مکانیزم‌های تأثیر اقتصادی و فرهنگی را نشان دهد. سبک‌های مختلف زندگی و منابع فرهنگی با تحصیلات پیوند خورده‌اند (Fiori et al., 2013; Spéder & Kapitány, 2009). بنابراین، تعامل نه تنها در درون زوجین بلکه بین زوج و سیستم‌های دیگر ایجاد می‌شود. ارتباط مثبت بین سطح بالاتر تحصیلات و تمایل بیشتر به فرزندآوری می‌تواند به دلیل کمبود منابع در میان افراد دارای تحصیلات پایین‌تر باشد (همسو با نتایج پژوهش صادقی و همکاران، ۱۴۰۳؛ Brauner-Otto & Geist, 2018; Mills et al., 2008). تحصیلات بالاتر می‌تواند از طریق اشاعه هنجارهای نوین (مانند برنامه‌ریزی آگاهانه برای فرزندآوری) تمایل به فرزندآوری را افزایش دهد.

از منظر فرهنگی و مذهبی، تفاوت تمایل به فرزندآوری میان پیروان مذاهب مختلف (شیعه و سنی) نشان می‌دهد که باورها و ارزش‌های دینی می‌توانند بر تصمیم‌گیری‌های باروری تأثیرگذار باشند (مطابقت با یافته‌های حسینی و همکاران، ۱۳۹۵؛ کاوه فیروز و همکاران، ۱۴۰۰؛ صادقی و همکاران، ۱۳۹۷). دین و خانواده بخش بزرگی از شکل‌گیری هویت فردی را تشکیل می‌دهند. تمایل بیشتر به فرزندآوری در میان افراد مذهبی مرتبط با باورها و ارزش‌های خانوادگی است (Hayford & Morgan, 2008; Dattani et al., 2025). در زمینه تجربه‌های باروری قبلی، یافته‌ها نشان می‌دهد که متغیرهایی نظیر سن اولین ازدواج، تجربه سزارین، سقط جنین و مرده‌زایی، و تعداد فرزندان در حال حاضر زنده، نقش مهمی در شکل‌گیری تمایل به فرزندآوری دارند. به‌ویژه، اثر منفی تعداد سزارین و اثر مثبت تجربه‌های تلخ مانند سقط یا مرده‌زایی، به وجود انگیزه‌های روانی برای جبران یا احتیاط در تصمیم‌گیری‌ها اشاره دارد (مطابقت با یافته‌های مکوندی و همکاران، ۱۴۰۲؛ طاووسی و همکاران، ۱۳۹۶؛ رهنما و همکاران، ۱۴۰۱؛ Ariho & Nzabona, 2019; He et al., 2024). می‌توان گفت که تجربه‌های ناخوشایند از سزارین یا سقط جنین می‌تواند با افزایش هزینه‌های روانی و جسمانی،

¹ Easterlin

بر خانوارها، می‌تواند در افزایش تمایل به فرزندآوری در این جوامع نقش مهمی ایفا کند.^۱

سپاسگزاری

نویسندگان مقاله حاضر، بدین‌وسیله مراتب سپاس و قدردانی خود را از آقایان دکتر علی منتظری، دکتر محمود طاووسی، دکتر علی اصغر حائری مهریزی و پژوهشکده علوم بهداشتی جهاددانشگاهی ابراز می‌دارند که با پیگیری و مکاتبه با وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، امکان دسترسی به داده‌های پیمایش ملی «بررسی میزان تمایل به فرزندآوری و عوامل مرتبط با آن از نگاه مردم شهری و روستایی ایران (۱۳۹۵)» به کد اخلاق IR.TUMS.REC.1394.2079، را فراهم و نقش مؤثری در پیشبرد این تحقیق ایفا نمودند.

منابع

- بگی، میلاد، صادقی، رسول و حاتمی، علی (۱۴۰۰). تمایل به فرزندآوری در ایران: تعیین‌کننده‌ها و محدودیت‌ها. *فصلنامه علمی مطالعات راهبردی فرهنگ*، ۴(۱)، ۸۰-۵۹. <https://doi.org/10.22083/scsj.2022.149113>
- حسینی، محمدرضا؛ محمدزاده، حمیده و محمدزاده، فاطمه (۱۳۹۸). عوامل مؤثر بر تعداد ایده‌آل فرزندان در خانواده در استان سیستان و بلوچستان. *مطالعات جمعیتی*، ۵(۲)، ۹۱-۱۲۵. <https://doi.org/10.22034/jips.2019.113848>
- حسینی، حاتم؛ عرفانی، امیر و جهانگیری، شکیبا (۱۴۰۱). دلایل و عوامل قصد بی‌فرزندگی در شهر همدان. *مطالعات جمعیتی*، ۸(۱)، ۷۵-۱۱۱. <https://doi.org/10.22034/jips.2024.433402.1208>
- حسینی، حاتم؛ عسکری ندوشن، عباس و مرادی، ناهید (۱۳۹۵). بررسی تطبیقی تمایلات فرزندآوری زنان کُرد شیعه و سنی در مناطق روستایی شهرستان کامیاران. *مطالعات زن و خانواده*، ۴(۱)، ۸۴-۶۳. <https://doi.org/10.22051/jwfs.2016.2340>
- حسینی، قربان و حسینی، حاتم (۱۳۹۲). مقایسه تعیین‌کننده‌های رفتار باروری در میان زنان کرد ساکن در مناطق روستایی شهرستان‌های روانسر و گیلانغرب. *مجله علوم پزشکی کرمانشاه*، ۱۷(۵)، ۳۲۴-۳۱۶. <https://www.magiran.com/p1159212>
- رشیدی آل‌هاشم، سیدمحمدرضا (۱۴۰۲). تبیین جامعه‌شناختی عوامل مؤثر بر گرایش به باروری از دیدگاه زنان شاغل در آموزش و پرورش. *فصلنامه جمعیت و پیشرفت*، ۱(۱)، ۸۵-۴۶. https://pdj.ihu.ac.ir/article_208595.html?lang=fa
- رمضانخانی، علی و پودینه، فاطمه زهرا (۱۴۰۲). بررسی عوامل مرتبط با تمایل و عدم تمایل به فرزندآوری پس از تصویب قانون جوانی جمعیت: مطالعه مرور نظام مند. *بهداری رزمی دفاع مقدس و مقاومت*، ۶(۲)، ۷۷-۶۵. <http://doi.org/10.30491/jcm.2023.206409>
- رهنما، آمنه، روزبه، نسیم، سلیمی اصل؛ علی، کاظمی گراشی؛ زهره، عباس زاده؛ مهشید و دبیری، فاطمه (۱۴۰۱). عوامل مرتبط با فرزندآوری در ایران: یک مطالعه مروری سیستماتیک. *طب پیشگیری*، ۹(۱)، ۶-۱۷. <http://jpm.hums.ac.ir/article-1-604-fa.html>
- شمس قهقرخی، فریده؛ عسکری ندوشن، عباس؛ عینی زیناب، حسن؛ روحانی، علی و عباسی شوازی، محمدجلال (۱۴۰۱). در دوراهی تصمیم به فرزندآوری: واکاوی چالش‌های فردی و اجتماعی فرزندآوری در بستر باروری پایین در شهر اصفهان.
- جامعه‌شناسی کاربردی، ۳۳ (۴)، ۲۸-۱. <http://doi.org/10.22108/jas.2022.132711.2269>
- شیری، محمد؛ نورالهی، طه و رستمی، الهام (۱۳۹۲). بررسی عوامل مؤثر بر باروری با تکیه بر رویکردی چندسطحی. *معرفت*، ۲۲ (۱۸۹)، ۹۹-۸۹. <https://ensani.ir/file/download/article/20150617145047-9723-285.pdf>
- صادقی، حنا السادات و سرایی، حسن (۱۳۹۵). عوامل مؤثر بر گرایش به فرزندآوری زنان شهر تهران. *برنامه ریزی رفاه و توسعه اجتماعی*، ۷ (۲۷)، ۳۲-۱. <https://doi.org/10.22054/qjsd.2016.5920>
- صادقی، رسول؛ عباسی شوازی، محمدجلال و فراش، نورالدین (۱۳۹۷). قومیت، قوم‌گرایی و باروری: بررسی تأثیر ابعاد و سطوح قوم‌گرایی بر ترجیحات و رفتارهای باروری زنان کُرد و ترک در شهر ماکو. *مجله مطالعات اجتماعی ایران*، ۱۲(۳)، ۱۰۱-۸۰. <https://doi.org/10.22034/jpai.2024.2028587.1349>
- صادقی، رسول؛ عابدینی، زهرا؛ مال میر، مهدی و ابراهیمی، مرضیه (۱۴۰۳). تفاوت‌های قومی در ایده‌آل‌ها و رفتارهای فرزندآوری در ایران. *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، ۱۹ (۳۸)، ۵۷-۹۵. <https://doi.org/10.22034/jpai.2024.2028587.1349>
- صادقی، رسول و فراش، نورالدین (۱۳۹۸). تفاوت‌های قومی در ارزش و ترجیح فرزند زنان در شهر ماکو. *مجله پرستاری و مامایی*، ۱۷ (۲)، ۱۴۰-۱۳۱. <http://unmf.umsu.ac.ir/article-1-3526-fa.html>
- طاووسی، محمود؛ حائری مهریزی، علی اصغر؛ صدیقی، ژیلا؛ مطلق، محمد اسماعیل؛ اسلامی، محمد و نقی زاده، فاطمه (۱۳۹۶). تمایل به فرزندآوری و عوامل مرتبط با آن در ایران: یک مطالعه ملی. *پایش*، ۱۶ (۴)، ۴۱۰-۱۰۴. <http://payeshjournal.ir/article-1-89-fa.html>
- عامریان، ملیحه؛ کریمان، نورالسادات؛ جنتی، پدیده و سلمانی، فاطمه (۱۳۹۵). نقش عوامل فردی در تصمیم‌گیری اولین فرزندآوری. *پایش*، ۱۵(۲)، ۱۵۱-۱۴۳. <http://payeshjournal.ir/article-1-182-fa.html>
- عباسی شوازی، محمد جلال (۱۳۸۰). همگرایی رفتارهای باروری در ایران میزان روند و الگوی سنی باروری در استان‌های کشور در سالهای ۱۳۵۱ و ۱۳۷۵. *نامه علوم اجتماعی*، ۱۸ (۱۸)، ۲۳۱-۲۰۱. https://jnoe.ut.ac.ir/article_15210.html
- عباسی شوازی، محمدجلال و خانی، سعید (۱۳۹۳). ناامنی اقتصادی و باروری: مطالعه موردی زنان دارای همسر شهرستان سنجند. *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، ۹(۱۷)، ۳۷-۷۶. <https://doi.org/10.22034/jips.2019.113848>
- عباسی شوازی، محمدجلال و حسینی چاوشی، میمنت (۱۳۹۲). روند و سطح باروری طی چهار دهه اخیر در ایران: کاربرد روش فرزندان خود در برآورد باروری در سرشماری ۱۳۶۵ و ۱۳۹۰. *گزارش تحقیقاتی، پژوهشکده آمار، مرکز آمار ایران*.
- عباسی، آمنه؛ صادقی، رسول؛ ملکی، امیر و بالاخانی، قادر (۱۴۰۱). فراتحلیل پژوهش‌های مرتبط با عوامل تأثیرگذار بر نگرش‌ها، تمایلات و قصد باروری در ایران. *فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی*، ۱۴(۴)، ۹۲-۶۳. <https://doi.org/10.22035/isih.2021.4546.4509>
- علی دوستی، حسام‌الدین؛ صفاریان، محسن و خواجه، اکبر (۱۴۰۳). سیاست‌های تشویقی فرزندآوری و تأثیر آن بر تمایل به فرزندآوری: مطالعه‌ای کمی در شهر اسلام‌آباد غرب. *علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد*، ۲۱(۱)، ۱۷۴-۱۴۳. <https://doi.org/10.22067/social.2023.82737.1355>
- فرخ اسلاملو، حمیدرضا؛ وهاب‌زاده، زینب؛ معینی، رضا و مقدم‌تبریزی، فاطمه (۱۳۹۲). نگرش زوج‌های در شرف ازدواج به باروری متعاقب سیاست‌های تشویقی فرزندآوری در کشور. *مجله پرستاری و مامایی*، ۱۱(۱۰)، ۱۱-۱. <http://unmf.umsu.ac.ir/article-1-1649-fa.html>

^۱ یافته‌های مطالعه حاضر باید در چارچوب شرایط خاص سال ۱۳۹۵ تفسیر شوند. در آن مقطع، وضعیت اقتصادی کشور با شرایط کنونی تفاوت‌های چشمگیری داشت؛ به‌ویژه اینکه در سال ۱۳۹۵ تلاطم ارزی کشور آغاز شد و شوک ناشی از آن احتمالاً بیش از سال‌های بعد توسط جامعه لمس و تجربه شده است. در کنار این شرایط اقتصادی، سیاست‌های جمعیتی نیز هنوز در مراحل اولیه بازنگری قرار داشتند و نقش شبکه‌های اجتماعی در شکل‌دهی به نگرش‌ها و تمایلات فرزندآوری، برخلاف امروز، چندان گسترده و تعیین‌کننده نبود.

- Institutionalized individualism and its social and political consequences*. SAGE Publications Ltd.
<https://doi.org/10.4135/9781446218693>
- Beck, U., Giddens, A., & Lash, S. (1994). *Reflexive modernization: Politics, tradition and aesthetics in the modern social order*. Stanford University Press.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity*. Polity Press.
- Biswajit, M. (2024). Globalization, economic and social development, and fertility decline in Bangladesh. *Oxford Development Studies*, 52(3), 279-296.
<https://doi.org/10.1080/13600818.2024.2416186>
- Bongaarts, J., & Hodgson, D. (2023). *Fertility transition in the developing world*. Springer.
- Bongaarts, John. (2024). Fertility transitions in low- and middle-income countries: The role of preferences. In special issue, *Looking Backward, Looking Forward: Celebrating 50 Years of Population and Development Review*. *Population and Development Review*. Published online. <http://doi.org/10.1111/padr.12675>
- Brauner-Otto, S. R., & Geist, C. (2018). Uncertainty, doubts, and delays: Economic circumstances and childbearing expectations among emerging adults. *Journal of Family and Economic Issues*, 39(1), 88-102. <https://doi.org/10.1007/s10834-017-9548-1>
- Chaurasia, A. R. (2017). Fertility, mortality and age composition effects of population transition in China and India: 1950-2015. *Comparative Population Studies*, 42:149-86.
<https://doi.org/10.12765/CPoS-2017-12>
- Cleland, J. & Wilson, C. (1987). Demand theories of fertility transition: An Iconoclastic View, *Population Studies*, 41(1), 5-30.
<https://doi.org/10.1080/0032472031000142516>
- Dattani, S., Rodés-Guirao, L., & Roser, M. (2025) - Fertility Rate" Published online at OurWorldinData.org. Retrieved from <https://ourworldindata.org/fertility-rate>
- De Wachter, D., & Neels, K. (2011). Educational differentials in fertility intentions and outcomes: Family formation in Flanders in the early 1990s. *Vienna Yearbook of Population Research*, 227-258.
<https://doi.org/10.2307/41342812>
- Doignon, Y., Ambrosetti, E. & Miccoli, S. (2021). The spatial diffusion of fertility decline in Egypt (1950-2006). *Genus* 77, 23 (2021).
<https://doi.org/10.1186/s41118-021-00131-9>
- Fiori, F., Rinesi, F., Pinnelli, A., & Prati, S. (2013). Economic insecurity and the fertility intentions of Italian women with one child. *Population Research and Policy Review*, 32(3), 373-413.
<https://doi.org/10.1007/s11113-013-9266-9>
- Garenne, M., & Joseph, V. (2002). The timing of the fertility transition in sub-Saharan Africa. *World Development*, 30(10), 1835-1843.
[https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(02\)00069-4](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(02)00069-4)
- Grant, M.J., Curtis, K.J. (2025). Fertility intentions in rural Malawi after Cyclone Idai. *Popul Environ* 47, 19.
<https://doi.org/10.1007/s11111-025-00487-6>
- Ritchie, H., Samborska, V. & Roser, M. (2024). Urbanization: Published online at Our World in Data.org. Retrieved from <https://ourworldindata.org/urbanization>
- Hashemzadeh, M., Shariati, M., Mohammad Nazari, A., Keramat, A. (2021). Childbearing intention and its associated factors: A کاهه فیروز، زینب؛ عباسی شوازی، محمدجلال؛ سراج زاده، سید حسین و رمضی، نگار (۱۴۰۰). رابطه دینداری و ارزش‌های خانواده با تمایلات و قصد فرزندآوری در میان زنان متأهل شهر تهران. *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ۱۰ (۲)، ۵۸۷-۶۲۳.
<https://doi.org/10.22059/jisr.2020.302336.1064>
- کنعانی، محمد امین و بخشی، سعادت (۱۳۹۳). گسترش فردگرایی و مسأله کم‌فرزندآوری: مطالعه‌ای در شهر رشت. *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، ۹ (۱۸)، ۲۵-۱
<https://doi.org/10.1001.1.1735000.1393.9.18.1.9>
- محمدقاسمی، محمود؛ پالوج، مجتبی و نادریان فر، مهدی (۱۴۰۴). بررسی عوامل تعدد فرزندآوری از دیدگاه زنان و مردان روستایی سیستان. *روستا و توسعه*، ۴ (۲)، ۲۳-۱
<https://doi.org/10.30490/rvt.2025.367309.1632>
- محمودیان، حسین و محمودیانی، سراج الدین (۱۳۹۳). مطالعه‌ای تطبیقی نگرش مردان و زنان به تعداد فرزندان دلخواه (مطالعه‌ای موردی افراد در شرف ازدواج مراجعه کننده به مراکز بهداشتی منتخب شهر کرمانشاه. *مطالعات راهبردی زنان*، ۱۶ (۶۳)، ۹۷-۱۲۴
<https://doi.org/10.1001.1.20082827.1393.16.63.4.8>
- محمودیانی، سراج الدین؛ یاراحمدی، علی و جوادی، افشان (۱۳۹۸). تحلیل ابعاد و وضعیت باروری ایده‌آل زنان روستایی استان فارس. *مطالعات جامعه شناختی*، ۲۵ (۲)، ۷۵۱-۷۷۸
<https://doi.org/10.22059/jsr.2019.71679>
- مرکز آمار ایران (۱۳۹۵). نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن کشور، تهران. مکوندی، زینب؛ علیدوستی، معصومه؛ شفاعیان، مرضیه و همتی، فرخنده (۱۴۰۲). عوامل مؤثر بر فرزندآوری در مادران تک‌فرزند و چند فرزند: یک مطالعه مقایسه‌ای. *مجله پرستاری و مامایی*، ۲۱ (۵)، ۳۸۵-۳۹۳
<http://unmf.umsu.ac.ir/article-1-۳۹۳-۳۸۵>
4818-fa.html
- ملکی، امیر؛ عباسی، آمنه؛ صادقی، رسول و بالاخانی، قادر (۱۴۰۰). تحلیل چندسطحی عوامل مؤثر بر ارزش‌های خانوادگی در ایران. *فصلنامه مطالعات ملی*، ۲۲ (۸۸)، ۱۸۵-۱۶۳
<https://doi.org/10.22034/rjnsq.2021.289099.1288>
- منتظری، علی (۱۳۹۵). پیمایش ملی بررسی میزان تمایل به فرزندآوری و عوامل مرتبط با آن از نگاه مردم شهری و روستایی ایران. تهران: پژوهشکده علوم بهداشتی جهاد دانشگاهی.
- Abbasi-Shavazi, M.J., McDonald, P., & Hosseini-Chavoshi, M. (2009). *Fertility transition in Iran: Revolution and reproduction*. Springer.
- Adhikari, S., Lutz, W., & KC, S. (2024). Rural/urban fertility differentials and the role of female education in declining birth rates: comparative analysis in Asia, Africa, and Latin America. *Asian Population Studies*, 1-25.
<https://doi.org/10.1080/17441730.2024.2430035>
- Ariho, P., & Nzabona, A. (2019). Determinants of change in fertility among women in rural areas of Uganda. *Journal of Pregnancy*. 2019 Dec 19; 2019:6429171. <https://doi.org/10.1155/2019/6429171>
- Basten, S., Rotkirch, A., & Sobotka, T. (2021). Fertility and family policies in rural Europe: Challenges and responses. *European Population Policy Brief Series*, No. 8.
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/padr.12691>
- Basten, S., Sobotka, T., & Zeman, K. (2013). *Future fertility in low fertility countries*. Vienna: Institute of Demography.
<https://hdl.handle.net/10419/97012>
- Bauernschuster, S., Hener, T., & Rainer, H. (2016). Children of a (policy) revolution: The introduction of universal child care and its effect on fertility. *Journal of the European Economic Association*, 14(4), 975-1005.
<https://ideas.repec.org/a/bla/jeurec/v14y2016i4p975-1005.html>
- Beck, U., & Beck-Gernsheim, E. (2002). *Individualization*:

- fertility transition in Latin America." In *The Fertility Transition in Latin America*, edited by J.M. Gnuzman, S. Sigh, G. Rodriguez and E.A. Pantelids, 27-47. Oxford: Oxford University Press.
- Shapiro, D., & Oleko Tambashe, B. (2000). Fertility transition in urban and rural areas of sub-saharan Africa. Working Papers from the Department of Economics Pennsylvania State University September:1-29.
<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/padr.12220>
- Sharlin, A. (1986). Urban-rural differences in fertility in Europe during the demographic transition. In *The decline of fertility in Europe*, edited by J. Coale Ansley and Susan Cotts Watkins, 234-260. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
<https://press.princeton.edu/books/hardcover/9780691629278/the-decline-of-fertility-in-europe?srsid=AfmBOopsP0IM2DFIYpbr7i7IEIMWDg0duvzhMjYW-gy6SD9v2YRZpSkW>
- Sobotka, T. (2017). Post-transitional fertility: The role of childbearing postponement in fuelling the shift to low and unstable fertility levels. *Journal of Biosocial Science*, 49 (1), S20-S45.
<https://doi.org/10.1017/S0021932017000323>
- Spéder, Z., & Kapitány, B. (2009). How are time-dependent childbearing intentions realized? Realization, postponement, abandonment, bringing forward. *European Journal of Population/Revue Européenne de Démographie*, 25(4), 503.
<https://doi.org/10.1007/s10680-009-9189-7>
- Tabutin, D. (2000). La ville et l'urbanisation dans les théories du changement démographique. In Document de travail. Louvain-la-Neuve: Département des Sciences de la Population et du Développement, Université catholique de Louvain.
- van de Kaa, D.J. (2001). Postmodern fertility preferences: From changing value orientation to new behavior. *Population and Development Review*, (27), 290-331.
<http://www.jstor.org/stable/3115262>.
- Wesolowski, K. (2015). To have or not to have a child? Perceived constraints on childbearing in a lowest-low fertility context. *Population, Space and Place*, 21(1), 86-101. 10.1002/psp.1811.
- Zaidi, B., & Morgan, S.P. (2017). The second demographic transition theory: A Review and Appraisal. *Annu Rev Sociol.* 473-492.
<https://doi.org/10.1146/annurev-soc-060116-053442>.
- Zhang, C., Wei, L., & Zhu, Y. (2022). Fertility intentions among young people in the era of China's three-child policy: a national survey of university students. *BMC Pregnancy Childbirth*, 22, 637.
<https://doi.org/10.1186/s12884-022-04873-y>.
- systematic review. *Nurs Open*. 8(5):2354-2368. <https://doi.org/10.1002/nop.2.849>
- Hayford, S.R., & Morgan, S.P. (2008). Religiosity and fertility in the United States: The role of fertility intentions. *Social Forces*, 86(3), 1163-1188. <https://doi.org/10.1353/sof.0.0000>
- He, Q., Deng, X., Li, C., Yan, Z., Qi, Y. (2024). The impact of rural population mobility on fertility intention under the comprehensive two-child policy: Evidence from rural China. *Int J Environ Res Public Health*. 19(12):7365.
<https://doi.org/10.3390/ijerph19127365>
- Ibitoye, M., Casterline, J., & Zhang, Ch. (2022). Fertility preferences and contraceptive change in Low- and Middle-Income Countries. *Studies in Family Planning* 53(2):361-376. <https://doi.org/10.1111/sifp.12202>
- Klüsener, S., Scalone, F., & Dribe, M. (2017). Exploring the role of communication in shaping fertility transition patterns in space and time. In A. Grow & J. Van Bavel (Eds.), *Agent-based modeling in population studies: Concepts, methods, and applications* (pp. 369-403). Springer.
- Lerch, M. (2017). *Urban and rural fertility transitions in the developing world: A cohort perspective* (0 ed., p. WP-2017-011). Max Planck Institute for Demographic Research.
- Lerch, M. (2019). Regional variations in the rural-urban fertility gradient in the global South. *PLoS One*, 14(7), e0219624.
<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0219624>
- Lesthaeghe R. (2014). The second demographic transition: A concise overview of its development. *Proceedings of the National Academy of Sciences*.
<https://doi.org/10.1073/pnas.1420441111>. 201420441.
- Lesthaeghe, R., & Surkyn, J. (2008). When history moves On: The foundations and diffusion of the second demographic transition. In *International Family Change: Ideational Perspectives*, edited by Rukmalie Jayakody, William G. Axinn, and Arland Thornton.
- Li, L., Jin, G., & Lai, X. (2020). A reassessment of trends and rural-urban/regional differences in the total fertility rate in China, 2000-2020: analyses of the 2020 national census data. *Sci Rep* 14, 8601 (2024). <https://doi.org/10.1038/s41598-024-59177-2>
- Mills, M., Mencarini, L., Tanturri, M.L., & Begall, K. (2008). Gender equity and fertility intentions in Italy and the Netherlands. *Demographic Research*, 18, 1-26.
<https://doi.org/10.4054/DemRes.2008.18.1>
- Pezzulo, C., Nilsen, K., Carioli, A., Tejedor-Garavito, N., Hanspal, S.E., Hilber, T., James, W.H.M., Ruktanonchai, C.W., Alegana, V., Sorichetta, A., Wigley, A. S., Hornby, G.M., Matthews, Z., & Tatem, A.J. (2021). Geographical distribution of fertility rates in 70 low-income, lower-middle-income, and upper-middle-income countries, 2010-16: A subnational analysis of cross-sectional surveys. *The Lancet Global Health*, 9(6), 802-812.
[https://doi.org/10.1016/S2214-109X\(21\)00082-6](https://doi.org/10.1016/S2214-109X(21)00082-6)
- Reed, H., R. Briere., & J. Casterline. (1999). The role of diffusion processes in fertility change in developing countries: Report of a Workshop, Washington D.C: National Academy Press.
<https://doi.org/10.17226/6475>
- Rodriguez, G. (1996). The spacing and limiting components of the

Research Article

Socioeconomic Determinants of Antenatal Care and Postnatal Care in Afghanistan

Wahed Soroush¹ , Mohammad Torkashvand-Moradabadi^{2*} , Maliheh Alimondegari³ , Ali Ruhani⁴ ¹ Ph.D Candidate in Demography, Department of Anthropology, Faculty of Social Sciences, Yazd University, Yazd, Iran.² Associate Professor of Demography, Department of Anthropology, Faculty of Social Sciences, Yazd University, Yazd, Iran.³ Associate Professor of Demography, Department of Anthropology, Faculty of Social Sciences, Yazd University, Yazd, Iran.⁴ Associate Professor of Sociology, Department of Anthropology, Faculty of Social Sciences, Yazd University, Yazd, Iran.

ARTICLE INFO

Received: 05 October 2025

Accepted: 20 December 2025

Keywords:Socioeconomic determinants,
Antenatal care,
Postnatal care,
Women,
Afghanistan.

ABSTRACT

This study investigates the utilization of antenatal care services among Afghan women using secondary data from the 2015 Afghanistan Demographic and Health Survey (ADHS). The analysis includes 19,888 ever-married women aged 15–49 who had given birth within the previous five years. Descriptive and inferential statistics were applied using SPSS version 26. The results show that access to antenatal and delivery care is significantly higher among urban women, those with secondary or higher education, and women from wealthier households. Ethnic and cultural factors are also influential, as Uzbek, Tajik, Hazara, and Persian-speaking women demonstrate higher utilization compared to other ethnic groups. Additionally, wanted pregnancies are strongly associated with increased access to maternal health services. Multivariate analysis identifies geographic location, education, economic status, and cultural background as the main predictors of antenatal care utilization. Despite these variations, overall levels of antenatal and delivery care in Afghanistan remain critically low. The situation is particularly concerning in certain provinces and among women with low education or unwanted pregnancies. The study underscores the urgent need for targeted public health interventions and policy initiatives to enhance equitable access to maternal health services across the country.

Introduction

Within the broader framework of maternal and child health, antenatal care (ANC) constitutes one of the fundamental pillars for reducing maternal and neonatal mortality and ensuring healthy pregnancies. The World Health Organization identifies ANC as a key protective factor for safe delivery, and has increased the recommended number of standard visits from four to at least eight in order to prevent pregnancy- and childbirth-related complications. Global evidence indicates that more than 95% of maternal and neonatal deaths occur in low-income countries, a pattern closely associated with inadequate access to antenatal services. Although Afghanistan has achieved notable improvements in maternal health indicators over the past two decades—such as a substantial decline in maternal mortality and expanded access to antenatal care—the country

continues to face profound structural, cultural, and economic challenges. Factors such as poverty, illiteracy, women's limited decision-making autonomy, long distances to health facilities, shortages of skilled personnel, and disrespectful or inappropriate provider behavior constrain the utilization of ANC services. Conversely, parental education, household wealth, urban residence, and access to health information serve as important facilitators of service uptake. Overall, socio-economic inequalities and cultural barriers play a decisive role in shaping the use of antenatal care in Afghanistan. This study, therefore, aims to examine the socio-economic correlates of antenatal and delivery care utilization among Afghan women.

*Corresponding author: Mohammad Torkashvand-Moradabadi. Associate Professor of Demography, Department of Anthropology, Faculty of Social Sciences, Yazd University, Yazd, Iran.

E-mail address: m.torkashvand@yazd.ac.irE-ISSN: 2717-3208 / © National Institute for Population Research, Iran. This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).**Cite this article:**Soroush, W., Torkashvand-Moradabadi, M., Alimondegari, M., Ruhani, A. (2025). Socioeconomic determinants of antenatal care and postnatal care in Afghanistan. *Iranian Population Studies Journal*, 9(2), 109-128. <https://doi.org/10.22034/jips.2025.551106.1313>

Method and Data

This study employs a quantitative approach and secondary data analysis to examine the socio-economic and demographic determinants influencing antenatal care in Afghanistan. The data are drawn from the 2015 Afghanistan Demographic and Health Survey (AfDHS), which surveyed 24,941 households and 29,461 ever-married women. The survey used a two-stage stratified sampling design: in the first stage, 950 clusters (urban and rural) were selected, and in the second stage, 27 households were systematically sampled from each cluster. After data screening, a total of 19,888 women who had experienced their most recent birth within the five years preceding the survey were included in the analysis. The variables examined encompass key socio-economic and demographic indicators of women and their spouses—including education, employment status, ethnicity, household economic standing, age at marriage, the interval between marriage and first birth, and parity. Antenatal care was categorized into three domains: pre-pregnancy care, care during pregnancy, and postnatal care. Data analysis was conducted using SPSS version 26 at two levels. First, descriptive analyses were performed using frequency, percentage, mean, standard deviation, and chi-square tests. Subsequently, a three-stage logistic regression modeling strategy was applied to assess the effects of independent variables on patterns of maternal care utilization. For comparative analyses, Nimroz Province was selected as the reference category.

Findings

Overall, the findings indicate that the socio-economic profile of Afghan women is characterized by low literacy levels, limited employment opportunities, absence of health insurance coverage, and the predominance of extended family structures—factors that structurally constrain access to maternal healthcare. The data show that the utilization of pre-pregnancy, antenatal, and postnatal care is influenced by variables such as place of residence, women's and husbands' education, economic status, age at marriage, age at first birth, and ethnic background. Urban, educated women with literate spouses and higher household wealth demonstrated better utilization across all stages of maternal care, whereas illiterate, poor, rural women and those belonging to marginalized ethnic groups experienced markedly low levels of service use. However, the logistic regression results revealed that, due to the overall low coverage of maternal care across all social groups, a substantial portion of the model coefficients did not reach statistical significance—an indication of systemic deficiencies in the availability and accessibility of maternal health services. Geographic disparities were pronounced, with

provinces such as Nangarhar, Kunduz, Balkh, Baghlan, and Panjshir exhibiting better performance, while provinces like Badakhshan, Sar-e-Pul, and Daikundi ranked among the lowest. Women's education emerged as one of the strongest determinants, exerting consistent effects across all three stages of care. Economic status also demonstrated a reinforcing role, as higher wealth was associated with an increased likelihood of receiving services. Collectively, the findings underscore that maternal healthcare in Afghanistan is not only limited in scope and highly unequal but also profoundly shaped by structural, geographic, and educational determinants. Targeted policy interventions are urgently needed to enhance access and service quality, particularly in underserved regions.

Discussion and Conclusion

The findings of this study demonstrate that Afghan women's utilization of pre-pregnancy, antenatal, and postnatal care remains low and unequal, with disparities rooted in structural, economic, cultural, and geographic factors. Urban, educated women with favorable economic conditions and planned pregnancies exhibited the highest levels of service uptake, whereas rural, poorly educated, and economically disadvantaged women—particularly those residing in less-developed provinces—faced substantial deprivation. The logistic regression results further reveal that variables such as maternal education, place of residence, household wealth, and ethnic differences are among the strongest predictors of access to maternal health services. While the model shows relatively strong explanatory power for certain indicators—such as tetanus vaccination and blood pressure monitoring—it reveals considerable weaknesses in areas such as counseling on pregnancy-related issues and postnatal home visits, reflecting systemic deficiencies in maternal healthcare provision. These findings align with international evidence emphasizing the critical role of socio-economic determinants in shaping women's health service utilization. Consequently, improving equity in maternal health in Afghanistan requires a multidimensional, evidence-based policy approach. Such an approach must prioritize strengthening healthcare infrastructure in underserved provinces, enhancing women's health literacy, expanding mobile and community-based services, providing economic support to disadvantaged households, and implementing culturally responsive interventions aimed at transforming traditional norms. Only through such comprehensive and targeted strategies can inequalities be reduced and the overall quality of antenatal and maternity care in the country be improved.

مقاله پژوهشی

همبسته‌های اقتصادی - اجتماعی مراقبت‌های بارداری و پس از زایمان در افغانستان

واحد سروش^۱، محمد ترکاشوند مرادآبادی^{۲*}، ملیحه علی‌مندگاری^۳، علی روحانی^۴

^۱ دانشجوی دوره دکتری رشته جمعیت‌شناسی، گروه مردم‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه یزد، یزد، ایران.

^۲ دانشیار جمعیت‌شناسی، گروه مردم‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه یزد، یزد، ایران.

^۳ دانشیار جمعیت‌شناسی، گروه مردم‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه یزد، یزد، ایران.

^۴ دانشیار جامعه‌شناسی، گروه مردم‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه یزد، یزد، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف مطالعه حاضر بررسی وضعیت انجام مراقبت دوران بارداری در میان زنان افغانستان است. روش پژوهش کمی و مبتنی بر تحلیل ثانویه داده‌های پیمایش جمعیت و سلامت افغانستان (۲۰۱۵) است. نمونه مورد تحلیل شامل ۱۹,۸۸۸ زن دارای همسر ۱۵ تا ۴۹ ساله است که در پنج سال پیش از پیمایش زایمان داشته‌اند. داده‌ها با استفاده از آمار توصیفی و آمار استنباطی، در نرم‌افزار SPSS-26 تحلیل شد. یافته‌ها نشان می‌دهد که زنان شهری، زنان با تحصیلات متوسطه و عالی، و زنان خانوارهای با وضعیت اقتصادی بهتر، دسترسی بیشتری به خدمات مراقبت‌های بارداری و زایمان دارند. عوامل فرهنگی و قومی نیز نقش تعیین‌کننده‌ای داشته‌اند؛ به گونه‌ای که زنان اوزبیک، تاجیک، هزاره و فارسی‌زبان نسبت به سایر گروه‌ها از بهره‌مندی بالاتری برخوردار بوده‌اند. علاوه بر این، خواسته بودن بارداری از عوامل کلیدی ارتقای دسترسی به خدمات سلامت محسوب می‌شود. تحلیل چندمتغیره بیانگر آن است که متغیرهای جغرافیایی، آموزشی، اقتصادی و فرهنگی اصلی‌ترین پیش‌بینی‌کننده‌های انجام مراقبت هستند. در نتیجه باید گفت که سطح مراقبت دوران بارداری و زایمان در افغانستان، بسیار پایین است و وضعیت آن در برخی از استان‌ها و به‌ویژه برای زنان با تحصیلات پایین و همچنین باروری‌های ناخواسته در سطح هشدار قرار دارد و نیازمند توجه ویژه است.

دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۳

پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۹

کلیدواژه‌ها:

تعیین‌کننده‌های اقتصادی - اجتماعی،
مراقبت‌های دوران بارداری،
مراقبت‌های پس از زایمان،
زنان،
افغانستان.

مقدمه

(2020) و برای هر بارداری بدون عارضه دست‌کم چهار جلسه مراقبت پیش از زایمان را توصیه کرده است (Yeoh et al., 2016). همچنین، در سال ۲۰۱۶، دست‌کم هشت بار مراجعه و دریافت خدمات مراقبت‌های دوران بارداری را برای آماده‌سازی زن باردار جهت یک زایمان امن و جلوگیری از عوارض ناشی از بارداری و زایمان را پیشنهاد کرده است (Duodu et al., 2022).

مراقبت‌های بهداشتی دوران بارداری یکی از عوامل تعیین‌کننده سلامت مادر، سلامت جنین و بقای کودکان زیر پنج سال است. مراقبت‌های دوران بارداری به مراقبت‌هایی اطلاق می‌شود که از زمان تایید بارداری تا شروع زایمان به زنان باردار ارائه می‌شود (Adegbola, 2008). سازمان جهانی بهداشت مراقبت‌های پیش از زایمان را به عنوان یک عامل محافظتی برای زایمان موفق معرفی کرده (Annoon et al., 2008).

* نویسنده مسئول: محمد ترکاشوند مرادآبادی. دانشیار جمعیت‌شناسی، گروه مردم‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه یزد، یزد، ایران.

نشانی ایمیل: m.torkashvand@yazd.ac.ir

استناد به این مقاله: سروش، واحد؛ ترکاشوند مرادآبادی، محمد؛ علی‌مندگاری، ملیحه؛ روحانی، علی (۱۴۰۴). همبسته‌های اقتصادی - اجتماعی مراقبت‌های بارداری و پس از زایمان در افغانستان، دوفصلنامه مطالعات جمعیتی، ۹ (۲)، ۱۰۹-۱۲۸. <https://doi.org/10.22034/jips.2025.551106.1313>

این مقاله برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول در رشته جمعیت‌شناسی است که در دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه یزد انجام شده است. نویسندگان بدین‌وسیله قدردانی خود را از پایگاه داده‌های پیمایش جمعیت و سلامت ابراز می‌کنند که دسترسی به داده‌های پیمایش جمعیت و سلامت افغانستان را برای پژوهشگران فراهم کرده است.

مادری به کمتر از ۷۰ مورد در هر ۱۰۰ هزار تولد زنده تا سال ۲۰۳۰ تعیین شده است (WHO, 2023). این هدف نه تنها نشان دهنده اهمیت سرمایه گذاری در سلامت مادران است؛ بلکه بر نقش نظام های سلامت کارآمد، عدالت در دسترسی و تقویت خدمات مراقبتی مبتنی بر شواهد نیز تأکید می کند.

در سال ۱۹۹۷، نرخ مرگ و میر مادری در افغانستان با ۸۲۰ مرگ مادر در هر صد هزار تولد زنده در سال، یکی از بالاترین میزان مرگ و میر مادران در جهان گزارش شد (Turner, 2006). بر اساس برآورد سازمان ملل، نرخ مرگ و میرهای مادری در سال ۲۰۰۰، ۱۱۰۰ در هر ۱۰۰۰۰۰ تولد زنده بوده است، این میزان با ۶۴ درصد کاهش تا سال ۲۰۱۵ به ۳۹۶ در هر ۱۰۰۰۰۰ تولد زنده کاهش یافت (Ezadi et al., 2022; Salama & Alwan, 2016). مرور نتایج مطالعات والدمن و والدمن و نیوبراندز^۲ (۲۰۱۴) و اکسیر^۳ و همکاران (۲۰۱۶)، در خصوص مراقبت دوران بارداری در افغانستان نشان از این دارد که از سال ۲۰۰۴ تا ۲۰۱۳، مراقبت های دوران بارداری از ۱۶ درصد تا ۵۳ درصد، حضور پزشکان ماهر در وقت زایمان از ۱۴ درصد تا ۴۶ درصد و زایمان در یک مرکز بهداشتی با تسهیلات نسبتاً مناسب از ۱۳ درصد تا ۳۹ درصد افزایش یافته است. باتوجه به این، مرگ و میر مادری و کودکی بیش از نصف کاهش یافته است. با این حال، سلامت مادران و نوزادان و مرگ و میرهای ناشی از بارداری و زایمان هنوز یکی از چالش های جدی مردم افغانستان است (Waldman & Newbrander, 2014; Akseer et al., 2016).

کمبود مراقبت های دوران بارداری، فقدان خدمات ایمن هنگام زایمان و ناکافی بودن مراقبت های پس از زایمان، همراه با آگاهی محدود از چرخه باروری، تغذیه نامناسب و نبود فعالیت بدنی صحیح از جمله عوامل اصلی تهدیدکننده سلامت مادران در بسیاری از کشورها به شمار می روند. این وضعیت در شرایطی تشدید می شود که زایمان ها در غیاب نیروهای متخصص و ماهر انجام می گیرد و نظام سلامت قادر به ارائه خدمات استاندارد و به موقع نیست (Laksono et al., 2020).

افزون بر این، شواهد نشان می دهد که عوامل اجتماعی - اقتصادی نقش تعیین کننده ای در سطح دسترسی زنان به خدمات دوران بارداری و کارآمدی این خدمات دارند. این عوامل، نابرابری های پایدار و ساختاری را بازتاب می دهند که بر کیفیت و پیامدهای سلامت مادران تأثیرات بلندمدت بر جای می گذارند (Kim et al., 2018). چنین نابرابری هایی معمولاً در قالب تفاوت های آشکار سلامت میان گروه های مختلف اجتماعی - اقتصادی نمود می یابد (Simonic et al., 2022).

بهبود و ارتقای سلامت مادران، پنجمین آرمان توسعه هزاره^۱ بوده و دسترسی و انجام مراقبت های دوران بارداری از شاخص های مهم سنجش روند دستیابی و رسیدن به هدف مذکور است (United Nations, 2015; United Nation, 2024). برای اطمینان از سلامت کامل مادران و تکمیل بارداری بدون عارضه، مراقبت های دوران بارداری به عنوان یکی از اجزای اساسی سلامت مادران در دوران بارداری شناخته می شود (Shibre et al., 2020). خدمات مراقبت های دوران بارداری؛ نه تنها زایمان زودرس، عوارض بارداری و مرگ و میر نوزادان را کاهش می دهد؛ بلکه حتی پس از زایمان هم، می توانند جان مادران باردار و نوزادان آن ها را نجات دهند (Amponsah et al., 2021; Akter et al., 2023a; Pandey & Karki, 2014). این خدمات شامل مکمل های تغذیه ای، واکسیناسیون، آموزش های مرتبط با سلامت، امکانات لازم در دوران بارداری و زایمان، ارزیابی وضعیت سلامت مادر و نوزاد و مشاوره است که برای کاهش مرگ و میر نوزادان نیز مؤثر هستند (Omotosho et al., 2022). زنانی که مراقبت های کافی دوران بارداری را دریافت نمی کنند، در معرض خطر بیشتری عوارض ناشی از زایمان قرار دارند (Acharya, 2016).

مرگ و میرهای ناشی از بارداری و زایمان همچنان یکی از چالش های جدی سلامت عمومی، به ویژه در کشورهای کم درآمد و با درآمد متوسط است؛ جایی که عمده این مرگ ها به دلیل عوامل قابل پیشگیری رخ می دهد. در سال ۲۰۱۵ حدود ۳۰۳ هزار زن و دختر نوجوان و در سال ۲۰۲۰ حدود ۲۸۷ هزار زن در اثر عوارض بارداری، زایمان و پس از زایمان جان خود را از دست داده اند. آماری که اگرچه کاهش نسبی را نشان می دهد؛ اما همچنان بسیار نگران کننده است (WHO, 2018). تنها در سال ۲۰۲۰ روزانه ۸۰۰ تا ۸۳۰ زن، معادل مرگ یک زن در هر دو دقیقه، به دلیل عوارض قابل پیشگیری دوران بارداری و زایمان فوت کرده اند. افزون بر این، تمرکز جغرافیایی مرگ های مادری بیانگر تداوم نابرابری عمیق است؛ به گونه ای که ۹۵ درصد این مرگ و میرها در کشورهای کم برخوردار گزارش شده و نشان دهنده نقش محدودیت های ساختاری، ضعف نظام سلامت، فقر، نابرابری های جنسیتی و ناکافی بودن مراقبت های دوران بارداری و پس از زایمان در استمرار این بحران جهانی است (WHO, 2023; Biswas et al., 2020; Laksono et al., 2020). اگر زنان باردار در این کشورها به خدمات مراقبت های دوران بارداری جامع و باکیفیت دسترسی می داشتند، بخش قابل توجهی از مرگ و میرهای مادری قابل پیشگیری بود (WHO, 2018). این ضرورت، در همسویی کامل با چشم انداز توسعه پایدار قرار دارد؛ جایی که یکی از اهداف کلیدی آن، کاهش مرگ و میر

¹ Millennium Development Goal 5

² Waldman & Newbrander

³ Akseer

مسیر گذار قرار گرفته‌اند، در حالی که گروه‌های دیگر همچنان در مراحل ابتدایی توسعه سلامت باروری باقی مانده‌اند. این ناهم‌زمانی موجب نابرابری در دسترسی و کیفیت مراقبت‌های بارداری می‌شود. از سوی دیگر، نظریه سرمایه سلامت چارچوبی روشن برای تبیین رفتار زنان در مراجعه یا عدم مراجعه به مراقبت‌های بارداری فراهم می‌کند. بر اساس این دیدگاه، سلامت نوعی سرمایه زیستی-اقتصادی است که افراد در آن سرمایه‌گذاری می‌کنند و بازده آن در قالب افزایش کیفیت زندگی، کاهش خطر مرگ‌ومیر مادر و نوزاد ظاهر می‌شود (Grossman, 1972). در شرایط افغانستان، زنانی که از سطح آموزش، تصمیم‌گیری، درآمد و آگاهی بالاتری برخوردارند، به‌طور طبیعی میزان بیشتری از این «سرمایه» را در اختیار دارند و بنابراین احتمال بیشتری دارد که مراقبت‌های بارداری، واکسیناسیون کزاز و ویزیت‌های تخصصی را دریافت کنند.

در تکمیل این مباحث، نظریه نابرابری‌های اجتماعی در سلامت نشان می‌دهد که ساختارهای کلیدی مانند طبقه اجتماعی، جنسیت، قومیت، محل سکونت و ساخت قدرت، «علل بنیادین» نابرابری‌های سلامت‌اند (Bruce & Jo, 1995). براساس این نظریه، زنان ساکن مناطق روستایی، گروه‌های کم‌سواد، اقوام حاشیه‌نشین یا خانواده‌های فقیر در صورت در دسترس بودن خدمات کمتر از مراقبت‌های دوران بارداری استفاده می‌کنند، زیرا محدودیت‌های ساختاری (نظیر فقر، فاصله جغرافیایی، تبعیض جنسیتی، محدودیت اجتماعی-فرهنگی و محدودیت تصمیم‌گیری زنان) مانع بهره‌برداری آنها می‌شود. بنابراین، نابرابری در مراقبت بارداری، نه صرفاً نتیجه انتخاب فردی، بلکه ریشه‌دار در ساختارهای اجتماعی و مدیریت منابع است.

با نگاه جمعیت‌شناختی، نظریه کول^۱ (۱۹۷۳) نیز برای تبیین رفتارهای مراقبتی زنان افغانستان کاربرد دارد. کول، سه پیش‌شرط اساسی برای تغییر رفتار باروری—که به‌صورت مشابه برای رفتارهای مرتبط با مراقبت بارداری نیز صدق می‌کند، برمی‌شمرد: نخست، تصمیم‌گیری درباره باروری و سلامت باید «عقلانی و فردمحور» شود. در افغانستان این پیش‌شرط هنوز در بسیاری از مناطق محقق نشده است؛ زیرا اختیار تصمیم‌گیری درباره بارداری و مراجعه به مراقبت‌های بهداشتی غالباً تحت کنترل شوهر، خانواده همسر یا ساختارهای سنتی قرار دارد. دوم، خانواده‌ها باید مراقبت‌های بارداری را «مزیت اجتماعی و اقتصادی» تلقی کنند. در بیشتر خانواده‌ها و گروه‌های قومی، بارداری یک رویداد طبیعی تلقی می‌شود و مراقبت پزشکی ضرورت «اجتماعی» ندارد، که این امر مانع تقاضای مراقبت می‌شود. سوم، دسترسی واقعی به خدمات و ابزارهای مراقبتی باید فراهم باشد؛ در حالی که در

مطالعات انجام‌شده در افغانستان بیانگر آن است که مجموعه‌ای از عوامل اقتصادی-اجتماعی، فرهنگی و محدودیت‌های ساختاری در نظام سلامت، نقش مهمی در میزان بهره‌مندی زنان از مراقبت‌های دوران بارداری و زایمان دارند. چالش‌هایی همچون بی‌سوادی، فقدان آموزش‌های بهداشتی، نبود آگاهی از اهمیت مراقبت‌های پیش از بارداری و دوران بارداری، فاصله زیاد تا مراکز درمانی، تنگناهای مالی و هنجارهای فرهنگی از موانع اصلی دسترسی زنان به خدمات سلامت بوده‌اند (Azimi et al., 2019; Kitabo & Damtie, 2020). همچنین، دسترسی به خدمات در مناطق روستایی به‌طور معناداری کمتر از مناطق شهری گزارش شده است (Rasooly et al., 2014; Tappis et al., 2016; Stanikzai et al., 2021). رفتار نامناسب کارکنان بهداشتی و کمبود مراکز درمانی نیز موجب کاهش تمایل زنان به استفاده از این خدمات می‌شود (Rahimi et al., 2022; Rahmani & Brekke, 2013). در سطح خانواده نیز ساختار تصمیم‌گیری مردسالارانه، به‌ویژه نقش محوری شوهر به‌عنوان تصمیم‌گیرنده اصلی، دسترسی زنان به مراقبت‌های ضروری را محدود می‌کند. با این حال، عواملی چون تحصیلات مادر و همسر، وضعیت اقتصادی مطلوب‌تر، سکونت در مناطق شهری، برنامه‌ریزی برای بارداری و دسترسی به اطلاعات، از مهم‌ترین تسهیل‌کننده‌های استفاده از خدمات مراقبت دوران بارداری و زایمان شناخته می‌شوند (Tawfiq et al., 2023; Kitabo & Damtie, 2020).

با وجود این شواهد، به نظر می‌رسد همبسته‌های اقتصادی-اجتماعی مرتبط با مراقبت‌های بارداری و زایمان زنان افغانستان هنوز به‌طور جامع و نظام‌مند بررسی نشده‌اند. از این‌رو، پژوهش حاضر با هدف شناسایی و تحلیل این همبسته‌ها و تبیین نقش آن‌ها در استفاده از مراقبت‌های دوران بارداری و زایمان در افغانستان انجام گرفته است.

مبانی نظری

مراقبت‌های دوران بارداری و زایمان در افغانستان را می‌توان در چارچوب مجموعه‌ای از نظریات جمعیت‌شناختی، سلامت و فرهنگ بررسی کرد. از منظر نظریه گذار جمعیتی، جوامع در فرآیند توسعه از مرحله باروری و مرگ‌ومیر بالا به مرحله باروری و مرگ‌ومیر پایین گذار می‌کنند. این تحول ساختاری معمولاً با بهبود آموزش زنان، ارتقای بهداشت عمومی، شهرنشینی و بهبود تغذیه همراه است (Johnson, 2008; Hanks, 2008; Kirk, 1996). با این حال، در جامعه افغانستان، پاره‌ای از این مؤلفه‌ها به‌صورت نامتوازن تحقق یافته‌اند؛ به‌گونه‌ای که بخش‌های کوچکی از جامعه (خانواده‌های که در پایگاه اجتماعی-اقتصادی بالایی قرار دارند) در برخی استان‌ها یا گروه‌های قومی در

¹ Coale

بارداری در افغانستان، مرور ادبیات این پژوهش مبتنی بر مطالعات تطبیقی صورت گرفته در سایر کشورها است.

تفاوت‌های جغرافیایی و منطقه‌ای نیز نقش قابل توجهی در دسترسی به مراقبت‌های دوران بارداری ایفا می‌کنند. تحقیقات کانگبای^۱ و همکاران (۲۰۲۲) در سیرالئون و لوکوا^۲ و همکاران (۲۰۲۲) در زیمبابوه، نشان داد که زنان ساکن مناطق شهری و برخوردار از تحصیلات عالی، دسترسی بیشتری به مراکز بهداشتی و خدمات زایمانی ماهرانه دارند (Kangbai et al., 2022; Lukwa et al., 2022). مطالعه پازنده^۳ و همکاران (۲۰۲۴) در ایران نشان داد که سطح کلی سبک زندگی زنان باردار در استان هرمزگان، پایین‌تر از حد متوسط بوده و در این میان، مدیریت استرس و فعالیت بدنی کمترین امتیاز را داشته‌اند (Pazandeh et al., 2024).

تحصیلات مادر و همسر نیز از عوامل تعیین‌کننده اساسی در میزان بهره‌گیری از مراقبت‌های بارداری محسوب می‌شود. عالم‌گیر و همکاران (۲۰۲۴) در بنگلادش و لی و همکاران^۴ (۲۰۲۳) در تایوان دریافتند که سطوح پایین تحصیلات و درآمد، موانع عمده در دسترسی به خدمات مراقبتی دوران بارداری هستند (Lee et al., 2023; Alamgir et al., 2024). به طور مشابه، آکتر و همکاران (۲۰۲۳ا) تأکید کردند که سطح تحصیلات زنان و همسرانشان نقش بسزایی در تکمیل یا ناقص ماندن مراجعات مراقبتی دوران بارداری و زایمان دارد (Akter et al., 2023a). همچنین، یافته‌های لوکوا و همکاران (۲۰۲۲) در زیمبابوه نشان داد که افزایش سطح تحصیلات مادران و همسرانشان منجر به بهبود دسترسی به خدمات مراقبتی دوران بارداری شده است (Lukwa et al., 2022). در همین راستا، رحیمی و همکاران (۱۳۹۹) تأکید کردند که حمایت اجتماعی و آموزش‌های دوران بارداری تأثیر مستقیمی بر رفتارهای ارتقاءدهنده سلامت زنان دارد.

بررسی‌های گسترده‌ای نشان داده‌اند که قومیت و نژاد به عنوان متغیرهای اجتماعی تأثیر قابل توجهی بر دسترسی و کیفیت مراقبت‌های دوران بارداری دارند. اونیشی^۵ و همکاران (۲۰۲۴) در اسپانیا گزارش کردند که تفاوت‌های معناداری در بروز زایمان زودرس و پره‌اکلامپسی میان زنان سیاه‌پوست و سفیدپوست غیر اسپانیایی وجود دارد که این اختلافات عمدتاً به عوامل اجتماعی تعیین‌کننده سلامت نسبت داده می‌شود. (Onishi et al., 2024). در سیرالئون^۶، دیکسون^۷ و همکاران (۲۰۲۳) نشان دادند که قومیت و آزادی رفت‌وآمد

افغانستان موانع جغرافیایی، امنیتی و زیرساختی موجب می‌شود بسیاری از زنان نتوانند از این خدمات بهره‌مند شوند (Coale, 1973).

نابرابری‌های مراقبت بارداری در افغانستان را می‌توان همچنین با دو رویکرد نظری «فرضیه همانندی ویژگی‌ها» و «فرضیه اثر قومی/فرهنگی» تحلیل کرد. براساس فرضیه همانندی ویژگی‌ها، تفاوت‌های مراقبت بارداری میان اقوام نه ناشی از فرهنگ، بلکه ناشی از تفاوت در تحصیلات، درآمد، سواد سلامت، سطح شهرنشینی و دسترسی به خدمات است (Nai Peng, 2002; Poston, 2006). مطابق این دیدگاه، اگر زنان هزاره، پشتون، تاجیک یا ازبیک از سطح مشابهی از آموزش، وضعیت اقتصادی-اجتماعی، فرصت انتخاب و تصمیم‌گیری و دسترسی برخوردار باشند، الگوهای مراقبت آنها نیز یکسان خواهد شد. بنابراین، تفاوت‌های کنونی در افغانستان نتیجه نابرابری ساختاری است، نه تفاوت فرهنگی.

در مقابل، فرضیه اثر قومی-فرهنگی تأکید می‌کند که ارزش‌ها، هنجارها و باورهای فرهنگی گروه‌های قومی می‌تواند به‌طور مستقل بر رفتارهای مراقبت بارداری تأثیر بگذارد. برای نمونه، در برخی گروه‌ها بارداری پدیده‌ای «طبیعی» تلقی می‌شود و مراجعه به کلینیک نشانه ضعف یا بی‌اعتمادی به مهارت‌های سنتی زنانه محسوب می‌گردد. یا در برخی جوامع، تصمیم‌گیری درباره سلامت زنان تحت کنترل مردان یا بزرگان خانواده است و این هنجار فرهنگی مانع دریافت مراقبت‌های به‌موقع می‌شود. همچنین باورهای فرهنگی مانند ترویج ازدواج زود هنگام، ارزش‌گذاری بر فرزند پسر، و ممنوعیت یا بدبینی نسبت به روش‌های پیشگیری از بارداری می‌تواند موجب تأخیر در مراجعه به مراقبت، عدم تکمیل مراقبت‌های بارداری یا غفلت از مراقبت پس از زایمان شود (Bean & Marcum, 1978; McQuillan, 2004).

پیشینه پژوهش

مراقبت‌های دوران بارداری تحت تأثیر طیفی از عوامل اقتصادی - اجتماعی، فرهنگی و جغرافیایی قرار دارد که در مطالعات متعددی در مقیاس جهانی مورد بررسی قرار گرفته‌اند (Aboagye et al., 2025; Tegegne et al., 2018). یافته‌های این پژوهش‌ها بر ضرورت مداخلات هدفمند در راستای کاهش نابرابری‌ها و ارتقای پیامدهای بارداری در جوامع مختلف تأکید دارند. با توجه به محدودیت پژوهش‌های انجام‌شده در زمینه تعیین‌کننده‌های اقتصادی - اجتماعی مراقبت‌های

¹ Kangbai

² Lukwa

³ Pazandeh

⁴ Lee et al

⁵ Onishi

⁶ Sierra Leone

⁷ Dickson

برخی مطالعات بر اثربخشی مداخلات یکپارچه و حمایت‌های بهداشتی در بهبود شاخص‌های سلامت دوران بارداری تأکید دارند. ایکوبان^۹ و همکاران (۲۰۲۴) در رومانی دریافتند که ارائه خدمات مراقبتی یکپارچه پیش از زایمان، منجر به افزایش طول دوره بارداری، افزایش وزن نوزاد هنگام تولد و کاهش عوارض زایمان شده است (Iacoban et al., 2024). در ایالات متحده، شورت و زاکر^{۱۰} (۲۰۲۲) بر نقش عوامل ساختاری و سیاست‌های کلان در شکل‌گیری نابرابری‌های سلامت زنان از جمله دسترسی به خدمات مراقبتی، آموزش و طول عمر تأکید کردند (Short & Zacher, 2022).

مرور پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که بهره‌مندی از مراقبت‌های بارداری و پس از زایمان، در سطح جهانی، تابعی پیچیده از عوامل اقتصادی-اجتماعی، فرهنگی، جغرافیایی و مرتبط با خدمات سلامت است. مطالعات متعدد در کشورهای مختلف تأثیر تعیین‌کننده‌ای برای متغیرهایی چون سطح درآمد و ثروت خانوار، تحصیلات زن و همسر، محل سکونت (شهری/روستایی)، قومیت، دسترسی فیزیکی و مالی به خدمات، و هنجارهای اجتماعی قائل شده‌اند. با این وجود، شکاف پژوهشی آشکاری در مورد تحلیل جامع و کمی این تعیین‌کننده‌ها در سطح ملی افغانستان وجود دارد. اغلب شواهد موجود یا کیفی و محدود به مناطق خاص هستند یا به داده‌های کلی و غیرقابل تعمیم متکی می‌باشند.

نوآوری محوری این مطالعه در پر کردن همین شکاف از طریق به کارگیری داده‌های کشوری پیمایش جمعیت و سلامت افغانستان (DHS) برای سال ۲۰۱۵ است. این داده‌ها برای نخستین بار امکان بررسی همزمان و نظام‌مند طیف وسیعی از همبسته‌های اقتصادی-اجتماعی مراقبت‌های بارداری را در تمامی نقاط کشور و در زیرگروه‌های استانی و قومی، فراهم می‌سازد. تحلیل حاضر با استفاده از این منبع معتبر، قادر است تصویری کلان، قابل اعتماد و قابل اتکا از الگوهای نابرابری در دسترسی به این مراقبت‌های حیاتی ارائه دهد. اگرچه داده‌ها متعلق به سال ۲۰۱۵ هستند؛ اما یافته‌های این پژوهش به‌عنوان یک تحلیل جامع می‌تواند وضعیت افغانستان را به‌ویژه پیش از تحولات سیاسی اخیر در این کشور نشان دهد و لذا از ارزش تحلیلی و سیاستی بالایی برخوردار است.

زنان از عوامل کلیدی تأثیرگذار بر کیفیت مراقبت‌های بارداری است. به طور مشابه، داسون و همکاران^۱ (۲۰۲۲) در نیوزیلند^۲ دریافتند که زنان مائوری و آسیایی در مقایسه با زنان اروپایی/نیوزیلندی، به خدمات مراقبتی دوران بارداری دسترسی کمتری داشتند. در ژاپن نیز، اوساوا و کوداما^۳ (۲۰۲۱) تأثیر عواملی مانند تراکم جمعیت و درصد مهاجران غیرژاپنی را بر تأخیر در شروع یا عدم بهره‌گیری از مراقبت‌های پیش از زایمان مورد تأکید قرار دادند.

عوامل فرهنگی و اجتماعی نظیر مذهب، حمایت اجتماعی و تنظیم خانواده تأثیر چشمگیری در بهره‌گیری از خدمات مراقبت‌های دوران بارداری دارند. یافته‌های اولواداره^۴ و همکاران (۲۰۲۴) در نیجریه و دیکسون و همکاران (۲۰۲۳) در سیرالئون نشان داد که متغیرهایی مانند مذهب، دسترسی به رسانه‌های جمعی نظیر رادیو، داشتن اجازه رفت‌وآمد به مراکز درمانی، بهره‌مندی از بیمه سلامت و تعلق قومی، تأثیر معناداری بر میزان استفاده از این خدمات دارند (Dickson et al., 2023; Oluwadare et al., 2024). علاوه بر این، آهینکورا^۵ و همکاران (۲۰۲۱) در گینه گزارش کردند که زنانی که در معرض رسانه‌های جمعی قرار داشتند یا در خانواده‌هایی با سرپرستی زنان زندگی می‌کردند، دسترسی بیشتری به مراقبت‌های دوران بارداری داشتند (Ahinkorah et al., 2021).

وضعیت اقتصادی خانوار یکی از مهم‌ترین تعیین‌کننده‌های اجتماعی مؤثر بر بهره‌مندی از مراقبت‌های دوران بارداری به‌شمار می‌رود. مطالعات سلبانو و آتاگوبا^۶ (۲۰۲۲) و هابونیمانا و باتورا^۷ (۲۰۲۱) بیانگر آن است که زنان متعلق به طبقات اقتصادی مرفه‌تر و شاغل، به‌طور معناداری از مراقبت‌های بارداری بهره بیشتری برده‌اند؛ درحالی‌که زنان دارای وضعیت اقتصادی پایین‌تر، یا اصلاً از این خدمات استفاده نکرده یا مراجعات کمتری به مراکز بهداشتی داشته‌اند (Habonimana & Batura, 2021; Selebano & Ataguba, 2022). افزون بر این، یافته‌های بامیکئولو^۸ و همکاران (۲۰۲۴) در نیجریه نشان داد که عواملی نظیر بیکاری همسر و عدم بهره‌مندی از مراقبت‌های بارداری، با افزایش نرخ زایمان زودرس ارتباط مستقیم دارند (Bamikeolu et al., 2024).

¹ Dawson² New Zealand³ Osawa & Kodama⁴ Oluwadare⁵ Ahinkorah⁶ Selebano & Ataguba⁷ Habonimana & Batura⁸ Bamikeolu⁹ Iacoban¹⁰ Short & Zacher

روش پژوهش و داده‌ها

این پژوهش با رویکرد کمی و از طریق تحلیل ثانویه داده‌ها، به بررسی عوامل مرتبط با مراقبت‌های دوران بارداری در افغانستان پرداخته است. داده‌های مورد استفاده از پیمایش ملی جمعیت و سلامت افغانستان (۲۰۱۵)، استخراج شده که در آن، ۲۴/۹۴۱ خانوار مورد مطالعه قرار گرفته است. در این پیمایش، از میان ۳۰/۴۳۴ زن دارای همسر ۱۵ تا ۴۹ ساله شناسایی شده برای مصاحبه فردی، اطلاعات ۲۹/۴۶۱ زن گردآوری شده است. روش نمونه‌گیری این پیمایش به صورت طبقه‌بندی شده دو مرحله‌ای طراحی شده است؛ در مرحله نخست، ۹۵۰ خوشه (۲۶۰ خوشه شهری و ۶۹۰ خوشه روستایی) انتخاب و در مرحله دوم، از هر خوشه ۲۷ خانوار به شیوه تصادفی منظم گزینش شدند (Central Statistics Organization (CSO), Ministry of Public Health (MoPH), 2017).

داده‌های مورد استفاده در این پژوهش، حاصل پرسش‌نامه‌های تکمیل شده توسط زنان شرکت کننده در پیمایش جمعیت و سلامت است. پس از غربالگری داده‌ها، زنانی که در پنج سال پیش از پیمایش، آخرین فرزند خود را به دنیا آورده بودند، وارد تحلیل شده و در مجموع ۱۹/۸۸۸ زن مورد بررسی قرار گرفتند. متغیرهای مورد مطالعه شامل ویژگی‌های اقتصادی - اجتماعی و جمعیتی زنان و همسرانشان (مانند تحصیلات، اشتغال، قومیت، وضعیت اقتصادی، سن ازدواج، فاصله ازدواج تا اولین تولد فرزند، و تعداد کل فرزندان زنده به دنیا آمده) بوده است. همچنین، مراقبت‌های دوران بارداری در سه بخش مراقبت‌های پیش از بارداری، حین بارداری و پس از زایمان دسته‌بندی شده‌اند.

داده‌ها با استفاده از نرم‌افزار SPSS نسخه ۲۶ در دو سطح تحلیل شده است: در سطح نخست، توصیف داده‌ها با استفاده از شاخص‌های آماری مانند فراوانی، درصد، میانگین، انحراف معیار و آزمون کای اسکور صورت گرفته است. در سطح دوم، برای بررسی رابطه متغیرهای

مستقل با مراقبت‌های دوران بارداری، مدل‌سازی رگرسیون - لجستیک در سه مرحله انجام شده و در تحلیل‌های تطبیقی، استان نیمروز به عنوان استان مرجع در نظر گرفته شده است.

یافته‌ها

جدول ۱، توزیع درصدی ویژگی‌های اجتماعی و اقتصادی این زنان را ارائه می‌دهد. یافته‌ها نشان می‌دهد که سطح سواد در میان زنان مورد مطالعه بسیار پایین بوده و اکثریت آن‌ها در خارج از نیروی کار رسمی قرار دارند. الگوی ازدواج غالب در سنین ۲۰ تا ۳۰ سالگی مشاهده شده و اکثر زنان طی دو سال نخست پس از ازدواج، اولین فرزند خود را به دنیا آورده‌اند. از نظر ساختار قومی، بیشترین نمونه در پیمایش جمعیت و سلامت سال ۲۰۱۵، مربوط به پشتون‌ها و تاجیک‌ها است. افزون بر این، درک ذهنی از وضعیت اقتصادی حاکی از آن است که بخش قابل توجهی از زنان خود را در زمره اقشار فقیر جامعه طبقه‌بندی کرده‌اند و تقریباً تمامی آن‌ها فاقد هرگونه پوشش بیمه‌ای بوده‌اند که این امر می‌تواند مانعی اساسی در دسترسی به خدمات سلامت دوران بارداری و زایمان تلقی گردد.

جدول ۲ به بررسی ویژگی‌های خانوادگی زنان پاسخگو پرداخته و متغیرهایی نظیر وضعیت اشتغال و سطح تحصیلات همسر، گروه‌های سنی همسر و ساختار خانوار را مورد تحلیل قرار داده است. یافته‌ها حاکی از آن است که در افغانستان، مشاغل غالباً در بخش کشاورزی و فعالیت‌های یدی متمرکز بوده و فرصت‌های شغلی در بخش‌های رسمی و تخصصی محدود است. علاوه بر این، سطح تحصیلات همسران به‌طور کلی پایین گزارش شده که بیانگر دسترسی محدود به آموزش و فرصت‌های تحصیلی در این جامعه است. از منظر ساختار خانوار، الگوی خانواده گسترده به عنوان الگوی رایج شناخته می‌شود که با ویژگی‌هایی همچون همزیستی چندین نسل در یک واحد مسکونی و تأثیرپذیری تصمیمات خانوادگی از روابط بین نسلی همراه است.

جدول ۱. درصدهای معتبر متغیرهای اقتصادی-اجتماعی زنان افغانستان بر پایه داده‌های پیمایش جمعیت و سلامت افغانستان (۲۰۱۵).

Table 1. The valid percentages of Afghanistan women's socio-economic variables were derived from the data of the Afghanistan Demographic and Health Survey (2015).

درصد	گروه	متغیر	درصد	گروه	متغیر
۴۳/۱	پشتون	قومیت	۹۸/۳	مدرسه	نوع مدرسه
۲۹/۵	تاجیک		۱/۷	حوزه دینی	
۸/۷	هزاره		۸۵/۱	بی‌سواد	سطح تحصیلات
۶/۸	ازبک		۷/۱	ابتدایی	
۲/۱	ترکمن		۶/۳	متوسطه	
۵/۲	نورستانی		۱/۵	دیپلم	
۱/۲	بلوچ		۴۳/۱	فارسی	زبان مادری
۱/۹	پشه‌ای		۴۱/۶	پشتو	
۱/۴	سایر		۱۵/۳	سایر	
۱۸/۸	فقرتر	وضعیت اقتصادی	۸۶/۷	بیکار	شغل پاسخ
۲۲/۷	فقرتر		۴/۵	فنی - حرفه‌ای/مدیریتی	
۲۲/۱	متوسط		۰/۰	روحانی	
۲۱/۶	ثروتمند		۵/۳	کشاورز - خود اشتغال	
۱۴/۷	ثروتمندتر		۰/۱	خدمات	
۹۹/۹	نخیر	پوشش بیمه	۱/۸	یدی کار ماهر	وضعیت فعلی رانشوئی
۰/۱	بله		۱/۶	یدی کار غیرماهر	
۱/۰	۰ ماه		۹۸/۹	متاهل	سن ازدواج
۱۶/۸	۱ تا ۹ ماه	فاصله ازدواج تا اولین تولد (ماه)	۰/۹	بیوه	
۳۰/۸	۱۰ تا ۱۴ ماه		۰/۲	مطلقه	
۱۶/۷	۱۵ تا ۱۹ ماه		۰/۱	جدا شده/با هم زندگی نمی‌کنند	
۱۲/۳	۲۰ تا ۲۴ ماه		۴/۳	۱۹-۱۵	
۲۲/۴	۲۵ و بالاتر		۲۴/۴	۲۴-۲۰	
۵۶/۰	بی‌سواد	تحصیلات همسر	۲۸/۸	۲۹-۲۵	سن ازدواج
۱۳/۸	ابتدایی		۱۸/۴	۳۴-۳۰	
۲۲/۲	متوسطه		۱۴/۵	۳۹-۳۵	
۷/۰	دیپلم		۶/۶	۴۴-۴۰	
۱/۱	نمی‌دانم		۳/۰	۴۹-۴۵	

جدول ۲. درصدهای معتبر متغیرهای اقتصادی-اجتماعی زنان افغانستان بر پایه داده‌های پیمایش جمعیت و سلامت افغانستان (۲۰۱۵).

Table 2. presents the valid percentages of Afghanistan women's socio-economic variables based on data from the Afghanistan Demographic and Health Survey (2015).

درصد	مقوله‌ها	متغیر	درصد	مقوله‌ها	متغیر
۲۱/۴	فنی - حرفه‌ای	شغل همسر	۵/۰	کمتر از ۱۵ سال	سن پاسخ‌دهندگان در اولین تولد
۳/۰	روحانی		۵۲/۳	۱۵ تا ۱۹ سال	
۲۸/۲	کشاورز - خود اشتغال		۳۵/۸	۲۰ تا ۲۴ سال	
۱۵/۵	خدمات‌فروشنده		۶/۹	۲۵ و بالاتر	وضعیت بارداری فعلی
۱۴/۷	یدی کار ماهر		۷۶/۴	نخیر	
۱۷/۳	یدی کار غیرماهر	سن همسر	۲۳/۶	بله	
۰/۶	کمتر از ۲۰ سال		۳۰/۵	۱ تا ۲ فرزند	کل فرزندان به دنیا آمده
۳۴/۰	۲۰ تا ۲۹ سال		۲۸/۲	۳ تا ۴ فرزند	
۳۹/۰	۳۰ تا ۳۹ سال		۲۰/۹	۵ تا ۶ فرزند	
۲۶/۴	۴۰ و بالاتر		۲۰/۴	۷ و بالاتر	

نشان داده‌اند. همچنین، زنان فارسی‌زبان در هر سه مرحله مراقبتی نسبت به سایر گروه‌های زبانی مشارکت بیشتری داشته‌اند.

سن زنان در نخستین زایمان نیز با میزان دریافت مراقبت‌ها ارتباط داشته است؛ زنانی که اولین فرزند خود را در سن ۲۵ سال و بالاتر به دنیا آورده‌اند، از مراقبت‌های بیشتری برخوردار بوده‌اند. به علاوه، فاصله ازدواج تا تولد نخستین فرزند نیز تأثیر معناداری داشته است؛ زنانی با فاصله زمانی ۲۰ تا ۲۴ ماه و ۲۵ ماه و بالاتر، بیشترین میزان مراقبت‌های پیش از بارداری را دریافت کرده‌اند.

وضعیت تأهل زنان نیز با میزان بهره‌مندی از مراقبت‌ها ارتباط معناداری نشان داده است. زنان متأهل در مقایسه با زنان بیوه و مطلقه میزان بیشتری از مراقبت‌ها را دریافت کرده‌اند. علاوه بر این، وضعیت اقتصادی نقش برجسته‌ای داشته و زنان متعلق به طبقات ثروتمند و ثروتمندتر به میزان قابل توجهی بیشتر از خدمات مراقبتی بهره برده‌اند، درحالی‌که در میان زنان فقیر این میزان کمتر از ۵۰ درصد بوده است. در نهایت، اشتغال زنان نیز با دسترسی خدمات مراقبتی رابطه‌ای معنادار داشته است؛ زنانی که در مشاغل فنی و مدیریتی، روحانی و یدی کار ماهر فعالیت داشته‌اند، بیشترین میزان مراقبت‌های پیش از بارداری و دوران بارداری را دریافت کرده‌اند، درحالی‌که مراقبت‌های پس از زایمان در میان زنان شاغل در حوزه خدمات، روحانیت و مشاغل یدی کار ماهر بالاتر بوده است.

جدول ۳ به تحلیل درصد بهره‌مندی زنان از مراقبت‌های پیش از بارداری، دوران بارداری و پس از زایمان بر مبنای متغیرهای اقتصادی - اجتماعی پرداخته است. نتایج نشان می‌دهد که زنان شهری نسبت به زنان روستایی در تمامی مراحل مراقبتی از خدمات بیشتری بهره برده‌اند. همچنین، سن ازدواج نقش قابل توجهی داشته است؛ به طوری که زنان ازدواج کرده در سنین ۳۵-۳۹ سال، بیشترین میزان مراقبت‌های پیش از بارداری (۵۰/۷۶ درصد) را دریافت کرده‌اند.

تحصیلات زنان رابطه‌ی مستقیم و معناداری با میزان بهره‌مندی آنان از خدمات مراقبتی دارد. زنانی با تحصیلات مدرسه‌ای در مقایسه با تحصیل‌کردگان در حوزه‌های دینی، مراقبت‌های بیشتری دریافت کرده‌اند؛ به طور خاص، زنان دارای مدرک دیپلم بیشترین میزان مراقبت‌ها را تجربه کرده‌اند. در مقابل، زنان بی‌سواد در تمامی مراحل کمتر از ۵۰ درصد از مراقبت‌ها بهره‌مند شده‌اند. سطح تحصیلات همسران نیز رابطه مستقیمی با میزان دریافت مراقبت‌ها داشته است؛ زنانی که همسرانشان تحصیلات دیپلم داشتند، بیشترین بهره‌مندی از مراقبت‌های پیش از بارداری (۶۳/۰۸ درصد)، دوران بارداری (۶۱/۶۰ درصد) و پس از زایمان (۴۰/۸۶ درصد) را تجربه کرده‌اند، در حالی که این میزان در زنان با همسران بی‌سواد، به کمتر از ۴۵ درصد کاهش یافته است. از منظر قومیت، زنان ازبیک، تاجیک، ترکمن و هزاره بیشترین میزان مراقبت‌های پیش از بارداری را دریافت کرده‌اند، در حالی که زنان نورستانی، پشه‌ای و بلوچ پایین‌ترین سطح بهره‌مندی را

جدول ۳. میانگین درصد مراقبت‌های قبل از بارداری، دوران بارداری و زایمان بر اساس متغیرهای اجتماعی _ اقتصادی و با اتکا به داده‌های پیمایش جمعیت و سلامت افغانستان (۲۰۱۵)

Table 3. reports the mean percentages of preconception, antenatal, and delivery care, calculated according to socio-economic variables and derived from the Afghanistan Demographic and Health Survey (2015).

متغیرها	مقوله‌ها	مراقبت‌های قبل بارداری	مراقبت‌های دوران بارداری	مراقبت‌های بعد زایمان	متغیرها	مقوله‌ها	مراقبت‌های قبل بارداری	مراقبت‌های دوران بارداری	مراقبت‌های بعد زایمان
محل سکونت	شهری	۵۷/۵۹	۵۵/۷۰	۳۶/۲۲	نوع تحصیل	مدرسه	۶۷/۶۸	۵۹/۷۲	۴۰/۹۶
	روستایی	۴۴/۴۳	۴۵/۰۳	۳۱/۱۰		حوزه دینی	۵۰/۲۶	۴۶/۴۱	۲۹/۸۸
	۱۹-۱۵	۳۹/۴۱	۴۷/۹۲	۳۱/۴۲		بی‌سواد	۴۴/۴۰	۴۵/۵۴	۳۰/۶۸
	۲۴-۲۰	۴۷/۵۰	۴۹/۹۰	۳۲/۱۹		ابتدایی	۶۳/۱۱	۵۶/۰۴	۳۹/۲۲
نوع تحصیل	۲۹-۲۵	۴۷/۲۹	۴۷/۲۲	۳۲/۳۱	وضعیت اقتصادی زن	متوسطه	۶۹/۳۳	۶۰/۷۶	۴۰/۳۲
	۳۴-۳۰	۴۷/۸۳	۴۷/۰۳	۳۲/۶۷		دیپلم	۷۹/۷۹	۶۹/۴۸	۵۰/۴۱
	۳۹-۳۵	۵۰/۷۶	۴۷/۲۲	۳۳/۱۰		پشتون	۴۴/۶۶	۴۹/۳۷	۳۲/۲۵
	۴۴-۴۰	۴۶/۶۵	۴۵/۶۲	۳۱/۵۲		تاجیک	۵۸/۱۲	۵۱/۹۵	۳۶/۱۱
وضعیت اقتصادی زن	۴۹-۴۵	۴۶/۵۸	۴۵/۰۷	۳۰/۹۳	وضعیت شغلی زن	هزاره	۵۰/۸۱	۴۷/۷۶	۳۰/۸۷
	مدرسه	۶۷/۶۸	۵۹/۷۲	۴۰/۹۶		ازبک	۵۹/۱۹	۴۶/۳۷	۳۳/۷۳
	حوزه دینی	۵۰/۲۶	۴۶/۴۱	۲۹/۸۸		ترکمن	۵۲/۸۶	۴۲/۱۷	۳۱/۶۹
	بی‌سواد	۴۴/۴۰	۴۵/۵۴	۳۰/۶۸		نورستانی	۶/۹۵	۲۳/۲۸	۱۵/۰۱
وضعیت شغلی زن	ابتدایی	۶۳/۱۱	۵۶/۰۴	۳۹/۲۲	زبان	بلوچ	۲۹/۲۰	۳۵/۹۱	۱۹/۵۴
	متوسطه	۶۹/۳۳	۶۰/۷۶	۴۰/۳۲		پشه‌ای	۳۴/۲۸	۳۳/۰۹	۲۷/۰۷
	دیپلم	۷۹/۷۹	۶۹/۴۸	۵۰/۴۱		دیگران	۶۱/۹۰	۵۱/۶۷	۳۹/۲۴
	پشتون	۴۴/۶۶	۴۹/۳۷	۳۲/۲۵		بی‌سواد	۴۱/۹۱	۴۲/۶۶	۲۹/۳۷
زبان	تاجیک	۵۸/۱۲	۵۱/۹۵	۳۶/۱۱	مادری	ابتدایی	۵۳/۳۳	۵۰/۴۳	۴۴/۶۳
	هزاره	۵۰/۸۱	۴۷/۷۶	۳۰/۸۷		متوسطه	۵۵/۱۰	۵۳/۹۳	۳۵/۳۱
	ازبک	۵۹/۱۹	۴۶/۳۷	۳۳/۷۳		دیپلم	۶۳/۰۸	۶۱/۶۰	۴۰/۸۶
	ترکمن	۵۲/۸۶	۴۲/۱۷	۳۱/۶۹		دیگران	۳۴/۱۷	۲۸/۷۷	۲۷/۵۳
وضعیت شغلی زن	نورستانی	۶/۹۵	۲۳/۲۸	۱۵/۰۱	مادر	فارسی	۵۵/۹۳	۴۳/۷۶	۳۳/۰۲
	بلوچ	۲۹/۲۰	۳۵/۹۱	۱۹/۵۴		پشتو	۴۴/۵۶	۳۹/۶۶	۳۳/۰۲
	پشه‌ای	۳۴/۲۸	۳۳/۰۹	۲۷/۰۷		دیگران	۳۴/۱۷	۲۸/۷۷	۲۷/۵۳
	دیگران	۶۱/۹۰	۵۱/۶۷	۳۹/۲۴					

به‌عنوان یک نتیجه کلی، به دلیل پایین بودن انجام مراقبت قبل

بارداری، دوران بارداری و بعد بارداری در بین زنان و مشابه بودن همه گروه‌های اقتصادی-اجتماعی در پایین بودن انجام مراقبت، بیشتر ضریب‌های موجود در مدل رگرسیونی معنادار نشده و مقادیر ضریب تبیین نیز پایین است. در واقع، مراقبت دوران بارداری در افغانستان فراگیر نیست و محدود مراقبت‌هایی که انجام می‌شود نیز در حد انجام آزمایش‌های ساده است. بنابراین بیشتر زنان، فارغ از ویژگی‌های اقتصادی و اجتماعی‌شان، مراقبت‌های دوران بارداری را انجام نمی‌دهند.

تحلیل چندمتغیره

در جدول‌های ۴ تا ۶ به بررسی رابطه چندمتغیری متغیرهای اقتصادی و اجتماعی و وضعیت انجام مراقبت در قبل از بارداری، دوران بارداری و بعد از بارداری پرداخته شده است. فعالیت‌های مراقبتی به صورت (۰ = عدم انجام مراقبت، و ۱ = انجام مراقبت) به عنوان متغیر وابسته وارد مدل رگرسیون لجستیک شده است و رابطه متغیرهای مستقل با آن سنجیده شده است. ضریب‌های مدل شامل نسبت احتمال است که احتمال انجام مراقبت را با تغییر گروه‌های متغیرهای مستقل نشان می‌دهد. در جدول‌ها فقط ضریب‌های معنادار ارائه شده است.

(۲۲/۱)، پنجشیر (۲۱/۴) و سمنگان (۱۷/۲) بیشترین مشارکت را در این نوع تعاملات سلامت‌محور داشته‌اند؛ در حالی‌که بدخشان (۵/۷)، کندز (۷/۳) و بلخ (۷/۴) پایین‌ترین سطوح را ثبت کرده‌اند. این یافته‌ها گویای آن است که سرمایه فرهنگی سلامت و تعاملات ارتباطی مرتبط با بارداری نیز ماهیت فضایی و نابرابر دارد.

در سطح فردی، تحصیلات مادر یکی از قوی‌ترین پیش‌بینی‌کننده‌های بهره‌مندی از مراقبت‌های پیش از بارداری است. زنان دارای تحصیلات دیپلم و بالاتر ۳/۳ برابر بیش از زنان با تحصیلات پایین‌تر از این خدمات استفاده کرده‌اند؛ موضوعی که نشان‌دهنده نقش برجسته سواد در ارتقای آگاهی سلامت، افزایش خودکارآمدی و بهبود رفتار جست‌وجوی سلامت است. همچنین، محل سکونت اثر محسوسی بر دسترسی داشته است؛ به‌گونه‌ای که زنان شهری دو برابر زنان روستایی از خدمات پیش از بارداری بهره‌مند شده‌اند، امری که ضعف زیرساخت‌های روستایی، محدودیت امکانات بهداشتی، و فاصله جغرافیایی با مراکز درمانی را برجسته می‌کند.

یافته‌های جدول (۴) نشان می‌دهد که الگوی بهره‌مندی زنان از مراقبت‌های پیش از بارداری شامل ویزیت‌های قبل از بارداری، دریافت واکسن کزاز و گفتگو درباره مسائل دوران بارداری به شدت تحت تأثیر مجموعه‌ای از متغیرهای جغرافیایی، تحصیلی، اقتصادی، فرهنگی و باروری قرار دارد. از منظر نابرابری‌های فضایی، نتایج رگرسیون لجستیک بیانگر تفاوت‌های معنادار میان استان‌هاست؛ به‌گونه‌ای که استان‌های ننگرهار $\text{Exp(B)} = ۶۷/۳$ ، کندز (۳۳/۹)، لغمان (۱۶/۷)، بلخ و لوگر (۱۴/۹) بیشترین احتمال دریافت ویزیت پیش از بارداری را در مقایسه با استان نیمروز (استان مرجع) دارند. در مقابل، استان‌های دایکندی (۶/۲)، سرپل (۶/۵) و بدخشان (۷/۵) کمترین احتمال را نشان می‌دهند. این شکاف‌های بارز، نمود روشنی از ناهم‌ترازی جغرافیایی در توزیع خدمات سلامت باروری در کشور است.

در خصوص واکسیناسیون کزاز نیز تفاوت‌های قابل توجهی مشاهده می‌شود؛ استان لوگر با ضریب ۲۲/۱ بالاترین احتمال دریافت واکسن را دارد. الگوی گفت‌وگوی زنان درباره مسائل بارداری نیز توزیع نامتوازنی را آشکار می‌سازد، به‌طوری‌که زنان ساکن لوگر (۵۷/۱)، غور

جدول ۴. نتایج رگرسیون لجستیک مراقبت‌های قبل از بارداری در افغانستان بر اساس داده‌های پیمایش ملی جمعیت و سلامت افغانستان (۲۰۱۵)

Table 4. Logistic regression results for preconception care in Afghanistan, based on data from the Afghanistan Demographic and Health Survey (2015).

استان مرجع	استان‌ها	تعداد ویزیت در قبل بارداری	تعداد واکسن کزاز قبل بارداری	صحبت در مورد مسائل بارداری	استان مرجع و متغیرهای اجتماعی و جمعیتی	استان‌ها	تعداد ویزیت در قبل بارداری	تعداد واکسن کزاز قبل بارداری	صحبت در مورد مسائل بارداری
		Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)			Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)
نیمروز	کابل	۱۶/۳			نیمروز	بلخ	۱۴/۹		۷/۴
	کاپیسا	۹/۹				سرپل	۶/۵		۱۵/۵
	وردک	۲۲/۱				غور			۲۲/۱
	لوگر	۱۴/۹				دایکندی	۶/۲		
	ننگرهار	۶۷/۳				فاریاب	۹/۷		
	لغمان	۱۶/۷				هرات			۱۳/۹
	پنجشیر	۲۱/۴				فراه	۱۲/۷		
	بغلان	۹/۳				بی‌سواد		۰/۳	
	بامیان	۱۱/۲				تصمیم ندارم	۳/۸		
	پکتیا	۱۳/۳				بعداً	۴/۶		
نیمروز	بدخشان	۷/۵			نیمروز	نوع محل سکونت (شهری، روستایی)			۲/۰
	تخار	۷/۳				سن	۲/۸		
	کندز	۳۳/۹				تعداد اعضای خانواده	۱/۱		
	سمنگان	۱۷/۲				شاخص ثروت ترکیبی	۱/۳		
R ²		۰/۳۴۸	۰/۵۱۶	۰/۳۲۴	R ²		۰/۳۴۸	۰/۵۱۶	۰/۳۲۴

افزایش آمادگی روانی، آگاهی و انگیزش برای دریافت مراقبت، رابطه‌ای معنادار دارد. در بعد اقتصادی، شاخص ثروت تأثیر قابل توجهی داشته و زنان متعلق به خانوارهای ثروتمند ۱/۳ برابر بیش از زنان فقیر از این خدمات بهره‌مند شده‌اند؛ موضوعی که بازتاب‌دهنده موانع مالی و

عوامل مرتبط با باروری نیز نقش تعیین‌کننده‌ای داشته‌اند. زنانی که بارداری برنامه‌ریزی شده داشته‌اند، ۴/۶ برابر و زنان با بارداری ناخواسته ۳/۸ برابر بیشتر از سایرین از مراقبت‌های پیش از بارداری استفاده کرده‌اند. این الگو حاکی از آن است که برنامه‌ریزی باروری با

(۲۹) و بغلان (۲۷/۲) شایع‌تر است. علاوه بر این، اندازه‌گیری فشار خون در دوران بارداری در ننگرهار (۵۹/۸ برابر) و غور (۱۶/۶ برابر) بیشترین احتمال را دارد. در زمینه واکسیناسیون کزاز، زنان استان لغمان ۴/۵ برابر بیشتر از زنان استان مرجع این واکسن را دریافت کرده‌اند. همچنین، چک‌های پیش از زایمان در استان‌های بامیان (۳۸/۱)، پنجشیر (۳۶/۲) و بغلان (۳۴/۸) بیشتر انجام شده و زنان فاریاب (۲۷/۸ برابر) و بغلان (۲۶/۲۴ برابر) بیشترین احتمال زایمان در مراکز بهداشتی را داشته‌اند.

سطح تحصیلات نیز تأثیر قابل‌توجهی بر دسترسی به مراقبت‌های دوران بارداری دارد. زنان با تحصیلات پایین (ابتدایی تکمیل‌نشده و ابتدایی) احتمال کمتری برای دریافت خدماتی مانند مصرف قرص آهن و انجام آزمایش‌های دوران بارداری دارند. در مقابل، زنان با تحصیلات متوسطه و دیپلم به بالا به دلیل آگاهی و دانش بیشتر، شانس بالاتری برای بهره‌مندی از خدمات بارداری دارند. علاوه بر این، زنانی که بارداری آن‌ها برنامه‌ریزی شده و خواسته بوده است، ۳/۷ برابر بیشتر احتمال ویزیت دوران بارداری و ۲/۵ برابر بیشتر احتمال مصرف قرص آهن داشته‌اند؛ این یافته نشان‌دهنده آگاهی و توجه بیشتر به مراقبت‌های دوران بارداری در بارداری‌های برنامه‌ریزی شده است.

جغرافیا و محل سکونت نیز نقش مهمی در دسترسی به خدمات بهداشتی ایفا می‌کند. زنان روستایی ۲/۸ برابر بیشتر از زنان شهری واکسن کزاز دریافت کرده‌اند که احتمالاً نتیجه تمرکز برنامه‌های بهداشتی دولتی و بین‌المللی بر مناطق روستایی است. افزایش سن مادر ($\text{Exp}(B) = 2/8$)، با افزایش احتمال دریافت مراقبت‌های دوران بارداری همراه بوده که می‌تواند ناشی از تجربه و آگاهی بیشتر مادران مسن‌تر باشد. شاخص ثروت نیز ($\text{Exp}(B) = 1/2$)، تا ۱/۳ نشان می‌دهد که وضعیت اقتصادی بهتر، شانس دریافت خدمات بهداشتی را افزایش می‌دهد.

مقادیر R^2 بین ۰/۲۱۷ تا ۰/۵۳۳ قرار دارد که بیانگر قدرت متوسط مدل در توضیح متغیرهای وابسته است. بالاترین مقدار R^2 (۵۳۳) مربوط به اندازه‌گیری فشار خون در دوران بارداری است، که نشان‌دهنده قدرت پیش‌بینی بالاتر این متغیر نسبت به سایر شاخص‌هاست. به‌طور کلی، ارتقای وضعیت تحصیلی، بهبود شرایط اقتصادی و توسعه زیرساخت‌های بهداشتی در مناطق محروم، به ویژه روستاها، می‌تواند منجر به بهبود سلامت مادران در افغانستان شود.

شکاف‌های طبقاتی در سلامت باروری است. افزون بر این، افزایش سن مادر نیز با احتمال بیشتر دریافت مراقبت‌های پیش از بارداری همراه بوده است ($\text{Exp}(B) = 2/8$)، احتمالی که می‌تواند ناشی از تجربه بیشتر، حساسیت بالاتر نسبت به خطرات و تعامل آگاهانه‌تر با خدمات سلامت باشد. در مقابل، تعداد اعضای خانواده تأثیر معناداری در این الگو نداشته است.

ارزیابی کیفیت مدل‌ها نیز نشان می‌دهد که قدرت پیش‌بینی در متغیرهای مختلف متفاوت بوده است؛ به‌طوری‌که مدل رگرسیون برای پیش‌بینی دریافت واکسن کزاز ($R^2 = 0/51$) نسبتاً قوی، برای ویزیت‌های پیش از بارداری ($R^2 = 0/34$) متوسط و برای گفت‌وگو درباره مسائل بارداری ($R^2 = 0/32$) ضعیف‌تر بوده است. این تفاوت‌ها بیانگر آن است که رفتارهای سلامت‌محور مرتبط با تعاملات اجتماعی و فرهنگی، بیش از رفتارهای خدمات‌محور، تحت تأثیر عوامل پنهان و تبیین‌نشده قرار دارند.

به‌طور کلی، یافته‌ها نشان می‌دهد که تحصیلات، محل سکونت، و شاخص ثروت سه محور اصلی تعیین‌کننده مراقبت‌های پیش از بارداری در افغانستان هستند. استان‌هایی همچون کابل، ننگرهار و کندز عملکرد مطلوب‌تری داشته‌اند، در حالی که استان‌های بدخشان، سرپل و دایکندی نیازمند مداخلات هدفمند، توسعه زیرساخت‌های سلامت، تقویت سرمایه فرهنگی سلامت و برنامه‌های آگاهی‌بخشی گسترده‌تر هستند. همچنین پوشش واکسیناسیون کزاز در برخی مناطق همچنان ناکافی بوده و ضرورت مداخلات ملی برای ارتقای آن کاملاً محسوس است.

نتایج مدل رگرسیون لجستیک ارائه شده در جدول ۵ نشان می‌دهد که مراقبت‌های دوران بارداری در افغانستان تحت تأثیر مجموعه‌ای از عوامل جغرافیایی، تحصیلی، اقتصادی و اجتماعی قرار دارد. به‌طور خاص، استان‌های ننگرهار ($\text{Exp}(B) = 74/2$) و کندز ($36/3$) نسبت به استان مرجع، نیمروز، احتمال بالاتری برای دریافت ویزیت‌های دوران بارداری دارند. این یافته می‌تواند ناشی از دسترسی بهتر به خدمات بهداشتی و سیاست‌های مؤثرتر در این مناطق باشد.

در زمینه دریافت خدمات مشخص دوران بارداری، نتایج نشان می‌دهد که استان لغمان ۴/۹ برابر بیشتر احتمال استفاده از قرص آهن دارد، در حالی که پنجشیر (۷ برابر) و لوگر (۶/۳ برابر) بالاترین احتمال انجام نمونه خون را نشان می‌دهند. انجام آزمایش ادرار در استان‌های لوگر (۳۹/۲)، کابل (۳۸/۴)، بامیان (۳۸)، ننگرهار (۳۱/۱)، پنجشیر

جدول ۵. نتایج رگرسیون لجستیک مراقبت‌های دوران بارداری در افغانستان بر اساس داده‌های پیمایش جمعیت و سلامت افغانستان (۲۰۱۵).

Table 5. presents the logistic regression results for antenatal care in Afghanistan, based on data from the Afghanistan Demographic and Health Survey (2015)

استان مرجع	استان‌ها	تعداد ویزیت در زمان بارداری	دریافت قرص آهن در زمان بارداری	انجام نمونه خون در زمان بارداری	انجام نمونه ادرار در زمان بارداری	انجام فشارخون در زمان بارداری	تعداد واکسن کزاز قبل تولد	انجام چک مادر قبل زایمان	محل زایمان
		Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)
نیمروز	کابل			۳۸/۴			۰/۳	۹/۹	
	کاپیسا	۱۰/۷							
	لوگر	۱۵/۵		۳۹/۲			۰/۳	۱۱/۷	
	ننګرهار	۷۴/۳		۳۱/۱	۶/۳	۵۹/۸		۱۰/۱	
	لغمان	۱۷/۷	۴/۹	۱۲/۰		۱۴/۲		۱۳/۴	
	پنجشیر	۳/۹		۲۹/۰	۷/۰		۰/۳	۳۶/۲	
	بغلان	۱۰/۳		۲۷/۲			۴/۵	۳۴/۸	۲۶/۲۴
	بامیان	۱۱/۲		۳۸/۰		۹/۹		۳۸/۱	
	غزنی		۰/۲	۱۳/۷					
	پکتیا			۹/۳					
	بدخشان	۷/۹		۱۲/۳		۱۲/۵		۹/۹	۱۰/۸
	تخار	۷/۴	۰/۳						
	کنډز	۳۶/۳							۱۰/۷
	سمنگان		۰/۳						۸/۸
	بلخ	۱۵/۴		۱۹/۸				۲۴/۷	
	سرپل	۶/۶		۱۳/۴				۱۰/۴	
	غور					۱۶/۶		۲۳/۷	۱۰/۸
	دایکندي	۶/۳							۱۵/۵
	قندهار	۶/۸		۱۰/۷		۰/۱		۴/۷	
	جوزجان		۰/۱					۲۴/۸	
	R ²	۰/۳۶۰	۰/۳۰۱	۰/۳۹۸	۰/۳۸۶	۰/۵۳۳	۰/۲۱۷	۰/۴۳۲	۰/۴۲۷

ادامه جدول ۵. نتایج رگرسیون لجستیک مراقبت‌های دوران بارداری در افغانستان بر اساس داده‌های پیمایش جمعیت و سلامت افغانستان (۲۰۱۵).

Continuation of Table 5: Logistic regression results for antenatal care in Afghanistan, based on data from the Afghanistan Demographic and Health Survey (2015).

استان مرجع	استان‌ها و متغیرهای اجتماعی و جمعیتی	تعداد ویزیت در زمان بارداری	دریافت قرص آهن در زمان بارداری	انجام نمونه خون در زمان بارداری	انجام نمونه ادرار در زمان بارداری	انجام فشارخون در زمان بارداری	تعداد واکسن کزاز قبل تولد	انجام چک مادر قبل زایمان	محل زایمان
		Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)
نیمروز	فاریاب	۱۰/۲						۱۴/۵	۲۷/۸
	بادغیس	۰/۲						۲۴/۵	
	هرات							۲۲/۸	
	فراه	۱۴/۶	۰/۲						
میزان تحصیلات (دیپلم و بالاتر)	ابتدایی نا تکمیل		۰/۲	۰/۳	۰/۳				
	ابتدایی تکمیل کرده		۰/۳	۰/۳	۰/۳		۲/۳		
	متوسطه نا تکمیل		۰/۴	۰/۴	۰/۴				
	متوسطه تکمیل کرده		۰/۴						
بارداری فعلی مورد نظر	تصمیم ندارم	۳/۷	۲/۵						
	بعداً	۴/۴	۲/۹	۰/۲					
محل سکونت (شهری، روستایی)							۲/۸		۲/۱
	سن					۲/۸		۲/۹	
تعداد اعضای خانواده		۱/۱							
	سن در اولین تولد فرزند								۰/۸
فاصله ازدواج تا اولین تولد فرزند (ماه)		۱/۰					۱/۰		
	سن در اولین زندگی مشترک			۰/۸					
سال‌های از زندگی مشترک					۰/۸				
	تعداد ایدئال فرزند						۱/۰		
شاخص ثروت ترکیبی		۱/۳					۱/۲		۰/۷
	R ²	۰/۳۶۰	۰/۳۰۱	۰/۳۹۸	۰/۳۸۶	۰/۵۳۳	۰/۲۱۷	۰/۴۳۲	۰/۴۲۷

در شاخص "چک مادر در منزل پس از زایمان" معنادار نبوده که نشان‌دهنده ضعف شدید برنامه‌های بهداشت بعد از زایمان یا عدم آگاهی و تمایل خانواده‌ها به این امر است. سطح تحصیلات مادر به طور مستقیم بر دریافت خدمات بعد از زایمان تأثیر دارد. مادران با تحصیلات بالاتر (دیپلم و بالاتر) بین ۲/۵ تا ۵ برابر بیشتر از مادران کم‌سواد یا بی‌سواد از این خدمات بهره‌مند شده‌اند. به ویژه، مادران بی‌سواد ($\text{Exp(B)} = ۰/۲$) تا ۰/۴ و کسانی که تحصیلات متوسطه ناتکمیل دارند ($\text{Exp(B)} = ۰/۴$) تا ۰/۵، احتمال بسیار کمتری برای دریافت این مراقبت‌ها داشته‌اند. زنان قومیت‌های تاجیک و ازبیک ($\text{Exp(B)} = ۰/۱$)، در مقایسه با سایر اقوام، ۱۰ برابر کمتر از خدمات چک نوزاد در دو ماه بعد از تولد بهره‌مند شده‌اند. این مسئله احتمالاً به عوامل فرهنگی، اقتصادی یا اجتماعی مرتبط است که بر استفاده از خدمات بهداشتی در این گروه‌ها تأثیر

نتایج مدل رگرسیون لجستیک در جدول ۶، نشان می‌دهد که مراقبت‌های بعد از زایمان در افغانستان تحت تأثیر عوامل جغرافیایی، تحصیلی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی قرار دارد. برخی استان‌ها مانند بلخ، ننگرهار و غور در مقایسه با استان مرجع (نیمروز) احتمال بالاتری برای دریافت خدمات پس از زایمان دارند. به طور خاص، استان‌های بلخ ($\text{Exp(B)} = ۳۴/۸$)، ننگرهار (۱۸/۶) و غور (۱۲/۳) عملکرد بهتری در انجام چک نوزاد در دو ماه بعد از تولد داشته‌اند. برای دریافت ویتامین A، استان‌های بغلان (۲۱)، غور (۱۳/۶)، لغمان (۱۰/۷) و بلخ (۹/۸) وضعیت مطلوب‌تری داشته‌اند. همچنین، هرات (۶۶)، بامیان (۴۲/۱) و بلخ (۳۸/۲) در شاخص چک مادر پس از زایمان عملکرد بهتری داشته‌اند. در مقابل، استان‌هایی مانند بدخشان، غور و دایکندی دسترسی محدودتری به این خدمات داشته‌اند. شایان ذکر است که هیچ استانی

مقدار R^2 بین $0/32$ تا $0/55$ قرار دارد که نشان می‌دهد مدل توانایی متوسطی در تبیین تغییرات متغیر وابسته دارد. بالاترین مقدار R^2 ($0/553$) مربوط به "چک مادر بعد از زایمان در منزل" است که نشان‌دهنده تأثیر قوی‌تر عوامل در نظر گرفته‌شده در مدل برای این شاخص است.

می‌گذارد. زنان روستایی نسبت به زنان شهری $1/6$ برابر شانس کمتری برای دریافت چک مادر بعد از زایمان داشته‌اند ($\text{Exp}(B) = 0/6$). این امر نشان‌دهنده نابرابری در دسترسی به خدمات بهداشتی بین مناطق شهری و روستایی است. تعداد اعضای خانواده تأثیر معناداری بر دریافت خدمات نداشته است. از نظر اقتصادی، وضعیت مالی و دسترسی به منابع بهتر، احتمال بهره‌مندی از خدمات مراقبتی را افزایش داده است.

جدول ۶. نتایج رگرسیون لجستیک مراقبت‌های بعد از زایمان در افغانستان بر اساس داده‌های پیمایش جمعیت و سلامت افغانستان (۲۰۱۵).

Table 6. presents the logistic regression results for postnatal care in Afghanistan, based on data from the Afghanistan Demographic and Health Survey (2015).

انجام چک مادر بعد از زایمان در منزل	انجام چک مادر بعد زایمان	دریافت ویتامین A دو ماه بعد تولد	چک کردن نوزاد دو ماه بعد	استان‌ها	استان مرجع و متغیرهای اجتماعی و جمعیتی	انجام چک مادر بعد زایمان	دریافت ویتامین A دو ماه بعد	چک کردن نوزاد دو ماه بعد	استان‌ها	استان مرجع
Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)			Exp(B)	Exp(B)	Exp(B)		
	۵/۸			دایکندی	نیمروز	۲۰/۶			کابل	منطقه (نیمروز)
	۷/۲		۷/۳	جوزجان			۵/۲		کاپیسا	
	۱۱/۶			فاریاب		۲۵/۸	۸/۲		لوگر	
	۱۸/۰			هلمند		۱۴/۹	۴/۵	۱۸/۶	ننگرهار	
	۱۵/۰			بادغیس		۲۷/۴	۱۰/۷	۱۱/۷	لغمان	
	۶۶/۰			هرات		۲۳/۸	۶/۲	۶/۸	پنجشیر	
	۳۴/۴			فراه		۶/۸	۲۱/۰	۵/۶	بغلان	
۰/۲	۰/۳	۰/۴	۰/۴	بی‌سواد	میزان تحصیلات (دیپلم و بالاتر)	۴۲/۱		۷/۹	بامیان	
	۰/۴	۰/۵	۰/۵	متوسطه نا تکمیل			۴/۴		غزنی	
			۰/۵	متوسطه تکمیل کرده		۴/۵	۰/۲		بدخشان	
			۰/۱	تاجیک	قومیت (سایر)	۷/۸			کندهز	
			۰/۱	ازبک		۱۰/۴			سمنگان	
	۰/۶			محل سکونت (شهری، روستایی)		۳۸/۲	۹/۸	۳۴/۸	بلخ	
			۱/۰	تعداد اعضای خانواده		۱۱/۷			سرپل	
						۵/۰	۱۳/۶	۱۲/۳	غور	
۰/۵۵۳	۰/۳۵۱	۰/۳۹۲	۰/۳۲۰	R^2		۰/۳۵۱	۰/۳۹۲	۰/۳۲۰	R^2	

رخ می‌دهد؛ پدیده‌ای که نظریه گذار جمعیتی به‌روشنی آن را پیش‌بینی کرده است.

نتایج تحلیل‌های تک‌متغیره و چندمتغیره (مراقبت‌های قبل از بارداری) نشان داد که تحصیلات زنان و همسران، وضعیت اقتصادی، اشتغال، سن ازدواج و فاصله ازدواج تا نخستین تولد از مهم‌ترین پیش‌بینی‌کننده‌های مراجعه به خدمات پیش از بارداری‌اند. این یافته‌ها مستقیماً با نظریه سرمایه سلامت همسو است؛ زیرا زنان دارای آموزش، درآمد و قدرت تصمیم‌گیری بیشتر از «سرمایه زیستی - اجتماعی» افزون‌تری برخوردارند و توان بیشتری برای سرمایه‌گذاری در سلامت باروری دارند.

از سوی دیگر، نابرابری‌های گسترده میان استان‌ها و میان گروه‌های قومی (مثلاً وضعیت مطلوب‌تر زنان تاجیک، ازبک و هزاره در برابر

بحث و نتیجه‌گیری

در یافته‌های این پژوهش در پرتو چارچوب نظری متشکل از نظریه گذار جمعیتی، سرمایه سلامت، نابرابری‌های اجتماعی در سلامت، نظریه کول و دو فرضیه «همانندی ویژگی‌ها» و «اثر قومی - فرهنگی» مطالعات پیشین تبیین شدند. نتایج نشان می‌دهد که بهره‌مندی زنان افغانستان از مراقبت‌های پیش از بارداری، دوران بارداری و مراقبت‌های پس از زایمان محصول برهم‌کنش پیچیده‌ای از ساختارهای اجتماعی - اقتصادی، فرهنگ و ظرفیت‌های نظام سلامت است. این الگوها در مجموع نشان می‌دهد که جامعه افغانستان در مسیر گذار سلامت باروری قرار دارد، اما این گذار نه به‌صورت یکنواخت، بلکه به‌شکلی دوپاره و نابرابر میان گروه‌های اجتماعی، اقتصادی، قومی و جغرافیایی

هم‌زمان، بخش عمده‌ای از تفاوت‌های قومی نیز با فرضیه همانندی ویژگی‌ها قابل توضیح است؛ یعنی اگر شرایط تحصیلی، اقتصادی و شهری‌نشینی زنان اقوام برابر شود، تفاوت‌ها از میان می‌رود. این موضوع در یافته‌های پژوهش حاضر نیز قابل مشاهده است؛ زیرا اقوامی که سطوح تحصیلات و اقتصادی بالاتر داشته‌اند، مراقبت‌های بیشتری دریافت کرده‌اند. همچنین نقش رسانه‌ها، حمایت اجتماعی، آموزش و بیمه در افغانستان نیز مهم بوده است؛ زیرا زنان دارای دسترسی به رسانه و آگاهی سلامت نرخ بالاتری از مراقبت داشتند.

این ناهم‌زمانی در توسعه خدمات، در مطالعات کشوری کمتر دیده می‌شود اما در بافت‌های دارای نابرابری منطقه‌ای شدید مانند افغانستان مشهود است. از سوی دیگر، ارتباط مثبت بین برنامه‌ریزی باروری و دریافت مراقبت (مانند مصرف قرص آهن)، همسو با تأکید مطالعاتی مانند **آکتر و همکاران (۲۰۲۳b)** بر نقش آگاهی و تصمیم‌گیری در تکمیل مراقبت‌ها است. موفقیت نسبی پوشش واکسیناسیون در مناطق روستایی نیز ممکن است حاصل کمپین‌های متمرکز مشابه آنچه **آهینکورا و همکاران (۲۰۲۱)** در گینه به نقش رسانه‌ها در افزایش آگاهی اشاره کردند، باشد. همچنین یافته‌های این پژوهش با مطالعات کانگبای و همکاران (۲۰۲۲) در سیرالئون، **لوکوا و همکاران (۲۰۲۲)** در زیمبابوه، **پازنده و همکاران (۲۰۲۴)** در ایران، **اونشی و همکاران (۲۰۲۴)** در اسپانیا، **دیکسون و همکاران (۲۰۲۳)** سیرالئون، **داسون و همکاران (۲۰۲۲)** در نیوزیلند، **اولوآداه و همکاران (۲۰۲۴)** در نیجریه همخوانی دارد.

در مرحله مراقبت‌های پس از زایمان، یافته‌ها نشان داد که بهره‌مندی زنان در افغانستان به‌طور کلی پایین‌تر از دو مرحله دیگر است؛ الگویی که در بسیاری از کشورهای کم‌درآمد نیز مشاهده شده و ناشی از کم‌اهمیت تلقی شدن این مرحله، ضعف نظام پیگیری سلامت و محدودیت منابع است.

ضعف مطلق مراقبت‌های پس از زایمان، به ویژه شاخص «چک در منزل»، نشان می‌دهد که این خدمات نه در ساختار نظام سلامت جایگاه لازم را دارد و نه به عنوان یک «مزیت اجتماعی» در هنجارهای فرهنگی (چارچوب کول) نهادینه شده است. این شکست هم‌زمان ساختاری و فرهنگی، نمود بارز نظریه نابرابری‌هایی است که ریشه در علل بنیادین دارد. همچنین، معنادار ماندن متغیر قومیت در برخی مدل‌های این مرحله پس از کنترل عوامل اقتصادی-اجتماعی، حاکی از تأثیر مستقل برخی هنجارهای فرهنگی (فرضیه اثر قومی) بر رفتارهای مراقبتی در این دوره خاص است.

فقدان شدید مراقبت پس از زایمان در افغانستان، در تضاد آشکار با یافته مطالعاتی مانند **ایکوبان و همکاران (۲۰۲۴)** در رومانی است که بر اثربخشی بالای مراقبت‌های یکپارچه و پیگیر در بهبود پیامدهای

وضعیت نامطلوب زنان نورستانی، پشه‌ای و بلوچ) تأییدی بر نظریه نابرابری‌های اجتماعی در سلامت است. براساس این نظریه، عوامل ساختاری مانند فقر، مکان سکونت، تبعیض و موقعیت جنسیتی «علل بنیادین» نابرابری در دسترسی به سلامت هستند، نه ترجیحات فردی. یافته‌های این مطالعه این گزاره را ملموس می‌کند: زنان روستایی، فقیر، کم‌سواد و فاقد آزادی رفت‌وآمد کمتر از ۵۰ درصد مراقبت‌های پیش از بارداری را دریافت کرده‌اند.

این الگو همچنین با نظریه **کول (۱۹۷۳)** همخوانی دارد؛ زیرا سه پیش‌شرط کول عقلانی شدن تصمیم‌گیری، درک مزیت اجتماعی مراقبت و دسترسی واقعی در افغانستان هنوز محقق نشده است. به‌ویژه، کنترل سنتی مردان بر تصمیم‌گیری درباره بارداری، تلقی «طبیعی» از بارداری و محدودیت‌های زیرساختی موانع اصلی مراجعه به خدمات پیش از بارداری‌اند.

یافته کلیدی تأثیر قوی تحصیلات مادر بر مراقبت‌های پیشگیرانه، به طور مستقیم با نتایج مطالعاتی مانند **عالم‌گیر و همکاران (۲۰۲۴)** در بنگلادش و **لی و همکاران (۲۰۲۳)** در تایوان هم‌خوان است که سطوح پایین تحصیلات و درآمد را مانع اصلی دسترسی به خدمات می‌دانند. ضعف پوشش این مراقبت‌ها در مناطق روستایی و بین زنان کم‌سواد، نیز با یافته‌های **لوکوا و همکاران (۲۰۲۲)** در زیمبابوه که بر نابرابری جغرافیایی و آموزشی تأکید داشتند، مطابقت دارد. همچنین یافته‌های این پژوهش با مطالعات مانند **آکتر و همکاران (۲۰۲۳a)** و **رحیمی و همکاران (۱۳۹۹)**، **سلیبانو و آتاگوبا (۲۰۲۲)**، **هابونیمانا و باتورا (۲۰۲۱)** و **بامیکنولو همکاران (۲۰۲۴)** در نیجریه هم‌خوانی دارد و نتایج مطالعات مزبور یافته‌های این پژوهش را تأیید می‌کنند.

یافته‌های مراقبت‌های دوران بارداری نشان دادند که زنان شهری، تحصیل‌کرده، از طبقات ثروتمند و دارای همسران باسواد بیشترین بهره‌مندی از مراقبت‌های دوران بارداری را داشته‌اند. این یافته‌ها نشان می‌دهد که گذار باروری و گذار سلامت در افغانستان عمدتاً طبقه‌محور و فضا محور است و در میان قشرهای مرفه شهری در حال وقوع است، در حالی‌که زنان فقیر و روستایی همچنان در مراحل ابتدایی این گذار باقی مانده‌اند.

علاوه بر عوامل ساختاری، نتایج نشان داد که قومیت و فرهنگ همچنان نقش قابل توجهی در شکل‌دهی رفتار مراقبتی زنان دارند. زنان متعلق به گروه‌های قومی با هنجارهای سنتی قوی و ساختارهای مردسالارانه سختگیرانه (مانند نورستانی‌ها و برخی گروه‌های پشتون) نرخ بسیار پایین‌تری از مراقبت‌ها داشتند. این یافته‌ها همسو با فرضیه اثر قومی - فرهنگی است که می‌گوید باورها و ارزش‌های فرهنگی، می‌توانند مستقل از عوامل اقتصادی - اجتماعی بر مراقبت‌های بارداری تأثیر بگذارند.

- <https://doi.org/10.1353/prv.0.0000>
- Ahinkorah, B.O., Seidu, A.A., Agbaglo, E., Adu, C., Budu, E., Hagan, J. E., Schack, T., Yaya, S. (2021). Determinants of antenatal care and skilled birth attendance services utilization among childbearing women in Guinea: evidence from the 2018 Guinea Demographic and Health Survey data. *BMC Pregnancy and Childbirth*, (21), 1–11. <https://doi.org/10.1186/s12884-020-03489-4>
- Akseer, N., Salehi, A.S., Hossain, S.M.M., Mashal, M.T., Rasooly, M.H., Bhatti, Z., Rizvi, A., Bhutta, Z.A. (2016). Achieving maternal and child health gains in Afghanistan: A Countdown to 2015 country case study. *The Lancet Global Health*, 4(6), 395–413. [https://doi.org/10.1016/S2214-109X\(16\)30002-X](https://doi.org/10.1016/S2214-109X(16)30002-X)
- Akter, E., Hossain, A.T., Rahman, A.E., Ahmed, A., Tahsina, T., Tanwi, T.S., Nusrat, N., Nahar, Q., El Arifeen, S., Chowdhury, M.E. (2023a). Levels and determinants of quality antenatal care in Bangladesh: Evidence from the Bangladesh Demographic and Health Survey. *PLoS ONE*, 18(5), e0269767. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0269767>
- Akter, M.B., Mahmud, A., Karim, M.R. (2023b). Determinants of Antenatal Care Visits in Bangladesh: A Quantile Regression Analysis. *Health Services Research and Managerial Epidemiology*, 10, 1–10. <https://doi.org/10.1177/23333928231168119>
- Alamgir, F., Hossain, M.F., Ullah, M.S., Hossain, M.S., Hasan, M. (2024). Socio-economic status and pregnancy complications and their impact on antenatal care services provided at home and Upazila health complex. *Heliyon*, 10(6), e27716. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e27716>
- Amponsah, E., Fushieini, A., Adam, A. (2021). Influence of information, education and communication on prenatal and skilled delivery in the Tano North District, Ghana: A cross-sectional study. *Heliyon*, 7(6), e07245. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e07245>
- Annoon, Y., Hormenu, T., Ahinkorah, B.O., Seidu, A.A., Ameyaw, E.K., Sambah, F. (2020). Perception of pregnant women on barriers to male involvement in antenatal care in Sekondi, Ghana. *Heliyon*, 6(7), e04434. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2020.e04434>
- Azimi, M.W., Yamamoto, E., Saw, Y.M., Kariya, T., Arab, A.S., Sadaat, S.I., Farzad, F., Hamajima, N. (2019). Factors associated with antenatal care visits in Afghanistan: Secondary analysis of Afghanistan Demographic and Health Survey 2015. *Nagoya Journal of Medical Science*, 81(1), 121–131. <https://doi.org/10.18999/nagjms.81.1.121>
- Bamikeolu, I., Iyabode, F., Florence, O., Timothy, D., Oyeneyin, L., Imam, Z., Ogundare, E., Campbell, I. (2024). Determinants and outcomes of preterm births in Nigerian tertiary facilities. *International Journal of Obstetrics & Gynaecology*, 131, 30–41. <https://doi.org/10.1111/1410528.17869>
- Bean, F. D., Marcum, J.P. (1978). Differential fertility and the minority group status hypothesis: An assessment and review. *In the demography of racial and ethnic groups*. Academic Press New York.
- Biswas, A., Halim, A., Abu, A.S., Rahman, F., Doraiswamy, S. (2020). Factors associated with maternal deaths in a hard-to-reach marginalized rural community of bangladesh: A cross-sectional study. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(12), 4488. <https://doi.org/10.3390/ijerph17124488>
- مادر و نوزاد تأکید داشتند. این شکاف، فوریت مداخله در این حوزه را نشان می‌دهد. تأثیر قوی تحصیلات حتی در این مرحله، مجدداً با یافته‌های جهانی درباره نقش سواد سلامت هم‌خوانی دارد. ضعف دسترسی زنان روستایی نیز مطابق با الگوی جهانی نابرابری شهری-روستایی است که در بسیاری از مطالعات از جمله **کانگبای و همکاران (۲۰۲۲)** بر آن تأکید شده است.
- در نتیجه، یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که ارتقای سلامت مادران در افغانستان نیازمند رویکردی چندسطحی و ساختارگرا است که عوامل اجتماعی، اقتصادی و نهادی را همزمان تقویت کند. توسعه زیرساخت‌های بهداشتی در استان‌های محروم، تقویت سواد و آگاهی سلامت زنان، ادغام خدمات پیش از بارداری در مراقبت‌های اولیه، و توجه ویژه به مراقبت‌های پس از زایمان از جمله اقدامات کلیدی برای کاهش نابرابری‌هاست.
- سرمایه‌گذاری در تحصیلات دختران، افزایش دسترسی به خدمات در مناطق شهری و روستایی، و تقویت برنامه‌های سلامت مادران می‌تواند نقش مهمی در کاهش مرگ‌ومیر مادر و نوزاد و ارتقای شاخص‌های توسعه انسانی ایفا کند. علاوه بر این، ارائه خدمات حمایتی برای زنان کم‌درآمد، تقویت مشارکت مردان، و مداخلات فرهنگی-آموزشی برای تغییر نگرش‌های سنتی، از ضرورت‌های برنامه‌ریزی سلامت باروری در افغانستان است.
- این نتایج تأکید می‌کند که سیاست‌گذاری سلامت مادران تنها با اقدامات جزئی و پراکنده کافی نیست و نیازمند راهبردهای جامع، هدفمند و مبتنی بر شواهد است تا دسترسی برابر به مراقبت‌های قبل بارداری، دوران بارداری و بعد از زایمان برای تمامی زنان افغانستان تضمین شود.

منابع

- رحیمی، طاهره؛ عبداللہی، حسین؛ مهرعلیزاده، اکبر؛ سیدی، فاطمه (۱۳۹۹). پیش‌بینی‌کننده‌های انجام رفتارهای ارتقاءدهنده سلامت در زنان باردار مراجعه‌کننده به بیمارستان آیت‌الله کاشانی شهر جیرفت در سال ۱۳۹۸. *مجله دانشگاه علوم پزشکی تربت حیدریه*، ۸ (۲)، ۴۶ – ۳۶. <http://jms.thums.ac.ir/article-1-823-fa.html>
- Aboagye, R.G., Osborne, A., Anyasodor, A.E., Yikindi, S.V., Adnani, Q.E.S., Ahinkorah, B.O. (2025). Utilisation of eight or more antenatal care visits and its associated socio-economic-related inequalities in sub-Saharan Africa: A decomposition analysis. *PLOS ONE*, 20(3), 312–412. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0312412>
- Acharya, S.K. (2016). Demographic and socio-economic factors affecting antenatal care services utilization in Nepal. *Journal of Development and Administrative Studies*, 24(1–2), 71–87. <https://doi.org/10.3126/jodas.v24i1-2.19668>
- Adegbola, O. (2008). Population Policy Implementation in Nigeria, 1988–2003. *Population Review*, 47(1), 1988–2003.

- utilization of antenatal care services in Ethiopia. *Computational and Mathematical Methods in Medicine*, (2020), 1–11. <https://doi.org/10.1155/2020/8749753>
- Laksono, A.D., Wulandari, R.D., Kumalasari, M.L.F., Mustika, I., Matahari, R. (2020). Socioeconomic difference of husband's involvement in antenatal care in rural Indonesia. *ResearchSquare*, 1–13. <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-114665>
- Lee, Y., Chen, G., Lu, T. (2023). Social determinants of late initiation of prenatal care in Taiwan: A nationwide study. 1–12. <https://doi.org/https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-3161743/v1>
- Lukwa, A.T., Siya, A., Odunitan-Wayas, F.A., Alaba, O. (2022). Decomposing maternal socioeconomic inequalities in Zimbabwe; leaving no woman behind. *BMC Pregnancy and Childbirth*, 22(1), 239. <https://doi.org/10.1186/s12884-022-04571-9>
- McQuillan, K. (2004). When does religion influence fertility? *Population and Development Review*, 30(1), 25–56.
- Nai Peng, T. (2002). Social, economic and ethnic fertility differentials in peninsular Malaysia. *Presented at the IUSSP Conference on Southeast Asia's Population in Changing Asian Context*, Bangkok, Thailand, 10 - 13 June.
- Oluwadare, C.T., Aladejare-Salako, A.A., Sunmola, A.K., Ibikunle, M.A., Ijabadeniyi, O.A. (2024). Socio-economic differentials of antenatal health care utilisation in Ekiti State, Nigeria. *International Journal of Research and Innovation in Social Science*, 8(1), 1254–1264. <https://doi.org/10.47772/IJRISS>
- Omotosho, A., Sodeinde, K., Abolurin, O., Adekoya, A., Abiodun, O. (2022). How effective is antenatal care in preparing mothers for newborn care? An exploratory survey of lactating women in a rural Nigerian district. *Heliyon*, 8(11), e11650. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2022.e11650>
- Onishi, K., Abuhamad, A., Saade, G., Grobman, W., Silver, R., Greenland, P., Simhan, H., Bairey Merz, N. C., Haas, D., Samuel, P., Kawakita, T. (2024). Social determinants of health and disparities in pregnancy outcomes. *O & G Open*, 1(3), 29. <https://doi.org/10.1097/og9.000000000000029>
- Osawa, E., Kodama, T. (2021). Regional socio-environmental characteristics associated with inadequate prenatal care during pregnancy: an ecological study of 47 prefectures in Japan. *BMC Pregnancy and Childbirth*, 21, 619. <https://doi.org/10.1186/s12884-021-04100-0>
- Pandey, S., Karki, S. (2014). Socio-economic and demographic determinants of antenatal care services utilization in Central Nepal. *International Journal of MCH and AIDS*, 2(2), 212. <https://doi.org/https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4948147/>
- Pazandeh, F., Banihashem, F., Mohseni, S., Mohseni, M., Firouzi, H. (2024). Social determinants of health and health-promoting lifestyle of pregnant women in Hormozgan Province, Southern Iran (In Persian). *Journal of Preventive Medicine*, 10(4), 412–425. <https://doi.org/https://doi.org/10.32598/JPM.10.4.717.1>
- Poston, D. L., Chang, C.F., Dan, H. (2006). Fertility differences between the majority and minority nationality groups in China. *Population Research and Policy Review*, 25(1), 67–101. <https://doi.org/10.1007/s11113-006-0003-5>
- Health, 17(4), 1184. <https://doi.org/10.3390/ijerph17041184>
- Bruce, G. L., Jo, P. (1995). Social conditions as fundamental causes of disease. *Journal of Health and Social Behavior*, 80–94.
- Central Statistics Organization (CSO), *Ministry of Public Health (MoPH), and I. (2017). Afghanistan Demographic and Health Survey 2015*. Central Statistics Organization.
- Coale, A.J. (1973). The Demographic Transition. *International Population Conference, Liege*, 53–72.
- Dawson, P., Auvray, B., Jaye, C., Gauld, R., Hay-smith, J. (2022). Social determinants and inequitable maternal and perinatal outcomes in Aotearoa, New Zealand. *Women's Health*, 18. <https://doi.org/10.1177/17455065221075913>
- Dickson, K.S., Ameyaw, E.K., Akpeke, M., Mottey, B.E., Adde, K.S., Esia-Donkoh, K. (2023). Socio-economic disadvantage and quality Antenatal Care (ANC) in Sierra Leone: Evidence from Demographic and Health Survey. *PLoS ONE*, 18(1), 1–14. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0280061>
- Duodu, P.A., Bayuo, J., Mensah, J.A., Aduse-Poku, L., Arthur-Holmes, F., Dzomeku, V.M., Dey, N.E.Y., Agbadi, P., Nutor, J.J. (2022). Trends in antenatal care visits and associated factors in Ghana from 2006 to 2018. *BMC Pregnancy and Childbirth*, 22(1), 2–14. <https://doi.org/10.1186/s12884-022-04404-9>
- Ezadi, Z., Mohammadi, N., Sarwari, R., Jafari, S.M. (2022). Afghan women and access to health care in the past 25 years. *E Clinical Medicine*, (43), 1. <https://doi.org/10.1016/j.eclinm.2021.101235>
- Grossman, M. (1972). On the concept of health capital and the demand for health. *Journal of Political Economy*, 2(80), 223–255.
- Habonimana, D., Batura, N. (2021). Empirical analysis of socio-economic determinants of maternal health services utilisation in Burundi. *BMC Pregnancy and Childbirth*, (21), 684. <https://doi.org/10.1186/s12884-021-04162-0>
- Iacoban, S. R., Piron-dumitrascu, M., Bohiltea, C. L., Suci, I. D., Voinea, S. C., & Suci, N. (2024). Socio-economic disparities in prenatal prognosis and intervention accessibility. *Journal of Mind and Medical Sciences*, 11(2), 402–411. <https://doi.org/10.22543/2392-7674.1541>
- Johnson-Hanks, J. (2008). Demographic transitions and modernity. *Annual Review of Anthropology*, (37); 301–315. <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.37.081407.085138>
- Kangbai, D.M., Bandoh, D.A., Manu, A., Kangbai, J.Y., Kenu, E., Lartey, A.A. (2022). Socio-economic determinants of maternal health care utilization in Kailahun District, Sierra. *BMC Pregnancy and Childbirth*, 22(1), 276. <https://doi.org/10.1186/s12884-022-04597-z>
- Kim, M.K., Lee, S.M., Bae, S.H., Kim, H.J., Lim, N.G., Yoon, S.J., Lee, J.Y., Jo, M.W. (2018). Socioeconomic status can affect pregnancy outcomes and complications, even with a universal healthcare system. *International Journal for Equity in Health*, (17), 2. <https://doi.org/10.1186/s12939-017-0715-7>
- Kirk, D. (1996). Demographic Transition Theory. *Population Studies*, 50(3), 361–387. <https://doi.org/10.1080/0032472031000149536>
- Kitabo, C.A., Damtie, E. T. (2020). Bayesian cultilevel analysis of

- analysis. *PLOS ONE*, 13(8), 130-203.
<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0203130>
- Turner, H. (2006). Literature review: Afghanistan women's health crisis, health service delivery, and ethical issues for international aid. *Health Care for Women International*, 27(8), 748-759.
<https://doi.org/10.1080/07399330600817832>
- United Nation. (2024). *The Sustainable Development Goals Report (SDGS)*. In United Nation.
<https://doi.org/10.4324/9780429282348-52>
- United Nations. (2015). *The millennium development goals report*. In United Nations. <https://doi.org/978-92-1-101320-7>
- Waldman, R.J., Newbrander, W. (2014). Afghanistan's health system: Moving forward in challenging circumstances 2002-2013. *Global Public Health*, 9(1), 1-5.
<https://doi.org/10.1080/17441692.2014.924188>
- WHO, UNICEF UNFPA, & WORLD BANK GROUP and UNDESA/Population Division. (2023). *Trends in maternal mortality 2000 to 2020: estimates by WHO, UNICEF, UNFPA, World Bank Group and UNDESA/Population Division*. In World Health Organization 2023.
<https://www.who.int/reproductivehealth/publications/maternal-mortality-2000-2017/en/>
- WHO (2018). *WHO Recommendation on Antenatal Care for a Positive Pregnancy Experience: Summary*. In WHO.
<https://doi.org/10.1186/1742-4755-10-19.5>
- Yeoh, P.L., Hornetz, K., Dahlui, M. (2016). Antenatal care utilisation and content between low-risk and high-risk pregnant women. *PLoS One*, 11(3), 152-167.
<https://doi.org/https://doi.org/10.1371/journal.pone.0152167>
- Rahimi, B.A., Mohamadi, E., Maku, M., Hemat, M.D., Farooqi, K., Mahboobi, B.A., Mudaser, G.M., Taylor, W.R. (2022). Challenges in antenatal care utilization in Kandahar, Afghanistan: A cross-sectional analytical study. *PLoS ONE*, 17(11), 1-12.
<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0277075>
- Rahmani, Z., Brekke, M. (2013). Antenatal and obstetric care in Afghanistan - A qualitative study among health care receivers and health care providers. *BMC Health Services Research*, 13(1), 1-9.
<https://doi.org/10.1186/1472-6963-13-166>
- Rasooly, M.H., Govindasamy, P., Aqil, A., Arnold, F., Noormal, B., Way, A., Shadoul, A. (2014). Global Public Health: An International Journal for Research, Policy and Practice Success in reducing maternal and child mortality in Afghanistan. *Global Public Health*, 9(1), 29-42.
<https://doi.org/10.1080/17441692.2013.827733>
- Salama, P., Alwan, A. (2016). Building health systems in fragile states: The instructive example of Afghanistan. *The Lancet Global Health*, 4(6), 351-352. [https://doi.org/10.1016/S2214-109X\(16\)30067-5](https://doi.org/10.1016/S2214-109X(16)30067-5)
- Selebano, K. M., Ataguba, J.E. (2022). Decomposing socio-economic inequalities in antenatal care utilisation in 12 Southern African Development Community countries. *SSM - Population Health*, 17, 101004. <https://doi.org/10.1016/j.ssmph.2021.101004>
- Shibre, G., Zegeye, B., Idriss-Wheeler, D., Ahinkorah, B.O., Oladimeji, O., Yaya, S. (2020). Socioeconomic and geographic variations in antenatal care coverage in Angola: Further analysis of the 2015 demographic and health survey. *BMC Public Health*, 20, 1-10.
<https://doi.org/10.1186/s12889-020-09320-1>
- Short, S.E., Zacher, M. (2022). Women's health: Population patterns and social determinants. *Annual Review of Sociology*, 48, 277-298. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-030320-034200>
- Simoncic, V., Deguen, S., Enaux, C., Vandentorren, S., Kihal-Talantikite, W. (2022). A Comprehensive review on social inequalities and pregnancy outcome—identification of relevant pathways and mechanisms. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(24), 16592.
<https://doi.org/10.3390/ijerph192416592>
- Stanikzai, M.H., Wafa, M.H., Wasiq, A.W., Sayam, H. (2021). Magnitude and determinants of antenatal care utilization in Kandahar City, Afghanistan. *Obstetrics and Gynecology International*, 2021, 1-7. <https://doi.org/10.1155/2021/5201682>
- Tappis, H., Koblinsky, M., Winch, P. J., Turkmani, S., Bartlett, L. (2016). Context matters: Successes and challenges of intrapartum care scale-up in four districts of Afghanistan. *Global Public Health*, 11(4), 387-406.
<https://doi.org/10.1080/17441692.2015.1114657>
- Tawfiq, E., Fazli, M.R., Wasiq, A.W., Stanikzai, M.H., Mansouri, A., Saeedzai, S.A. (2023). Sociodemographic predictors of initiating antenatal care visits by pregnant women during first trimester of pregnancy: Findings from the Afghanistan Health Survey 2018. *International Journal of Women's Health*, 15, 475-485.
<https://doi.org/10.2147/IJWH.S399544>
- Tegegne, T.K., Chojenta, C., Loxton, D., Smith, R., Kibret, K.T. (2018). The impact of geographic access on institutional delivery care use in low and middle-income countries: Systematic review and meta-

Research Article

Qualitative Analysis and Assessment of the Effectiveness of Economic Incentives and Facilities under the Law of Youthful Population and Protection of the Family

Adel Abdollahi^{1*} , Javad Shojaei² ¹ Associate Professor of Sociology of Economic Development, Department of Population Economics and Human Capital, National Institute for Population Research (NIPR), Tehran, Iran.² Assistant Professor in Sociology, Supreme Council of the Cultural Revolution, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Received: 24 September 2025

Accepted: 03 February 2026

Keywords:Qualitative Assessment,
Effectiveness of Economic Incentives,
The Law of Youthful Population and
Protection of the Family,
Marriage,
Childbearing.

ABSTRACT

This study applies a constructivist approach and Strauss and Corbin's paradigm model to qualitatively assess the effectiveness of economic incentives under the Law of Youthful Population and Protection of the Family. Data were collected through in-depth interviews with 57 experts, including demographers, sociologists, economists, executive managers, and legal drafters. The findings reveal major barriers that hinder the law's objectives. Structural and economic challenges-such as inflation, economic insecurity, insufficient incentives, and organizational inconsistencies-limit the law's impact. Contextual and intervening factors, including diminished institutional trust, socio-cultural transformations, and institutional inertia, further undermine effectiveness. While economic incentives produced limited outcomes, they primarily benefited low-income families seeking support for their third and fourth children. Conversely, key groups such as young couples, informal-sector workers, individuals preparing for marriage, housewives, and the urban middle class remained largely unsupported, weakening the law's broader relevance. The study emphasizes the need for structural reforms aimed at restoring institutional trust, strengthening economic security, refining policy targets, Institutional coordination, ensuring ongoing monitoring and revision of the law, and shifting from purely financial incentives toward empowerment-oriented policies. Expert consensus emphasizes the institutionalization of hope-inspiring policies within family-centric institutions that simultaneously target both the quality and quantity of the population.

Introduction

In recent decades, the continuous decline in fertility rates and population growth has placed Iran among the countries facing a demographic crisis. The country's total fertility rate (TFR) has fallen from approximately 7 children per woman in 1980 (1359 in the Iranian calendar) to around 1.6 in 2023 (1402), and the population growth rate has dropped below one percent. Simultaneously, as the large generations of the past pass through their reproductive years, Iran's demographic

outlook has rapidly shifted toward an aging population, raising multiple concerns in economic, social, and welfare domains.

In response to this issue, the "Family and Youth Population Support Law" was enacted in 2021 (1400), aiming to restructure the demographic framework and promote higher rates of marriage and childbearing. Accordingly, the central question of this research is: To what extent are the economic incentives and facilities prescribed in this law perceived by

*Corresponding author: Adel Abdollahi, Associate Professor of Sociology of Economic Development, Department of Population Economics and Human Capital, National Institute for Population Research (NIPR), Tehran, Iran.

E-mail address: adel.abdollahi@nipr.ac.ir; abdollahi1980@gmail.com

E-ISSN: 2717-3208/© National Institute for Population Research, Iran. This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Cite this article:

Abdollahi, A., Shojaei, J. (2025). Qualitative analysis and assessment of the effectiveness of economic incentives and facilities under the law of youthful population and protection of the family. *Iranian Population Studies Journal*, 9(2), 129-150.

<https://doi.org/10.22034/jips.2026.548754.1311>

This article is derived from a research project entitled "Evaluation of the Effectiveness of the Economic Incentives and Facilities under the Law of Youthful Population and Protection of the Family," conducted under Contract No. 21/165090 (June 24, 2024).

experts, policymakers, and implementers as effective, efficient, and aligned with the social and economic context of Iranian society?

This general inquiry is broken down into the following sub-questions:

To what extent have the economic incentives and facilities of the Family and Youth Population Law influenced marriage and fertility rates, from the perspective of elites and implementers?

What are the main structural, institutional, and operational barriers that have reduced the effectiveness of these incentives?

How compatible are the law's economic incentives with the needs, priorities, and socio-economic and cultural conditions of the target groups?

This study, using a combination of social constructivist theory and the Strauss and Corbin paradigm model, seeks to provide a qualitative and multilayered analysis of the effectiveness of the law's economic incentives. Drawing on the perspectives of experts and stakeholders, it explores the strengths, weaknesses, obstacles, and consequences of these policies.

Method and Data

The present study adopts a qualitative approach, combining Grounded Theory (Strauss & Corbin, 1998) with Social Constructivism (Charmaz, 2006) to analyze data collected through 57 in-depth interviews with demographers, sociologists, economists, policymakers, lawmakers, and executive managers.

The sampling strategy was a combination of purposive and theoretical sampling with maximum diversity. Participants included law drafters, policy analysts, and implementers of the incentives. Data were analyzed through open, axial, and selective coding to extract core categories. To ensure the validity of findings, triangulation techniques were applied at the levels of data, theory, methodology, and team analysis.

Findings

The study's findings indicate that the economic incentives and facilities embedded in the Family and Youth Population Support Law have had limited effectiveness and have failed to achieve the intended outcomes in a widespread and inclusive manner. This lack of effectiveness is the result of a complex interaction of causal, contextual, and intervening factors that collectively act as barriers.

1. Causal Structural-Economic Factors: The most significant obstacle to effective implementation is the critical state of the macroeconomy, including chronic inflation, financial

instability, unemployment, and widespread poverty. According to many participants, low household purchasing power and the state's unstable financial capacity have rendered the incentives not only insufficient but irrelevant in the face of actual living costs. A demographer (code 4) noted: *"The current loans no longer motivate anyone; their nominal value does not match real life conditions."*

2. Institutional Incoherence and Lack of Operational Integration: At the institutional level, the law suffers from lack of coordination among agencies, legal inconsistencies, redundancy, middle-management resistance, and bureaucratic complexity. Some interviewees labeled the policy as plagued by "structural inefficiency," arguing that population policies cannot yield tangible results without coherent institutional support. Particularly problematic is the misalignment between employment, education, and welfare systems and the new family patterns.

3. Lack of Trust and the State-Society Divide: Analyses revealed that the erosion of social capital and public trust in the government are fundamental reasons behind the failure of the policies. The public's historical memory of past population control policies, coupled with perceptions of policy instability, has led to resistance or indifference toward current efforts. As one participant (code 26) stated: *"Society is moving in one direction and the government in another; unless this gap is bridged, no policy will be effective."*

4. Value Transformations and Lifestyle Shifts: The rise of individualism, changing gender roles, increased female education, delayed marriage, and shifting generational attitudes toward childbearing have created a vastly different cultural landscape. Experts emphasized that many young couples now base reproductive decisions on cost-benefit analysis, future prospects, and quality of life. In this context, limited financial incentives fail to address their broader concerns.

5. Neglected Groups and Ineffective Targeting: One of the most critical findings is that the incentives primarily target families with three or more children and low-income households, while overlooking key groups such as newlywed couples, housewives, informal sector workers, and the urban middle class. This targeting imbalance not only undermines the policy's effectiveness but also exacerbates feelings of inequality and exclusion.

6. Regional and Cultural Inequality: Participants strongly emphasized that incentive-based policies have been designed without adequate attention to cultural, economic, and geographic diversity. The needs and priorities of populations in different provinces and regions are not homogeneous, and

applying uniform policies without localization will not yield successful outcomes.

Discussion and Conclusion

This research demonstrates that, despite its well-intended goals, the Family and Youth Population Support Law has encountered major barriers in practice and its effectiveness has remained very limited. The overreliance on financial incentives, without a nuanced understanding of Iran's cultural, economic, and institutional realities, has significantly weakened the policy's functionality.

Population policy in Iran requires a systemic, multi-level, flexible, and empowerment-oriented approach, where financial incentives act as complementary tools rather than central mechanisms. Based on the findings, it is essential for policymakers to apply a tiered analysis framework (causal, contextual, and intervening levels) to revise and enhance the policy.

Key recommendations include:

- Redefining the target population to include previously overlooked groups.
- Institutional reform to ensure coherence and reduce bureaucratic resistance.
- Restoring public trust through transparency and accountability.
- Designing localized policies that reflect regional diversity.
- Empowering families not just economically, but also socially and culturally.

Moreover, continuous monitoring, phased reform, engagement of civil society, and utilizing interdisciplinary expertise must become core components of future policy development. The discourse around childbearing should be reframed, not as a duty imposed by the state, but as a hopeful, conscious, and viable choice supported by sustainable systems.

مقاله پژوهشی

تحلیل کیفی و ارزیابی اثرگذاری مشوق‌ها و تسهیلات اقتصادی قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت

عادل عبدالمی^{۱*}، جواد شجاعی^۲

^۱ دانشیار جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، گروه اقتصاد جمعیت و سرمایه انسانی، مؤسسه تحقیقات جمعیت کشور، تهران، ایران.

^۲ عضو هیئت علمی دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، تهران، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۲

پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۴

کلیدواژه‌ها:

ارزیابی کیفی،

اثرگذاری مشوق‌های اقتصادی،

قانون جوانی جمعیت،

ازدواج،

فرزندآوری.

پژوهش حاضر با ترکیب رویکرد برساخت‌گرایی و مدل پارادایمی اشتراوس و کوربین، به تحلیل و ارزیابی کیفی اثرگذاری مشوق‌ها و تسهیلات اقتصادی قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت پرداخته‌است. داده‌ها از طریق مصاحبه عمیق با ۵۷ نفر شامل متخصصان جمعیت‌شناسی، جامعه‌شناسی، اقتصاد، سیاستگذاری اجتماعی، مدیران اجرایی و طراحان قانون گردآوری شدند. نتایج نشان داد، مهم‌ترین موانع تحقق اهداف قانون، چالش‌های ساختاری-اقتصادی مانند تورم و ناامنی اقتصادی، عدم کفایت و کارایی مشوق‌ها و ناسازگاری‌های ساختاری-نهادی است. تضعیف اعتماد نهادی، تغییرات اجتماعی-فرهنگی و لختی (مقاومت) نهادی نیز از جمله موانع زمینه‌ای و مداخله‌گرند. تحلیل‌ها نشان می‌دهد، مشوق‌های اقتصادی تنها در بهبود نسبی الگوی باروری اقشار کم درآمد و با هدف دریافت مزایای فرزند سوم و چهارم مؤثر بوده و گروه‌های کلیدی همچون زوج‌های جوان، شاغلان بخش غیررسمی، مجردین در آستانه ازدواج، زنان خانه‌دار و طبقات متوسط شهری از حمایت کافی برخوردار نشده‌اند. از این‌رو، اصلاحات ساختاری برای بازسازی اعتماد نهادی، بهبود امنیت اقتصادی، اصلاح هدف‌گذاری و اولویت‌بندی، ارزیابی و اصلاح مستمر قانون، هماهنگی نهادی و گذار از مشوق‌های صرفاً مالی به سیاست‌های توانمندساز پیشنهاد می‌شود. همچنین، اجماع نخبگانی بر نهادینه شدن سیاست‌های امیدآفرین در چارچوب نهادهای خانواده‌محور تأکید دارد که توأمان کیفیت و کمیت جمعیت را هدف‌گذاری کنند.

مقدمه

زندگی می‌کنند. این پدیده به‌ویژه در اروپا و شرق آسیا، به مرحله‌ای بحرانی رسیده و موجب شکل‌گیری پدیده «باروری فوق‌العاده پایین»^۱ شده‌است. ایران نیز طی دهه‌های گذشته با روندی مشابه مواجه بوده و نرخ باروری کل از حدود ۷ فرزند به ازای هر زن در سال ۱۳۵۹ به ۱/۶ در سال ۱۴۰۲ کاهش یافته‌است (مرکز آمار ایران، ۱۴۰۲). این کاهش

کاهش نرخ فرزندآوری به یکی از چالش‌های اساسی سیاست‌گذاری در قرن بیست‌ویکم تبدیل شده و در سطح جهانی ابعاد گسترده‌ای یافته است؛ به‌گونه‌ای که بنا بر گزارش سازمان ملل (۲۰۲۳)، بیش از نیمی از جمعیت جهان در کشورهایی با نرخ باروری کمتر از سطح جانشینی

^۱ باروری کمتر از ۱/۳ فرزند

* نویسنده مسئول: عادل عبدالمی. دانشیار جامعه‌شناسی اقتصادی و توسعه، گروه اقتصاد جمعیت و سرمایه انسانی، مؤسسه تحقیقات جمعیت کشور، تهران، ایران.

نشانی ایمیل: adel.abdollahi@nipr.ac.ir، abdollahi1980@gmail.com

استناد به این مقاله: عبدالمی، عادل؛ شجاعی، جواد (۱۴۰۴). تحلیل کیفی و ارزیابی اثرگذاری مشوق‌ها و تسهیلات اقتصادی قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت. دوفصلنامه مطالعات جمعیتی، ۹ (۲)، ۱۵۰-۱۲۹. <https://doi.org/10.22034/jips.2026.548754.1311>

این مقاله مستخرج از طرح پژوهشی با عنوان «ارزیابی اثرگذاری مشوق‌ها و تسهیلات اقتصادی قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت» به شماره قرارداد ۲۱/۱۶۵۰۹۰ مورخ ۱۴۰۳/۰۴/۰۴ است که با حمایت مالی مؤسسه تحقیقات جمعیت کشور انجام شده است.

معنا و داوری هنجاری پدید آورده که نحوه مواجهه کنونی با تسهیلات و مشوق‌های قانون حمایت از خانواده و جوانی را صورت‌بندی می‌کند. همچنین، نظریه «وابستگی به مسیر»^۴ پیرسون^۵ (۲۰۰۰) نشان می‌دهد که تصمیم‌های گذشته می‌توانند مسیر سیاست‌گذاری آینده را قفل کرده و امکان پذیرش نوآوری را کاهش دهند. این دو مفهوم در تعامل با هم، نوع واکنش مردم را بصورت «مقاومت یا استقبال از تغییر» مشخص می‌کنند. همزمان، شرایط اقتصادی مانند تورم و ناامنی شغلی و نیز تحولات فرهنگی مانند تغییر ارزش‌های خانوادگی و نقش‌های جنسیتی، از دیگر عوامل علی مهم هستند.

در سطح مداخله‌گر، قدرت اقتناع رسانه‌ها، سرمایه اجتماعی گروه‌های مرجع، و کنش نهادهای آموزشی، مدنی و مذهبی بر صورت‌بندی «معنای قانون» اثر می‌گذارد. از دل این میدان معنایی، راهبردهای متفاوتی شکل می‌گیرد: استقبال یا بی‌اعتنایی به مشوق‌ها، شیوه‌های بهره‌گیری از تسهیلات و یا اتخاذ راهبردهای جایگزین. پیامد نهایی این فرآیند، برمقبولیت اجتماعی قانون، تغییر در زمان‌بندی ازدواج و باروری و نیز تحول نگرش‌های خانوادگی اثرگذار است. در سطح عملیاتی، سیاست‌های افزایش ازدواج و فرزندآوری در ایران تحت تأثیر نوسانات اقتصادی، تغییر سبک‌های زندگی و دگرگونی ارزش‌ها اجرا می‌شوند؛ لذا آثار آن‌ها ناهمگون است و نیازمند هم‌ترازی دقیق با سیاست‌های کلان اقتصادی و اجتماعی. اینجاست که تلفیق دانش نظری و تجربه زیسته اهمیت می‌یابد: جمعیت‌شناسان و جامعه‌شناسان می‌توانند روندهای جمعیتی و بافت‌های ارزشی را تبیین کنند، اقتصاددانان کارایی و اثرگذاری مشوق‌های مالی را تحلیل کنند، و تجربه میدانی مجریان قانون؛ گلوگاه‌های بوروکراتیک، محدودیت‌های بودجه‌ای و ظرفیت‌های همکاری بین‌سازمانی را آشکار سازد. گردآوری این دیدگاه‌ها علاوه بر تقویت «یادگیری و تجربه سیاستی»، امکان پیش‌بینی پیامدهای ناخواسته، ارزیابی پایداری اثرات و بهینه‌سازی تخصیص منابع را فراهم می‌کند و بدین‌سان به تصمیم‌گیری آگاهانه‌تر سیاست‌گذاران در مواجهه با چالش‌های جمعیتی کنونی مدد می‌رساند. براین اساس، مسئله اصلی پژوهش حاضر، این است که مشوق‌ها و تسهیلات اقتصادی پیش‌بینی‌شده در قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت، تا چه اندازه از منظر نخبگان، طراحان و مجریان، اثرگذار، کارآمد و متناسب با شرایط اجتماعی و اقتصادی جامعه ایران ارزیابی می‌شوند؟ این مسئله‌ی کلی در قالب پرسش‌های پیش‌رو صورت‌بندی

همراه با عبور نسل‌های پرجمعیت دهه‌های ۶۰ و ۷۰ از سنین باروری، توان درونی جمعیت را تضعیف کرده و احتمال تثبیت نرخ باروری در سطحی پایین‌تر از جایگزینی را افزایش داده‌است. همچنین نرخ رشد جمعیت از ۳/۷ درصد در دهه ۱۳۶۵-۱۳۵۵ به ۰/۷ درصد در سال ۱۴۰۲ رسیده‌است (مرکز آمار ایران، ۱۴۰۲).

در واکنش به این روند و همسوی با تجارب سیاستی سایر کشورها، «قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت»^۱ با هدف جوان‌سازی جمعیت و تغییر رفتار ازدواج و باروری در مشتمل بر ۷۳ ماده و ۸۱ تبصره، در ۲۴ مهر ۱۴۰۰ به تصویب رسید. این قانون در چهار محور اصلی شامل تسهیلات اقتصادی و شغلی، کنترل سقط و غربالگری، تحول آموزشی و نظارت اجرایی تنظیم شده‌است. با این حال، موفقیت چنین سیاست‌هایی در گرو انطباق با نیازها و اولویت‌های گروه‌های هدف، تضمین مالی پایدار و انسجام در اجرای سیاست‌هاست (Wilkins, 2019; May & Goldstone, 2022). افزون بر این، در طراحی سیاست‌ها، باید موانع ساختاری نیز شناسایی و راهکارهای مؤثری برای مقابله با آن‌ها پیش‌بینی شود.

در مواجهه با روند کاهش نرخ ازدواج و فرزندآوری، تجارب سیاستی نشان داده که هماهنگی میان سیاست‌های جمعیتی با بسترهای اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جامعه، شرط لازم برای موفقیت این سیاست‌هاست. چنان‌چه این هم‌راستایی برقرار نباشد، کارآمدی سیاست‌هایی مانند قانون جوانی جمعیت با چالش مواجه می‌شود؛ به‌ویژه آن‌که دستگاه‌های اجرایی با محدودیت منابع و مشکلات عملیاتی در ارائه تسهیلات مواجه‌اند. بنابراین، ارزیابی دقیق کارآمدی اقتصادی این سیاست‌ها، میزان بسترمندی آن‌ها و پایداری نتایج حاصل از اجرای‌شان، گامی ضروری در درک دلایل موفقیت یا ناکامی آن‌هاست.

نحوه مواجهه جامعه با سیاست‌های تشویقی جدید در پیوندی عمیق با تجربه‌های تاریخی، مفاهیم فرهنگی و ساختارهای نهادی قرار دارد. به بیانی دیگر، اثرگذاری مشوق‌ها و تسهیلات اقتصادی قانون جوانی جمعیت و نحوه مواجهه با آن حاصل برهم‌کنش پیچیده شرایط علی، زمینه‌ای و مداخله‌گر در بستر جامعه ایرانی است. در بُعد علی و بر پایه مفهوم تحلیلی «خاطر جمع»^۲ هالبواکس^۳ (۲۰۲۰)، می‌توان گفت که تجربه تاریخی سیاست‌های کنترل جمعیت در دهه ۷۰ و رسوب شعار «فرزند کمتر، زندگی بهتر» در حافظه عمومی، لایه‌ای از

^۱ این قانون در کمیسیون مشترک طرح جوانی جمعیت و حمایت از خانواده مجلس شورای اسلامی و طبق اصل ۸۵ قانون اساسی به تصویب رسید. پس از موافقت مجلس با اجرای آزمایشی آن، به مدت ۷ سال، در تاریخ ۱۴۰۰/۸/۱۱ به تأیید شورای نگهبان رسید.

^۲ Collective Memory

^۳ Halbwachs

^۴ Path Dependency

^۵ Pierson

فضای سیاستی را تحلیل می‌کنند. در سطح میانی، نظریه‌های ساخت اجتماعی گروه‌های هدف^۶ (Schneider & Ingram, 2019) و چارچوب روایتی (Beckert & Bronk, 2018) بر معانی، گفتمان‌ها و روایت‌های جمعی تأکید دارند و توجه را به نحوه ساخت گروه‌های هدف توسط سیاست‌گذاران، دستگاه‌های اجرایی و افکار عمومی جلب می‌کنند. در سطح خرد، نظریه‌های انتخاب عقلانی (Becker, 1981; Colman, 1993)، مبادله اجتماعی^۷ (Homans, 1958)، ترجیح^۸ (Hakim, 2003) و هنجارهای اجتماعی^۹ (McDonald, 2000) به تحلیل تصمیم‌گیری‌های فردی و زوجین در زمینه ازدواج و فرزندآوری کمک می‌کنند. در این چارچوب، محاسبات «هزینه-فایده»^{۱۰}، پاداش‌ها و «هزینه‌های فرصت»^{۱۱}، باورهای هنجاری و سرمایه انسانی، به‌ویژه در ارتباط با آموزش و پیشرفت حرفه‌ای زنان، به عنوان متغیرهای کلیدی در رفتارهای ازدواج و باروری تحلیل می‌شوند. همچنین، نظریه‌های گذار جمعیتی دوم^{۱۲} (Lesthaeghe, 2014) و رویکرد چرخه زندگی (Elder, 1994)، بر اهمیت دگرگونی‌های ارزشی و هنجاری، فردگرایی، تغییر نقش‌های جنسیتی و اثر گذارهای کلیدی زندگی مانند تحصیل، اشتغال و ازدواج در زمان‌بندی تصمیمات باروری تأکید دارند. در کنار این موارد، ادراک ریسک و عدم قطعیت در شرایط اقتصادی نیز عامل مهمی است که نظریه اجتناب از ریسک (Beck et al., 1994; Beck, 2006) می‌تواند برای توضیح تأخیر یا امتناع از ازدواج و فرزندآوری در چنین شرایطی به‌کار گرفته شود.

در این چارچوب مفهومی، تلاش شده است مفاهیم نظری از سطوح کلان، میانی و خرد، در قالب ارکان اصلی مدل پارادایمی اشتراوس و کوربین (۱۹۹۸) سازمان‌دهی و در تحلیل داده‌های کیفی مورد استفاده قرار گیرند. در شرایط علی، به‌منظور تبیین چرایی کاهش اثرگذاری مشوق‌های اقتصادی، از نظریه «خاطره جمعی» (Halbwachs, 2020) و «وابستگی به مسیر» (Pierson, 2000) برای تحلیل تأثیر تجربه تاریخی سیاست‌های تنظیم خانواده و رسوب آن در ذهنیت جمعی استفاده می‌شود. همچنین، با بهره‌گیری از نظریه «اجتناب از ریسک» (Beck, 2006)، تأثیر شرایط تورمی، ناامنی روانی و شغلی و ترس از آینده در امتناع یا تأخیر در فرزندآوری تحلیل می‌شود. در شرایط

می‌شود؛ ۱. مشوق‌ها و تسهیلات اقتصادی قانون جوانی جمعیت از منظر نخبگان و مجریان، تا چه اندازه در افزایش ازدواج و فرزندآوری اثرگذار بودند؟ ۲. مهم‌ترین موانع ساختاری، نهادی و اجرایی مؤثر بر کاهش اثرگذاری این مشوق‌ها کدام‌اند؟ ۳. مشوق‌های اقتصادی قانون تا چه حد با نیازها، اولویت‌ها و شرایط اقتصادی و فرهنگی گروه‌های هدف سازگارند؟ ۴. ارزیابی نخبگان از پایداری و کارایی اقتصادی این مشوق‌ها در کوتاه‌مدت و بلندمدت چیست؟ ۵. چه نیروهایی، گروه‌های هدف / نهادهای اجرایی، احتمالاً در برابر اجرای این مشوق‌ها، مقاومت می‌کنند؟ از این‌رو، پژوهش حاضر با بهره‌گیری از رویکرد کیفی و تلفیق نظریه زمینه‌ای اشتراوس و کوربین^۱ (۱۹۹۸) با برساخت‌گرایی اجتماعی^۲ چارماز^۳ (۲۰۰۶)، در پی پاسخ به این پرسش‌ها، ارائه‌ی تصویری تحلیلی از نقاط قوت و ضعف مشوق‌ها و تسهیلات اقتصادی قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت و همچنین ارائه راهکارهای سیاستی برای ارتقای کارآمدی قانون است.^۴

مبانی نظری

تدوین چارچوب مفهومی برای تحلیل و ارزیابی کیفی اثرگذاری تسهیلات و مشوق‌های اقتصادی مندرج در قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت، مستلزم اتخاذ رویکردی چندسطحی است که ابعاد کلان، میانی و خرد مرتبط با این موضوع را همزمان مد نظر قرار دهد. در این چارچوب، پنج مفهوم هسته‌ای، به عنوان محور تحلیل داده‌ها در نظر گرفته می‌شود.

«خاطره جمعی» (Halbwachs, 2020)، «وابستگی به مسیر» (Zak & Knack, 2001; Pierson, 2000)، اعتماد اجتماعی (Andersson, 2008; Hofstede et al., 2010)، انتخاب عقلانی (Beck et al., 1994; Beck, 2006) و اجتناب از ریسک^۵ (Becker, 1981; Colman, 1993)، در سطح کلان، نظریه‌های سیاست‌گذاری مانند جریان‌های چندگانه (Cairney & Jones, 2016; Pierce et al., 2016)، ائتلاف‌های مدافع (Jenkins et al., 2014; Pierce et al., 2017) و مدل ابهام-تعارض ماتلند (Meyer et al., 2014; Saetren et al., 2014)، بستر ساختاری و نهادی، بازیگران ذی‌نفع و

¹ Strauss & Corbin

² Social Constructing

³ Charmaz

^۴ در این مطالعه، آن دسته از مشوق‌ها و تسهیلات مورد تحلیل و ارزیابی قرار می‌گیرند که بر ارائه مشوق‌های اقتصادی، تسهیلات مسکن و تسهیلات شغلی تمرکز دارند.

⁵ Risk Aversion Theory

⁶ Social Constructing Target Populations

⁷ Exchange Theory

⁸ Preference Theory

⁹ Social Norms Theory

¹⁰ Cost-Benefit Analysis

¹¹ Opportunity Costs

¹² Second Demographic Transition

سلامت باروری را شناسایی کرده‌اند که از میان آن‌ها، کمبود نیروی متخصص و نبود شواهد تصمیم‌ساز، اهمیت ویژه‌ای دارند.

واکنش‌های اجتماعی نسبت به سیاست‌های فرزندآوری نیز یکی از ابعاد قابل توجه پژوهش‌هاست. بر اساس مطالعه **عبدالهی و رحیمی (۱۳۹۶)**، بیش از ۸۹ درصد کاربران فضای مجازی نسبت به سیاست‌های افزایش جمعیت دیدگاهی انتقادی دارند. این واکنش‌ها، اغلب ناشی از تغییرات ارزشی در جامعه و اهمیت یافتن کیفیت زندگی به جای تعداد فرزندان است. در همین راستا، **شمس‌قهرخی و همکاران (۱۴۰۰)** به ناکارآمدی مشوق‌ها و تردید عمومی در مورد پایداری آن‌ها اشاره کرده‌اند. از سوی دیگر، **اسدی‌سروستانی و سوبوتکا^۱ (۲۰۲۳)** و **حق‌دوست و همکاران (۲۰۱۷)**، به خطر تشدید نابرابری‌های اجتماعی و تناقض‌های ساختاری میان سیاست‌های تشویقی و بسترهای اجتماعی پرداخته‌اند. این تضادها به‌ویژه در میان زنان تحصیل کرده که با چالش‌های محیطی و شغلی مواجه‌اند، بارزتر است.

از منظر تاریخی، **ودادهیر و مرجایی (۲۰۲۳)** بر تأثیر تجربیات گذشته، به‌ویژه دوره پس از انقلاب ۱۳۵۷، بر نگرش‌های کنونی نسبت به فرزندآوری تأکید دارند. این یافته‌ها اهمیت درک پیامدهای بلندمدت سیاست‌گذاری را برجسته می‌سازد. در بُعد جغرافیایی و فرهنگی، مطالعات حاکی از آن است که اجرای سیاست‌های یکسان در مناطق مختلف کشور بدون در نظر گرفتن تنوع فرهنگی و شرایط محلی، می‌تواند نتایج نامطلوبی به دنبال داشته باشد. بنابراین، توجه به تمرکززدایی در سیاست‌گذاری، امری ضروری است. نقش رسانه‌ها نیز در شکل‌دهی به نگرش‌های جمعی نسبت به سیاست‌های فرزندآوری، اهمیت ویژه‌ای دارد. **عبدالهی و رحیمی (۱۳۹۶)** با بررسی فضای مجازی، نشان دادند که رسانه‌ها می‌توانند نقش مهمی در ایجاد یا تضعیف حمایت عمومی ایفا کنند.

همچنین، بیشتر مطالعات گذشته بر شناسایی چالش‌ها متمرکز بوده و کمتر به ارائه راه‌حل‌های عملی پرداخته‌اند. این موضوع، نیاز به پژوهش‌های کاربردی و راه‌گشا را برجسته می‌سازد. از سوی دیگر، **حیدری و همکاران (۱۳۹۴)** تأکید دارند که تغییرات در ساختار خانواده تحت تأثیر گفتمان‌های توسعه، تأثیر بسزایی بر رفتارهای باروری دارد. این یافته‌ها نشان‌دهنده پیچیدگی روابط میان سیاست‌های جمعیتی و ساختارهای اجتماعی-اقتصادی است که با ابزارهای صرفاً مالی قابل مدیریت نیستند. از دیگر مسائل محوری، تعارض میان نقش‌های شغلی و خانوادگی است. **حق‌دوست و همکاران (۲۰۱۷)**، با تمرکز بر زنان تحصیل کرده، فقدان محیط‌های حمایتی برای تعادل میان کار و زندگی را از موانع اصلی فرزندآوری دانسته‌اند. علاوه بر این، **میرزایی و همکاران**

زمینه‌ای، نظریه‌های گذار جمعیتی دوم (**Lesthaeghe, 2014**) و چرخه زندگی (**Elder, 1994**) برای تبیین نقش ساختار سنی جمعیت، فردگرایی، تغییر در نقش‌های جنسیتی، و تغییر ارزش‌های خانوادگی به کار گرفته شده‌اند. همچنین، کاهش نرخ ازدواج، افزایش تحصیلات، و اشتغال زنان در چارچوب نظریه‌های هنجارهای اجتماعی (**McDonald, 2000**) و ترجیح (**Hakim, 2003**) تحلیل می‌شوند.

در شرایط مداخله‌گر، با استفاده از نظریه‌های سیاست‌گذاری نظیر مدل ابهام-تعارضی ماتلند (**Howlett et al., 2015**) و جریان‌های چندگانه (**Cairney & Jones, 2016**)، عواملی مانند ناهماهنگی نهادی، مقاومت نهادی، چالش‌های ارتباطی، و تضادهای درون‌سازمانی شناسایی شده و به‌عنوان عوامل میانجی مؤثر در موفقیت یا شکست اجرای مشوق‌ها، تحلیل می‌شوند. در راهکارها و استراتژی‌ها، به‌منظور بهبود اثرگذاری مشوق‌ها پیشنهادت سیاستی ارائه شده توسط صاحب‌شونده‌ها ارائه می‌شوند. در نهایت، در بخش پیامدها، پیامدهای اجتماعی و اقتصادی اجرای مشوق‌ها مانند کاهش مقبولیت اجتماعی قانون، تضعیف سرمایه اجتماعی، اتلاف منابع، و کاهش اعتماد نهادی در پیوند با نظریه بر ساخت اجتماعی گروه‌های هدف (**Schneider & Ingram, 2019**) و چارچوب روایتی (**Beckert & Bronk, 2018**) تحلیل شده‌اند؛ به این معنا که برداشت گروه‌های مرجع و بازنمایی‌های افکار عمومی از مشوق‌ها، نقش مهمی در پذیرش یا طرد آن‌ها ایفا می‌کنند. این ساختار تحلیلی، با تلفیق لایه‌های مفهومی و پیوند آن‌ها با اجزای مدل پارادایمی، بستری جامع برای تحلیل چندسطحی اثرگذاری یا عدم اثرگذاری مشوق‌ها فراهم می‌آورد.

پیشینه پژوهش

مرور و تحلیل پیشینه پژوهشی سیاست‌های جمعیتی در ایران، نشان‌دهنده تحولات چشمگیر و چالش‌های متعددی در این حوزه، طی هفت دهه گذشته است. براساس مطالعات **ایزدی و همکاران (۲۰۲۳)** و **ودادهیر و مرجایی (۲۰۲۳)**، سیاست‌های جمعیتی در ایران تحت تأثیر عوامل مذهبی، اجتماعی و سیاسی، بارها دستخوش تغییرات اساسی شده‌اند. این تغییرات در برخی دوره‌ها در جهت کاهش جمعیت و در مقاطعی دیگر با هدف افزایش آن شکل گرفته‌اند. چالش‌های اجرایی و ساختاری سیاست‌ها، یکی از محورهای اصلی مطالعات اخیر بوده است. به‌عنوان نمونه، **حسینی سعدی و صادقی (۱۴۰۳)** با بررسی قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت، به مشکلات موجود در ورودی‌ها و فرایندهای سیاستی اشاره کرده‌اند. همچنین، **میرزایی و همکاران (۲۰۲۲)** با بهره‌گیری از روش دلفی، ۱۸ چالش مهم در حوزه

¹ Asadisarvestani & Sobotka

هدف‌گذاری گروه‌های خاص مانند زنان با شرایط اقتصادی ویژه تأکید کرده‌اند.

ریندفوس^۸ و همکارانش (۲۰۱۵) با تمرکز بر شرایط محلی و مرتبه تولد، اهمیت بومی‌سازی سیاست‌های جمعیتی را مورد توجه قرار داده‌اند. یافته‌های **مودنا و همکاران^۹ (۲۰۱۴)** در ایتالیا نیز نشان داده‌است که ناامنی شغلی تأثیر منفی معناداری بر تصمیمات باروری دارد. **لوسی و تونون^{۱۰} (۲۰۱۳)** نیز بر نقش تعادل کار و خانواده و تأثیر ترکیبی حمایت‌های والدینی در تقویت تصمیم به فرزندآوری تأکید کرده‌اند. در نهایت، **مک‌دونالد^{۱۱} (۲۰۰۰)** با نگاهی کلان، پیامدهای باروری پایین را برای پایداری اقتصادی و اجتماعی کشورها مورد بحث قرار داده است. به‌طور کلی، مرور این مطالعات نشان می‌دهد که سیاست‌های افزایش فرزندآوری تنها زمانی می‌توانند اثربخش باشند که با رویکردی جامع، منعطف و بین‌بخشی طراحی شوند. پایش و اصلاح مستمر سیاست‌ها، توجه به شرایط محلی و فرهنگی و انتقال تجربیات موفق به‌صورت بومی‌سازی‌شده از جمله یافته‌های کلیدی پژوهش‌های بین‌المللی در این زمینه است.

با وجود گستردگی مطالعات انجام‌شده در حوزه سیاست‌های جمعیتی، چندین خلأ کلیدی در پژوهش‌های قبلی قابل شناسایی است. نخست آن‌که، بیشتر پژوهش‌ها بر شناسایی چالش‌های سیاستی متمرکز بودند و کمتر به ارزیابی میدانی و کیفی اثرگذاری مشوق‌ها از منظر نخبگان حوزه‌های مختلف، بازیگران مختلف اجرایی و همچنین طراحان قانون پرداخته‌اند. دوم آن‌که، تحلیل‌های موجود، عمدتاً کمی و ساختارگرا هستند و از رویکردهای تفسیری و مشارکتی در تبیین معناسازی و تجربه زیسته بازیگران مختلف بهره نگرفته‌اند. سوم آن‌که، در اغلب مطالعات، پیوند میان سطوح مختلف اثرگذاری سیاست‌ها (از ساختارهای نهادی و اقتصادی گرفته تا واکنش‌های فردی و اجتماعی) مورد غفلت قرار گرفته و معمولاً بصورت تک‌بعدی به مسئله نگاه شده‌است. افزون بر این، پژوهشی که به‌صورت تلفیقی و با کاربست مدل پارادایمی اشتراوس و کوربین شرایط علی، زمینه‌ای، مداخله‌گر و پیامدهای اجرای قانون جوانی جمعیت را تحلیل کرده‌باشد، صورت نگرفته است.

(۲۰۲۲) بر ضعف هماهنگی میان نهادها و ناکارآمدی سازوکارهای اجرایی به‌عنوان موانع اصلی سیاست‌گذاری موفق تأکید دارند. در جمع‌بندی مرور پیشینه داخلی مرتبط با موضوع مورد مطالعه، می‌توان گفت که موفقیت سیاست‌های فرزندآوری در ایران نیازمند رویکردی جامع، چندبعدی و منسجم است. این رویکرد باید علاوه بر ملاحظات اقتصادی و اجتماعی، به تفاوت‌های منطقه‌ای، پیامدهای نسلی، و نقش رسانه‌ها نیز توجه داشته‌باشد. همچنین، بازنگری در ساختارهای سیاست‌گذاری، تقویت زیرساخت‌های حمایتی و ایجاد اعتماد نهادی پایدار، از الزامات اساسی برای تحقق اهداف جمعیتی کشور به شمار می‌روند.

مرور و تحلیل پیشینه پژوهشی بین‌المللی در حوزه سیاست‌های افزایش فرزندآوری نشان می‌دهد که این حوزه به ابعاد متنوع اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی وابسته است و پژوهش‌ها در طی سال‌های اخیر مسیر تکاملی و رویکردهای متفاوتی را دنبال کرده‌اند. در جدیدترین مطالعات، **چوی و شون^۱ (۲۰۲۴)** و **روتکرچ^۲ (۲۰۲۴)** با تأکید بر ضرورت ایجاد سیاست‌های «دوستدار کودک» و پرهیز از راهکارهای اجباری، نقش محوری حمایت‌های والدینی و سیاست‌های خانواده‌محور در تصمیم‌گیری باروری را برجسته کرده‌اند. یافته‌های **ژانگ و همکاران^۳ (۲۰۲۳)** نیز نشان می‌دهد که اثربخشی سیاست‌های رفاه خانواده در کشورهای با نرخ باروری پایین‌تر از ۱٫۵، به‌طور محسوسی ضعیف‌تر است. **ون‌دالن و هنکنز (۲۰۲۱)** بر اهمیت مداخله مستقیم دولت در شرایط باروری بسیار پایین تأکید کرده‌اند و **چن^۴ و همکاران (۲۰۲۰)** در بررسی کشورهای آسیای شرقی نشان داده‌اند که نرخ ازدواج زنان ۲۵ تا ۲۹ ساله تعیین‌کننده اصلی نرخ باروری است، در حالی که تولدهای مرتبه سوم و بالاتر اثر چشمگیری ندارند.

پژوهش **پن و یانگ^۵ (۲۰۲۰)** اهمیت نوسانات کوتاه‌مدت اقتصادی در تصمیمات باروری را آشکار ساخته و **وی‌گنولی و همکاران^۶ (۲۰۲۰)** با معرفی مفهوم «روایت‌های آینده»، نشان داده‌اند که مقایسه وضعیت رفاهی نسل جوان با والدین‌شان به شکل معناداری بر تصمیم‌گیری باروری آنها تأثیر می‌گذارد. در همین راستا، **چن و پیپ^۷ (۲۰۱۸)** نیز بر ضرورت هماهنگی میان سیاست‌های اقتصادی، تحولات فرهنگی و

¹ Choi & Shon

² Anna Rotkirch

³ Zhang

⁴ Chen

⁵ Pan & Yang

⁶ Vignoli et al

⁷ Chen & Yip

⁸ Rindfuss

⁹ Modena

¹⁰ Luci-Greulich & Thévenon

¹¹ McDonald

که در قالب معیار انسجام مطرح شده است؛ زیرا این معیار به هماهنگی میان اجزای اجرایی مشوقها می‌پردازد. نهایتاً، پرسشی که به بررسی نقاط قوت و ضعف مشوقها اختصاص دارد، با معیار تأثیر و به‌ویژه زیرمعیارهای آن مانند کیفیت اجرا، هدف‌مندی و کفایت مالی هم‌خوانی دارد و می‌تواند در تحلیل‌های ترکیبی با معیارهای اثربخشی و کارایی نیز بررسی شود. تطبیق مذکور، زمینه‌ی ارزیابی چندوجهی و معیارمحور مشوقها و تسهیلات اقتصادی قانون جوانی جمعیت را فراهم می‌سازد.

برای فهم دقیق کارکرد و کاستی‌های مشوقهای اقتصادی قانون جوانی جمعیت، این پژوهش با تلفیق نظریه زمینه‌ای اشتراوس و کوربین (۱۹۹۸) و رویکرد برساخت‌گرایی چارماز (۲۰۰۶)، تحلیلی چندسطحی را دنبال می‌کند که هم روابط علی و ساختاری را پوشش می‌دهد و هم به معناسازی‌های ذهنی و تجربه‌های زیسته کنشگران توجه دارد. این رویکرد ترکیبی از پنج جهت قابل توجیه است: نخست، موضوع پژوهش ماهیتی اکتشافی، پیچیده و لایه‌مند دارد و مستلزم واکاوی موانع و فرصت‌های اثرگذاری مشوقهاست؛ دوم، این سیاست‌ها در بستر خاص اجتماعی-اقتصادی ایران شکل گرفته‌اند و بدون درک زمینه، تحلیل آن‌ها ناقص خواهد بود؛ سوم، پویایی روابط علی کوتاه‌مدت و بلندمدت و تعاملات چندبعدی میان متغیرها، ضرورت بهره‌گیری از رهیافت استقرایی را ایجاد می‌کند؛ چهارم، نوظهور بودن قانون و فقدان پیشینه کافی پژوهشی، ایجاد می‌کند که مفاهیم از دل داده‌ها استخراج شوند؛ و پنجم، هدف سیاست‌گذاری پژوهش، مستلزم ارائه راهکارهای کاربردی مبتنی بر تجربه‌های مشارکت‌کنندگان است. در این چارچوب، مدل پارادایمی برای تحلیل نظام‌مند ابعاد علی، زمینه‌ای، مداخله‌گر، راهبردی و پیامدی به‌کار می‌رود و هم‌زمان، برساخت‌گرایی چارماز به فهم نحوه ادراک و تفسیر مشوقها توسط نخبگان، طراحان و مجریان کمک می‌کند. این ترکیب نظری با چارچوب مفهومی پژوهش نیز هم‌راستا بوده و انسجام نظری و روش‌شناختی پژوهش را تقویت می‌کند.

راهبرد نمونه‌گیری، ترکیبی از نمونه‌گیری هدفمند و نظری با حداکثر تنوع بود تا طیفی از دانش تخصصی و تجربه اجرایی گردآوری شود: جمعیت‌شناسان حوزه ازدواج و فرزندآوری و سیاست‌های جمعیتی، جامعه‌شناسان خانواده، اقتصاددانان، صاحب‌نظران

پژوهش حاضر با در نظر گرفتن این خلاءها، می‌کوشد با رویکردی تفسیری، به تحلیل و ارزیابی کیفی اثرگذاری مشوقهای اقتصادی بپردازد و با واکاوی روایت‌های متخصصان، طراحان سیاست و کنشگران اجرایی، تصویری دقیق‌تر از چالش‌ها، راهبردها و پیامدهای این قانون ارائه دهد. بدین‌سان، این پژوهش علاوه بر تکمیل خلاءهای نظری، می‌تواند برای سیاست‌گذاری مبتنی بر شواهد نیز دستاوردهای عملی فراهم آورد.

روش پژوهش و داده‌ها

در این پژوهش به منظور تحلیل کیفی و ارزیابی اثرگذاری مشوقها و تسهیلات اقتصادی قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت، از دستورالعمل‌های مورد نظر سازمان همکاری و توسعه اقتصادی^۱ (۲۰۲۳) و یونسکو^۲ (۲۰۲۲) در ارزیابی مداخلات سیاستی الهام گرفته شده‌است. در این دستورالعمل‌ها منظور از ارزیابی^۳، بررسی سیستماتیک و عینی یک مداخله برنامه‌ریزی شده، در حال اجرا یا تکمیل شده، شامل طراحی، اجرا و نتایج آن می‌باشد که با استفاده از شش معیار اثربخشی^۴، تأثیر^۵، سازگاری^۶، پایداری^۷، کارایی^۸، انسجام^۹، مورد سنجش قرار می‌گیرد (همان: ۲۰۲۲؛ ۲۰۲۳). با توجه به تعاریف مفهومی این معیارهای شش‌گانه، تلاش شده تا پرسش‌های پژوهش به‌گونه‌ای نظام‌مند با این معیارها تطبیق داده شوند تا در تحلیل داده‌ها چارچوب تحلیلی روشنی فراهم شود. پرسش نخست که به بررسی اثرگذاری مشوقها در افزایش ازدواج و فرزندآوری می‌پردازد، با معیار اثربخشی هم‌راستا است؛ زیرا این معیار مشخص می‌کند که آیا مشوقها توانسته‌اند تغییرات ملموسی در رفتار و نگرش افراد نسبت به زمان ازدواج، زمان‌بندی و تعداد فرزندآوری ایجاد کنند؟ پرسش دوم که به شناسایی موانع ساختاری، نهادی و اجرایی می‌پردازد، با معیار تأثیر مطابقت دارد، چراکه این معیار به میزان هوشمندی و کارآمدی قانون در شناسایی و رفع مؤثر موانع ازدواج و فرزندآوری می‌پردازد. پرسش سوم که میزان انطباق مشوقها با نیازهای اقتصادی و فرهنگی گروه‌های هدف را بررسی می‌کند، مستقیماً با معیار سازگاری در ارتباط است. پرسش چهارم با ارزیابی دو جنبه پایداری و کارایی اقتصادی مشوقها، با معیارهای پایداری و کارایی تطبیق می‌یابد. پرسش پنجم به مقاومت نهادها و گروه‌های هدف در برابر اجرای مشوقها اشاره دارد

¹ Organization for Economic Co-operation and Development (OECD)

² UNESCO

³ Evaluation

⁴ Effectiveness

⁵ Impact

⁶ Relevance

⁷ Sustainability

⁸ Efficiency

⁹ Coherence

و تمایل به مشارکت در مطالعه پیش رفت و تا حصول اشباع نظری ادامه یافت؛ نهایتاً با ۵۷ نفر شامل ۲۶ صاحب‌نظر، ۱۵ مجری و ۱۶ طراح و مشاور قانون مصاحبه شد. مشخصات مشارکت‌کنندگان در پژوهش در جدول شماره یک ذکر شده است.

سیاست‌های اقتصادی-اجتماعی، قانون‌گذاران و سیاست‌گذاران درگیر در تدوین قانون، و مجریان تسهیلات و مشوق‌ها در دستگاه‌های اجرایی. این فرایند با شناسایی خبرگان کلیدی و سپس گلوله‌برفی، و با در نظر گرفتن معیارهایی چون تجربه حداقل پنج‌ساله، آشنایی کامل با قانون،

جدول ۱. مشخصات مشارکت‌کنندگان در پژوهش

Table 1. Profile of the Study Participants

مشارکت‌کننده	تخصص مشارکت‌کننده	مشارکت‌کننده	تخصص مشارکت‌کننده	مشارکت‌کننده	تخصص مشارکت‌کننده
کد ۱	جمعیت‌شناس	کد ۲۰	مدیر دستگاه اجرایی	کد ۳۹	متخصص سیاستگذاری اجتماعی
کد ۲	جمعیت‌شناس	کد ۲۱	اقتصاددان	کد ۴۰	جامعه‌شناس
کد ۳	جمعیت‌شناس	کد ۲۲	جمعیت‌شناس	کد ۴۱	مشاور قانون‌گذار
کد ۴	جمعیت‌شناس	کد ۲۳	جامعه‌شناس	کد ۴۲	جامعه‌شناس
کد ۵	اقتصاددان	کد ۲۴	جمعیت‌شناس	کد ۴۳	مشاور قانون‌گذار
کد ۶	متخصص سیاستگذاری اجتماعی	کد ۲۵	نماینده مجلس و قانون‌گذار	کد ۴۴	نماینده مجلس و قانون‌گذار
کد ۷	اقتصاددان	کد ۲۶	جامعه‌شناس	کد ۴۵	نماینده مجلس و قانون‌گذار
کد ۸	متخصص سیاستگذاری اجتماعی	کد ۲۷	مدیر دستگاه اجرایی	کد ۴۶	مشاور قانون‌گذاری
کد ۹	متخصص سیاستگذاری اجتماعی	کد ۲۸	جامعه‌شناس	کد ۴۷	نماینده مجلس و قانون‌گذار
کد ۱۰	کارشناس دستگاه اجرایی	کد ۲۹	اقتصاددان	کد ۴۸	نماینده مجلس و قانون‌گذار
کد ۱۱	کارشناس دستگاه اجرایی	کد ۳۰	جمعیت‌شناس	کد ۴۹	مشاور قانون‌گذاری
کد ۱۲	کارشناس دستگاه اجرایی	کد ۳۱	کارشناس دستگاه اجرایی	کد ۵۰	مشاور قانونگذاری
کد ۱۳	کارشناس دستگاه اجرایی	کد ۳۲	مشاور قانون‌گذار	کد ۵۱	کارشناس دستگاه اجرایی
کد ۱۴	کارشناس دستگاه اجرایی	کد ۳۳	جامعه‌شناس	کد ۵۲	مشاور قانون‌گذاری
کد ۱۵	کارشناس دستگاه اجرایی	کد ۳۴	جامعه‌شناس	کد ۵۳	مشاور قانون‌گذاری
کد ۱۶	جمعیت‌شناس	کد ۳۵	مشاور قانون‌گذار	کد ۵۴	مدیر دستگاه اجرایی
کد ۱۷	کارشناس دستگاه اجرایی	کد ۳۶	کارشناس دستگاه اجرایی	کد ۵۵	کارشناس دستگاه اجرایی
کد ۱۸	جمعیت‌شناس	کد ۳۷	کارشناس دستگاه اجرایی	کد ۵۶	مشاور قانون‌گذاری
کد ۱۹	متخصص سیاستگذاری اجتماعی	کد ۳۸	جامعه‌شناس	کد ۵۷	نماینده مجلس و قانون‌گذار

استفاده شد. در کدگذاری محوری، مفاهیم هم‌خانواده در چترهای معنایی منسجم سازمان‌دهی شد. در این مرحله، تلاش کردیم تا حد امکان ذهن خود را از پیش‌فرض‌ها خالی کنیم و اجازه دهیم مفاهیم و مقولات از درون داده‌ها معنای مفهومی خود را نمایان کنند. از آن‌جا که فرایند تحلیل در این پژوهش به‌صورت ترکیبی است، در این مرحله ابتدا یک جدول مفهومی تهیه شد که در یک ستون مفاهیم (کدها) و سازه‌های اصلی مدل پارادایمی اشتراوس و کوربین را فهرست کردیم و در ستون دیگر، مفاهیم و یا کدهایی که براساس رویکرد ساخت‌گرایی چارماز شناسایی شده بودند را نشان دادیم. جدول ۲ نمونه‌ای از خروجی کدگذاری باز را نشان می‌دهد.

برای گردآوری داده‌ها از مصاحبه‌های عمیق نیمه‌ساختاریافته استفاده شد؛ محورهای مصاحبه با مرور ادبیات و با تفکیک نقش‌ها، یعنی صاحب‌نظران، مجریان و طراحان، چنان طراحی گردید که هم روابط ساختاری و هم لایه‌های معنایی را پوشش دهد. زمان مصاحبه‌ها به‌طور متوسط ۶۰ تا ۹۰ دقیقه بود و با رضایت مشارکت‌کننده‌ها، ضبط و بلافاصله پیاده‌سازی شد و یادداشت‌های میدانی درباره حالات، تأکیدها و نکات کلیدی ثبت گردید.

تحلیل داده‌ها بر دو محور پیش رفت: از رویکرد سیستماتیک اشتراوس و کوربین برای کدگذاری باز، محوری و انتخابی و تدوین مدل پارادایمی و از رویکرد ساخت‌گرایانه چارماز برای تعمیق تفسیرها و برجسته‌سازی بافت اجتماعی و زمینه‌مندی موضوع مورد مطالعه،

جدول ۲. نمونه‌ای از خروجی کدگذاری باز
Table 2. Sample Output of Open Coding

مفاهیم / کدهای اولیه براساس		ردیف	نمونه‌هایی از نقل قول‌های مصاحبه‌شونده‌ها
رویکرد اشتراوس و کوربین	رویکرد برساخت‌گرایی چارماز		
تعارض اثرات کوتاه‌مدت و بلندمدت	فقدان رویکرد سیستمی	۱	زمانی که به صورت جزء بهش نگاه کنی مزیت میبینی... اما وقتی وسیعتر نگاه کنی... می‌بینی که در بلندمدت قابل دوام نیست.
ناپایداری اثربخشی سیاست	پارادوکس کارایی ^۱	۲	در کوتاه مدت آثار مثبتی داره ولی در بلند مدت نه قابل دوامه و نه آثارش دوام میاره.
اثرگذاری محدود	ناپایداری مشوق‌های اقتصادی	۳	یک تعدادی با این مشوق‌ها تحریک میشن ولی کم کم جهت منحیثش میاد پایین
محدودیت منابع مالی	پیامدهای اقتصادی ناخواسته	۴	دولت بخواد اینها را تامین کنه باید پول چاپ کنه و این تورم ایجاد میکنه
تعارض بین سازمانی	محدودیت منابع مالی	۵	وزیر آموزش و پرورش میگه من در همین جمعیتش هم موندم... معلم کافی ندارم و برنامه و بودجه میگه پول نداریم
مدیریت زیره‌ای و ناهماهنگ	تمرکزگرایی ناکارآمد	۶	کشور بصورت بخشی اداره می‌شه، این موانع تولد در کاستی‌های هم‌فکری‌های بخشی شکل می‌گیره
مقاومت عاملان اجرایی	موانع بوروکراتیک	۷	پرستاره کلی مسخرش کرده که تو عقل نداری خانم که بچه‌دار میشی
مشکلات معیشتی کارکنان	عمل‌گرایی ناخواسته	۸	پرستار مشکل روزشو میبینه که حقوقش کمه و مدام بچه تولید میشه

همزمان، با رویکرد برساخت‌گرایی چارماز، به تحلیل معانی و تفاسیر پرداخته شد. این تحلیل نشان داد که چگونه گروه‌های مختلف مشارکت‌کننده، معانی متفاوتی به مشوق‌های اقتصادی می‌دهند. برای مثال، در حالی که اقتصاددانان بر «کفایت مشوق‌ها» و «پایداری منابع مالی» تأکید داشتند، جامعه‌شناسان بیشتر بر «تناسب فرهنگی» و «پیامدهای اجتماعی» مشوق‌ها متمرکز بودند. جدول ۳ نمونه‌ای از خروجی کدگذاری باز را نشان می‌دهد.

در کدگذاری محوری، به دنبال یافتن ارتباط بین مفاهیم و طبقه‌بندی آنها در مقولات گسترده‌تر بودیم. از این‌رو، در این مرحله تلاش شد تا مفاهیم شناسایی شده با یکدیگر مقایسه شوند و آن دسته از مفاهیمی که شباهت معنایی-مضمونی دارند و می‌توانند در یک چتر مفهومی قرار گیرند، برای ساخت مقولات مورد استفاده قرار گیرند. همچنین در این مرحله تلاش شد تا جایگاه مفاهیم و مقولات مشخص شود و زمینه سازماندهی آنها در قالب مدل پارادایمی فراهم شود.

¹ Efficiency Paradox

جدول ۳. نمونه‌ای از خروجی کدگذاری محوری

Table 3. Sample Output of Axial Coding

ردیف	مفاهیم / کدهای اولیه براساس		مقولات
	رویکرد اشتراوس و کوربین	رویکرد برساخت‌گرایی چارماز	
۱	تعارض اثرات کوتاه‌مدت و بلندمدت	فقدان رویکرد سیستمی	تعارض افق زمانی سیاست‌ها ^۱
۲	ناپایداری اثربخشی سیاست	پارادوکس کارایی ^۲	
۳	اثرگذاری محدود	ناپایداری مشوق‌های اقتصادی	
۴	محدودیت منابع مالی	پیامدهای اقتصادی ناخواسته	ناهماهنگی ساختاری ^۳
۵	تعارض بین سازمانی	محدودیت منابع مالی	
۶	مدیریت جزیره‌ای و ناهماهنگ	تمرکزگرایی ناکارآمد	
۷	مقاومت عاملان اجرایی	موانع بوروکراتیک	
۸	مشکلات معیشتی کارکنان	عمل‌گرایی ناخواسته	

یادداشت‌های تحلیلی^{۱۳}، و تقویت انتقال‌پذیری^{۱۴} (با توصیف‌های غنی و زمینه‌مند)^{۱۵}، و همچنین ارائه ترکیبی یافته‌ها با محوریت ترکیب روایت‌های میدانی، نقل‌قول‌های مستقیم و مقایسه‌های تحلیلی^{۱۶} ملاحظات اخلاقی با اخذ رضایت آگاهانه، تضمین محرمانگی با کدگذاری هویتی، حفظ حق انصراف، و توجه ویژه به حساسیت‌های سازمانی رعایت شد تا هیچ آسیب حرفه‌ای یا نهادی متوجه مصاحبه‌شونده‌ها نشود. علاوه براین، با تدوین چارچوب تحلیلی منعطف، برنامه‌ریزی بلندمدت، زمان‌بندی انعطاف‌پذیر، ایجاد فضای امن و تضمین محرمانگی؛ تلاش شد تا محدودیت‌های روش‌شناختی، از دشواری تلفیق رویکردهای اشتراوس و چارماز گرفته تا دشواری دسترسی به سیاست‌گذاران ارشد، محدودیت زمانی مصاحبه‌های عمیق، حساسیت موضوع و همچنین ملاحظات سیاسی-سازمانی مدیریت شود.

یافته‌ها

در این بخش از یافته‌ها، نخست مدل پارادایمی تحلیل کیفی و ارزیابی اثرگذاری مشوق‌ها و تسهیلات اقتصادی قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت ترسیم می‌شود و پس از آن یافته‌های پژوهش که تلاش

در مرحله کدگذاری انتخابی، با هدف شناسایی مقوله هسته و تبیین روابط آن با سایر مقولات، مقوله محوری «عدم اثرگذاری یا اثرگذاری ناکافی مشوق‌ها و تسهیلات اقتصادی قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت» استخراج شد. این مقوله بیشترین ارتباط را با سایر عوامل دارد و کیفیت مفهومی و معنایی آن در تحلیل‌ها با استفاده از نقشه‌های ذهنی^۴، نقشه‌های مفهومی^۵ و جداول پیش‌نویس^۶ بررسی شد. در این فرآیند، تأکید بر تبیین روابط ساختاری و معنایی بود و تحلیل‌ها نشان دادند که اثرگذاری مشوق‌ها، نتیجه تعامل پیچیده‌ای میان عوامل ساختاری، زمینه‌ای و تفسیری است. برای دستیابی به اعتباریابی داده‌ها، به پیروی از **دانکوه و مناش**^۷ (۲۰۲۳) تکنیک‌های مثلث‌سازی^۸ در شش سطح به‌کار رفت: مراجعه به منابع متنوع داده‌ای^۹ (با مقایسه دیدگاه‌های شش گروه مصاحبه‌شونده و تطبیق با اسناد سیاستی و آمار رسمی)، مشارکت فعال مصاحبه‌شونده در بازخوردگیری^{۱۰}، (با پرهیز از هدایت پاسخ‌ها، کنترل سوگیری‌ها و کاربرد تکنیک اعتبار پاسخگو)^{۱۱}، روش‌شناختی ترکیبی (ترکیب رویکرد اشتراوس و کوربین با چارماز)، ترکیب سطوح تحلیل (خرد، میانی، کلان)، تحلیل تیمی داده‌ها^{۱۲} (بازبینی مستقل اعضای تیم مصاحبه‌کننده، ارزیابی دو متخصص روش کیفی، نگهداری

¹ Temporal Policy Conflict

² Efficiency Paradox

³ Structural Inconsistency

⁴ Mind Map

⁵ Concept Map

⁶ Preliminary Tables

⁷ Donkoh & Mensah

⁸ Triangulation Techniques

⁹ Variety of Data Sources

¹⁰ Feed backing

¹¹ Member Checking Technique

¹² Team-Based Data Analysis

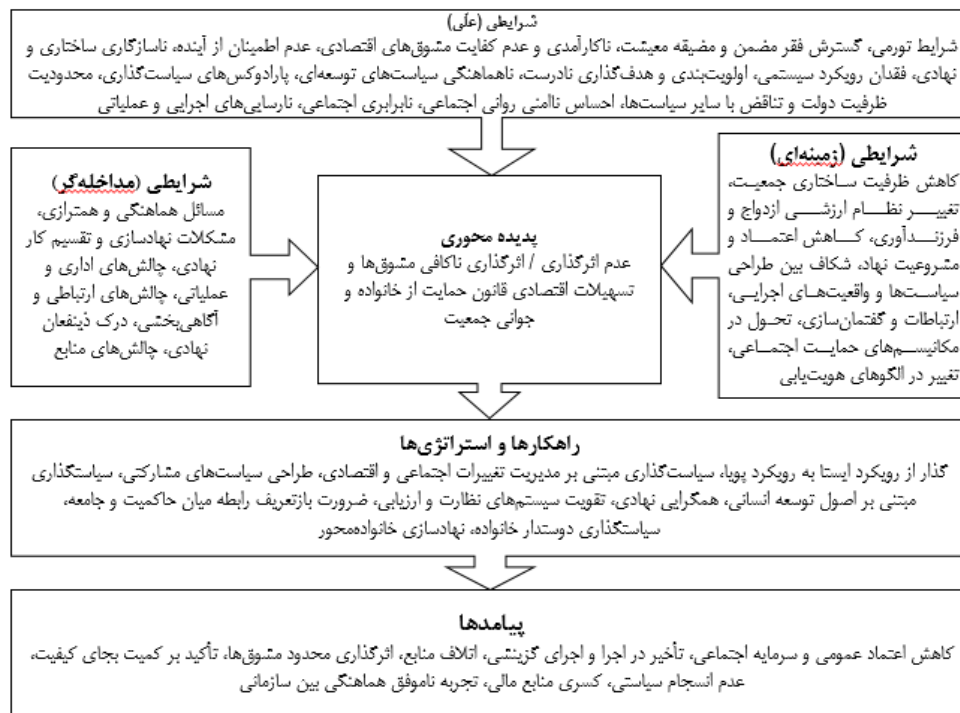
¹³ Analytical Memos

¹⁴ Transferability

¹⁵ Rich and Contextual Descriptions

¹⁶ Analytical Comparisons

شده براساس عناصر شش گانه مدل پارادایمی اشتراوس و کوربین ساماندهی شوند، به صورت یک خط داستان ارائه می شوند.

شکل ۱. مدل پارادایمی تحلیل کیفی و ارزیابی اثرگذاری مشوق‌ها و تسهیلات اقتصادی قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت
Figure 1. Paradigm model for Qualitative Analysis and Assessment of the Effectiveness of Economic Incentives and Facilities under the Law of Youthful Population and Protection of the Family

شرایط علی اثرگذار بر مشوق‌ها و تسهیلات

براساس مدل پارادایمی اشتراوس و کوربین، تلاش شد شرایط علی و عواملی که مستقیماً منجر به عدم اثرگذاری و یا اثرگذاری محدود مشوق‌ها و تسهیلات مندرج در قانون جوانی جمعیت و حمایت از خانواده شده‌اند، شناسایی شوند. همچنین تلاش شد به دو سؤال محوری که چه موانع ساختاری، مدیریتی و اجرایی پیش‌روی اثرگذاری مداخله وجود دارند؟ و این موانع چگونه توسط مصاحبه‌شونده‌ها ارزیابی می‌شوند؟ پاسخ داده شود. در پاسخ به دو سؤال مذکور، نتایج به‌دست آمده از تحلیل مصاحبه‌ها و ارزیابی‌های صورت گرفته توسط افراد مشارکت‌کننده، تشریح می‌شوند.

چالش‌های ساختاری

در بخش قابل‌توجهی از مصاحبه‌ها، یکی از موانع اصلی اجرای قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت، تورم مزمن و شرایط ناپایدار اقتصادی کشور عنوان شده‌است. در همین رابطه مصاحبه‌شونده کد ۱۹ و متخصص سیاست‌گذاری اجتماعی معتقد است که: «شرایط تحریم، تورم، بیکاری و افول اقتصادی اجازه نمی‌دهد مشوق‌های مالی برانگیزاننده به‌عنوان ابزار اجرایی خط‌مشی جوانی جمعیت به کار گرفته شوند.» دیدگاه‌های مشابهی نیز از سایر متخصصان مطرح شده است؛

مانند این دیدگاه که «تورم اثر خیلی از مشوق‌های مالی را خنثی کرده و کارایی‌اش را از بین برده.» (مصاحبه‌شونده کد ۴، جمعیت‌شناس)؛ و این دیدگاه که «وام‌های فعلی ارزش خودشان را در شرایط اقتصادی امروز از دست داده‌اند.» (مصاحبه‌شونده کد ۳، جمعیت‌شناس). همچنین در مصاحبه‌های دیگری فقر گسترده و فشار معیشتی نیز به‌عنوان عاملی بازدارنده در مسیر اجرای سیاست‌های حمایتی معرفی شده است. «بیش از ۳۰ درصد جامعه زیر خط فقر زندگی می‌کنند.» (مصاحبه‌شونده کد ۲۸، جامعه‌شناس).

علاوه براین موارد، ضعف در تأمین اجتماعی و نبود امنیت معیشتی، موجب شده خانواده‌ها تمایل چندانی به فرزندآوری نداشته باشند. در نتیجه، مشوق‌های موجود نه‌تنها ناکارآمد ارزیابی می‌شوند؛ بلکه در شرایط فعلی «کم‌اثر و ناچیز» تلقی می‌گردند. به زعم مصاحبه‌شونده کد ۸، (متخصص سیاست‌گذاری اجتماعی): «مشوق‌ها آنقدری نیستند که بتوانند چالش‌های اقتصادی خانواده‌ها را کم کنند.» مقوله فرعی دیگر، «عدم اطمینان به آینده» است. به بیان مصاحبه‌شونده کد ۲۵، (نماینده مجلس و قانون‌گذار): «تردید جوانان درباره آینده، تأثیر منفی بر تصمیم به فرزندآوری دارد.» و در تأیید این اظهار نظر،

چالش‌های اجتماعی-فرهنگی

براساس ارزیابی مصاحبه‌شونده‌ها، احساس ناامنی روانی-اجتماعی و تجلی آن در ابعاد مختلف زندگی مردم یکی از عوامل کلیدی در کاهش فرزندآوری است. مصاحبه‌شونده کد ۲۲، (جمعیت‌شناس) می‌گوید: «تحریم‌ها احساس عدم اطمینان نسبت به آینده فرزندان ایجاد می‌کند.» و به بیان مصاحبه‌شونده کد ۲۸، (جامعه‌شناس): «کاهش اعتماد عمومی به نظام سیاست‌گذاری مانع اصلی موفقیت سیاست‌های جمعیتی است.» نابرابری در دسترسی به مشوق‌ها و احساس تبعیض نیز، عامل دیگری در بی‌اثر شدن سیاست‌ها معرفی شده است: «افزایش مرخصی زایمان و کاهش ساعت کار، شکاف اجتماعی را بیشتر می‌کند.» (مصاحبه‌شونده کد ۲۳، جامعه‌شناس). همچنین تفاوت‌های منطقه‌ای و فرهنگی، ضرورت سیاست‌گذاری متناسب با شرایط محلی را نشان می‌دهد: «نیازهای سیستان، کردستان یا آذربایجان متفاوت است.» (مصاحبه‌شونده کد ۳۰، جمعیت‌شناس).

چالش‌های اجرایی - عملیاتی

از نظر مصاحبه‌شونده‌ها مشکلات اجرایی و بروکراتیک، از موانع مهم اجرایی-عملیاتی اثرگذاری مشوق‌ها هستند. در همین رابطه، مصاحبه‌شونده کد ۱۵، (کارشناس دستگاه اجرایی) چنین می‌گوید: «نوبت‌های بسیار طولانی برای وام فرزندآوری وجود دارد.» همچنین نبود نظام بازنگری مستمر در اجرای قانون، ضعف جدی به‌شمار می‌رود: «این قانون باید مدام پایش و اصلاح شود اما تاکنون چنین نشده است.» (مصاحبه‌شونده کد ۱۴، کارشناس دستگاه اجرایی).

افق زمانی محدود و کوتاه‌مدت بودن قانون نیز در نقطه مقابل برنامه‌ریزی بلندمدت قرار گرفته است. مصاحبه‌شونده کد ۱۳، (کارشناس دستگاه اجرایی) اظهار می‌دارد که: «این قانون در حالت خوش‌بینانه بیشتر برای بازه کوتاه ۷ تا ۱۰ سال پاسخ‌گوست و چشم‌انداز بلندمدت ندارد.» مصاحبه‌شونده کد ۱۹، نیز (متخصص سیاست‌گذاری اجتماعی) این‌گونه هشدار می‌دهد: «سیاست‌های تشویقی کوتاه‌مدت و مقطعی ممکن است، مانع اصلاحات اساسی شوند.»

تحلیل برساخت‌گرایانه دیدگاه مصاحبه‌شونده‌ها نشان می‌دهد که مشوق‌ها تنها زمانی معنا و اثرگذاری پیدا می‌کنند که دست کم سه پیش‌شرط همزمان: ۱. ثبات اقتصادی و مالی؛ ۲. اصلاح ساختارهای نهادی و اداری؛ ۳. افزایش اعتماد عمومی و احساس عدالت اجتماعی تأمین شود. تا زمانی که تجربه زیسته جامعه با این شرایط همسو نشود، روایت غالب نسبت به مشوق‌ها، «بی‌اعتمادی»، «بی‌تفاوتی» و یا «کم‌اثری» خواهد بود.

مصاحبه‌شونده کد ۲، (جمعیت‌شناس) بیان می‌کند: «این قانون زمانی نتیجه‌بخش است که افراد امیدوار باشند..»

ناسازگاری‌های ساختاری

یکی از مضامین پرتکرار در میان نظرات مصاحبه‌شوندگان، عدم تطابق ساختارهای کلان کشور با اهداف جمعیتی است. مصاحبه‌شونده کد ۲۴، (جمعیت‌شناس) می‌گوید: «کشتی ما در مسیر درست قرار نگرفته و ساختار اقتصادی کشور همسو با این قانون نیست.» مصاحبه‌شونده کد ۱۹، متخصص سیاست‌گذاری اجتماعی) نیز تأکید می‌کند: «ساختارهای کلان اشتغال، آموزش، مسکن و مدیریت فرهنگی باید اصلاح شوند.»

بازار کار ناسازگار با نیازهای زنان از دیگر مصادیق ناسازگاری ساختاری است. به اعتقاد مصاحبه‌شونده کد ۵، (اقتصاددان): «مشکل از محیط نهادی است که اجازه آشتی بین تحصیلات و فرزندآوری را نمی‌دهد.» در کنار آن، مرخصی‌های زایمان و رفتار کارفرمایان نیز موانعی جدی برای اشتغال پایدار زنان تلقی شده‌اند: «زنان اغلب پس از مرخصی شغل خود را از دست می‌دهند.» (مصاحبه‌شونده کد ۶، متخصص سیاست‌گذاری اجتماعی). همچنین، تعارض سیاست‌ها و نبود هم‌سویی بین اسناد قانونی از موانع اصلی موفقیت اجرایی قلمداد می‌شود: «رویه قانون‌گذاری در ایران همسویی عمودی و افقی بین سیاست‌ها را دشوار می‌سازد.» (مصاحبه‌شونده کد ۱۹، متخصص سیاست‌گذاری اجتماعی).

چالش‌های نهادی و مدیریتی

یکی از مهم‌ترین چالش‌های نهادی، فقدان نگاه سیستمی در طراحی و اجرای سیاست‌های جمعیتی است. مصاحبه‌شونده کد ۱۸، (جمعیت‌شناس) می‌گوید: «برای یک پدیده باید به تمام ابعاد و زوایای آن نگاه کرد.» همچنین هدف‌گذاری نادرست، تمرکز بر گروه‌های خاص و چشم‌انداز کوتاه‌مدت، موجب بی‌اثری مشوق‌ها شده است: «جامعه هدف به‌درستی تعریف نشد و تمرکز بیش از حد بر زنان شهری شاغل بوده است.» (مصاحبه‌شونده کد ۳۰، جمعیت‌شناس). مشکلات مالی دولت نیز در مصاحبه‌ها پُر تکرار بود: برای مثال مصاحبه‌شونده کد ۱۹، به عنوان یک متخصص سیاست‌گذاری اجتماعی معتقد است که «توان مالی پایین دولت اجازه ارائه مشوق‌های برانگیزاننده را نمی‌دهد.»

مصاحبه‌شونده کد ۱۴، کارشناس دستگاه اجرایی نیز ضعف پایش و ارزیابی را چنین توصیف می‌کند: «لیست تسهیلات و نظارت‌ها تکراری است و خروجی مشخصی ندارد.» در کنار این عوامل، باور ضعیف مدیران به مسئله جمعیت نیز مشکل‌ساز تلقی شده است: «باورمندی حاکمیت به موضوع جمعیت کافی نیست.» (مصاحبه‌شونده کد ۱، جمعیت‌شناس، کارشناس دستگاه اجرایی و مشاور قانونگذاری).

تحلیل شرایط زمینه‌ای کاهش باروری و چالش‌های اجرای مشوق‌های اقتصادی

در ادامه ارائه یافته‌ها، خلاصه‌ای تحلیلی و ساختارمند با تمرکز بر پاسخ به این پرسش‌های محوری که چرا و تحت تأثیر چه شرایط زمینه‌ای پدیده‌هایی مانند کاهش باروری، افزایش سن ازدواج و کاهش نرخ ازدواج در ایران شکل گرفته‌اند؟ و دیگر آن‌که مشوق‌ها و تسهیلات اقتصادی قانون در چه بستر فرهنگی و اجتماعی اجرا می‌شوند و چقدر با واقعیت‌های جامعه ایران همخوانی دارند؟ ارائه می‌شود.

تحلیل روایت‌های متخصصان از کاهش باروری و اثرگذاری سیاست‌های حمایتی، بیانگر درهم‌تنیدگی پیچیده عوامل ساختاری، فرهنگی، نهادی و ارزشی است. نخستین سطح از این تحلیل به تحولات ساختاری جمعیت برمی‌گردد. براساس اظهارات مصاحبه‌شونده کد ۱، جمعیت‌شناس و مشاور قانون‌گذاری «پنجره جمعیتی از دهه ۸۰ شروع شد و الان به مرحله سالخوردگی رسیده‌ایم.» همین متخصص، کاهش باروری را پدیده‌ای «دو دهه‌ای» می‌داند که «زیر سطح جایگزینی» باقی مانده است. مصاحبه‌شونده کد ۲۴، (جمعیت‌شناس)؛ نیز بر این نکته تأکید می‌کند که «افزایش سن ازدواج و مادری، دوره فرزندآوری را محدود کرده است.» و هرچه «میانگین سن ازدواج بالاتر می‌رود، از احتمال باروری کاسته می‌شود.» در کنار این تحول ساختاری، تغییرات رفتاری نیز رخ داده است. به گفته مصاحبه‌شونده کد ۱، (جمعیت‌شناس): «فاصله بین ازدواج و تولد اول به‌طور میانگین به ۳۸ ماه رسیده است.» مصاحبه‌شونده کد ۴، جمعیت‌شناس نیز هشدار می‌دهد که: «تجرد قطعی در حال افزایش است و ممکن است به ۱۵ درصد هم برسد.»

بُعد دوم تحلیل، تحولات اجتماعی - فرهنگی و نظام ارزشی است. در همین رابطه مصاحبه‌شونده کد ۲۶، (جامعه‌شناس) می‌گوید: «در گذشته فردیت معنا نداشت؛ اما امروز جوانان در مورد ازدواج و فرزندآوری بازاندیشی می‌کنند.» از سوی دیگر، رشد تحصیلات به‌ویژه در میان زنان، بر باروری تأثیر معکوس گذاشته است. به بیان مصاحبه‌شونده کد ۵، (اقتصاددان): «بین کمیت و کیفیت فرزند تبادیل وجود دارد و زنان تحصیل کرده به سمت فرزند کمتر با کیفیت بهتر گرایش دارند.» **بُعد سوم تحلیل، با فرسایش سرمایه اجتماعی و کاهش اعتماد نهادی مرتبط است.** مصاحبه‌شونده کد ۲۶، (جامعه‌شناس) بر این نکته تأکید می‌کند که: «کاهش سرمایه اجتماعی و اعتماد به حاکمیت، مانع همراهی مردم با سیاست‌های جمعیتی شده است.» به بیان صریح‌تر مصاحبه‌شونده کد ۱۸، (جمعیت‌شناس): «جامعه دارد راه خودش را می‌رود و حاکمیت راه خودش را اگر این شکاف ادامه پیدا کند، به هم نمی‌رسند.» **چهارمین بُعد تحلیلی نیز، بیان‌گر تغییر الگوهای رفتاری در نسل جدید است.** مصاحبه‌شونده کد ۱۸،

(جمعیت‌شناس) نسل‌های جدید (آلفا و بتا) را این‌گونه توصیف می‌کند: «کاملاً سالار، خودمحور، پرسشگر و معترض هستند و با محدودیت نمی‌سازند.» از نگاه مصاحبه‌شونده کد ۲۴ نیز، (جمعیت‌شناس)، ازدواج دیگر «جزء آرزوهای نسل جدید نیست» و «مسیرهای جایگزین مانند هم‌خانگی در حال رشد است.»

براساس یافته‌های به‌دست آمده می‌توان گفت که در چنین شرایطی، مشوق‌ها و تسهیلات اقتصادی در بستری متعارض با ساختار اجتماعی و ارزش‌های فرهنگی اجرا می‌شوند. از نگاه متخصصان، این مشوق‌ها نه تنها با ظرفیت اقتصادی خانوارها تطبیق ندارند؛ بلکه با انتظارات فرهنگی-ارزشی نسل جدید نیز همخوانی ندارند. مصاحبه‌شونده کد ۴، (جمعیت‌شناس) می‌گوید: «کاهش باروری هم ریشه در مسائل فرهنگی دارد و هم اقتصادی»، و صرف مشوق مالی نمی‌تواند این روند را متوقف کند. مصاحبه‌شونده کد ۲۲، (جمعیت‌شناس) نیز تأکید می‌کند که «تصمیم به فرزندآوری فراتر از مسائل اقتصادی است.» شکاف بین سیاست‌گذاری و واقعیت اجتماعی نیز عامل مهمی در ناکامی سیاست‌هاست. مصاحبه‌شونده کد ۲۵، (قانون‌گذار) بیان می‌کند که: «سیاست‌گذاران از درک تحولات اجتماعی عاجز هستند.» و به‌همین دلیل، مصاحبه‌شونده کد ۲۸ (جامعه‌شناس)، عنوان می‌کند که سیاست‌ها اغلب با «نگاه ایدئولوژیک» تدوین شده‌اند. از سوی دیگر، شهرنشینی نیز شرایط فرزندآوری را دشوار کرده است. مصاحبه‌شونده کد ۳۰، (جمعیت‌شناس) می‌گوید که: «شهرهای بزرگ به نوعی ضد مولد هستند.» و مصاحبه‌شونده کد ۱۹، (متخصص سیاست‌گذاری) یادآوری می‌کند که «سازوکارهای حمایت اجتماعی در شهرها وجود ندارد.» روایت‌های مصاحبه‌شونده‌ها نشان می‌دهد که پدیده کاهش باروری، افزایش سن ازدواج و افت نرخ ازدواج، نتیجه تعامل چهار دسته عوامل کلیدی است:

۱. **تحولات ساختاری جمعیت:** شامل افزایش سن ازدواج و فاصله ازدواج تا فرزندآوری، محدود شدن پنجره باروری و افزایش تجرد قطعی؛
 ۲. **تغییرات اجتماعی-فرهنگی:** شامل افزایش تحصیلات زنان، رشد فردگرایی، کاهش ارزش سنتی ازدواج و فرزندآوری؛
 ۳. **شکاف نهادی-اجتماعی:** کاهش اعتماد عمومی، گفتمان رسمی ناکارآمد، ناهماهنگی سیاست‌ها با واقعیت‌ها؛
 ۴. **تحول در سبک زندگی شهری و فشار اقتصادی:** افزایش هزینه‌ها، نبود حمایت‌های سنتی، گسترش فرهنگ مصرفی و فردمحور؛
- در چنین بستری، سیاست‌های تشویقی صرفاً مالی، بدون بازسازی نظام ارزشی، اصلاح زیرساخت‌های نهادی و درک واقعی از نسل‌های جدید، اثرگذاری محدودی خواهند داشت. بنابراین، سیاست‌گذاری جمعیتی

است؛ چراکه قدرت آنان در عمل از اختیارات قانونی فراتر می‌رود و مسیر سیاست را تغییر می‌دهد.

۳. مشکلات ارتباطی و ضعف آگاهی‌بخشی

چالش دیگر، ناکارآمدی اطلاع‌رسانی و فقدان بازنمایی نمادین مشوق‌هاست. در همین رابطه مصاحبه‌شونده کد ۱۵، (کارشناس اجرایی) می‌گوید که: «از یک میلیون بچه که داشتیم و شامل سهام بورس می‌شدند، ۶۰۰ هزار تا ثبت‌نام کردند... خیلی‌ها اصلاً نمی‌دانستند.» همچنین مصاحبه‌شونده کد ۱، جمعیت‌شناس و مشاور قانون‌گذاری، تأکید می‌کند که: «سیاست‌ها باید به لحاظ نمادین در جامعه بازنمایی شوند.» علاوه بر این، کمبود دانش اقناع‌سازی در سطح مدیران نیز یک مانع مهم است. مصاحبه‌شونده کد ۸ و کارشناس سیاست‌گذاری اجتماعی می‌گوید: «مدیران بلد نیستند چطور سلسله مراتب داخلی خود را قانع کنند.» و مصاحبه‌شونده کد ۱۳، به عنوان کارشناس اجرایی به اهمیت شفافیت اشاره دارد و اظهار می‌دارد که «اگر همین مشوق‌ها در پرداخت شفاف و منظم باشند، برای مردم تا حدودی انگیزه ایجاد می‌کنند.»

۴. انسجام سیاست‌ها و منابع مالی

از نظر افراد مصاحبه‌شونده عدم انسجام قوانین و ثبات مالی نیز به عنوان متغیرهای مداخله‌گر مطرح‌اند. در همین رابطه مصاحبه‌شونده کد ۱۵ و کارشناس اجرایی تناقض قوانین این‌گونه توصیف می‌کند «یک ماده می‌گوید خانه‌های دولتی را بدهید به خانواده‌های پرجمعیت؛ اما قانونی دیگر فروش آنها را الزام کرده.» از نظر ایشان، بی‌ثباتی در منابع مالی، اعتماد عمومی را تضعیف کرده است. و این کارشناس اجرایی در ادامه مصاحبه درباره تجربه حذف معافیت‌های مالیاتی و عدم تصویب بودجه آن در مجلس چنین می‌گوید: «خیلی هم برای ما هجمه داشت... گفتند این چی بود... اگه قرار بود برای یک سال باشه خوب همون روز اول اجرا نمی‌کردید.» مصاحبه‌شونده کد ۴ و جمعیت‌شناس نیز بر زمان‌بندی مشوق‌ها تأکید دارد و اظهار می‌دارد که «زمان خیلی مهمه. هر چیزی در زمان خودش می‌تونه اثربخش باشه... وقتی شامل مرور زمان شد دیگه فایده‌ای نداره.»

یافته‌های به‌دست آمده نشان می‌دهد که عوامل مداخله‌گر در اجرای قانون عمده‌تاً شامل ناکامی نهادی در هماهنگی، مقاومت سازمانی، بوروکراسی پیچیده، ضعف اطلاع‌رسانی، عدم اقناع سازمانی و نهادی، تناقض‌های قانونی و بی‌ثباتی منابع مالی می‌شوند. این عوامل یا به‌عنوان متغیرهای تشدیدکننده شرایط علی مانند تورم و تجربه ناامنی اقتصادی عمل می‌کنند، یا در نقشی میانجی‌گرانه مسیر اجرای سیاست‌ها را تغییر می‌دهند. در نتیجه، اثرگذاری مشوق‌ها در گروه اصلاحات نهادی، کاهش مقاومت بوروکراتیک، شفافیت اطلاع‌رسانی و ثبات مالی همزمان است. این روایت‌های تحلیلی نشان می‌دهد که

نیازمند تلفیق بین سیاست‌های اقتصادی با بازسازی سرمایه اجتماعی، بازطراحی فرهنگی و نسل‌محور از تغییرات خانواده است.

عوامل مداخله‌گر و تشدیدکننده ناکارآمدی مشوق‌ها و تسهیلات

بر اساس تفاسیر مصاحبه‌شونده‌ها، اجرای قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت با مجموعه‌ای از عوامل مداخله‌گر و تشدیدکننده مواجه است که نقش مهمی در ناکارآمدی مشوق‌ها و تسهیلات ایفا می‌کنند. این عوامل در سه سطح اصلی ساختاری-نهادی، سازمانی-اجرایی، و ارتباطی-فرهنگی قابل بررسی‌اند که در ادامه ابعاد مختلف سطوح مذکور تشریح می‌شوند.

۱. ناکارآمدی ساختاری و نهادی

اکثریت مصاحبه‌شونده‌ها، هماهنگی ضعیف بین دستگاه‌ها و نهادسازی موازی را عاملی مداخله‌گر در کاهش اثرگذاری مشوق‌ها و تسهیلات می‌دانند. به اعتقاد مصاحبه‌شونده کد ۱۳، (کارشناس دستگاه اجرایی): «اصلاً دستگاه اجرایی ساخته شده برای همکاری نکردن.» مصاحبه‌شونده کد ۱، جمعیت‌شناس و کارشناس دستگاه اجرایی نیز بر ضعف فرهنگ سازمانی تأکید دارد و معتقد است که «این کار هنوز به عنوان فرهنگ بین‌سازمانی به حد خودش نرسیده.» و از نگاه مصاحبه‌شونده کد ۲۰، (اقتصاددان و کارشناس اجرایی)، نهادسازی موازی «اتلاف منابع» است. این ناکارآمدی‌ها به عنوان عوامل تشدیدکننده شرایط علی عمل می‌کنند؛ زیرا حتی اگر مشوق‌های هدفمند نیز طراحی شوند، عدم انسجام نهادی مانع تحقق آنها می‌شود. در همین راستا، مصاحبه‌شونده کد ۱۹، (سیاست‌گذار اجتماعی) بر ضرورت «سازوکارهای مناسب برای هماهنگی و همگرایی نهادی» تأکید می‌کند.

۲. مقاومت سازمانی و پیچیدگی فرآیندها

برخی عوامل مداخله‌گر ریشه در مقاومت‌های مدیریتی-سازمانی و اینرسی بوروکراتیک دارند. در همین رابطه مصاحبه‌شونده کد ۱۵، به عنوان یک کارشناس اجرایی تجربه خود را در خصوص ایجاد مهد کودک چنین بیان می‌کند: «مدیر کل پشتیبانی گفت امکان نداره من اجازه بدم شما چنین چیزی را اینجا ایجاد کنید... پس اصلاً بیا به پولی بدیم و خودمون رو راحت کنیم.» وی همچنین از «پیچیدگی فرآیندها» به عنوان مانعی جدی نام می‌برد و می‌گوید: «قانون به نظرم با دیده باز نسبت به وضعیت دستگاه‌های اجرایی نوشته نشده و فکری برای رفع محدودیت‌ها نشده است.»

مصاحبه‌شونده کد ۱۰ و کارشناس اجرایی نیز بوروکراسی را عاملی بازدارنده می‌داند و معتقد است که: «بوروکراسی اداری در سیستم مدیریتی ما یک بروکراسی مشکل‌دار و سنگین هست.» این مقاومت‌ها به‌عنوان متغیرهای کاهنده اثرگذاری مشوق‌ها عمل می‌کنند و حتی سیاست‌های درست را بی‌اثر می‌سازند. نقش مدیران میانی نیز برجسته

جامعه‌شناس کد ۲۶ نیز، مطرح شد: «سنخ‌شناسی و شناخت تیپ‌های مختلف اجتماعی ضروری است.» این دیدگاه‌ها نشان می‌دهد که یک سیاست واحد نمی‌تواند همه گروه‌ها را اقناع کند و تفاوت‌های فرهنگی و منطقه‌ای باید به عنوان عوامل مداخله‌گر جدی در طراحی سیاست‌ها، لحاظ شوند.

۵. اصلاحات ساختاری و بازتعریف رابطه حاکمیت-جامعه

مصاحبه‌شونده‌ها بر ضرورت بازتعریف رابطه حاکمیت و جامعه تأکید دارند. برای مثال مصاحبه‌شونده کد ۲۵ و نماینده مجلس می‌گوید: «موفقیت سیاست‌های جمعیتی نیازمند اعتمادسازی است.» جامعه‌شناس کد ۲۸ نیز بیان می‌کند: «بدون اصلاح ساختاری در نظام سیاست‌گذاری، هیچ سیاست جمعیتی موفق نخواهد بود.» بنابراین، اصلاحات ساختاری و شفافیت در حکمرانی، متغیرهای کلیدی برای تعدیل موانع اجرایی و افزایش اعتماد عمومی هستند.

۶. توانمندسازی خانواده‌محور

یافته‌ها نشان می‌دهد که سیاست‌گذاری جمعیتی زمانی اثربخش خواهد بود که تمرکز اصلی آن بر توانمندسازی خانواده به‌عنوان یک نهاد کلیدی باشد. به گفته یکی از اقتصاددانان (مصاحبه‌شونده کد ۲۹)، «اشتغال بسیار مهم‌تر از پول دادن محض است.» بنابراین ایجاد فرصت‌های شغلی پایدار باید جایگزین پرداخت‌های نقدی مقطعی شود. در همین راستا، ضرورت توسعه زیرساخت‌های اجتماعی مانند مراکز نگهداری کودکان و خدمات رفاهی، توسط قانونگذاران و جمعیت‌شناسان نیز مورد تأکید قرار گرفت (مصاحبه‌شونده‌های کد ۲۵، ۲۶ و ۳۰). افزون بر این، جامعه‌شناسان بر لزوم حمایت‌های چندبعدی تأکید دارند تا خانواده‌ها نه تنها از جنبه‌ی اقتصادی، بلکه در ابعاد اجتماعی و فرهنگی نیز توانمند شوند (مصاحبه‌شونده کد ۲۶). همچنین، مشوق‌های مالی نباید به‌عنوان هدف اصلی در نظر گرفته شوند؛ بلکه باید به‌عنوان ابزار تسهیل‌گر برای تکمیل سایر سیاست‌ها مورد استفاده قرار گیرند (مصاحبه‌شونده کد ۱۸). این رویکرد چندبعدی می‌تواند نقش عوامل اقتصادی و اجتماعی را تعدیل کرده و کارآمدی مشوق‌ها و تسهیلات را افزایش دهد.

۷. اجرای هماهنگ و نظارت مستمر

اجرای موفق سیاست‌های جمعیتی مستلزم هماهنگی بین نهادهای مختلف و نظارت مداوم بر فرایندهاست. یکی از جمعیت‌شناسان (مصاحبه‌شونده کد ۱۸) تأکید می‌کند که سیاست‌ها باید «به صورت هماهنگ با تمام دستگاه‌ها» پیش برود تا از موازی‌کاری و اتلاف منابع جلوگیری شود. در همین چارچوب، نقش جامعه مدنی و سازمان‌های مردم‌نهاد در اجرا اهمیت ویژه‌ای دارد و می‌تواند به تقویت حکمرانی مشارکتی کمک کند (مصاحبه‌شونده کد ۱۹). علاوه بر این، طراحی مبتنی بر شواهد از طریق نیازسنجی و پژوهش‌های میدانی

بدون درک تعامل و اثرگذاری متقابل شرایط علی، زمینه‌ای و عوامل مداخله‌گر، اجرای مشوق‌ها و تسهیلات در سطوح عملیاتی و در عرصه میدان موفقیت‌چندانی نخواهند داشت.

راهکارهای بهبود اثرگذاری و کارآمدی قانون

براساس مصاحبه‌های انجام‌شده با مصاحبه‌شونده‌ها، می‌توان راهکارهای بهبود اثرگذاری و کارآمدی قانون را در چند محور اساسی تحلیل کرد:

۱. گذار از رویکرد ایستا به رویکرد پویا در سیاست‌گذاری

متخصصان بر ضرورت چندبعدی بودن سیاست‌ها و انعطاف‌پذیری آن‌ها تأکید دارند. به گفته یکی از جمعیت‌شناسان (کد ۳۰): «باید مثلث اقتصاد، جامعه‌شناسی و جمعیت‌شناسی را در کنار هم دید.» در همین راستا، جامعه‌شناسان نیز بر مدیریت تغییر و پاسخ به تحولات اجتماعی سریع تأکید کرده‌اند. مصاحبه‌شونده کد ۲۸ تصریح می‌کند: «مدیریت تغییر، هنر اصلی سیاست‌گذاری موفق است.» نمایندگان مجلس نیز بر ضرورت ایجاد سازوکارهای انعطاف‌پذیر تأکید دارند. به تعبیر مصاحبه‌شونده کد ۲۵: «سازوکارهای سیاست‌گذاری باید قابلیت تطبیق سریع با تغییرات را داشته باشند.» این دیدگاه‌ها نشان می‌دهد که انعطاف‌پذیری می‌تواند به عنوان یک اصل اجتناب‌ناپذیر در سیاست‌گذاری جمعیتی، شکاف بین اهداف سیاست‌گذاران و نیازهای مخاطبان را تعدیل کند.

۲. توجه به کیفیت در کنار کمیت جمعیت

جمعیت‌شناسان بر لزوم توازن میان کمیت و کیفیت تأکید دارند. به گفت مصاحبه‌شونده کد ۲: «ما نباید کیفیت رو فدای کمیت بکنیم.» همین نگرش توسط متخصصان سیاست‌گذاری اجتماعی نیز مطرح شد. مصاحبه‌شونده کد ۸ توضیح می‌دهد: «در مسئله رشد جمعیت فقط رشد کمی مشکل‌گشای ما نیست.» این تأکید بر کیفیت نشان می‌دهد که عوامل فرهنگی و اجتماعی می‌توانند به‌عنوان شرایط زمینه‌ای، اثرگذاری سیاست‌های صرفاً کمی را تضعیف کنند.

۳. مشارکت و اعتماد اجتماعی به عنوان پیش‌نیاز موفقیت

یکی از جمعیت‌شناسان (کد ۱۸) با طرح این پرسش انتقادی بیان می‌کند که: «در این سیاست‌ها و این قانون باید به این نکته توجه بکنیم که آیا خواست و تصمیم و اراده مردم را هم در نظر گرفتیم یا خیر؟» جامعه‌شناسان نیز به بحران اعتماد اشاره کرده‌اند؛ مصاحبه‌شونده کد ۲۶ معتقد است: «اعتماد اجتماعی زیربنای اصلی موفقیت هر سیاست‌گذاری است.» این تحلیل‌ها نشان می‌دهد که اعتماد اجتماعی متغیری تشدیدکننده است که می‌تواند شرایط علی اثرگذار بر مشوق‌ها و تسهیلات را به سمت موفقیت یا ناکامی سوق دهد.

۴. کثرت‌گرایی و تنوع‌محوری در سیاست‌ها

بر اساس گفته جمعیت‌شناس کد ۱۸: «خواست و ذائقه یک فرد مرزنشین با فردی که در تهران و اصفهانه متفاوت.» همین نگاه توسط

(مصاحبه‌شونده‌های کد ۳۰، جمعیت‌شناس). از سوی دیگر، کودکان بی‌سرپرست نیز به دلیل طراحی نامناسب قانون کنار گذاشته شده‌اند (مصاحبه‌شونده کد ۱۵، کارشناس دستگاه اجرایی). همچنین مصاحبه‌شونده کد ۲ (جمعیت‌شناس) معتقد است: «اگر سیاست‌ها اصلاح شوند، می‌توان انتظار داشت نرخ باروری افزایش یابد و یا دست کم سرعت کاهشی آن تعدیل شود.» مصاحبه‌شونده کد ۶ (سیاست‌گذار اجتماعی) نیز بر ظرفیت «سیاست‌های هدفمند برای ایجاد رشد جمعیتی پایدار» تأکید دارد. همه این دیدگاه‌ها نشان می‌دهد که با اصلاح و هدفمندی، بخشی از سیاست‌ها قابلیت تقویت دارند.

بی‌اعتمادی عمومی یکی از مهم‌ترین پیامدهای منفی اجرای مشوق‌هاست. مصاحبه‌شونده کد ۲ (جمعیت‌شناس) هشدار می‌دهد: «موج ناامیدی و بی‌اعتمادی به دولت زیاد شده.» این دیدگاه توسط مصاحبه‌شونده کد ۲۸ (جامعه‌شناس) نیز تأیید می‌شود: «کاهش اعتماد عمومی مانع اصلی موفقیت سیاست‌های جمعیتی است.» علاوه بر آن، تأخیر در تخصیص منابع (کد ۱۵)، اتلاف ناشی از نهادسازی موازی (کد ۲۰، اقتصاددان) و اثرگذاری محدود بر گروه‌های بالای ۳۵ سال (کد ۱۸، جمعیت‌شناس) از دیگر پیامدهای جدی هستند.

یکی دیگر از پیامدهای منفی، تشدید نابرابری‌های اجتماعی است. به گفته مصاحبه‌شونده کد ۲۳ که جامعه‌شناس است: «افزایش مرخصی زایمان و کاهش ساعت کار این‌ها تازه شکاف اجتماعی را افزایش می‌دهد. یعنی یک سری افراد راحت دسترسی دارند به این مرخصی‌ها و راحت بچه می‌آورند، حقوق هم می‌گیرند... و از سوی دیگر وقتی که عموم جامعه دسترسی به چنین امکاناتی ندارند، اتفاقاً احساس تبعیض می‌کنند.» همچنین مصاحبه‌شونده کد ۲۴ که جمعیت‌شناس است در مورد مشوق‌هایی مانند اعطای خودرو، چالش‌های اقتصادی را مطرح می‌کند: «با توجه به این تورم و افزایش قیمت خودرو و توانایی اقتصادی خانواده‌ها اصلاً چند درصد می‌تونن برن اون خودرو را بگیرند.» سیاست‌های موجود همچنین اثرگذاری نامتوازی بر گروه‌های مختلف اجتماعی داشته‌اند. مصاحبه‌شونده کد ۲۹ که اقتصاددان است هشدار می‌دهد: «اگر فقط آن گروه‌ها یا عمده‌آ آن گروه‌ها تحت تأثیر قرار بگیرند، این در واقع یک علامت است که سهم گروه‌های پایین درآمدی را داریم بالا می‌بریم و خانواده‌های فقیر بیشتر تحت تأثیر قرار گرفته و این مسئله به نظر من می‌تونه کیفیت جمعیت و سرمایه انسانی رو به خطر بندازه.» تحلیل پیامدهای اجرای مشوق‌ها نشان می‌دهد که در غیاب انسجام نهادی، ثبات مالی و اعتماد اجتماعی، سیاست‌های فعلی عمده‌آ به گروه‌های محدود و دهک‌های پایین منفعت رسانده و برای طبقه متوسط، جوانان و زنان خانه‌دار اثرگذاری اندکی داشته است. بنابراین، بازنگری سیاست‌ها باید با تمرکز بر عدالت اجتماعی، شفافیت اجرایی و اصلاح رویکرد تلویحی تنبیهی-تشویقی صورت گیرد تا بتواند

(مصاحبه‌شونده‌های کد ۲۶، ۳۰) به‌عنوان پیش‌نیاز تدوین و اصلاح سیاست‌ها شناخته می‌شود. پایش و ارزیابی مستمر اثرگذاری سیاست‌ها نیز از دید جمعیت‌شناسان ضروری است؛ مصاحبه‌شونده کد ۳۰ تصریح می‌کند که مشوق‌ها و تسهیلات باید «در فواصل زمانی مشخص ارزیابی و اصلاح شوند»، بدین ترتیب، بازنگری مستمر مشوق‌ها و تسهیلات بر اساس داده‌های واقعی می‌تواند نقش تنظیم‌گری را ایفا کند و فاصله میان اهداف کلان و نتایج اجرایی را کاهش دهد.

یافته‌ها نشان می‌دهد که سیاستگذاری جمعیتی موفق نیازمند مجموعه‌ای از عوامل هم‌افزا است: رویکرد چندبعدی و منعطف، توجه به کیفیت جمعیت، مشارکت و اعتماد اجتماعی، تنوع‌محوری، اصلاحات ساختاری، توانمندسازی خانواده و تقویت بسترهای فرهنگی-اجتماعی. در این چارچوب، نقش مشوق‌های مالی از «هدف اصلی» به «تسهیل‌کننده» تبدیل می‌شود و عواملی مانند ضعف ساختارها و بی‌اعتمادی اجتماعی در صورت اصلاح، می‌توانند نقش تشدیدکننده اثرگذاری مشوق‌ها و تسهیلات را ایفا کنند.

پیامدهای اجرای مشوق‌ها و تسهیلات

براساس مصاحبه با جمعیت‌شناسان، جامعه‌شناسان، اقتصاددانان و قانون‌گذاران و کارشناسان اجرایی، پیامدهای اجرای مشوق‌ها و تسهیلات مندرج در قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت در ایران ترکیبی از دستاوردهای محدود و چالش‌های جدی بوده‌است که در ادامه مورد بررسی قرار می‌گیرند.

در برخی موارد، سیاست‌های تشویقی مانند واگذاری زمین یا خودرو توانسته‌اند به صورت موردی بر افزایش نرخ باروری در گروه‌های خاص تأثیر مثبت بگذارند. به گفته مصاحبه‌شونده کد ۱ که جمعیت‌شناس، کارشناس دستگاه اجرایی و مشاور قانونگذاری است: «در مجموع نسبت به گذشته درصد بیشتری از بچه‌ها از مادران بالای ۳۵ سال به دنیا می‌آیند. بخشیش ناشی از ارزش قابل توجه واگذاری زمین به خانواده‌های عمده‌آ طبقه متوسط و پایین جامعه‌ست... بخشیش ناشی از این هست که سن ازدواج رفته بالا و بخشی هم ناشی از این هست که دستورالعمل‌های وزارت بهداشت تغییر کرده و دیگه مثل قبل به بارداری بالای ۳۵ سال نمی‌گن حاملگی پرخطر.» مصاحبه‌شونده کد ۲۹ (اقتصاددان) می‌گوید: «مشوق‌ها عمده‌آ بر سه دهک اول درآمدی تأثیر گذاشته است» و مصاحبه‌شونده کد ۳۰ (جمعیت‌شناس) اضافه می‌کند: «گروه‌های روستایی و کم‌درآمد بیشتر تحت تأثیر قرار گرفته‌اند.» در مقابل، طبقه متوسط کمتر منتفع شده است؛ به گفته مصاحبه‌شونده کد ۴ (جمعیت‌شناس): «طبقه متوسط تحت تأثیر مشوق‌های مالی که الان هست، نیست.» همچنین زنان شاغل در بخش دولتی از مرخصی و کاهش ساعت کاری بهره‌مند شده‌اند؛ اما زنان خانه‌دار یا فعالان غیررسمی بی‌بهره ماندند

پیامدهای مثبت را تقویت و پیامدهای منفی را تعدیل کند.

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با ترکیب رویکرد بر ساخت‌گرایی و مدل پارادایمی اشتراوس و کوربین، به تحلیل کیفی و ارزیابی اثرگذاری مشوق‌ها و تسهیلات اقتصادی قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت پرداخت. هدف اصلی این پژوهش، بررسی میزان اثرگذاری، موفقیت و کارآمدی این مشوق‌ها از منظر کارشناسان و صاحب‌نظران حوزه جمعیت و نیز طراحان و مجریان قانون بود. در کنار آن، تحلیل و شناسایی موانع ساختاری، مدیریتی و اجرایی، پیامدهای اجرای قانون و شناسایی راهکارهای بهبود اثرگذاری قانون از دیگر اهداف فرعی پژوهش بودند. تحلیل دیدگاه متخصصان نشان می‌دهد که اجرای قانون با مجموعه‌ای از موانع ساختاری، اقتصادی، نهادی و فرهنگی مواجه است که اثربخشی آن را کاهش داده‌اند. نخستین موانع به عوامل ساختاری و اقتصادی بازمی‌گردد. تورم مزمن، ناپایداری اقتصادی، ناامنی شغلی و ضعف زیرساخت‌های رفاهی، شرایطی را ایجاد کرده که خانواده‌ها را از پذیرش مشوق‌های اقتصادی قانونی بازمی‌دارد. مشوق‌های مالی، از جمله وام‌های فرزندآوری، در مقایسه با هزینه‌های واقعی زندگی وزن اندکی دارند و نمی‌توانند انگیزه‌های پایداری برای فرزندآوری ایجاد کنند. علاوه بر این، سیاست‌های جمعیتی موجود بیشتر به اقشار کم‌درآمد یا خانواده‌هایی با فرزندان سوم و چهارم معطوف شده‌اند؛ در حالی که زوج‌های جوان، مجردها، زنان خانه‌دار و شاغلان بخش غیررسمی که باید در گروه‌های اصلی هدف‌گذاری قرار گیرند، از حمایت کافی برخوردار نیستند.

از نظر شرایط زمینه‌ای، تحولات ساختاری-جمعیتی، تغییرات اجتماعی و فرهنگی و کاهش اعتماد نهادی بستر مهمی برای تحلیل چرایی عدم اثرگذاری کافی قانون هستند. جامعه ایران در حال تجربه تغییرات عمیق ارزشی و هنجاری است؛ گسترش فردگرایی، تغییر نقش‌های جنسیتی و تضعیف نهادهای سنتی مانند خانواده گسترده و خویشاوندی باعث شده تصمیم‌گیری درباره ازدواج و فرزندآوری بیش از پیش فردمحور شود. در چنین بستری، سیاست‌هایی که بر الگوهای سنتی تکیه دارند، اثرگذاری و کارایی لازم را ندارند. مشکلات طراحی نهادی و ضعف هماهنگی بین دستگاه‌ها از مهم‌ترین موانع اجرایی قانون به شمار می‌روند. پیچیدگی فرآیندهای اداری، تأخیر در تخصیص بودجه و اتلاف منابع سبب شده مشوق‌های پیش‌بینی‌شده با روش‌هایی ناکارآمد اجرا شوند و به همین منوال، ضعف اطلاع‌رسانی، مقاومت برخی سازمان‌ها و نبود سازوکارهای نظارتی مؤثر نیز اثرگذاری مشوق‌ها را کاهش داده‌اند.

یافته‌ها نشان می‌دهد که دیدگاه‌های متخصصان با پیشینه تجربی پژوهش هم‌خوانی دارد. سیاست‌های جمعیتی باید به‌طور هم‌زمان در

سه سطح کلان (ساختارهای اقتصادی و اجتماعی)، میانی (نهادهای و سازمان‌ها) و خرد (خانواده و فرد) تحلیل شوند و غفلت از هر سطح موجب ناکارآمدی مشوق‌ها خواهد شد. تعریف محدود و نادرست از جامعه هدف، باعث ایجاد احساس تبعیض و نابرابری شده است؛ تمرکز افراطی بر کارکنان بخش دولتی نمونه‌ای از این خطاهاست که پذیرش عمومی سیاست‌ها را دشوار کرده است. سیاست‌های جمعیتی گذشته، با ناکامی در جلب اعتماد عمومی، مسیری ایجاد کرده‌اند که بر سیاست‌های جدید سایه افکنده و کاهش سرمایه اجتماعی و خاطره جمعی منفی نسبت به سیاست‌های دولتی، مقاومت در برابر قانون جدید را تقویت کرده است. خانواده‌ها در تصمیم‌گیری برای ازدواج و فرزندآوری محاسبات هزینه-فایده انجام می‌دهند و مشوق‌های اقتصادی کوچک مقیاس چندان نقشی در این محاسبات ندارند و پاسخگوی هزینه‌های واقعی زندگی نیستند. دگرگونی‌های ارزش‌ها و هنجارها، گسترش الگوهای نوظهور ازدواج و بازاندیشی در نقش‌های جنسیتی نشان می‌دهد که سیاست‌های فعلی با واقعیت‌های فرهنگی و اجتماعی همخوانی ندارند. در بستر چنین شرایطی، کاهش سرمایه اجتماعی، کاهش اعتماد نهادی و کمرنگ شدن پیوندهای میان جامعه و حاکمیت، اثرگذاری مشوق‌ها را با موانع عمیق فرهنگی-اجتماعی و نوعی از مقاومت اجتماعی مواجه کرده است.

یافته‌ها بر ضرورت تغییر پارادایم سیاست‌گذاری جمعیتی تأکید دارند. اجماع نظر متخصصان نشان می‌دهد که باید از رویکردهای صرفاً مشوق‌محور فاصله گرفت و به سمت رویکردهای توانمندساز، خانواده‌محور و چندبعدی حرکت کرد. در این پارادایم جدید، مشوق‌های مالی به‌عنوان مکمل و نه هدف اصلی عمل می‌کنند و باید در بستر مناسب اقتصادی و فرهنگی نقش تسهیل‌کننده داشته باشند. نتایج مطالعه حاضر نشان داد که قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت با وجود اهداف مثبت، در عمل نتوانسته به‌صورت فراگیر و متوازن به نتایج مورد انتظار دست یابد. از این‌رو، پیشنهاد می‌شود در سطح ساختاری و اقتصادی، سیاست‌هایی با هدف رفع عوامل بازدارنده مانند تورم، ناامنی اقتصادی و فقدان خدمات حمایتی بازطراحی شوند و حمایت از هزینه‌های واقعی زندگی زوج‌های جوان سیاست‌گذاری شود. این توصیه از مقوله علی در مدل تحلیلی پژوهش نشأت گرفته و هدف آن، کاهش موانع بنیادین اقتصادی است. در سطح نهادی-اجرایی و برپایه مقولات مداخله‌گر، راهکارهایی چون تقویت ساختاری و اجرایی ستاد ملی جمعیت به عنوان نهاد نظارتی و هماهنگ‌کننده برای مدیریت اجرای قانون، ساده‌سازی فرایندهای دریافت تسهیلات، و طراحی سامانه‌های یکپارچه اطلاعاتی پیشنهاد می‌شود. در سطح فرهنگی و اجتماعی، با توجه به یافته‌های مرتبط با مقولات زمینه‌ای، سیاست‌گذاران باید پیام‌های سیاستی را با ارزش‌های نوظهور اجتماعی

- Politics, tradition and aesthetics in the modern social order. Stanford University Press.
- Beck, U. (2006). Risk Society Revisited: Theory, Politics and Research Programmes. In *The sociology of risk and gambling reader* (pp. 68-90). Routledge.
<https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9780203820070-9/risk-society-revisited-eory-politics-research-programmes-ulrich-beck>
- Becker, G.S. (1981). A Treatise on the Family (Chapter: The demand for children). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Beckert, J., Bronk, R. (2018). An introduction to uncertain futures. In J. Beckert & R. Bronk (Eds.), *Uncertain Futures: Imaginaries, Narratives, and Calculation in the Economy* (pp. 1-33). Oxford: Oxford University Press. <https://DOI:10.1093/oso/9780198820802.003.0001>
- Cairney, P., Jones, M.D. (2016). Kingdon's multiple streams approach: What is the empirical impact of this universal theory? *Policy Studies Journal*, 44(1), 37-58.
<https://DOI:10.1111/psj.12111>
- Charmaz, K. (2006). Constructing Grounded Theory: A Practical Guide through Qualitative Analysis. London: Sage.
- Chen, M., Gietel-Basten, S., Yip, P.S.F. (2020). Targeting and mistargeting of family policies in high-income Pacific Asian societies. *Population Research and Policy Review*, 39, 389-413.
<https://DOI:10.1007/s11113-019-09547-3>
- Chen, M., Yip, P. S. F., & Yap, M. T. (2018). Identifying the most influential groups in determining Singapore's fertility. *Journal of Social Policy*, 47(1), 139-160.
<https://DOI:10.1017/S0047279417000380>
- Choi, S., & Shon, J. (2024). Changes in fertility under work-life balance policies. <https://DOI:10.15409/riece.2024.26.1.14>
- Coleman, J. S. (1993). The impact of Gary Becker's work on sociology. *Acta Sociologica*, 36(3), 169-178. <https://DOI:10.1177/000169939303600301>
- Donkoh, S., & Mensah, J. (2023). Application of triangulation in qualitative research. *Journal of Applied Biotechnology & Bioengineering*, 10(1), 6-9.
<https://medcraveonline.com/JABB/application-of-triangulation-in-qualitative-research.html>
- Elder, G.H., Jr. (1994). Time, human agency, and social change. *Social Psychology Quarterly*, 57(1), 4-15.
<https://DOI:10.2307/2786971>
- Haghdoust, A.A., et al. (2017). Exploring perceptions of policymakers about strategies to enhance fertility in Iran. *Electronic Physician*, 9(10), 5568-5576. <https://DOI:10.19082/5568>
- Hakim, C. (2003). A new approach to explaining fertility patterns: Preference theory. *Population and Development Review*, 29(3), 349-374.
<https://doi:10.1111/j.1728-4457.2003.00349.x>
- Halbwachs, M. (2020). On Collective Memory. Chicago: University of Chicago Press.
- Hofstede, G., Hofstede, G.J., Minkov, M. (2010). Cultures and Organizations: Software of the Mind (3rd ed.). New York: McGraw-Hill.
- همسو کنند، از ظرفیت نهادهای فرهنگی و مدنی برای ارتقای اعتماد عمومی بهره گیرند، و سیاست‌هایی بومی‌سازی شده برای گروه‌های هدف متنوع تدوین کنند.
- همچنین در راستای اجرایی شدن راهکارهای مشارکت‌کنندگان در پژوهش، بازتعریف هدف‌گذاری قانون ضروری است؛ چرا که تمرکز افراطی بر خانواده‌های دارای فرزند سوم و چهارم موجب نادیده گرفتن نیازهای گروه‌های مهمی همچون مجردین، زنان خانه‌دار و شاغلان بخش غیررسمی شده است. بنابراین، بهبود چشم‌اندازهای اقتصادی و اجتماعی، طراحی مشوق‌های غیرمالی همچون مرخصی‌های حمایتی، خدمات مراقبتی از کودکان، و امنیت شغلی؛ می‌تواند به عنوان راهکارهای مکمل مشوق‌های مالی در نظر گرفته شود. در نهایت، در خصوص مدیریت پیامدها، اجرای پایش‌های مستقل و مستمر، بازسازی اعتماد نهادی بر پایه انتشار شفاف گزارش‌های عملکرد نهادها، و اصلاح مستمر قانون بر اساس بازخوردهای میدانی و ایجاد گفت‌وگو مشترک میان سیاست‌گذاران و جامعه از الزامات بهبود و تداوم سیاست‌هاست. در پایان لازم به یادآوری است که یافته‌های این پژوهش محدود به دیدگاه‌های نخبگان، طراحان و مجریان قانون بوده و تعمیم یافته‌ها مستلزم مطالعات مکمل با روش‌های کمی و در سطوح جمعیتی و منطقه‌ای مختلف در نقاط مختلف ایران است.
- ### منابع
- حسینی سعدی، زهره؛ صادقی، رسول (۱۴۰۳). ارزیابی حین اجرای قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت با استفاده از رهیافت ممیزی اجتماعی. *فصلنامه سیاستگذاری عمومی*، ۱۰ (۱)، ۷۷-۹۲.
<https://doi:10.22059/jppolicy.2024.97822>
- حیدری، سیامک؛ زنجانی، حبیب‌اله؛ ساروخانی، باقر (۱۳۹۴). توسعه اجتماعی و سیاست‌های جمعیتی در ایران (بعد از انقلاب، از سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۸۵). *فصلنامه مددکاری اجتماعی*، ۲ (۵)، ۱-۴۷.
<https://doi.org/10.22054/rjsw.2015.7575>
- شمس‌قهرخی، فریده؛ عسکری ندوشن، عباس؛ عینی‌زیناب، حسن؛ روحانی، علی؛ عباسی‌شوازی، محمد جلال (۱۴۰۰). چالش‌های اجرای سیاست‌های تشویقی فرزندآوری: مطالعه‌ای کیفی در شهر اصفهان. *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*، ۱۶ (۳۲)، ۷۹-۱۱۲.
<https://doi.org/10.22034/jpai.2022.559285.1242>
- عبدالهی، عادل؛ رحیمی، علی (۱۳۹۶). تفسیر و بازنمایی ابعاد مختلف فرزندآوری در بین کاربران اینترنتی، *فصلنامه جمعیت*، شماره ۹۹ و ۱۰۰، ۴۷-۶۴.
<https://www.population-journal.ir/article/2299987>
<https://amar.org.ir> (۱۴۰۲).
- Andersson, G. (2008). The impact of social trust on fertility. *Demography*, 45(1), 71-88.
<https://DOI:10.1353/dem.2008.0002>
- Asadisarvestani, K., Sobotka, T. (2023). A pronatalist turn in population policies in Iran and its likely adverse impacts on reproductive rights, health and inequality: A critical narrative review. *Sexual and Reproductive Health Matters*, 31(1), 2257075.
<https://DOI:10.1080/26410397.2023.2257075>
- Beck, U., Giddens, A., Lash, S. (1994). Reflexive modernization:

- Rotkirch, A. (2024). Low birth rates: Ten steps towards more baby-friendly policies. Helsinki: Västoliitto. <https://www.vaestoliitto.fi>
- Sætren, H. (2014). Implementing the third generation research paradigm. *Public Policy and Administration*, 29(2), 84–105. <https://doi:10.1177/0952076713513482>
- Schneider, A. L., Ingram, H. M. (2019). Social constructions and public policy. *Policy Studies Journal*, 47(2), 206–236. <https://doi:10.1111/psj.12269>
- Strauss, A. (1994). Grounded theory methodology. In *Handbook of Qualitative Research*. Sage.
- Strauss, A., Corbin, J. (1998). *Basics of Qualitative Research* (2nd ed.). Sage.
- UNFPA. (2023). 8 Billion Lives, Infinite Possibilities. <https://www.unfpa.org/8-billion>
- van Dalen, H.P., & Henkens, K. (2021). When is fertility too low or too high? Population policy preferences of demographers around the world. *Population Studies*, 75(2), 289–303. <https://doi.org/10.1080/00324728.2020.1784986>
- Vedadhir, A., Marjaei, S. (2023). Social construction of population policies in Iran. *Middle East Critique*, 32(4), 507–522. <https://doi:10.1080/19436149.2023.2268860>
- Vignoli, D., et al. (2020). Economic uncertainty and fertility. *Genus*, 76, 28. <https://doi:10.1186/s41118-020-00094-3>
- Vignoli, D., Guetto, R., Bazzani, G., Pirani, E., Minello, A. (2020). A reflection on economic uncertainty and fertility in Europe: The Narrative Framework. *Genus*, 76(1), 28. <https://doi.org/10.1186/s41118-020-00094-3>
- Wilkins, E. (2019). Low fertility: A review of the determinants. UNFPA Working Paper No. 2. https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/FINAL_Determinants_of_low_fertility.pdf
- Zak, P.J., Knack, S. (2001). Trust and growth. *The Economic Journal*, 111(470), 295–321. <https://doi:10.1111/1468-0297.00609>
- Zhang, T.T., Cai, X.Y., Shi, X.H., Zhu, W., Shan, S.N. (2023). The Effect of Family Fertility Support Policies on Fertility, Their Contribution, and Policy Pathways to Fertility Improvement in OECD Countries. *International journal of environmental research and public health*, 20(6), 4790. <https://doi.org/10.3390/ijerph20064790>
- Homans, G.C. (1958). Social behavior as exchange. *American Journal of Sociology*, 63(6), 597–606. <https://doi:10.1086/222355>
- Howlett, M., McConnell, A., & Perl, A. (2015). Streams and stages. *European Journal of Political Research*, 54(3), 419–434. <https://doi:10.1111/1475-6765.12073>
- Izadi, R., et al. (2023). Qualitative document analysis on Iranian population policies. *Heliyon*, 9(6), e17061. <https://doi:10.1016/j.heliyon.2023.e17061>
- Jenkins-Smith, H. C., et al. (2014). Advocacy coalition framework. In *Theories of the Policy Process* (3rd ed., pp. 183–224). Boulder: Westview Press.
- Lesthaeghe, R. (2014). The second demographic transition. *PNAS*, 111(51), 18112–18115. <https://doi:10.1073/pnas.1420441111>
- Luci-Greulich, A., Thévenon, O. (2013). The impact of family policies on fertility trends. *European Journal of Population*, 29, 387–416. <https://doi:10.1007/s10680-013-9295-4>
- May, J.F., Goldstone, J.A. (Eds.). (2022). *International Handbook of Population Policies*. Cham: Springer. <https://doi:10.1007/978-3-030-70792-2>
- McDonald, P. (2000). The impact of risk aversion on marriage and childbearing decisions. https://www.demoscope.ru/weekly/knigi/tours_2005/papers/ius_sp2005s50830.pdf
- Meyer, R.E., et al. (2014). Institutional logics and public service motivation. *Public Administration*, 92(4), 861–885. <https://doi:10.1111/padm.12089>
- Mirzaei, P., Vaez, N., Talebian, M.H. (2022). Challenges of population policies on childbearing and reproductive health after the Islamic Revolution of Iran. *Journal of Health Sciences & Surveillance System*, 10(1), 19–27. <https://sid.ir/paper/1049692/en>
- Modena, F., Rondinelli, C., Sabatini, F. (2014). Economic insecurity and fertility intentions: The case of Italy. *Review of income and wealth*, 60, 233–255.
- OECD (2023), Glossary of Key Terms in Evaluation and Results Based Management for Sustainable Development (Second edition), OECD Publishing, Paris. Available from: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2023/06/glossary-of-key-terms-in-evaluation-and-results-based-management-for-sustainable-development-second-edition_2767e14e/632da462-en-fr-es.pdf
- Pan, J.N., Yang, Y.J. (2020). The impact of economic uncertainty on the decision of fertility: Evidence from Taiwan. *The North American Journal of Economics and Finance*, 54, 101090.
- Pierce, J.J., et al. (2016). Multiple-streams approach in comparative policy analysis. *Journal of Comparative Policy Analysis*, 18(3), 221–227. <https://doi:10.1080/13876988.2016.1142068>
- Pierce, J.J., et al. (2017). Advocacy coalition framework. *Policy Studies Journal*, 45(S1), S13–S46. <https://doi:10.1111/psj.12164>
- Pierson, P. (2000). Increasing returns and path dependence. *American Political Science Review*, 94(2), 251–267. <https://doi:10.2307/2586011>
- Rindfuss, R.R., Choe, M.K. (2015). Low and lower fertility: Variations across developed countries. *Annual Review of Sociology*, 41, 111–130. <https://doi:10.1146/annurev-soc-073014-112240>

Research Article

Problematics of Return to Work for Working Mothers After Maternity Leave

Zeinab Sabourinezhad¹ , Mahdie Mohammadtaghizade^{2*} ¹ Master's degree in Women's Studies, Department of Women's Studies, Faculty of Social Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.² Assistant Professor of Family Law, Women's Studies Department, Faculty of Social Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran

ARTICLE INFO

Received: 03 March 2025

Accepted: 23 December 2025

Keywords:

Marriage,
Divorce,
Divorce motivations,
Separation decision-making,
Divorced women.

ABSTRACT

Given the decline in fertility and its multiple consequences, this study aims to understand the lived experience of working mothers returning to work after maternity leave. We examine various challenges from the perspective of these mothers in order to understand the effects of such policies on reducing job inequalities in the private and public sectors. The approach of this qualitative research and the research method is thematic analysis. The participants of this study were 20 mothers who returned to work after maternity leave in public and private offices in Tehran in 1401, which was selected based on purposive sampling and then snowball sampling method. The findings based on the 6 stages of thematic analysis around the two axes and the main question of the study indicate that the analysis of women's experiences is in the form of the general theme of "simultaneous maintenance of job and child" and also in the context of the challenges of working women after childbirth, the general theme of women's challenges can be analyzed in the form of "stubborn adjustment of motherhood and being an office worker". Such results indicate the intersection of childcare and women's desire to avoid losing their jobs. In fact, women's perception of maternity leave as a means of restoring and strengthening the family institution is characterized by insecurity and job degradation, and the inconsistency of how maternity leave policies are implemented.

Introduction

Given the decline in fertility rates and shifts in childbearing patterns in recent years, along with their demographic, economic, and social consequences in Iran, policymakers have sought to implement supportive measures for working women and families. One such policy is the extension of maternity leave. This study aims to explore the lived experiences of working mothers returning to work after maternity leave, focusing on the legal challenges they face. By examining these challenges from the perspective of working mothers—the primary stakeholders—this research seeks to assess the impact of such policies on reducing workplace inequalities in the public and private sectors, enhancing family health, improving economic well-being, facilitating women's continued participation in the labor market, increasing job satisfaction

among working mothers, and mitigating conflicts between work, motherhood, and family responsibilities. By examining the labor laws of the Islamic Republic of Iran, particularly Articles 75 to 77, specific regulations have been established regarding women's employment during pregnancy and maternity leave. These provisions define the conditions governing women's work status both during maternity leave and upon their return to the workplace. It is stipulated that if a job is deemed hazardous or physically demanding for a pregnant woman, she must be exempted from such tasks based on a physician's assessment. Additionally, nursing mothers must be given the opportunity to breastfeed their children every three hours until the child reaches the age of two. Employers are also obligated to establish appropriate childcare

*Corresponding author: Mahdie Mohammadtaghizade. Assistant Professor of Family Law, Women's Studies Department, Faculty of Social Sciences, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

E-mail address: m.mtaghizade@yahoo.com

E-ISSN: 2717-3208 / © National Institute for Population Research, Iran. This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Cite this article:

Sabourinezhad, Z., Mohammadtaghizade, M. (2025). Problematics of return to work for working mothers after maternity leave. *Iranian Population Studies Journal*, 9(2), 151-167. <https://doi.org/10.22034/jips.2025.509757.1270>

facilities, such as nurseries or kindergartens, tailored to the needs of children in different age groups. Therefore, given the significance of motherhood and the natural inclination of women toward childbearing, as well as its role in population growth in the country, alongside the increasing presence and advancement of women in the workforce, this study focuses on the challenges and experiences faced by working mothers after maternity leave. Additionally, it examines the workplace conditions that influence these experiences, providing insight into the realities and difficulties that employed mothers encounter upon returning to work.

Method and Data

This study adopts a qualitative approach. The participants comprise 20 working mothers residing in Tehran who returned to work after maternity leave. They were selected through purposive sampling with maximum diversity in terms of age, job position and sector, number of children, and type of employment contract. Data collection occurred during the COVID-19 pandemic, which influenced both the duration of the study and the methods employed; accordingly, some interviews were conducted in person while others were carried out by telephone.

Findings

The data were analyzed using thematic analysis, focusing on two primary axes. The first axis, "Women's Pregnancy Experience," includes themes such as continued work engagement during pregnancy, physical challenges associated with pregnancy, and differential access to insurance benefits. The second axis, "Challenges of Working Women After Maternity Leave," comprises themes such as role spillover related to decisions about remaining in or leaving the workforce, anxiety about childcare, constructive interactions in the workplace, continuity of financial support, changes in job status, and spousal involvement in household responsibilities. These themes reflect women's perceptions of maternity leave as a mechanism to strengthen the family institution while also revealing issues such as job insecurity, career degradation, and inconsistencies in the implementation of maternity leave policies.

Discussion and Conclusion

Based on the lived experiences of mothers in this study, the maternity leave policy has had both positive and negative impacts. On one hand, inconsistencies in its implementation have led to fear, uncertainty, and concerns about job security. On the other hand, it has provided mothers with the opportunity to recover their health and ensure the well-being

of both themselves and their children. Several factors influence the effectiveness of maternity leave, including economic conditions, family support, the mother's awareness of the insurance process, employment status, and physical well-being. Additionally, individual perceptions and approaches to these challenges vary. However, ambiguity in legal provisions, lack of enforcement mechanisms, and the delegation of policy implementation to organizations and workplaces have hindered the effective realization of support policies for working mothers. Therefore, maternity leave policies must be reviewed, redesigned, and more effectively monitored, considering the needs of working mothers and their children, the current economic climate, and the perspectives of employers.

مقاله پژوهشی

مسئله‌شناسی بازگشت به کار مادران شاغل پس از مرخصی زایمان

زینب صبوری‌نژاد^۱، مهدیه محمدتقی‌زاده^{۲*} ^۱ دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مطالعات زنان، گروه مطالعات زنان، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.^۲ استادیار حقوق خانواده، گروه مطالعات زنان، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله

دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۳

پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۰۲

چکیده

با توجه به کاهش باروری و پیامدهای فراوان آن، در این مطالعه با هدف درک تجربه زیسته مادران شاغل بازگشته به کار پس از مرخصی زایمان، تلاش شد تا چالش‌های مختلف از دریچه نگاه این مادران بررسی شود؛ تا درکی از اثرات این قبیل سیاست‌ها در کاهش نابرابری‌های شغلی در بخش‌های خصوصی و دولتی بدست آید. رویکرد این پژوهش کیفی و روش تحقیق تحلیل مضمون است. مشارکت‌کنندگان این پژوهش کلیه مادران بازگشته به کار بعد از مرخصی زایمان در ادارات دولتی و خصوصی ساکن شهر تهران، در سال ۱۴۰۱ بود، که براساس نمونه‌گیری هدفمند و سپس روش نمونه‌گیری گلوله‌برفی، ۲۰ زن مورد مطالعه قرار گرفت. یافته‌های حاصل بر اساس مراحل ۶ گانه تحلیل مضمون پیرامون دو محور و سوال اساسی مطالعه، بیانگر آن است که تحلیل تجارب زنان در قالب مضمون کلی «همزمانی حفظ شغل و فرزند» می‌باشد و نیز در زمینه چالش‌های زنان شاغل بعد از زایمان مضمون کلی «همزمانی قالب «سازگاری سرسختانه مادری و اداری بودن» قابل تحلیل است. چنین نتایجی گویای تلاقی مراقبت از فرزند و نیز از دست ندادن شغل توسط زنان می‌باشد. در واقع درک زنان از مرخصی زایمان برای احیا و تقویت نهاد خانواده، ناامنی و تنزل موقعیت شغلی و متناقض بودن نحوه اجرای سیاست مرخصی زایمان می‌باشد.

کلیدواژه‌ها:

مرخصی زایمان،
قانون تامین اجتماعی،
حق مادری زنان،
اشتغال.

مقدمه

علمی به عنوان یکی از عناصر اساسی در اهداف دولت‌ها و ملت‌ها محسوب می‌شوند.

بر این اساس، زنان به صورت رسمی و یا به صورت غیررسمی بخشی از این نیروی کار هستند و اگر استعدادهای بالقوه آن‌ها مورد توجه قرار گیرد، یکی از منابع با اهمیت در سرمایه‌گذاری کشورهای در حال توسعه خواهند بود. به عبارت دیگر، امروزه برای به دست آوردن توسعه و عدالت اجتماعی و همچنین سرعت دادن به فرایند توسعه اقتصادی، زنان به عنوان نیروی فعال در زمینه سازندگی و اثرگذاری، اثری بسیار مثبت بر روند توسعه و افزایش نیروی انسانی به جهت کمی و کیفی در یک جامعه دارند. البته در سال‌های اخیر، حضور زنان به‌طور

نیروی انسانی، از مهم‌ترین سرمایه‌های یک کشور به حساب می‌آید و جوامعی که بتوانند برای رسیدن به توسعه و پیشرفت خود به‌طور شایسته از نیروی انسانی خود بهره ببرند، به موفقیت بیشتری دست می‌یابند. مسئله اشتغال زنان در جهان امروز نه تنها در ایران، بلکه در سطح جهانی موضوعی است که نمی‌توان اهمیت آن را نادیده گرفت، بلکه اشتغال به دلیل داشتن تأثیرهای متعدد در زندگی بشری مسئله‌ای ضروری است و در توسعه کشور تأثیر دارد. زنان در تمامی دوران‌های تاریخی و بشری نقشی بسیار مهم در زندگی اجتماعی و خانوادگی ایفا کرده‌اند. همچنین زنان در توسعه صنعتی، اقتصادی و

*نویسنده مسئول: مهدیه محمدتقی‌زاده. استادیار حقوق خانواده، گروه مطالعات زنان، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

نشانی ایمیل: m.taghizade@yahoo.com

استناد به این مقاله: صبوری‌نژاد، زینب؛ محمدتقی‌زاده، مهدیه (۱۴۰۴). مسئله‌شناسی بازگشت به کار مادران شاغل پس از مرخصی زایمان. دوفصلنامه مطالعات جمعیتی، ۹ (۲)، ۱۶۷-۱۵۱.

<https://doi.org/10.22034/jips.2025.509757.1270>

برای زنان شاغل همزمان انجام می‌شود، مرخصی زایمان نباید به از دست دادن فرصت شغلی زنان شاغل منجر شود.

لذا وجه مسئله‌مند این مطالعه تحلیل چالش‌ها و تجاربی است که زنان شاغل بعد از مرخصی زایمان با آن‌ها مواجه می‌شوند. همچنین موقعیت‌های کاری موثر بر این تجارب که به نوبه خود زنان شاغل چنین تجربیاتی را داشته‌اند قابل مطالعه می‌باشد. به بیان دیگر، هدف اصلی پژوهش حاضر فهم تجربه زیسته مادران از مرخصی زایمان و بازگشت آنان به محیط کار است. همچنین مواجهه زنان با چالش‌ها، موانع و مشکلات پیش رو در خصوص استفاده از قوانین مصوب کار پیرامون بهره‌مندی از وجه قانونی مرخصی و اشتغال مجدد به کار آن‌ها از جمله اهداف اصلی دیگر این پژوهش است. سوال‌های این پژوهش نیز عبارتند از: ۱. زنان شاغل بعد از بازگشت به کار پس از مرخصی زایمان چه تجربه‌ای زیسته‌ای دارند؟ ۲. زنان شاغل در بازگشت به کار برای بهره‌مندی از قوانین مرتبط با مرخصی زایمان با چه چالش‌هایی در موقعیت‌های مختلف کاری مواجه شده‌اند؟

مبانی نظری

این مقاله بیشتر از نظریه‌های تعامل کار و خانواده استفاده کرده است. نظریه‌هایی شامل نظریه تعارض نقش؛ نظریه تعادل کار-خانواده؛ نظریه سرریز که انتقال احساسات و رفتارها بین کار و خانواده را توضیح می‌دهد؛ نظریه جبران که جبران نارضایتی یک حوزه با حوزه دیگر را بیان می‌کند و نظریه مرز کار-خانواده که بر مدیریت مرز بین کار و خانواده برای کاهش تعارض تمرکز دارد. در ادامه هر کدام از این رویکردها بیشتر توضیح داده می‌شود.

به دنبال جدایی محل کار از خانه، موضوع تأثیر کار و خانواده بر یکدیگر و یا ترکیب آنها نیز اهمیت یافت. چندین اصطلاح برای بیان چگونگی تأثیر کار و خانواده و یا ترکیب آنها با یکدیگر مطرح شده است. در این میان تعارض کار- خانواده (Greenhaus & Beutell, 1985: 76) و تعادل بین کار- خانواده/ زندگی، به ترتیب بیشترین توجه را در میان محققان جلب کرده است. تعارض کار- خانواده که توسط نظریه نقش پشتیبانی می‌شود، استدلال می‌کند که فشارهای ناسازگار متقابل ناشی از نقش‌های شغلی/ خانوادگی باعث تعارض بین نقش می‌شود و تحقق انتظارات خانوادگی یا کاری را دشوار می‌کند (همان: ۷۷). تعادل بین کار خانواده/ زندگی از یک چشم انداز تعادل استفاده می‌کند و به «میزان مشارکت افراد در بازی‌های خانوادگی و نقش یکسانی از آنها و رضایت آن‌ها» اشاره دارد (Greenhaus, et al., 2003: 513).

چشمگیری در محیط‌های کاری افزایش یافته، لیکن درجه پیشرفت‌شان در مسیر ارتقاء شغلی، مناسب با تعدادشان در سازمان‌ها و در محیط‌های کاری نیست و زنان برای حرکت به سمت مشاغل مدیریتی و سطح بالا، با مشکلاتی مواجه می‌شوند که برای مردان وجود ندارد (بنویدی، ۱۳۹۷). زنان به خاطر نقش‌های مادری در کنار نقش‌های شغلی و حرفه‌ای، برای پیشرفت کاری با مشکلات مختلفی مواجه‌اند. برخی از این مشکلات به خاطر فرهنگ سازمانی شکل یافته در ادارات دولتی و خصوصی پیرامون اشتغال زنان در مقایسه با مردان بوده و از سوی دیگر، مرتبط با قوانین و مقرراتی است که موجبات تعارض نقشی را در بین زنان به همراه دارد. از این رو، یکی از دغدغه‌های مادران شاغل تامین امنیت آن‌ها در شغل خود پس از بازگشتن از مرخصی زایمان به محیط کار است.

تغییر موقعیت‌های شغلی، دور ماندن از مهارت‌های شغلی و فاصله گرفتن از فضای کاری به نوبه خود، فشار روانی زیادی را پس از بازگشت از مرخصی زایمان بر مادران تحمیل می‌نماید و نگرانی آن‌ها بر ابقای در موقعیت شغلی سابق باقی است.

به‌طور کلی می‌توان گفت بارداری ممکن است برای زنان شاغلی که بخشی از هزینه زندگی را تأمین می‌کنند، نگرانی‌هایی ایجاد کند. طول مدت مرخصی زایمان، دستمزد ایام مرخصی زایمان و همچنین وضعیت کاری آن‌ها بعد از پایان مرخصی زایمان، دغدغه بسیاری از زنان باردار شاغل است. طبق قانون اصلاح قوانین تنظیم جمعیت و خانواده (تبصره ۲) مصوب ۲۰ خرداد ۱۳۹۲ مجلس شورای اسلامی و ماده ۱۷ قانون حمایت از خانواده و جوانی جمعیت مصوب ۱۹ آذر ۱۴۰۰، مرخصی زایمان برای زنان باردار شاغل از شش ماه به نه ماه افزایش پیدا کرده است. با این حال تنها برخی از نهادهای دولتی نسبت به اجرای این قانون اقدام کرده‌اند و عموماً شرکت‌های خصوصی تنها با شش ماه مرخصی زایمان موافقت می‌کنند.

از سوی دیگر موانع نگرشی و حتی کلیشه‌های اجتماعی که غالباً منفی هستند نیز زنان را از دست یافتن به پست‌های مدیریتی و رهبری باز می‌دارد و این عامل در بسیاری از فرهنگ‌ها و بافت‌های سنتی پذیرفته شده است. باورهای غلط و سنتی و تعصب‌آمیز به زنان موجب شده در جامعه رهبری خوب زنان پذیرفته نشود و باور به این مسئله که یک مدیر موفق صرفاً با صفات مردانه تعریف می‌شود، همچنان نشان دهنده وجود کلیشه‌های جنسیتی در بستر جامعه است (جنادله و پویا، ۱۳۹۸).

براین اساس مطالعه حاضر با بررسی تجربیات و موانع پیش روی زنان مرتبط با مرخصی زایمان می‌تواند به برجسته کردن این مشکلات بیانجامد تا مسئولان و برنامه‌ریزان کشور در صدد حل این مشکلات برآیند. از آنجاکه فعالیت‌های اجتماعی و همچنین ایفای نقش مادری

شخصیت و مسئولیت‌های خانوادگی زنان برمی‌گردند، تأکید بیشتری داشتند؛ درحالی که زنان موانع بیرونی همچون موانع فرهنگی، کلیشه‌های جنسیتی، سقف شیشه‌ای و به بیانی دیگر موانع ساختاری را در اولویت بحث موانع ارتقاء شغلی زنان قرار دادند.

این مسئله خود می‌تواند حاکی از این باشد که نظام مردسالاری و روابط نابرابر قدرت به شکل بسیار تأثیرگذار و نهادینه شده‌ای موجب تفاوت در نگرش بین زنان و مردان دربارهٔ عدم دسترسی آن‌ها به پیشرفت شغلی شده است. تا جایی که مردان به شکلی ناخودآگاه یا حتی آگاهانه برای تبیین تبعیض جنسیتی به‌ویژه در محیط کار، انگشت اشارهٔ خود را به سمت زنان و نگرش آن‌ها می‌برند و نگاهی به ساختارها که تحت ارادهٔ خود مردان گویی اداره می‌شود؛ ندارند. اما زنان که خود متحمل فرصت‌های نابرابر شغلی در محیط کار هستند، برای فرا رفتن از این موانع، بیش از هر چیز کلیشه‌های جنسیتی و موانع ساختاری را در این مسئله مقصر می‌دانند.

میرزایی نجم‌آبادی و همکاران (۱۳۹۴) به بررسی تجربیات زنان شاغل در ارتباط با بازگشت به کار زنان پس از سرطان سینه در چند طبقه: نگرش به کار، تنزل رتبه، مشکلات بازگشت به کار و ... پرداخته اند. از مشکلات دیگر بازگشت به کار که مشارکت‌کنندگان در مصاحبه‌ها اشاره نمودند، مشکلات شناختی پس از سرطان پستان می‌باشد. مشکلات شناختی ممکن است بر توانایی، شرایط و رضایت از کار افراد تأثیرگذار باشد و باعث کاهش اعتماد به نفس در توانایی کار گردد. یکی از نگرانی‌های مشارکت‌کنندگان پس از بازگشت به کار، مشکلات محیط کار است که زیر طبقات آن را بیکاری، تغییرات ناخواسته در شغل، حمایت مسئول و همکاران تشکیل می‌دهد.

در پژوهش دیگری، **استاد هاشمی و همکاران (۱۳۹۴)** که با هدف بررسی موانع ارتقا به سطوح عالی مدیریتی در بانک‌های دولتی کشور و همچنین آگاهی از نگاه متفاوت مردان و زنان به این موانع انجام شد معلوم شد که عوامل فرهنگ سازمانی حاکم بسیار قوی بوده است. همچنین کلیشه‌های جنسیتی حاکم در جامعه یکی از مهم‌ترین عوامل مانع در رشد شغلی زنان بوده و سایر ویژگی‌ها مانند ویژگی‌های روانی و جسمی زنان کم‌اهمیت‌ترین موانعی بوده است که در این پژوهش به دست آمده است.

باغبانی (۱۳۸۵) در پژوهش خود اشاره کرده است: تمایل عمومی مدیران بالادستی در انتخاب مردان است. خانم مرجانی موانع سه‌گانه فردی (همچون: زیستی و شخصی) و ساختاری (همچون: مذهب، فرهنگ و اجتماع) و سازمانی (همچون ذهنی و عینی) را طبقه‌بندی کرده است، که در نهایت می‌توان گفت این موانع سازمانی و فردی

فرن^۱ و همکاران (۲۰۰۳: ۱۴۳) تعادل کار-زندگی را «سطوح پایین تعارض بین نقشی و سطوح بالای تسهیل بین نقش‌ها» عنوان کردند. کرچمیر (۲۰۰۰) تعادل را «داشتن انرژی، زمان و تعهد کافی برای تجربیات ارضاء‌کننده در همهٔ ابعاد زندگی» می‌داند. **ویدانف (۲۰۰۵ نقل از رازقی نصرآباد، ۱۴۰۱)** تعادل را به عملکرد مؤثر در هر دو بعد کار و زندگی، زمانی که منابع کافی برای مواجهه با تقاضاهای هر دو حوزه وجود دارد، اطلاق می‌کند. نظریه سرریز شدن بیان می‌کند با وجود مرزهای فیزیکی و موقتی بین کار و خانواده، احساسات و رفتارها از یک محیط به دیگری وارد می‌شود (Gryzywacz & Marks, 2000: 120). مکمل نظریهٔ سرریز شدن، نظریهٔ جبران است که فرض می‌کند رابطهٔ معکوسی بین کار و خانواده وجود دارد، به نحوی که افراد برای جبران آنچه یکی در دیگری از دست می‌دهد، در هریک سرمایه‌گذاری مختلفی می‌کنند.

یکی از نظریه‌های مربوط به موضوع تعادل کار-خانواده که پژوهش‌های اخیر زیادی در چارچوب آن است انجام شده است، نظریه مرز کار-خانواده است (Clark 2001: 753). براساس این نظریه ارتباط بین نظام کار و خانواده عاطفی نیست، بلکه انسانی است. افراد مرزنشینانی هستند که روزانه بین دو محیط کار و خانواده رفت و آمد دارند. افراد این محیط‌ها را شکل می‌دهند، مرزهای بین آنها را قالب بندی و رابطهٔ بین مرزنشینان با آن محیط و اعضای آن‌را را مشخص می‌کنند. اگرچه افراد محیط خود را شکل می‌دهند، اما به نوبهٔ خود ازسوی آنها شکل می‌گیرند. همین تناقض تعیین شده به واسطهٔ محیط‌های کار و خانه است که تعادل کار خانواده را به یکی از مفاهیم چالش برانگیز در مطالعهٔ کار و خانواده تبدیل می‌کند.

نظریهٔ مرز کار-خانواده تلاشی برای توضیح این تعامل پیچیده بین مرزنشینان و زندگی شغلی و خانوادگی آنهاست تا بروز تعارض را پیش‌بینی کند و چارچوبی برای رسیدن به تعادل ارائه دهد. این نظریه نشان می‌دهد که چگونه ادغام و تقسیم بندی حوزه، مدیریت و ایجاد مرز، مشارکت مرزبانان و ارتباط بین مرزنشینان و سایر افراد در محل کار و خانه بر تعادل خانواده-کار تأثیر می‌گذارد.

پیشینه پژوهش

جنادله و پویا (۱۳۹۸) در مقاله خود با بهره‌گیری از چارچوب کرومی، نظریه‌های مطرح درخصوص موانع ارتقاء شغلی زنان را در دو دسته موانع درونی و بیرونی صورت‌بندی کردند و به بررسی مطالعات تجربی داخلی صورت گرفته در این زمینه در دوره ۱۳۹۵-۱۳۸۵ پرداختند. نتایج نشان داد که مردان به موانع درونی یعنی موانع فردی که به

¹ Frone

مجموع، ارتقاء شغلی زنان بیش از آنکه مسئله‌ای فردی باشد، مسئله‌ای ساختاری و نهادی است.

در حقیقت، بیشتر پژوهش‌هایی که به آنها اشاره شد، با یک نگاه تبیینی به مسئله ارتقاء شغلی زنان پرداخته و نهایتاً با پیشنهاد و راهکارهای محدودی موضوع پژوهش خود را به پایان رسانده‌اند. آنچه که میان پژوهش‌های داخلی صورت گرفته مشترک است، شکل و قالب آنهاست و عوامل اثرگذار جنسیت را در رشد شغلی زنان موثر دانسته‌اند. موضوعی که مورد غفلت قرار گرفته این است که این تحقیقات عموماً راه برطرف‌سازی موانع را نشان ندادند و فقط به بررسی مشکلات بسنده کرده‌اند؛ لذا آنچه که در این میان به عنوان خلأ تحقیقاتی احساس می‌شود، آن دسته از پژوهش‌هایی است که با دقت بیشتری به رویکرد رفع موانع پس از مرخصی شغلی زنان بپردازند.

روش پژوهش و داده‌ها

در این پژوهش از رویکرد کیفی و روش تحلیل مضمون استفاده شد. مشارکت‌کنندگان این پژوهش کلیه مادران شاغل تمام‌وقت و پاره‌وقت بازگشته به کار بعد از مرخصی زایمان در ادارات دولتی و خصوصی شهر تهران در سال ۱۴۰۱ است (جدول ۱). روش نمونه‌گیری هدفمند و با روش گلوله‌برفی انجام شد. در نهایت، با ۲۰ نفر از زنان مصاحبه نیمه‌ساختاریافته صورت پذیرفت. انجام مصاحبه‌ها تا زمان اشباع داده‌ها و عدم حصول یافته‌های جدید ادامه پیدا کرد. البته پیش از شروع مصاحبه رضایت زنان جلب شده و نیز با رضایت آنها مکان مناسبی برای مصاحبه در نظر گرفته شد. متوسط زمان مصاحبه ۴۵ تا ۶۰ دقیقه بود. اعتبار تحقیق حاضر بر اساس اقدامات مختلفی انجام شد: برای مثال در انتخاب نمونه‌های هدفمند دقت بالایی صورت گرفت که حتماً افرادی مطلع باشند که اطلاعات عمیق تر را از آنان بدست‌آید و زمان لازم را برای شرکت در این پژوهش داشته باشند. بعد از کدگذاری و ساخت تم‌ها، از افرادی که در مصاحبه شرکت کردند، بازخورد گرفته شد و همچنین کدگذاری داده‌ها توسط چند نفر انجام پذیرفت.

هستند که بیشترین امتیاز را برای تاثیر در عدم ارتقای شغلی زنان داشتند.

مارتل^۱ و همکاران (۱۹۹۸) بر این باورند که پنداره‌های کلیشه‌ای در خصوص زنان از علل مهم مانع‌تراشی در ارتقاء زنان در سازمان‌ها و ادارات است. آن‌ها می‌گویند که از دیدگاه خود زنان، شیوع کلیشه‌های جنسیتی مهمترین عاملی است که مانع تحرک آنان به سطوح بالا می‌باشد.

برمن^۲ (۱۹۹۸) نشان داد که عواملی چون محدودیت و یا اساساً عدم وجود شبکه ارتباطی، ترس از کارهایی که غیرزنانانه تلقی می‌شود. نداشتن اعتماد به نفس بالا، نبود امکانات آموزشی مناسب، تبعیض جنسیتی و در اصل، عدم وجود فرصت مناسب برای ارتقاء زنان به سطوح بالا مانع حضور زنان در پست‌های مدیریتی شده است (**استاد هاشمی و همکاران، ۱۳۹۴**)

یافته‌های پژوهش **کاتارا^۳ (۲۰۰۵)** در هتل‌های مصر نشان داد که چهار چالش عمده پیش روی مدیران زن وجود دارد: عدم وجود مربی حمایت کننده، نبود دسترسی به شبکه، عدم وجود ارتباطات کاری و تبعیض‌های جنسیتی. کاتارا به سقف شیشه‌ای را باعث عدم دستیابی زنان به رده‌های مدیریتی می‌داند و می‌گوید که تبعیض جنسیتی، جنسیت تعارض فرهنگی و کلیشه‌ای و عدم رابطه در محل کار از عوامل مهم در این زمینه هستند.

مطالعات نشان می‌دهد موانع ارتقاء شغلی زنان را می‌توان در سطوح فردی، سازمانی و ساختاری - فرهنگی طبقه‌بندی کرد. تفاوت معناداری میان برداشت زنان و مردان وجود دارد؛ به‌طوری‌که مردان بیشتر بر عوامل فردی و زنان بر موانع ساختاری تأکید دارند. فرهنگ مردسالار، کلیشه‌های جنسیتی و پدیده سقف شیشه‌ای از مهم‌ترین موانع ارتقاء زنان محسوب می‌شوند. پژوهش‌های بالا نشان می‌دهد که فرهنگ سازمانی نقش تعیین‌کننده‌ای در محدودسازی پیشرفت شغلی زنان دارد. همچنین نبود شبکه‌های حمایتی، مربی‌گری و سرمایه اجتماعی، فرصت‌های ارتقاء زنان را کاهش می‌دهد. تبعیض جنسیتی نهادی در اغلب سازمان‌ها به‌صورت مستقیم و غیرمستقیم بازتولید می‌شود. در

¹ Martel

² Bermen

³ Katara

جدول ۱. اطلاعات دموگرافیک مشارکت کنندگان

Table 1. Demographic information of participants

کد	نام	سن	سواد	شغل	تعداد فرزندان
۱	خانم قمر	۴۴	کارشناس پرستاری	پرستار	دو
۲	خانم ریحانه	۳۸	کارشناسی	مربی کانون پرورشی	دو
۳	خانم زینب	۳۹	کارشناس حسابداری	معاون فناوری مدرسه	دو
۴	خانم سمانه	۳۲	دانشجو کارشناسی ارشد	کارمند ایران خودرو	دو
۵	خانم مریم	۳۸	کارشناسی بهداشت عمومی	دبیر سلامت بهداشت و انسان و محیط زیست و مربی بهداشت	یک
۶	خانم نرگس	۳۵	کارشناس دارویی	مسئول داروخانه و شاغل در بیمارستان مدرس	دو
۷	خانم فرشته امینی	۵۴	کارشناس مامایی	ماما بیمارستان امام خمینی	دو
۸	خانم فرانک	۳۸	کارشناسی تربیت بدنی	مدیر مجموعه ورزشی و قبلا مربی تربیت بدنی آموزش و پرورش	سه
۹	خانم پرنیان	۴۵	کارشناسی مترجمی زبان	کارمند شرکت عمران آب خدمات منطقه آزاد کیش	دو
۱۰	خانم مهربان سادات	۳۷	دکتری علوم تربیت و برنامه ریزی درسی	کارشناس سازمان برنامه	دو
۱۱	خانم پونه	۴۴	کارشناسی پرستاری	پرستار	سه
۱۲	خانم معصومه	۴۰	کارشناسی علوم امور تربیتی	معلم پرورشی مدرسه	سه
۱۳	خانم نگین	۳۳	کارشناسی ارشد الهیات	کارمند سازمان تبلیغات	یک
۱۴	خانم نصیبه	۳۹	کارشناسی ارشد ریاضی	دبیر ریاضی	دو
۱۵	خانم نورا	۳۳	فوق لیسانس	کارمند	دو
۱۶	خانم مهرناز	۳۸	کارشناسی ادبیات	معاون پژوهشی مقطع ابتدایی	یک
۱۷	خانم فائزه	۴۰	کارشناسی ارشد	ستادی، ارادی	دو
۱۸	خانم فخری	۳۱	لیسانس	کارمند بانک	سه
۱۹	خانم نسیم	۳۵	کارشناسی ارشد نرم افزار	کارشناس نرم افزار در بخش هوش تجاری شرکت آی تی	یک
۲۰	خانم منیژه	۳۲	لیسانس پرستاری	کارمند بیمارستان واحد پرستاری	یک

تحلیل مضمون از منظر براون و کلارک^۱ (۲۰۰۶) براساس شش گام انجام می شود:

شکل ۱. گام های روش تحلیل مضمون

یافته ها

جامعه آماری مورد مطالعه در این پژوهش ۲۰ نفر از مادران بازگشته به کار بعد از مرخصی زایمان در ادارات دولتی و خصوصی به صورت تمام وقت و پاره وقت در تهران و شهرستان ها و در سال ۱۴۰۱ می باشند. در این پژوهش از نمونه گیری هدفمند و روش گلوله برفی استفاده شده است. نمونه ها شامل: زنان شاغل بازگشته از مرخصی زایمان، زنان مشغول در شغل های دولتی و خصوصی، و زنان کارمند تمام وقت و پاره وقت می باشد.

باتوجه به سوالات این پژوهش که در خصوص درک و فهم زنان شاغل از مرخصی زایمان، تجربه زنان از بازگشت به کار پس از مرخصی زایمان و چالش های زنان شاغل در بازگشت به کار برای بهره مندی از قوانین مرتبط با مرخصی زایمان می باشد، دو محور اصلی استخراج گردید.

"زمان مرخصی زایمان نه ماه بود و به دلیل وضعیت شغلی ام مجبور شدم پایان شش ماه به کار برگردم و بچه رو بذارم. نه اصلا راحت نبود اما خبر برای حفظ کارم رفتم چون اگه نمی رفتم ممکن بود از دست بدم کارم رو و منم به کارم نیاز داشتم." (مشارکت کننده شماره ۱).

¹ Braun & Clarke

محور اول: تجربه بارداری زنان شاغل (هم‌زمانی حفظ شغل و فرزند)

در بحث از سوال اصلی پژوهشی پیرامون تجربه بارداری زنان شاغل، طبق تحلیل تمایک صورت گرفته مضمون کلی را می‌توان «هم‌زمانی حفظ شغل و فرزند» نام نهاد. در واقع زنان شاغل باردار گرچه حضور

فیزیکی در محیط کار ندارند؛ اما از طریق دورکاری ارتباط شان با مسئولیت های شغلی قطع نشده است؛ همچنین درعین حال به مراقبت و حفظ فرزند می‌پردازند. بنابراین تلاقی مراقبت از فرزند و نیز از دست ندادن شغل مضمون کلی این نوع تجربه می‌باشد.

جدول ۲. مضامین اصلی و فرعی محور اول**Table 2. Main and sub-themes of the first axis**

مضمون اصلی	مضمون فرعی
تداوم همکاری با محل کار در دوران بارداری	برعهده داشتن مادری با مسئولیت کار داشتن دور کاری در دوران مرخصی
بهم ریختن زیست بدنی زن در دوران بارداری	بستری شدن در بیمارستان دچار شدن به دیابت بارداری
بهره مندی متفاوت از تسهیلات بیمه	اجرا شدن تمام قوانین مرخصی بیمه تاس مرخصی؛ شش یا نه

تداوم همکاری با محل کار در دوران بارداری

زنان در موقعیت‌های کاری ضمن حفظ مادربودن، باید به مسائل مربوط به شغل خود نیز می‌پرداختند. لذا برای از دست ندادن فرصت اشتغال خود در مواردی به انجام دورکاری مشغول می‌شدند. الگوی آرمانی زنانگی، مادری و اشتغال همان پاشنه آشیل جنس زن است. نادیده گرفتن جزئیات ریز زندگی مانند آرامش، در کنار خانواده بودن و لذت کنار کودک بودن و مادری کردن با خیالی امن و... را، بگذاریم کنار جملاتی مانند درس خواندم، حیف است شغلم را از دست بدهم، زن باید در اجتماع باشد و... در حقیقت زنان شاغل مشارکت‌کننده در مصاحبه، در بیشتر موارد خیال می‌کنند اگر شاغل نباشد «هرچند به مزایای آن به معنای حقیقی نیاز ندارند»، زندگیشان معنای اجتماعی بودن، رشد و بالندگی را از دست می‌دهد. مشاهده الگوهای آرمانی تصویری نابهنجار و متناقض با زیست زن را به او تجویز کرده و زنان مشارکت‌کننده در این پژوهش، همواره در تلاش‌اند تا خود را به این الگوی سخت نزدیک کنند. آنان در تجربه زیسته‌شان، ناخواسته از واقعیتی صحبت می‌کردند که شاید بتوان آن را «فشار مضاعف» نامید؛ اما خودشان خیال می‌کردند که این یک فرصت و یا یک تعهد است در قبال شغل و محیط کار خود.

در گفت‌وگوها، تعدادی از مادران، مسئولیت کار را همچنان در دوران مرخصی متحمل بودند. آنان در طول مدت بارداری و حتی در روزهای بعد از زایمان به چند علت، از جمله ترس از دست دادن شغل، علاقه به کار و عدم قطع جریان کار علی‌رغم مادری، به حفظ هویت شغلی خود پرداختند. از سوی دیگر کسانی بودند که این مسئولیت را به‌طور کل واگذار کرده بودند و تمام تمرکز، فکر و دغدغه خود را منوط به حفظ و نگهداری از نوزاد خود کرده بودند. جز یک ارتباط دوستانه، تمام روابط کاری را با محیط سابق کاری خود قطع نموده بودند. آنان در این باره اینگونه صحبت کردند:

قمر، ۴۴ ساله، و با شغل پرستاری چنین بیان می‌کند:

"ارتباطم تو محیط قطع شد یعنی اونجا نمی‌رفتم ولی خوب همچنان خصوصی کار می‌کردم قراردادی کار می‌کردم ولی خوب همچنان قراردادشان بودم دیگه مشکلی نداشتم، با این موضوع تا پایان مرخصی. نه نبودم. تو محیط کار نبودم. تو منزل کارا رو انجام می‌دادم البته یه وقتا خیلی برام سخت می‌شد اما خب کار همینه دیگه!" (مشارکت‌کننده شماره ۱).

زینب نیز در این رابطه می‌گوید:

"سر بچه اولم فکر کنم ۴ ماه بود که دوباره مدیرمون با من تماس گرفتن و گفتند که ما شخص قابل اعتماد پیدا نکردیم و تو فقط بیا مدرسه دو روز بیا بچه‌اتم بیا اون اوایل قشنگ با من همکاری کردن با بچه تا تقریباً هشت ماهگی که دیگه تو کالسه اینا نمی‌موند من بچمو مدرسه هم می‌بردم و هم به کارم میرسیدم، هم بچمو نگه می‌داشتم تو مدرسه. سر دومی هم همینطور باز از طرف مدرسه دوباره تماس گرفتند که نه شما فقط بیا مثلاً دو روز تو هفته چهار ساعت بیا که حالا به شیردهی برای شیردهیت مزاحمتی نداشته باشه بتونی بری شیرم بدی و برگردی و مشکلی نبود." (مشارکت‌کننده شماره ۳).

داشتن ارتباط کاری در دوران مرخصی، برای زنانی که در دوران پیش از مرخصی زایمان در پست‌های مهم و کلیدی بودند، یک امر عادی محسوب می‌شد؛ زیرا واگذاری کار به نیروی بعدی متحمل یک رابطه طولانی بود که گاهی به دلیل وضعیت جسمانی مادر و زودتر به مرخصی رفتن او، این امر به راحتی محقق نمی‌شد و منوط به ارتباط بعد از زایمان و در دوران مرخصی زایمان می‌شد. تعدادی از مادران جامعه آماری نیز درگیر چنین رویه شغلی بودند. لذا در طول مدت مرخصی همچنان مشغول به انجام بعضی کارها بودند.

"من چون کارم یه جوریه که یه جورایی بهم نیاز دارن یه تایمی باهام هماهنگ می‌کردند اینترنتی خیلی کارا تلفنی کمکشون می‌کردم انجام بدم ولی اینکه بگم کل تایم‌های من را می‌گرفت نه اینکه دارم بهتون میگم مثلاً فکر کنین تقریباً ۲۵ تا ۳۰ مهرماه بود یه تایم حالا پنج شش روزه بود که من الان یه سری کاراشون رو براشون هندل می‌کردم مشکل حل می‌شود ولی خیلی زمانی از من نمی‌گرفت." (مشارکت‌کننده شماره ۴).

بهم ریختن زیست (شرایط) بدنی زن در دوران بارداری

بعضی از مادران باردار جامعه آماری، از شرایط بدنی سخت خود در

هر گونه پیگیری از طرف کارکنان زن موجب افروختن خشم مدیران و اخراج کارکنان از فضای کار می‌شد.

مدیران و روسای ادارات و سازمان‌ها، با انتخاب مواردی از بیمه آن را ملاک قرار داده و به این ترتیب زنان در موسسات مختلف مزیت‌های متفاوتی را تجربه کرده‌اند. مبحث سلیقه‌ای اجرا شدن قوانین در مجموعه‌های نیمه دولتی یا خصوصی به وضوح در مصاحبه با شرکت‌کنندگان، قابل درک و توجه بود. گاهی حتی برخی از مشارکت‌کنندگان که کارمند مراکز دولتی بودند، در گیرودار بخشنامه، تغییر مدیر، تغییر قانون، از پیگیری حقوق خود منصرف شدند. در این رابطه مشارکت‌کنندگان می‌گویند:

"بله، اون موقع ۶ ماه مرخصی داشتیم که با سه ماه تابستون ۹ ماه شد. برای دختر آخرم ۹ ماه بود که با سه ماه تابستون یک سال شد البته حقوق و مزایای کامل رو ندادن یعنی عیدی و اینا رو ندادن و تازه برای گرفتن سه ماه اخر مرخصی دختر دوم باید به مسیر طولانی اداری و طی می‌کردم. یادم نیست دقیق ولی فکر کنم شکایت کردم تا دادن. خیلی هم رفتم و اومدم." (مشارکت کننده شماره ۸).

مرخصی زایمان تامین اجتماعی، در طی سال‌های گذشته، همواره یکی از نگرانی‌های اصلی بعضی از زنان و مادران شاغل شرکت کننده در مصاحبه بوده، که به دلیل مخالفت سازمان تامین اجتماعی، تنها در صورت اعتراض در دیوان عدالت اداری و کسب رای، امکان برخورداری از مرخصی بارداری ۹ ماهه وجود داشت؛ اما اخیراً با مصوبه دولت، مدت زمان مرخصی زایمان تامین اجتماعی به ۹ ماه افزایش یافته و بدون نیاز به طرح دعوا در دیوان عدالت اداری، امکان برخورداری از مزایای آن برای زنان وجود دارد. قانون برای حمایت از زنان شاغل، مرخصی تحت عنوان مرخصی زایمان پیش بینی کرده است. دستمزد فرد در طول این مرخصی توسط کارفرما پرداخت نمی‌شود؛ بلکه تحت عنوان کمک هزینه زمان بارداری، به وسیله سازمان تامین اجتماعی پرداخت می‌شود. این مرخصی تماماً جزء سوابق کار فرد محسوب شده و حتی پاداش و عیدی به آن تعلق می‌گیرد. لیکن زنان پس از زایمان با شرایط متفاوتی روبه رو می‌شوند. مدیران یا ساختارهای اداری به دلیل عدم جایگزین کردن نیروی کمکی، توان همراهی برای نه ماه مرخصی را نداشته و مادران برای حفظ شغل خود مجبور می‌شوند از نه ماه مرخصی استفاده نکنند؛ البته زنان در مشاغل دولتی از امنیت شغلی نسبی و بهره‌وری از مرخصی کامل برخوردار هستند.

"زمان مرخصی زایمان نه ماه بود و به دلیل وضعیت شغلی ام مجبور شدم پایان شش ماه به کار برگردم و بچه رو بذارم. ن اصلاً راحت نبود اما خب برای حفظ کارم رفتم چون اگه نمیرفتم ممکن بود از دست بدم کارم رو و منم به کارم نیاز داشتم." (مشارکت کننده شماره ۱).

محور دوم: چالش‌های زنان شاغل بعد از زایمان

با عنایت به تحلیل تجارب زنان در قالب مضمون کلی «همزمانی حفظ

دوران بارداری صحبت می‌کردند. تعدادی از مادران که تجربه بستری در بیمارستان را بیان می‌کردند و تعدادی دیگر از ورم‌های بدن، سردردهای شدید، حساسیت به صدای بلند، شلوغی و... می‌گویند؛ اما تعدادی از همین مادران همچنان به کار و شغل خود در این شرایط ادامه داده‌اند.

احساس تعهد و به بهترین شکل انجام دادن وظایف کاری، از عمده مسائلی بود که در زنان مشارکت کننده مشاهده می‌شد. در طول مصاحبه‌ها، مواجهه شدید با مادرانی که علی‌رغم سختی و بستری شدن در بیمارستان در دوران بارداری، همواره با بالاترین سطح توان در محل کار حاضر شدند و عزیزی که تجربه از دست دادن و به سرانجام نرساندن بارداری را به دلیل حجم بالای کار و فشار کاری داشتند و در بارداری‌های بعدی سختی روحی و جسمی مضاعفی را برای به پایان رساندن دوران بارداری تحمل می‌کنند؛ لیکن همواره به ادامه کار فکر می‌کنند. مادرانی که با جسمی رنجور و مجروح و با تمام سختی و قدرت به کار خود پایان ندادند.

"من بعد از فرزند اول خیلی بیمار شدم یه دفعه سلامتیمو از دست دادم به اصرار دکتر باردار شدم چون به شدت از زایمان دوباره وحشت داشتم وقتی دوباره زایمان کردم بهتر شدم با تمام این‌ها من هیچ وقت از کارم دست نکشیدم، میدونین، کارم رو دوست داشتم واقعا..." (مشارکت کننده شماره ۱۲).

تعدادی از مادران نیز، در طول دوران بارداری و حتی بعد از زایمان به دیابت بارداری مبتلا شدند، که این خود آن‌ها را با مشکلات عدیده‌ای از قبیل تغییر برنامه غذایی، تزریق سه مرحله‌ای و روزانه انسولین، تست مداوم قند، نداشتن تعادل و نیاز بیشتر به استراحت را مواجه کرد. این دسته از مادران علی‌رغم علاقه به کار در دوران بارداری، مجبور به دریافت مرخصی زودتر از موعد شدند، که در دریافت حقوق‌های دوران مرخصی، برای بعضی از آنان مشکل‌ساز شد.

"آره من دیابت گرفتم تازه فشار خونم گرفتم. فکر کنم به خاطر تیروئیدم بود. که اخر مجبور شدم انسولین بزنم سه بار در روز. مدام تست قند می‌گرفتم دیگه نوک انگشت نداشتم از بس سوزن زده بودم. ولی خب با انسولینم درست نشد و مجبور شدم زودتر از موعد زایمان کنم فکر کن! بچم دو کیلو بود همش. بعد که رفتم دنبال کارهای حقوق بیمه دیدم ای داد اول که قسطی میدن بعدم پایه حقوق رو انقدر پایین رد کردن که..." (مشارکت کننده شماره ۱۶).

بهره‌مندی متفاوت از تسهیلات بیمه

تفاوت رفتار بیمه‌گران یا بیمه‌کنندگان که در حقیقت همان مدیران یا روسای اداری هستند، امری قابل کتمان نبود، تا جایی که عده از مشارکت‌کنندگان معتقد بودند هرچند عدم ناآگاهی و اطلاع زنان از قوانین بیمه بی‌اثر نیست، لیکن انتخاب و اجرای مجریان و مدیران از حالت‌ها و شرایط رفاهی بیمه، امری کاملاً انتخابی، اختیاری و در دست مدیران است. هرچند که گاهی قابل پیگیری به چشم می‌آید؛ اما در واقع

کار یا زندگی، پیدا کردن راه تعامل با محیط کار و تغییر در موقعیت شغلی بتدریج با دو نقش مادری و شاغل شدن کنار می‌آیند و به سختی با آن سازگاری می‌شوند.

شغل و فرزند، نوبت تشریح چالش‌های زنان شاغل بعد از زایمان و نیز برگشت به کار می‌رسد. طبق بررسی صورت گرفته، مضمون کلی چالش‌های زنان در قالب «سازگاری سرسختانه مادری و اداری بودن» قابل تحلیل است. در واقع در این مرحله، زنان ضمن ماندن در دوراهی

جدول ۳. مضامین اصلی و فرعی محور دوم

Table 3. The main and sub-themes of the second axis

مضمون اصلی	مضمون فرعی
دوراهی ماندن یا ترک کار	فشار مضاعف کار احساس پشیمانی (زخمی که هیچ وقت فراموش نمی‌شود)
دلهره رسیدگی به فرزند	به که می‌سپارمت؟ (سپردن به مهد) مادری مادر بزرگ رسیدگی کمتر به فرزند
تعامل سازنده در محیط کار	افزایش یا کاهش درک همکاران همراهی برای بهرمندی از مرخصی شیردهی
جاماندگی در حمایت‌های مالی	هدیه زایمان حق اولاد هزینه اندک مهد کودک
تغییر موقعیت شغلی (کاشت نهال مادری)	اهمیت دادن به مادری جایگزین شدن پست خالی ماندن پست
همراهی همسر در امور منزل	پرداختن به امور منزل نگهداری و رسیدگی به فرزندان

دوراهی ماندن یا ترک کار

خانواده واژه‌ای مملو از معانی است. زمانی که ما به خانواده می‌اندیشیم، بیش از هر چیز معنای همراهی و درک متقابل را از اعضای خانواده داریم. اینکه یکی از اعضای خانواده به دلایل فیزیکی و یا عاطفی، مسئولیت بیشتری را متحمل شود و به مرور زمان در خصوص نقش‌ها تلویحا یا مستقیم مورد بازخواست افراد یا اذهان عمومی قرار گیرد، در حقیقت با حجمی بیش از توان و قدرت در حل مسائل به میان آمده تا تصویری دلچسب یا متعادل از خانواده خود را به نمایش بگذارد. اینکه تعدادی زنان مشارکت‌کننده در نقش‌های مادری، همسری، اشتغال و در مواقعی در نقش‌های دیگری همچون فرزند و خواهری درگیر مسائل و وظایف از پیش تعیین شده می‌گردند، سبب حالتی معادل سرریز نقش می‌شود که در نتیجه موجب احساس پشیمانی از نبودن کنار فرزند یا تعارض و تعدد نقش یا عدم تعادل در زندگی آنان می‌گردد. پذیرش نقش‌ها در خانواده، همواره با مسئولیت همراه است؛ اما گاهی حجم بالای نقش‌ها یک فرد به علاوه مجموعه وظایف نقش‌های مکمل در سایر اعضای خانواده که از آن شانه خالی کرده و یا ابتدا آن را نپذیرفته‌اند، به ناچار روی بال عاطفه مادران و زنان می‌نشیند تا در جنگی نابرابر زنان را به حفظ خانواده و اشتغال دعوت کند. فشار مضاعف، منتج به درماندگی تعداد زیاد زنان مشارکت‌کننده‌ای است که

بار این وظایف را لاجرم به تنهایی و یا با کمی همراهی از سوی خانواده اصلی خود به دوش می‌کشند.

"هیچ کمک کننده‌ای نداشتم همسرم اصلا کسی نبود که کمک کنه چه خونه چه بچه صفر تا صدش با خودمه به خاطر همین خب خیلی فشار مضاعفی روم بود بچه مریض می‌شد شیفتا ما چون پرستاریم روزای تعطیلیم شیفتیم جمعه شیفت میخواستیم برم حالا مهد کودک تعطیل بود بچه رو باید میذاشتم خونه مادرم. ساعت شیر داشتم ولی بچه پیشم نبود مادرم بچه رو میاورد بیمارستان من شیرش می‌دادم دوباره شب تحویلش می‌گرفتم خیلی سخت بود. بعد کار خونه بود غذای جداگانه بچه غذای خودمون خیلی سخت بود خیلی خیلی" (مشارکت کننده شماره ۱).

"من چون تو زندگیم صفر تا صد همه چی چه بچه چه زندگی پای خودم بود. به خاطر همین من خودم صبحا زودتر بیدار می‌شدم از خواب که غذای بچه رو آماده کنم و خودمون رو تا برم سره کار. سره کار که میام خودم خسته ولی بچه مهد قشنگ استراحت کرده و احتیاج به یه مادر فرش داره من باید این روحیه رو حفظ می‌کردم اینجوری مجبور به یه برنامه‌ریزی بیشتر بودم و فشار رو خودم بود تا بتونم اون تعادل رو حفظ کنم. یعنی خودم رو نادیده گرفته بودم از زمانی که بچه دار شدم شاید ده درصد خودمو دیدم." (مشارکت کننده شماره ۱۳).

مادری، یکی از اساسی‌ترین جنبه‌های زندگی بیشتر زنان در سراسر جهان تلقی می‌شود؛ در کنار فرزند بودن با او بیدار شدن و خوابیدن، خندیدن و راه رفتنش را دیدن، لذت مادری است؛ اما برای مادران شاغل مورد مطالعه، این موضوع کمی متفاوت است. مدت کوتاه مرخصی‌های بعد از زایمان و شرایط موجود اقتصادی یا فرهنگ

لازم نبود بچه‌ها رو اول صبح بیدار کنم و اونا راحت میخوابیدن تا ساعت ۱۰. از اون طرف تمام وسایل بازی و امکانات تو خونه ما بود و از طرف دیگه هر چی بهم ریختگی بود تو خونه ما بود و منزل مامانا کثیف نمی‌شد. اوایل فکر می‌کردم برای مامان‌ها سخت باشه ولی بعد دیدم نه خیلی راحت ترن و اونا هم این مدل رو استقبال کردن." (مشارکت کننده شماره ۸).

مادران شاغل مورد مطالعه بیش از هر چیز تصور «مادر خوب نبودن» را به دوش می‌کشند. اینکه مادام در گیر و دار خوب بودن، خوب رسیدگی کردن، خوب غذا پختن و... هستند و یا به این فکر می‌کنند که در ساعات بعد از بازگشت از محل کار چه میزان انرژی برای کودکان صرف کنند تا جبران نبودن و خلا آن را پر کنند، همیشگی است. مادران مشارکت‌کننده، در اعماق قلبشان اندوه یک زندگی نریسته با فرزندانشان، درست در بهترین روزهای زندگیشان دارند:

"بچه دوم دیگه فقط چهار ساعت می‌موند یعنی چون یکم فاصله تا منزل مامانم دورتر بود دیگه یه جوری می‌موند که مثلاً از ساعت ۸ تا ۱۲ کامل می‌موند دیگه بعد از ۱۲ میرفتم منزل دیگه. تا بتونم به بچه‌هام برسم. از سر بچه اولم برام تجربه بود و نمی‌خواستم اون تجربه دوری و نبودن رو این بچه ام هم دوباره تجربه کنه." (مشارکت کننده شماره ۳).

تعامل سازنده در محیط کار

برای هر نیروی کاری داشتن یک محیط فزاینده، آرام و پوشش دهنده یک ایده‌آل محسوب می‌شود. اینکه فرد آگاه و مطمئن باشد از اینکه در محیط کار خود همواره مورد حمایت قرار می‌گیرد موجب یک تعامل سازنده در نیروی انسانی یک سازمان یا اداره می‌شود. این امر به‌طور عام برای دو جنس زن و مرد و به‌طور خاص برای جنس زن به‌واسطه شرایط زیستی و مسئولیت‌های اجتماعی صادق است. زنان بازگشته به کار در مصاحبه‌های بدست آمده غالباً، از حمایت همکاران، حسن خلق و برخورد مناسب همکاران در محیط کار سخن گفتند. لیکن تعدادی از آنان نیز به اهمیت ندادن بالادستی و یا سایر همکاران خود نسبت به خروج در ساعت مقرر، اضافه کاری نماندن، استفاده نکردن از وقت شیر اشاره کرده‌اند.

اینکه زنان پس از بازگشت از مرخصی زایمان، بتوانند در محیط کار حس امنیت و آرامش را به واسطه همراهی و درک سایر همکاران بدست بیاورند، یک مزیت و نوعی امنیت شغلی محسوب می‌شود؛ در عین حال بودند افرادی که از یک عامل بازدارنده نامرئی صحبت می‌کردند که نتیجه آن منجر به داشتن فرزندان کمتر برای داشتن آرامش در محیط کار است. این دسته از مادران معتقدند اگر در دوران مرخصی به جای واگذاری وظایف کاری آنان به سایر همکارانشان (که منجر به سختی و فشار زیاد کار می‌شد) یک نیروی موقت کاری استخدام می‌شد، این فشار نامرئی به وجود نمی‌آمد.

تحصیلی و البته سختی بدست آوردن شغلی مناسب، مادران شاغل را در برزخی میان علائق اجتماعی و حس مادری گرفتار می‌کند و در نهایت مادران جوان را مجبور به انتخابی تلخ می‌کند؛ اشتغال. حال آنکه تعداد زیادی از آنان از زخمی که بر تارک وجودشان نشسته است می‌گویند:

"اگر الان بود ترجیح می‌دادم سرکار نروم. از بچه‌داری و شوهرداری و خودش و همه زندگیش می‌افته. آدم باید خودش و بچهاش رو فدا کنه، زندگیش و شوهرش رو فدا کنه برای کار. اگر عقل الانم رو داشتم، من الان به همه الان می‌گم. من بعدا بخوام عروس بگیرم دوست دارم عروس خانه دار داشته باشم دوست ندارم شاغل باشه." (مشارکت کننده شماره ۷).

دلهره رسیدگی به فرزند

زنان با اتمام دوران مرخصی و بازگشت به اشتغال نیازمند مهلت و مکانی هستند تا بتوانند فرزند خود را در مکانی امن قرار داده و با ذهنی باز به کار بپردازند. کرنر زنانگی در حقیقت زمانی است که زنان برای اشتغال خود می‌خرند تا از پرتو خیالی نسبتاً امن، برای نگه‌داری فرزندشان، موقعیت اجتماعی خود را از دست ندهند.

از سخت‌ترین انتخاب‌ها برای مادران شاغل، گذاشتن نوزادان در مهد کودک است. هرچند که بودن مهد در محیط کار مادر یک امتیاز ویژه و فوق‌العاده محسوب می‌شود، به این دلیل که دور بودن از کودک به هر دلیلی برای مادر بسیار سخت است. با این وجود آنچه در مهد و در نبود مادر بر کودک می‌گذرد و یا اینکه کودک در حال تجربه چه چیزی می‌باشد، همیشه بزرگترین دغدغه یک مادر شاغل به حساب می‌آمده است. مادران شاغل شرکت کننده در پژوهش، در این باره می‌گویند:

"خوشبختانه اون اولی که اومدم بیمارستان امام خمینی مهدکودک نزدیک بود به بخش ما، من بخش مامایی کار می‌کردم و مهد کودک نزدیک بود. اون اوایل بود ولی بعداً مهد رو جمع کردن گفتن می‌خوان پارکینگ بزنن، درآمد زان نیست برای بیمارستان. پسر ۶ سالگی و پسر کوچکم تا ۵ سالگی تو مهد بود. بعد جایی دیگه ای بردم." (مشارکت کننده شماره ۷).

مادری تا ابد ادامه دارد و همچون ماء معینی که روینده گیاه است و یا همچون قوامی که پشتیبان نهالی نوپاست، درست در بزنگاه نیاز به کمک می‌آید. مادران شاغلی که از ترس بیماری، بد رفتاری، سخت‌گیری و... به دنبال مکانی امن برای فرزندشان بودند، ترجیحشان آغوش مادران خود یا همسرشان بود، تا با خیالی آسوده‌تر به فعالیت اجتماعی و اقتصادی خود باز گردند. آن‌ها شرح حال خود را این‌گونه بیان می‌کنند:

"من چون مادر شوهرم نزدیکمه، کمک حال داشتم. ایشون گاهی می‌اومدن گاهی من بچه رو می‌بردم منزلشون در کل خیالم راحت تر از مهد بود." (مشارکت کننده شماره ۶).

"مادرم و مادر همسرم می‌اومدن منزل ما. مثلاً صبحا همسرم میرفتن دنبالشون یک روز مادرم یک روز مادر همسرم. می‌ومدن منزل ما. خب یه خوبیش این بود که

اولاد و عائله‌مندی نیز بهره‌مند شوند. هدف از پرداخت حق اولاد نیز کمک بیشتر به افراد شاغل و افزایش رفاه اجتماعی است.

"بله به هر حال اون بیمه ای که داریم که حالا حق اولاد و اینا رو بهمون تعلق میده. اما دو تا بچه فقط. مثلاً همکاری من سه تا یا چهار تا بچه دارن به اونا نمیدن. حتی یه وقتا به شوخی به مدیرمون میگن اونا بچه‌های ما نیستن که هیچ حقی بهشون تعلق نمی‌گیره!" (مشارکت کننده شماره ۳).

در سامانه سازمان تأمین اجتماعی به صورت خودکار پس از برگشت به کار کارمندان خانم و با تایید حکم بازگشت به کار، پس از مرخصی بارداری و در ابتدای هر سال، بازه زمانی مجاز برای دریافت کمک هزینه مهد کودک محاسبه و در فیش حقوقی کارمند لحاظ می‌شود؛ اما باز هم با تاکید بر سلیقه‌ای بودن تسهیلات در بیمه توسط مدیران، خیلی از مدیران تمایلی برای درخواست آن از بیمه ندارند، مگر اینکه با شکایت یا درخواست مادران مواجه و مجبور به پرداخت شوند، که این مسیر هم متأسفانه منجر به ناراحتی مدیران و در نهایت بهانه تراشی و از دست دادن شغل‌های نیمه دولتی یا خصوصی برای زنان مشارکت کننده می‌گردد.

"کمک هزینه مهدکودک چیزی حدود ۱۲۰-۱۴۰ تومان بود یه چیزی زیر ۲۰۰ هزار تومان درحالیکه من همون زمان داشتم حدود ۸۰۰ تومان پول مهدکودک میدادم و الان باید یه چیزی حدود ۴ تومان برای مهدکودک بدم و خود دولت یه هزینه خیلی خیلی ناچیزی متقبل شده سازمانی هم کمک دیگه ای به هیچ مادر شاغلی نمی‌کند. توی سازمان ما لااقل، بعضی سازمان‌ها هستن قرار مینندن یا مهدکودک دارن یا قرارداد مینندن با مهدکودک‌ها و مثلاً ۶۰٪ یا ۸۰٪ اش رو سازمان متقبل میشه ولی توی شرایط کاری من اینطوری نیست و تقریباً اگر پایه رو در نظر بگیریم، پایه حقوق رو در نظر بگیریم بیش از نصف پایه حقوق پول مهدکودکه." (مشارکت کننده شماره ۱۰)

تغییر موقعیت شغلی (کاشت نهال مادری)

گاهی میان قوانین محیط کاری و الزامات مادری تقابل ایجاد می‌شود، مادران شاغل هنگامی که با این تنگناها مواجه می‌شوند، باید بتوانند هم شغل خود را حفظ کنند و هم مادر خوبی باشند؛ اما تضادهایی که رخ می‌دهد گاهی آنان را بر سر دوراهی انتخاب قرار می‌دهد، مادری یا شغل؟ و هستند زنانی که از ترس رویارویی با این کابوس از ابتدا قید بچه‌دار شدن را می‌زنند. در میان آنان زنانی هستند که قهرمانانه نهال مادری را در برهوت اشتغال و اکتساب آبیاری می‌کنند.

برای مادران مشارکت کننده در پژوهش، مادر بودن شاید پیچیده‌ترین، توان فرساترین، عاطفی‌ترین، مشکل‌ترین و در عین حال شگفت‌انگیزترین حادثه زندگی هر زنی است. اگر به نقش مادری، نقش یک زن فعال و شاغل را هم بیفزاییم، سختی و عظمت «مادری شاغل» بودن، خود را بیشتر نمایان خواهد کرد؛ اما اگر از نقش مادری کم گذاشته شود، ارزش‌های دیگر از نگاه قاطبه آنان اهمیت ندارد. زنان امروز کار می‌کنند، فعالیت دارند، اما مادر بودن با زن بودن، زمین تا آسمان متفاوت است.

"بله رفتار همکاران خوب بود، خب چون دیگه من زیاد نمی‌رسیدم نیروی کمکی آوردن تو محل کار اولم که زمانی که بچه اولم را به دنیا آوردم چون خودم تنها بودم یک نیروی کمکی آوردند که ایشان تمام وقت بود من فقط دو روز میرفتم توی محیط کار دوم که با بچه دوم همزمان شده بود اینجا خوب فناوری داشتن دوتا من حالا کارم سبک تر بود که همون به اندازه دو روزی که میرفتم مدرسه کار می‌کردم. نیروی کمکی هم آورده بودند." (مشارکت کننده شماره ۳).

بهره‌مندی از مرخصی شیردهی یا به اصطلاح پاس شیر، حق تمام مادران شاغل تا دو سال پس از زایمان است، لیکن در ورطه عمل این موضوع غالباً نادیده گرفته شده و یا در صورت استفاده مکرر مورد شکایت همکاران یا مدیر واقع می‌شدند، البته تعدادی از مادران نیز با همراهی مدیر و خونگرمی محیط کار به راحتی از این حق بهره‌مند گردیدند.

"خوب ببینید، سعی می‌کردن همراهی کنن به طبع چون هر کدوم مسئولیت خاصی داشتیم خیلی نمی‌تونستیم برای هم وقت بزاریم. تا اونجایی که می‌تونستیم و از دست شون برمی‌اومد کمک حال بودن مثلاً من ارباب رجوعی داشتم و در اون تایم بیقراری می‌کرد. سعی می‌کردن در اون تایم اگر دستشون خالی بود بچه من رو آروم کنن. یا مثلاً من هر زمان حس می‌کردم بچه ام کلافه شده به راحتی از مرخصی پاس شیر استفاده می‌کردم." (مشارکت کننده شماره ۱۶).

"گاهی پیش می‌اومد که چون چند روز بی اطلاع بودم همکاری آقا یا خانم ریز ریز بهم حرف می‌زدن یا همکاران پیام میدادن که فلانی میگه یا بمون یا برو یر خونه زندگیت. زن چه به این کارا. یه وقتا حتی نمیتونستم از پاس شیرم استفاده کنم چون تا می‌اومدم جمع کنم صد تا چشم دنبال من بود اینجوری دیگه " (مشارکت کننده شماره ۱۹).

جاماندگی در حمایت‌های مالی

وضعیت موجود زنان در خصوص دریافت‌های مالی پس از زایمان بسیار متفاوت و سلیقه‌ای از طرف کارفرما صورت می‌گیرد. به این معنا که زنان مشارکت کننده، پس از دریافت مرخصی به نحوی سلیقه‌ای، با دریافت سلیقه‌ای هدیه زایمان، حق اولاد و هزینه مهد کودک مواجه می‌شوند. این ساختار سلیقه‌ای توسط مدیران موسسات و مراکز، موجب دلسردی برای بعضی از کارکنان زن می‌گردد. بعضی مراکز و موسسات دولتی، نیمه دولتی و خصوصی در چند سال اخیر برای تشویق کارکنان زن و مرد به فرزندآوری، اقدام به پرداخت هزینه یا مجموعه‌ای از کالا به مادران و پدران شاغل کردند؛ اما به‌طور کل چنین رویکردی در سازمان‌های ما مورد اهمیت و استقبال مدیران قرار نگرفته است.

"قبل از زایمان یه هدیه از خود مسئولمون داشتیم نه اینکه مال بیمه باشه نه ، بیمه هیچ هدیه ای به ما نداد." (مشارکت کننده شماره ۶).

حق اولاد یا کمک عائله‌مندی یکی از مواردی است که در قسمت حقوق و مزایای فیش حقوقی دیده می‌شود. افرادی که در مشاغل دولتی و خصوصی فعالیت می‌کنند و تحت پوشش سازمان تأمین اجتماعی هستند، در صورتی که فرزند داشته باشند می‌توانند از حق

در مصاحبه با تعدادی از مادران، نقش پدر در تربیت فرزند به طور کامل نادیده گرفته شده و تمامی این مسئولیت بر روی دوش مادران قرار گرفته است؛ اما غافل از اینکه پدران نقش بسیار مهم و انکار ناپذیری در رفتار و تربیت فرزندان خود دارد. مطالعات در این زمینه ثابت کرده کودکانی که دارای پدرانی با اعتماد به نفس و بی پروا که جایگاه و وظایف پدری خود را می‌پذیرند، هستند؛ در آینده مشکلات رفتاری کمتری قبل از رسیدن به سن نوجوانی از خود نشان خواهند داد. از دلایل اصلی این موضوع تأثیر مستقیم نگرش پدران در رفتار کودکان می‌باشد. نگرشی که پدر خانواده نسبت به وظایف پدری خود دارد، اهمیت بسیار زیادی در مراقبت از کودکان و خانواده خواهد داشت.

"بله، همراه هستن گاهی بچه‌ها رو پارک میبرن گاهی میبرن خونه مامان تا من یکم به خودم برسم یا به کارام برسم یا بتونم خونه رو جمع و جور کنم. مدام با بچه‌ها وقت میگذرونه. کلا حالش با ما خوبه شکر خدا و بیخیال و بی مسئولیت نیست." (مشارکت کننده شماره ۱۵).

اگرچه برای تحلیل نظری تعادل کار و خانواده می‌توان از نظریه‌های متعددی استفاده کرد، اما غالباً نظریه نقش برای تبیین این موضوع مورد استفاده قرار می‌گیرد، نظریه نقش به وضوح توضیح می‌دهد که حوزه‌های مختلف زندگی اجتماعی نظیر کار و خانواده چگونه تقاضاهای نقش‌های متعدد از هر فرد را مطرح می‌کند و این جریان در نهایت می‌تواند به ایجاد تعارض در زندگی انسان منجر شود.

یکی از قلمروهای اصلی تحقیق در هر دو رویکرد، رابطه متقابل نقش‌های شغلی و خانوادگی و پیامدهای اشغال همزمان آنها است. در رویکرد کمیایی، رابطه متقابل کار و خانواده، تأثیر منفی بر سلامت روانی و روابط اجتماعی فرد می‌گذارد، حال آنکه رویکرد انباشتگی، آثار این رابطه را مثبت می‌بیند. بنابراین رویکرد انباشتگی به پیامدهای مثبت اشتغال همزمان نقش‌های شغلی و خانوادگی می‌پردازد. در حالی که رویکرد کمیایی بر جنبه‌های منفی آن تأکید دارد. نتایج پژوهش‌ها نشان می‌دهد که اشتغال نقش‌های چندگانه برای افراد منافع روانی و اجتماعی مهمی از قبیل منزلت اجتماعی، افزایش احترام به خود را در پی دارد، هر چند ثابت شده است که ملازم با انباشتگی نقش، هزینه‌های بالقوه فشار و تعارض نقش، پریشانی‌های روانی، بیماری‌های جسمی و اختلال در روابط اجتماعی را به وجود می‌آورد (Milkie, 1999 به نقل از رستگارخالد، ۱۳۸۳: ۳۴).

بحث و نتیجه‌گیری

با در نظر گرفتن اینکه در دنیای رقابتی امروز، نقش اصلی در پیشرفت جوامع را منابع انسانی به عهده دارند و حتی اولویت و اهمیت آن‌ها از منابع فیزیکی و سرمایه‌های طبیعی نیز بیشتر است و با عنایت به این امر که فضای اشتغال زنان به عنوان نیمی از پیکره جامعه، مبتلا به

"مادر بودن قطعا مادر بودن آخه محیط کار ما طوری است که حتی به راحتی نمی‌توانیم از مرخصی قانونی (استحقاقی) استفاده کنیم چه برسه به اینکه من ۶ ماه برای به دنیا آوردن فرزندی سر کار حاضر نشم. برای همین مادری رو ترجیح دادم و تا دو سال سر کار نفرتم." (مشارکت کننده شماره ۶).

چالش نبودن در پست قبلی و جایگزین شدن یک فرد برای تعداد زیادی از مشارکت کنندگان وجود داشت. نبود امنیت شغلی خصوصا در مشاغلی که جز کارمندهای دولتی نبوده و به طور قراردادی مشغول به کار بودند بیشتر به چشم می‌خورد. ترس از دست دادن شغل یا به ناچار ورود به پست پایین‌تر همواره با این مادران بود.

"نه دیگه از اون بیمارستان دراومدم بیرون. گفتند که دیگه نمی‌تونن اینجا بیای سرکار و با بچه نمی‌تونن بیای سر کار برای همین پستی برام نمونه بود یعنی در حقیقت یه جوری مودبانه عذر رو خواستن." (مشارکت کننده شماره ۷).

تعدادی از مشارکت کنندگان در این پژوهش، نگران حذف رده شغلی خود نبودند و این مسئله به دلیل نوع شغل و اهمیت آن در رده خاص و یا به دلیل نوع قرار داد منعقد شده در پست‌های دولتی و یا به دلیل رضایت مدیر از کار فرد و تقاضای او به بازگشت پس از مرخصی بوده است. در حقیقت هرچند در بعضی از این موارد فردی به عنوان نیروی جایگزین به پست خالی مانده آورده شده، لیکن پس از اتمام مرخصی مادر شاغل، پست او هم خالی شده و به کار خود ادامه می‌دهد. "بله. کار و پستی که من انجام می‌دادم خالی موند تا موقع برگشتم از مرخصی. البته قبلا هم گفتم من در طول دوران مرخصی هم دو روز به خواست مدیرمون برگشتم به کار چون نمی‌خواستن نیروی جدید بیارن." (مشارکت کننده شماره ۳).

همراهی همسر در امور منزل

به اعتقاد زنان مشارکت کننده در این پژوهش، برای تقسیم وظایف خانه در ابتدا باید کلیشه‌های جنسیتی را دور ریخت. عباراتی چون «ظرف شستن کار مردها نیست»، «جارو کشیدن کاری زنانه است» و «انجام کارهای بانکی مردانه است» این اعتقادات کاملاً بی‌معناست و چه بسا سبب بروز اختلاف بین این افراد و کاهش رضایت زناشویی آنان می‌شود. در تقسیم وظایف خانه، بین زنان مشارکت کننده و شوهران آن‌ها، در درجه اول هماهنگی برقرار بود. با استنباط از مصاحبه‌ها این نکته حاصل شد که کمک کردن مرد در امور داخل خانه به زنی که بنا بر ضرورت، غیر خانه‌داری به کار دیگری نیز مشغول است، لازم و ضروری است؛ چرا که این رفتار مرد علاوه بر ایجاد مشارکت و همکاری را در بین افراد خانواده، با القای حس مورد توجه بودن و مورد علاقه بودن زن از سوی همسرش بر مستحکم شدن روابط زن و شوهر کمک شایانی می‌کند. با این حال همسران تعدادی از مشارکت کنندگان همراهی کافی را در امور منزل نداشتند، و این عدم همراهی برایشان فشار مضاعف کار، مادری و خانه داری را متحمل می‌کرد.

"خیلی، وقتی که از سر کار میام حتی تو غذا پختن توی مرتب کردن خونه، خیلی همراهم هستند همیشه." (مشارکت کننده شماره ۱۴).

یا درمانی کوتاه در بیمارستان اکتفا کرده‌اند. پژوهش‌های متعددی نشان می‌دهد سنگینی کار به کاهش تولد زودرس یا نوزاد کم وزن منجر می‌شود. زنانی که از مرخصی زایمان طولانی بین ۱۲ تا ۲۰ هفته برخوردار بودند، وضعیت جسمی و روانی بهتری داشته‌اند.

۳. بهره‌مندی متفاوت از تسهیلات بیمه با دو مضمون فرعی "اجرا شدن تمام قوانین مرخصی بیمه و تاس مرخصی؛ شش یا نه" می‌باشد. در این بخش نیز به مطرح کردن تفاوت رفتار بیمه‌گران با بیمه شوندگان پرداخته شد، که امری غیر قابل کتمان بود. تا جایی که بعضی از زنان شاغل اذعان داشتند که هرچند عدم آگاهی کارمندان زن، از موارد بیمه بی‌تاثیر نیست لیکن انتخاب و اجرای محتوای بعضی بیمه‌ها در اختیار مدیران بوده و این تفاوت در مراکز و محیط‌های شغلی به طور کامل، از انتخاب سلیقه‌ای مدیران بود. به گفته **جیواتی و همکاران** ۲۰۱۲ در اقتصاد آثار کوتاه و بلند مدت هر قاعده حقوقی باید مورد بررسی قرار گیرد. به‌عنوان نمونه ممکن است مطابق یک قاعده حقوقی کارفرما مکلف شود که سه ماه قبل از اخراج کارگر موضوع را به او اطلاع دهد. هرچند که این قاعده در ظاهر به نفع کارگر است، به‌این دلیل که امنیت بیشتری در مورد شرایط قرارداد خواهد داشت، و اخراج کارگر را دشوارتر می‌کند؛ اما در حقیقت آثار بلندمدت این دست مقررات افزایش هزینه‌های نیروی کار برای کارفرما و همچنین پایین آمدن میزان کارگر جدید می‌شود. به همین علت گفته شده که اثر قواعد کاملاً با آن چیزی که غیر اقتصاددانان انتظار دارند، متفاوت است. بنابراین طبیعی است که یک کارفرما در هنگام استخدام به تحلیل هزینه فایده بپردازد و در صورت استخدام زنان با توجه به مخیر بودن کارفرما نسبت به شرایط بیمه و از سوی دیگر در شرایط برابر زنان و مردان مسلماً هزینه‌ای که استخدام یک زن نسبت به مرد دارد بیشتر بوده و در عوض ارزش کمتر و فایده کمتری برای کارفرما دارد و در حالت معمول منجر به استخدام مردان یا زنان با حداقل‌های بیمه‌ای می‌شوند. این نظر منطبق با گفته **متوسلی و قاسمی** (۱۳۸۴) نیز می‌باشد.

محور دوم با عنوان چالش‌های زنان شاغل بعد از زایمان با شش مقوله اصلی به شرح زیر است:

۱. سر ریز نقش درپرتو ماندن یا ترک با دو مضمون فرعی "فشار مضاعف کار و احساس پشیمانی" است. در این بخش به لزوم درک متقابل اعضای خانواده اشاره گردید. اینکه زنان به دلایل فیزیکی و یا عاطفی با حجم بالایی از مسئولیت‌های ناخواسته مواجه شوند و در نهایت برای انجام ندادن یا ترک موقت یکی از کارها مورد بازخواست فکری یا دستوری قرار بگیرند، موجب می‌شود آن‌ها با حجم عظیمی از

مشکلاتی است. در جریان این تحقیق از پنجره نگاه مادران بازگشته به اشتغال به گوشه‌ای از آن مشکلات پرداخته‌ایم. مشارکت‌کنندگان ۲۰ نفر از مادران شاغل بازگشته به کار در تهران انتخاب شدند.

یافته‌های پژوهش شامل دو محور اصلی است، که با نظریه تعادل کار و زندگی همخوانی دارند. اولین محور به معناشناسی تجربه بارداری زنان در اشتغال اختصاص دارد. سه مقوله‌ی اصلی این تم شامل موارد زیر تقدیم می‌گردد:

۱. تداوم همکاری در دوران بارداری با دو مضمون فرعی "بر عهده داشتن مادری با مسئولیت کار و تماس دور کاری در دوران مرخصی" است؛ که اشاره می‌کند زنان برای از دست ندادن موقعیت شغلی خود و دریافت حق مرخصی و یا حقوق تا آخرین روزهای کاری و یا در مواردی حتی در زمان مرخصی یا در بارداری‌های سخت نیز به انجام دورکاری مشغول می‌شوند. این معضل با وجود قواعد ناهمگون و غیر منعطف با ضروریات اجتماعی و خانوادگی و همچنین دشواری در پیشرفت شغلی زنان و ترفیع به موقع، مشکلات زنان را در محیط‌های کاری دوچندان کرده است؛ با وجود این شرایط که ناشی از فشار اجتماعی برگرفته از کلیشه‌های فرهنگی است، ناهنجاری را سبب شده که در مواقعی موجب نگاه تحقیرآمیز و تحدیدآمیز به مسئله شغلی زنان می‌گردد، که از پیامدهای آن داشتن مسئولیت کار به همراه مادری و یا تماس دورکاری در دوران مرخصی را می‌توان نام برد. بسیاری از مادران شاغل ممکن است به مرخصی زایمان دسترسی نداشته باشند. از جمله افرادی که در بنگاه‌های کوچک کار می‌کنند یا کسانی که در ۱۲ ماه گذشته شروع به کار کرده‌اند، ممکن است نتوانند از مرخصی زایمان استفاده کنند و با محدودیت‌هایی مواجه باشند. استفاده از مرخصی ممکن است تبعات زیادی برای مادران و خانواده آن‌ها، محل کار، ارتباطات و محیط بزرگتر داشته باشد که در محیط‌های اجتماعی و فرهنگی مختلف ممکن است یکسان نباشد. برای درک بهتر روند مرخصی مادر، نیاز به تحقیقات عمیقی است تا نشان دهد این سیاست‌ها یا فقدان آن چه ارتباطی با برنامه‌ریزی مادر برای فرزندآوری، تقاضای مرخصی، شیردهی و تعاملات با اعضای خانواده و محیط کار و در نهایت بازگشت به کار دارد. این نظر با دیدگاه **فیشر^۱ و همکاران** (۲۰۱۶) مطابق است.

۲. بهم‌ریختن زیست بدنی در دوران بارداری با دو مضمون فرعی "بستری‌شدن در بیمارستان و دچارشدن به دیابت بارداری" است، که به بیماری‌ها، سردردهای شدید، بیماری دیابت یا فشار خون، حساسیت به شلوغی و یا صداهای بلند اشاره دارد. اما اغلب زنان لاجرم به حضور در محل کار بوده و برای حفظ موقعیت شغلی خود تنها به استراحت

¹ Fisher

مدیران بالادستی برخوردار می‌گردند یا خیر. از سوی دیگر، می‌توان به روابط حمایتی در موقعیت عادی میان دو همجنس زن اشاره کرد که لاجرم به محض ورود عامل تضاد منافع، خصوصاً در بستر ترفیع شغلی و زیاد شدن تکالیف شغلی شکل می‌گیرد، و این فضا را دستخوش تغییر روابط و مناسبات بر مدار ترقی و منفعت فردی می‌نماید، که گاه باعث کاهش درک همراهان و همکاران مادران شاغل می‌گردد. به همین دلیل قبل از مرخصی، مادر آینده تصمیم می‌گیرد که آیا می‌خواهد به فرزند خود شیر بدهد یا نه، و ممکن است بیندیشد که این تصمیم چه تأثیری بر نقش‌های کاری و غیرکاری او می‌گذارد. اهداف تغذیه با شیر مادر قبل از تولد نوزاد، به طور کلی مدت کل شیردهی را پیش‌بینی می‌کند. بر موفقیت یک زن در ایفای هم زمان شیردهی و کار و تداوم شیردهی اثر می‌گذارد.

۴. جاماندگی از حمایت‌های مالی با سه مضمون فرعی "هدیه زایمان، حق اولاد و هزینه اندک مهدکودک" نیز یکی دیگر از مضامین اصلی محور دوم مورد بررسی در بخش قبل بود. که با اشاره به دریافت‌های متفاوت مالی زنان به وضعیت موجود زنان در موقعیت‌های مالی پرداخته است. این ساختار سلیقه‌ای که توسط مدیران موسسات و مراکز شکل می‌گیرد، موجب دلسردی برای بعضی کارکنان زن می‌گردد. عدم وجود حمایت‌های حقوقی و قانونی مناسب در قبال ساعات کاری، هزینه زایمان، حق اولاد و هزینه اندک مهدکودک برای مادران شاغل، همچنین پرداخت‌های متفاوت حقوقی، خود ایجاد یک چالش امنیتی به لحاظ فکری و اقتصادی برای زنان شاغل می‌نماید.

۵. کاشت نهال مادری با سه مضمون فرعی "اهمیت دادن به مادری، جایگزین شدن پست و خالی ماندن پست" به بیان حضور زنان در مشاغل اداری اشاره دارد، که علی‌رغم این حضور پرتنگ، تقابلی قانونی میان الزامات کاری و مادری شکل گرفته است؛ بنابراین تعریف، مادران شاغل در تضادهایی که در این حوزه رخ می‌دهد، گاهی بر سر دو راهی مادری و اشتغال می‌مانند، که در صورت انتخاب مادری با وجود نبود امنیت شغلی و یا تدابیر مختص اشتغال مادران، به خالی ماندن پست یا جایگزین شدن فردی دیگر در پست منجر می‌گردد. مسیر ارتقاء شغلی زنان از موضوعات مهم کلیشه‌ای در محیط‌های کاریست که مستلزم عبور از سقف شیشه‌ای است و به عنوان مانعی جدی برای زنان می‌باشد. در این میان عدم وجود قوانین حمایتگر برای مادران شاغل را می‌توان یکی از علل عدم پیشرفت زنان و نداشتن امنیت کاری در محیط‌های شغلی نام برد. این مسئله با ایجاد بستر تبعیض مثبت و تحقق عدالت جنسیتی با رعایت شرایط فردی زنان می‌تواند به ایجاد محیط امن کاری و تعامل مناسب همکاران و مدیران، در مراکز کاری برای زنان بیانجامد.

قدرت که بیش از توان آن‌هاست به میدان بیایند تا تصویری دلچسب از خانواده را برای جلوگیری از انتقادهای یا رضایت اولیه خود، به نمایش بگذارند. تعدد وظایف زنان از موارد مهم و تکراری است که توسط مشارکت‌کنندگان بیان شد که در ادامه موجب تزلزل در محیط کاری و منزل برای زنان می‌گردد. استنفکف مدیران در بهره‌گیری از زنان در موقعیت‌های بالاتر نیز ناشی از همین مسئله تعدد نقش زنان است که علاوه بر آن می‌توان ساعات کاری یکسان برای زنان و مردان را نام برد که با کاهش ساعات کاری زنان متاهل و دارای فرزند می‌توان فشار مضاعف بر زنان را کاهش داد.

۲. گُرَنر زنانگی (دلهره رسیدگی به فرزند) با سه مضمون فرعی "به که می‌سپارمت، مادری مادر بزرگ و زندگی نزیسته" به طرح موقعیت زنان پس از اتمام مرخصی زایمان و چالش آغاز کار و مادری پرداخت. گُرَنر زنانگی در حقیقت اشاره به زمانی دارد که زنان در پرتو مرخصی زایمان در پی یافتن مکان و شرایطی برای نگهداری از فرزندشان در پایان مرخصی خود هستند، تا در هنگام بازگشت به کار با خیالی نسبتاً آسوده از حضور کودکان در محیطی امن با رنج دوری از نوزاد خود و نبرد لذت از تمام لحظات مادری و زندگی نزیسته خود با فرزندشان، به انجام امور شغلی خود بپردازند. اولفاگو و زیلانی در مطالعه‌ای کیفی به شناسایی تجارب ۱۹ زن شاغل اردنی در بخش بهداشت، پس از بازگشت از مرخصی زایمان پرداختند. یافته‌های این مطالعه، چهار مضمون اصلی شامل: زندگی جدید همراه با بارها و وظایف، اشتیاق به خواب، تجربه احساسات متنوع و احساس گناه، الزامات چند نقشی مادر (مادری/کارمندی)، مهدکودک قابل اعتماد، سیستم پشتیبانی در خانه و سیستم پشتیبانی در محل کار را به تصویر کشید. براساس این مطالعه، برگشت به محل کار، پس از مرخصی زایمان مستلزم سطح بالایی از تعادل بین کار و نگهداری کودک و خانواده است.

۳. تعامل سازنده در محیط کار شامل دو مضمون فرعی "افزایش یا کاهش درک همکاران و همراهی برای بهره‌مندی از مرخصی شیردهی" است. در این مضمون به وجود یا عدم وجود یک محیط کار آرام و پوشش دهنده و فزاینده اشاره شد. با وجود نگاه افراطی جنسیتی موجود در جامعه که نه تنها امنیت محیطی، بلکه امنیت روانی را از زنان شاغل ربوده است، می‌توان یک شرایط نامتعادل را تصور کرد که حرکت رو به جلو را برای مادران شاغل سخت و دشوار می‌گرداند. البته این موضوع در بخش خصوصی که کمترین حمایت قانونی را دارد، بیشتر نمایان است. از سوی دیگر، با اشاره به عنصری فکری و نامریی برای عدم فرزندآوری مجدد کارمندان زن با فشارهای هم‌عرض و طولی در محیط کار و دریافت این پاسخ که آیا زنان پس از بازگشت از مرخصی زایمان با وجود داشتن دغدغه‌ای جدید با عنوان مادری، در محیط اشتغال خود از مزایای پاس شیر و درک متقابل همکاران و

- یادآوری این موضوع که زنان مجبور به ترک کار یا بعد از مرخصی مجبور به ترک فرزند شیرخوار و کوچک خود می‌شدند، خاطرات تلخی را به مادران مورد مصاحبه یادآور می‌شد.

منابع

استادهاشمی، لیلا؛ میرحسینی، سیدجعفر؛ خلوتی، ملیحه؛ آصفی، مهدی (۱۳۹۴). موانع ارتقای زنان شاغل در بانک‌های دولتی کشور به سطوح عالی مدیریت از دیدگاه کارکنان. *پژوهش‌نامه زنان*، ۱۴(۶)، ۱-۱۷.

https://womenstudy.ihs.ac.ir/article_1896.html

باغبانی، مرجان (۱۳۸۵). بررسی موانع دستیابی زنان به سطوح مدیریتی در قوه قضائیه (از منظر زنان شاغل در قوه قضائیه)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علوم اقتصادی و اجتماعی دانشگاه الزهراء.

بنویدی، سیدحسن (۱۳۹۷). تجربه زیسته زنان شاغل از تبعیض جنسیتی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی.

جندله، علی؛ پویا، زهرا (۱۳۹۸). موانع ارتقاء شغلی زنان در ایران، الزامات نقشی یا محدودیت‌های ساختاری، فرا تحلیل کیفی، مطالعات دهه اخیر، سال ۲۶(۸۴)، ۳۴-۴۱.

https://qjss.atu.ac.ir/article_9737.html

رازقی نصرآباد، حبیبه بی‌بی؛ باستانی، سوسن (۱۴۰۱). تفسیر و بازنمایی ابعاد مختلف مرخصی زایمان. *زن در توسعه و سیاست*، ۲۱(۱)، ۱-۳۴.

<https://doi.org/10.22059/jwdp.2022.343853.1008216>

رستگارخالد، امیر؛ مصلحی جنابیان، نرگس؛ آذرنک، ندا (۱۳۹۴). بررسی میزان تعارض نقش‌های کاری و خانوادگی در بین زنان (پلیس و معلم) و عوامل موثر بر آن. *برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی*، ۶(۳)، ۱۲۸-۱۶۳.

<https://doi.org/10.22054/qjsd.2016.2003>

متوسلی، محمود؛ قاسمی، محمد (۱۳۸۴). ارزیابی اثر مقررات حمایت شغلی بر اشتغال در ایران. *فصلنامه برنامه و بودجه*، ۱۰(۴): ۳-۳۹. <https://jpbud.ir/article-1-96-fa.html>

میرزایی نجم‌آبادی، خدیجه؛ آذرنک، فاطمه؛ لطیف‌نژاد رودسری، رباب؛ همایی شاندیز، فاطمه (۱۳۹۴). چالش‌های بازگشت به کار در زنان شاغل بقاء یافته از سرطان پستان. *دوماهنامه سلامت کار ایران*، ۱۲(۳)، ۵۴-۶۴.

https://ioh.iu.ac.ir/browse.php?a_id=1358&sid=1&slc_lang=fa

Braun, V., Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology Journal*, vol 2, 123-140. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1191/1478088706qp0630a>

Clark, S.C. (2001). Work cultures and work/family balance. *Journal of Vocational Behavior*, 58, 348-365. <https://doi.org/10.1006/jvbe.2000.1759>

Fisher, G.G., Valley, M.A., Toppinen-Tanner, S., Mattingly, V.P. (2016). Parental leave and return to work. In C. Spitzmueller & R. A. Matthews (Eds.), *Research perspectives on work and the transition to motherhood* (pp. 129-148). <https://psycnet.apa.org/record/2016-47513-007>

Frone, M.R., Quick, J.C., Tetrick, L.E. (2003). *Handbook of occupational health psychology*. Washington, DC: American Psychological Association.

Greenhaus, J.H. Beutell, N.J. (1985). Sources of conflict between work and family roles. *Academy of management review*, 10(1), 76-88. <https://www.jstor.org/stable/258214>

Greenhaus, J.H., Collins, K.M., Shaw, J.D. (2003). The relation

۶. در آخرین مضمون نیز به بیان همراهی همسر در امور منزل با دو مضمون فرعی "پرداختن به امور منزل، نگهداری و رسیدگی به فرزندان" پرداخته شد. در این بخش نیز بنابر اعتقاد زنان مشارکت‌کننده در این پژوهش، برای تقسیم وظایف خانه در ابتدا باید به شکستن کلیشه‌های جنسیتی پرداخت؛ تا در درجه اول با ایجاد هماهنگی میان زن و مرد بر ایجاد مشارکت و همکاری بین افراد خانه به ویژه زن و مرد تاکید گردد، تا با کاستن فشار مضاعف، مادری و خانه‌داری را برای زنان امری سهل گردانند: همانند مرخصی والدینی و مرخصی پدرانه.

به‌طورکلی می‌توان گفت، به دلیل ابهام در قوانین و عدم ضمانت اجرایی در این قوانین و واگذاری اجرای قوانین به سازمان‌ها و مراکز شغلی، عدم تحقق مطلوب سیاست‌های حمایتی مختلف از مادران شاغل را شاهد هستیم. در نتیجه سیاست مرخصی زایمان با توجه به نیاز مادران شاغل و کودکان و وضعیت اقتصادی موجود و کارفرمایان، نیازمند بررسی، بازطراحی و نظارت مجدد می‌باشد.

پیشنهاد‌های پژوهش

- آشنایی مادران شاغل با قوانین مرخصی‌های مدت‌دار و ساعتی و آگاهی از روند صحیح بیمه برای جلوگیری از عدم خسارت مالی و به تبع آن خسارات روحی مادران شاغل در دوران مرخصی.
- کمک به توانمندسازی زنان و تاکید بر شایسته‌سالاری، تلاش در جهت رفع نابرابری جنسیتی و اصلاح نگرش‌های فرهنگی مبتنی بر روا داشتن تبعیض جنسیتی نسبت به زنان.
- بهره‌مندی از رسانه‌های پرمخاطب جهت ارائه آموزش همگانی برای هموار نمودن فضای محیط کار زنان و حذف کلیشه‌های جنسیتی مرتبط با کار زنان.

- ایجاد تغییرات در قوانین مدت مرخصی زایمان، نحوه پرداخت حقوق مادران شاغل و بازگشت به کار زنان به صورت حمایتی.
- طرح و انجام برنامه‌هایی به جهت حمایت مالی از مادران با توجه و تاکید به تولد فرزندان و افزایش مخارج مالی زنان و خانواده.

محدودیت‌های پژوهش:

- این واقعیت که مصاحبه حضوری باعث ایجاد فرایند اعتمادسازی می‌گردد، قابل اغماض نیست. لیکن روند پژوهش، در دوران فراگیری کرونا شکل گرفت و این موضوع باعث عدم اعتماد و به تبع آن عدم همکاری بعضی از بانوان و مادران می‌شد.
- بعضی از سوالات پرسشنامه به منزله ورود به حریم شخصی بانوان و همسران آنان بود، لذا در پاره‌ای از موارد فرد مصاحبه شونده به سختی و بسیار کوتاه پاسخ می‌داد.

between work-family balance and quality of life. *Journal of Vocational Behavior*, 63(3), 510-531.

<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0001879102000428>

Gryzywacz, J.G., Marks, N.F. (2000). Reconceptualizing the work-family interface: An ecological perspective on the correlates of positive and negative spill-over between work and family. *Journal of Occupational Health Psychology*, 5(1), 111-126.
<https://doi.org/10.1037//1076-8998.5.1.111>

Kattara, H. (2005). career challeng for female managers in Egyptian hotels. *International Journal of Contemporary Hospitality Management* (2005) 17 (3): 238-251.

<https://doi.org/10.1108/09596110510591927>

Martell, R.F, Parker, C., Emrich, C.G., Crawford, M.S. (1998). Sex stereotyping in the executive suiter: Much ado about Something.” *Jourual of Social Behavior & Persouality*, 13(1), 127-138.

<https://psycnet.apa.org/record/1998-04360-009>

Research Article

Factors Affecting Decent Work among Employees in Isfahan City, Iran

Ramin Badihi¹ , Rasoul Sadeghi^{2*} , Fatemeh Azizkhani³ , Mohammad Mirzaie⁴ ¹ Ph.D Candidate in Demography, Department of Demography, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.² Associate Professor of Demography, Department of Demography, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, & National Institute for Population Research, Tehran, Iran.³ Ph.D. in Economics, Department of Economics, Researcher; Parliament Research Center, Tehran, Iran.⁴ Professor of Demography, Department of Demography, Faculty of Social Sciences, University of Tehran, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Received: 13 August 2025

Accepted: 08 February 2026

Keywords:

Decent work,
Job attitude,
Demographic factors,
Work-life balance,
Social protection,
Labor market.

ABSTRACT

Work, as one of the main dimensions of human life, plays a key role in meeting material needs, realizing individual and social identity, and improving the quality of life. This study aimed to measure the perceptions of employed individuals regarding decent work and the impact of demographic and economic-occupational factors on these perceptions in Isfahan in 2024. The study employed a cross-sectional survey and a validated Decent Work Questionnaire consisting of 30 items across seven dimensions: fundamental principles and values at work; fulfilling and productive work; opportunities; meaningful retribution for the exercise of citizenship; social protection; adequate working time and workload; and health and safety. Data were collected from 537 employed individuals (72% male and 28% female) in Isfahan and analyzed using bivariate and multivariate tests. The mean of decent work index was slightly above the average level, scoring 89 out of 150. Multivariate analysis revealed that the independent variables accounted for a total of 36% of the variance in the dependent variable. Among these, occupational-economic factors (with $R^2 = 29\%$) had a significantly greater impact than demographic factors ($R^2 = 14\%$). Job satisfaction, competence, and income class emerged as the most important predictors of decent work. Thus, this study contributes to the literature by highlighting that, within the context of Iranian society, structural job characteristics significantly influence perceptions of decent work compared to individual-demographic factors.

Introduction

Work is a fundamental pillar of human life. The concept of "Decent Work" introduced by the International Labour Organization (ILO), emphasizes productive work conducted under conditions of freedom, equity, security, and human dignity. Decent work at the individual level is contingent upon employees' perceptions of job quality and its impact on their psychological and social well-being, which are influenced by cultural, social, and economic factors. These factors encompass demographic characteristics such as gender, age, and marital status, as well as job characteristics such as contract type, income, and job satisfaction. In Iran, the labor market is

experiencing transformations due to demographic shifts and economic challenges. While macro-level studies are prevalent, there is a gap in micro-level research concerning employees' perceptions towards decent work. This study aims to address this gap by examining the impact of socio-demographic and occupational factors on attitudes towards decent work.

Method and Data

The research employed a quantitative survey method. The population included all employed individuals in Isfahan in 2024. A sample of 537 employees was selected using multi-

*Corresponding author: Rasoul Sadeghi. Associate Professor of Demography, Department of Demography, Faculty of Social Sciences, University of Tehran & National Institute for Population Research, Tehran, Iran.

E-mail address: rasadeghi@ut.ac.ir

E-ISSN: 2717-3208 / © National Institute for Population Research, Iran. This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Cite this article:

Badihi, R., Sadeghi, R., Azizkhani, F., Mirzaie, M. (2025). Factors affecting decent work among employees in Isfahan city, Iran. *Iranian Population Studies Journal*, 9(2), 169-184. <https://doi.org/10.22034/jips.2026.541176.1300>

stage cluster sampling. The instrument utilized was the Decent Work Questionnaire, consisting of 30 items, which was developed and validated by Ferraro et al. (2018). It was measured in this study using a 31-item questionnaire, encompassing seven dimensions: Fundamental Principles and Values at Work (6 items), Fulfilling and Productive Work (5 items), Opportunities (4 items), Meaningful Retribution for the Exercise of Citizenship (4 items), Social Protection (4 items), Adequate Working Time and Workload (4 items), and health and safety (4 items). Responses were assessed using a Likert scale. The items were validated by a panel of experts after being translated into Persian and localized for the Iranian labor market. Reliability was confirmed with a Cronbach's α of 0.89. Data were analyzed using SPSS version 26, employing t-tests, ANOVA, and linear regression to distinguish the effects of demographic variables from job-specific factors.

Findings

The sample include 71.9% men and 28.1% women. The age distribution of the sample revealed that 22% were in the 15-29 age group, 60% in the 30-49 age group, and 19% in the 50 and older category. Regarding marital status, 24% were never married, 73% were married, and less than 3% were divorced or widowed. Self-reported socioeconomic class indicated that 12% were in the lower class, 32% were lower middle class, 44% were upper middle class, and 12% were upper class. Regarding employment status, 54% worked in the public sector, while 46% were employed in the private. The average work experience was 15 years, and the average weekly working hours were 44. Furthermore, 75% worked full-time, whereas 25% worked part-time. Job satisfaction levels indicated that 42% were completely satisfied, 45% were somewhat satisfied, and 13% were completely dissatisfied. The findings revealed that the average Decent Work Index was 88.72 (out of 150), with the highest score in "Fundamental principles and values at work" and the lowest in "social protection." Multivariate analysis revealed that occupational-economic variables, which accounted for 36.2% of the variance, had a significantly greater impact than socio-demographic factors, which accounted for 13.7%. Job satisfaction and income adequacy emerged as the strongest predictors.

Discussion and Conclusion

This study contributes to the literature by highlighting that, in the Iranian context, structural job characteristics have a more substantial influence on shaping perceptions of decent work than individual- demographic factors. Therefore, the findings support the Psychology of working theory (PWT), indicating that economic constraints serve as key barriers. The

prominence of occupational factors suggests that policy interventions should prioritize enhancing objective work conditions, such as wages and job security, rather than concentrating solely on individual characteristics. It is recommended that future research employ longitudinal methods to examine changes in work attitudes over time.

مقاله پژوهشی

عوامل مؤثر بر کار شایسته در میان شاغلین در شهر اصفهان

رامین بدیپی^۱، رسول صادقی^{۲*}، فاطمه عزیزخانی^۳، محمد میرزایی^۴^۱ دانشجوی دکتری جمعیت‌شناسی، گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.^۲ دانشیار جمعیت‌شناسی، گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، و موسسه تحقیقات جمعیت کشور، تهران، ایران.^۳ دانش‌آموخته دوره دکتری علوم اقتصادی، گروه اقتصاد، دانشکده اقتصاد، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.^۴ استاد جمعیت‌شناسی، گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۲

پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۹

کلیدواژه‌ها:

کار شایسته،
نگرش شغلی،
عوامل جمعیتی،
تعادل کار- خانواده،
حفاظت اجتماعی،
بازار کار.

کار به‌عنوان یکی از ارکان اصلی زندگی بشر، نقش محوری در تأمین نیازهای مادی، تحقق هویت فردی و اجتماعی و ارتقای کیفیت زندگی ایفا می‌کند. این مطالعه با هدف سنجش درک افراد شاغل نسبت به کار شایسته و تأثیر عوامل جمعیتی و اقتصادی-شغلی بر آن در شهر اصفهان در سال ۱۴۰۳ انجام شد. این مطالعه با روش پیمایش مقطعی و با استفاده از پرسشنامه معتبر کار شایسته (شامل؛ ۳۰ گویه در هفت بُعد شامل؛ اصول و ارزش‌های کار، زمان و حجم کار کافی، انجام کار مفید و مولد، تعادل بین کار و زندگی، حفاظت اجتماعی، فرصت‌های اشتغال، بهداشت و کار امن) انجام گرفت و داده‌ها از ۵۳۷ نفر (۷۲ درصد مرد و ۲۸ درصد زن) از شاغلین شهر اصفهان، گردآوری و با استفاده از آزمون‌های دومتغیره و چندمتغیره تحلیل شدند. میانگین شاخص کار شایسته اندکی بالاتر از سطح متوسط (۸۹) از ۱۵۰ به‌دست آمد. نتایج تحلیل چندمتغیره نشان داد متغیرهای مستقل درمجموع ۳۶ درصد از واریانس متغیر وابسته را تبیین کردند. در این میان، عوامل شغلی-اقتصادی (با ضریب تعیین ۲۹ درصد) تأثیر بسیار تعیین‌کننده‌تری نسبت به عوامل جمعیتی (۱۴ درصد) داشتند. رضایت شغلی، کفایت و طبقه درآمدی مهم‌ترین پیش‌بینی‌کننده‌های کار شایسته بودند. این مطالعه با برجسته کردن این نکته که در بافتار جامعه ایرانی، ویژگی‌های ساختاری شغلی نسبت به عوامل فردی-جمعیت‌شناختی تأثیر قابل توجهی بر شکل‌دهی برداشت‌ها از کار شایسته دارند، به ادبیات موضوع کمک می‌کند.

مقدمه

و هم‌راستا با کرامت انسانی تأکید دارد. این مفهوم شامل ابعاد مختلفی نظیر؛ دستمزد عادلانه، امنیت شغلی، حفاظت اجتماعی، تعادل بین کار و زندگی، دسترسی برابر به فرصت‌های شغلی، و محیط کاری ایمن است (ILO, 1999).

یکی از جنبه‌های کلیدی کار شایسته، توانایی شاغلان در ایجاد تعادل بین نقش‌های شغلی، خانوادگی و اجتماعی است، که به بهبود

کار به‌عنوان یکی از ارکان اصلی زندگی بشر، نقشی محوری در تأمین نیازهای مادی، تحقق هویت فردی و اجتماعی و ارتقای کیفیت زندگی ایفا می‌کند. مفهوم کار شایسته، که توسط سازمان بین‌المللی کار^۱ در سال ۱۹۹۹ معرفی شده، بر ایجاد شرایط کاری عادلانه، شرافت‌مندانه،

¹ International Labour Organization

*نویسنده مسئول: رسول صادقی، دانشیار جمعیت‌شناسی، گروه جمعیت‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران، و موسسه تحقیقات جمعیت کشور، تهران، ایران.

نشانی ایمیل: rassadeghi@ut.ac.ir

استناد به این مقاله: بدیپی، رامین؛ صادقی، رسول؛ عزیزخانی، فاطمه؛ میرزایی، محمد (۱۴۰۴). عوامل مؤثر بر کار شایسته در میان شاغلین در شهر اصفهان. دوفصلنامه مطالعات جمعیتی.

<https://doi.org/10.22034/jips.2026.541176.1300> .۱۶۹-۱۸۴ (۲۰۲۹)

شغل و تأثیر آن بر رفاه روانی و اجتماعی بستگی دارد، که تحت تأثیر عوامل فرهنگی، اجتماعی، و اقتصادی قرار می‌گیرد (Duffy et al., 2016). همچنین این عوامل می‌توانند شامل ویژگی‌های جمعیتی مانند سن، جنسیت، و وضعیت تأهل باشند (Duffy et al., 2018). کک و شپائو (۲۰۲۰) نیز بر تأثیر هنجارهای فرهنگی و موانع ساختاری بر ادراک زنان از کار شایسته تأکید کرده‌اند (Kek & Xiao, 2021) که در ایران به دلیل نقش‌های جنسیتی سنتی اهمیت بیشتری دارد.

با وجود مطالعات متعدد در سطح کلان، تا زمان این تحقیق بررسی عوامل تعیین‌کننده کار شایسته در سطح خرد (فردی) در بافتار جامعه ایران پرداخته نشده‌است. اکثر مطالعات پیشین یا بر شاخص‌های کلان اقتصادی تمرکز داشته‌اند و یا صرفاً به یک بعد از کار (مانند رضایت شغلی) پرداخته‌اند. شکاف پژوهشی اصلی که این مطالعه به آن می‌پردازد، فقدان مدل‌های تبیینی جامع است که هم‌زمان نقش «ویژگی‌های جمعیتی» و «ویژگی‌های شغلی-ساختاری» را در شکل‌گیری ادراک کار شایسته بسنجد. این مطالعه با تفکیک سهم این دو دسته عوامل، درک دقیق‌تری از مکانیسم‌های تحقق کار شایسته ارائه می‌دهد.

از این‌رو، این پژوهش با هدف سنجش درک شاغلان شهر اصفهان از کار شایسته و شناسایی عوامل جمعیتی (جنسیت، سن، وضعیت تأهل، تحصیلات، تعداد فرزندان، طبقه اقتصادی-اجتماعی) و شغلی (وضعیت استخدامی، وضعیت شغلی، بخش فعالیت، سابقه کار، ساعات کار، رضایت شغلی، حقوق و دستمزد، طبقه درآمدی، کفایت درآمد) مؤثر بر آن انجام شد. اهداف مقاله عبارت بودند از: «سنجش کار شایسته و ابعاد آن در سطح فردی در میان شاغلان شهر اصفهان»، «شناسایی عوامل شغلی و جمعیتی-اجتماعی مؤثر بر درک افراد از کار شایسته در سطح خرد».

مبانی نظری

سنجش و تبیین کار شایسته نیازمند چارچوب‌های نظری است که ابعاد مختلف آن را به‌صورت علمی و قابل‌اندازه‌گیری بررسی کنند. در این پژوهش، نظریه روان‌شناسی کار^۳ (PWT) ارائه‌شده توسط دافی و همکاران (۲۰۱۶)، به‌عنوان یکی از مبانی نظری پژوهش مورد استفاده قرار گرفت. این نظریه، کار شایسته را به‌عنوان پیش‌نیازی برای سلامت روان‌شناختی و رفاه عمومی معرفی می‌کند و بر پنج معیار کلیدی تأکید دارد: (الف) شرایط کاری ایمن از نظر جسمی و روانی، (ب) ساعات کاری متناسب با زمان کافی برای استراحت، (ج) ارزش‌های سازمانی هم‌راستا با ارزش‌های خانوادگی و اجتماعی، (د) دستمزد کافی و (ه)

کیفیت زندگی و رضایت شغلی منجر می‌شود (Greenhaus et al., 2003). با این حال، تعارض بین این نقش‌ها می‌تواند این تعادل را مختل کرده و پیامدهایی نظیر کاهش رضایت شغلی و کیفیت زندگی، و حتی تأثیر بر تصمیم‌گیری‌های جمعیتی مانند ازدواج و باروری به‌دنبال داشته‌باشد (Greenhaus & Beutell, 1985; Allen & Martin, 2017; Allen, 2013). این تعارض‌ها به‌ویژه در جوامعی با ساختارهای فرهنگی و اقتصادی خاص، مانند ایران، برجسته‌تر هستند، جایی که انتظارات سنتی از نقش‌های جنسیتی و فشارهای اقتصادی مانند تورم و ناامنی شغلی بر ادراک شاغلان از کار شایسته تأثیر می‌گذارند (Kabeer, 2016).

تحولات اجتماعی و اقتصادی در ایران، از جمله افزایش مشارکت زنان در بازار کار به دلیل ارتقای سطح تحصیلات (کریمی و ابراهیمی‌پورفائز، ۱۳۹۱)، گرایش جوانان به ادامه تحصیل برای بهبود موقعیت شغلی پیش از ازدواج (موسوی و حقیقت، ۱۳۹۴؛ هزارجریبی و آستین‌افشان، ۱۳۸۸) و قرار گرفتن در مرحله پنجره جمعیتی با عرضه بالای نیروی کار جوان و تحصیل‌کرده، بر کار شایسته اثرگذار بوده‌است. این تحولات، همراه با چالش‌های اقتصادی مانند تورم بالا، ناامنی شغلی، و نابرابری‌های جنسیتی در بازار کار، ضرورت بررسی عوامل مؤثر بر کار شایسته را در کشور برجسته می‌کند. برای مثال، مطالعات نشان داده‌اند که نابرابری‌های جنسیتی در دسترسی به مشاغل باکیفیت، به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه، مانع تحقق کار شایسته می‌شود (Kabeer, 2016; Kek & Xiao, 2021).

شهر اصفهان، به‌عنوان یک کلان‌شهر صنعتی و فرهنگی با بازار کار متنوع در بخش‌های صنعت، خدمات، و گردشگری، بستری مناسب برای مطالعه کار شایسته فراهم می‌کند. فرهنگ کارآفرینی و حرفه‌ای‌گرایی در این شهر، همراه با چالش‌هایی مانند نابرابری‌های جنسیتی، محدودیت‌های شغلی برای گروه‌های خاص، و رقابت بالای بازار کار، می‌تواند درک شاغلان از کار شایسته را تحت تأثیر قرار دهد. برای مثال، حضور پررنگ زنان در بخش‌های خدماتی و آموزشی در اصفهان، همراه با موانع ساختاری مانند تبعیض در استخدام، بر ادراک آن‌ها از کار شایسته اثر می‌گذارد (کریمی و ابراهیمی‌پورفائز، ۱۳۹۱). پژوهش‌های پیشین کمتر به بررسی عوامل جمعیتی و شغلی بر کار شایسته در سطح فردی پرداخته‌اند و بیشتر بر جنبه‌های کلان کار شایسته تمرکز کرده‌اند (Autin et al., 2020; Blustein et al., 2020). با این حال، دافی^۱ و همکاران (۲۰۱۶) نشان داده‌اند که ادراک افراد از کار شایسته مهم بوده و به عوامل روان‌شناختی، اقتصادی و اجتماعی وابسته است. کار شایسته در سطح فردی به ادراک شاغلان از کیفیت

¹ Duffy

² Kek & Xiao

³ Psychology of Working Theory

تعریف می‌کند که با ویژگی‌های روان‌شناختی و اجتماعی فرد هم‌خوانی داشته باشد.

در این میان، نظریه روان‌شناسی کار، با رویکرد سیستمی، بر نقش نظام‌های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در دسترسی به کار شایسته تمرکز دارد و عوامل زمینه‌ای مانند نابرابری‌های اجتماعی و محدودیت‌های اقتصادی را در کنار ویژگی‌های فردی بررسی می‌کند (Duffy et al., 2018). این نظریه با ارائه مدلی تجربی، امکان تحلیل پیش‌بینی‌کننده‌های کار شایسته را فراهم می‌کند و در این پژوهش به‌عنوان چارچوبی برای بررسی تأثیر عوامل جمعیتی و شغلی بر ادراک از کار شایسته در سطح فردی استفاده می‌شود. این مطالعه با تمرکز بر شهر اصفهان، به بررسی این عوامل در زمینه‌ای بومی می‌پردازد تا شناخت عمیق‌تری از ادراک‌های مثبت و منفی به کار شایسته ارائه دهد.

پیشینه پژوهش

کار و اشتغال از دیرباز یکی از اصلی‌ترین دغدغه‌های بشر بوده و با پیچیده‌تر شدن جوامع، کیفیت مشاغل به موضوعی بین‌رشته‌ای در حوزه‌های جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، اقتصاد و مدیریت تبدیل شده است. مفهوم کار شایسته، که توسط سومووا، دبیرکل سازمان بین‌المللی کار، در سال ۱۹۹۹ معرفی شد، بر ایجاد شرایط کاری عادلانه، شرافتمندانه و هم‌راستا با کرامت انسانی تأکید دارد (ILO, 1999). این مفهوم به‌ویژه در زمینه‌هایی مانند رفع نابرابری‌های جنسیتی، بهبود شرایط کاری و افزایش دسترسی به فرصت‌های شغلی برابر مورد توجه قرار گرفته است (Kabeer, 2016; ILO, 2021).

یکی از جنبه‌های کلیدی کار شایسته، رفع نابرابری‌های جنسیتی در بازار کار است. کابیر^۴ (۲۰۱۶) نشان داد که نابرابری‌های جنسیتی در دسترسی به مشاغل باکیفیت، به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه، مانع تحقق کار شایسته می‌شود. مطالعات پیاسنا و دراهاوکوپیل^۵ (۲۰۱۷) و کک و شیائو^۶ (۲۰۲۱) به بررسی درک زنان شاغل در بخش‌های مختلف اقتصادی از کار شایسته پرداخته‌اند و نشان داده‌اند که انتظارات جنسیتی، هنجارهای فرهنگی و موانع ساختاری بر ادراک زنان از کار شایسته تأثیر می‌گذارند. سازمان بین‌المللی کار نیز در گزارش‌های متعددی بر اهمیت ایجاد فرصت‌های برابر برای زنان و مردان تأکید کرده است (ILO, 2012; 2015; 2021).

دسترسی به مراقبت‌های بهداشتی (International Labour Organization, 2016). نظریه روان‌شناسی کار بر سه نیاز اساسی انسان تمرکز دارد: بقا (نیازهای مادی)، ارتباط اجتماعی (حمایت‌های اجتماعی) و خودمختاری (احساس کنترل بر زندگی کاری). تحقق این نیازها از طریق کار شایسته به بهبود رفاه عمومی و رضایت شغلی منجر می‌شود. این نظریه همچنین سه سازه تعدیل‌کننده را معرفی می‌کند: آگاهی انتقادی (تحلیل نابرابری‌های اجتماعی و تلاش برای تغییر)، شرایط اقتصادی (مانند نرخ بیکاری) و حفاظت و حمایت اجتماعی (پشتیبانی از سوی خانواده و جامعه) (Duffy et al., 2016). این عوامل می‌توانند تأثیر عوامل زمینه‌ای را بر دسترسی به کار شایسته تعدیل کنند. از این‌رو، این نظریه، دسترسی به کار شایسته را به عوامل زمینه‌ای مانند محدودیت‌های اقتصادی، سیاست‌های بازار کار و حمایت‌های اجتماعی وابسته می‌داند و نقش عوامل روان‌شناختی-اجتماعی، مانند اراده کاری و سازگاری شغلی، را به‌عنوان واسطه‌هایی بین شرایط زمینه‌ای و دسترسی به کار شایسته برجسته می‌کند (Blustein et al., 2019). در این چارچوب، متغیرهای جمعیت‌شناختی مانند سن، جنسیت و وضعیت تأهل صرفاً متغیرهای توصیفی نیستند؛ بلکه نشانگر جایگاه فرد در ساختار سلسله‌مراتبی بازار کار و میزان دسترسی او به منابع هستند. برای مثال، براساس نظریه نقش‌ها و محدودیت‌های شغلی (Gottfredson, 2005)، زنان ممکن است به دلیل کلیشه‌های تبعیض‌آمیز یا مسئولیت‌های خانوادگی (تأهل)، دسترسی نابرابری به فرصت‌های کار شایسته داشته باشند.

علاوه بر نظریه روان‌شناسی کار، نظریه‌های دیگری نیز در تبیین کار شایسته نقش دارند. نظریه توسعه شغلی، بر اهمیت انتخاب شغل متناسب با مراحل زندگی و ویژگی‌های فردی تأکید دارد و کار شایسته را بخشی از فرآیند توسعه شغلی می‌داند که تحت تأثیر عوامل جمعیتی مانند سن و جنسیت قرار می‌گیرد (Super, 1957). نظریه شناختی-اجتماعی شغلی لنت^۱ و همکاران (۱۹۹۴) بر تعامل بین عوامل فردی (مانند خودکارآمدی) و محیطی (مانند فرصت‌های شغلی) تمرکز دارد و کار شایسته را نتیجه این تعاملات می‌بیند. نظریه محدودیت‌های شغلی گاتفردسون^۲ (۲۰۰۵) نیز به موانع دسترسی به مشاغل شایسته، به‌ویژه برای گروه‌های به حاشیه رانده شده مانند زنان، می‌پردازد و بر تأثیر عوامل جمعیتی و اجتماعی در محدود کردن انتخاب‌های شغلی تأکید دارد. نظریه سیستم‌های شغلی هالند^۳ (۱۹۹۷) نیز با تأکید بر تطابق بین شخصیت فرد و محیط کاری، کار شایسته را به‌عنوان شغلی

¹ Lent

² Gottfredson

³ Holland

⁴ Kabeer

⁵ Piasna & Drahokoupil

⁶ Kek & Xiao

تفاوت‌های فردی در درک از کار شایسته پرداخته‌اند و نشان داده‌اند که عواملی مانند رضایت شغلی، حمایت اجتماعی و شرایط کاری بر این درک تأثیر می‌گذارند. برای مثال، آلن و همکاران (۲۰۱۸) نیز بر نقش پیش‌بینی‌کننده‌های روان‌شناختی، مانند خودکارآمدی و انگیزه کاری، در ادراک کار شایسته تأکید کرده‌اند.

در ایران، پژوهش‌های محدودی در زمینه کار شایسته وجود دارد؛ کریمی و ابراهیمی‌پورفائز (۱۳۹۱) نشان داده‌اند که افزایش تحصیلات زنان به مشارکت بیشتر آن‌ها در بازار کار منجر شده است. موسوی و حقیقت (۱۳۹۴) و هزارجریبی و آستین‌افشان (۱۳۸۸) نیز بر تأثیر تحصیلات بر انتخاب شغل و تصمیم‌گیری‌های زندگی، مانند ازدواج، تأکید کرده‌اند. این پژوهش با تمرکز بر شهر اصفهان، که به دلیل تنوع اقتصادی و فرهنگی خود بستری مناسب برای مطالعه کار شایسته فراهم می‌کند، به دنبال پر کردن شکاف‌های موجود در ادبیات پژوهشی است. این مطالعه با بررسی عوامل جمعیتی و شغلی به شناخت بهتری از درک شاغلان از کار شایسته و ارائه راهکارهایی برای بهبود شرایط کاری در سطح محلی و ملی کمک می‌کند.

تحصیلات و مهارت‌آموزی به‌عنوان پیش‌بینی‌کننده‌های کلیدی کار شایسته شناخته شده‌اند. ایسترلین^۱ (۱۹۸۷) نشان داد که تحصیلات تأثیر مستقیمی بر نتایج بازار کار، از جمله دسترسی به مشاغل باکیفیت، دارد. سازمان بین‌المللی کار (۲۰۱۳) و کیم و مک‌لین^۲ (۲۰۱۸) گزارش داده‌اند که آموزش حرفه‌ای و مهارت‌های تخصصی می‌توانند به تحقق کار شایسته کمک کنند. علاوه بر این، آموزش حین کار به‌عنوان ابزاری برای ارتقای مهارت‌ها و پایداری شغلی شناخته شده است (Cummins & Beier, 2018). شواهد تجربی نشان داده که سرمایه‌گذاری در آموزش و پرورش، به‌ویژه برای جوانان، می‌تواند نرخ بیکاری را کاهش داده و دسترسی به مشاغل شایسته را افزایش دهد (United Nations, 2018, 2021).

در سطح فردی، مطالعات اندکی به بررسی کار شایسته پرداخته‌اند. دافی و همکاران (۲۰۱۶) مفهوم کار شایسته را در سطح جهانی بررسی کرده و بر اهمیت عوامل روان‌شناختی و اجتماعی تأکید دارند. دافی و همکاران (۲۰۱۸ و ۲۰۲۱) نشان داده‌اند که ادراک افراد از کار شایسته به عوامل روان‌شناختی، اقتصادی و اجتماعی وابسته است. پژوهش‌های آلن و همکاران (۲۰۱۸) و آلن و همکاران (۲۰۲۱) به

شکل ۱. مدل مفهومی عوامل موثر بر کار شایسته در سطح فردی

Figure 1. Conceptual model of factors affecting decent work at the individual level

شایسته در هفت بعد و به وسیله گویه‌هایی که اعتبار محتوای آن تأیید شده‌است، اندازه‌گیری شد. این ابعاد شامل اصول و ارزش‌های اساسی

باتوجه به مرور نظری و تجربی پژوهش، مدل پژوهش به‌صورت شکل ۱ طراحی گردید. همان‌گونه که در مدل مشخص است کار

¹ Easterlin

² Kim & McLean

ارزش‌های اساسی کار (۶ گویه)، انجام کار مفید و مولد (۵ گویه)، فرصت‌های شغلی (۴ گویه)، تعادل بین کار و زندگی (۴ گویه)، حفاظت اجتماعی (۴ گویه)، زمان و حجم کار کافی (۴ گویه)، و بهداشت و ایمنی کار (۴ گویه) بر اساس طیف لیکرت اندازه‌گیری شد. گویه‌ها پس از ترجمه به فارسی و بومی‌سازی برای بازار کار ایران، توسط پنل متخصصین اعتبارسنجی شدند. یک گویه بعد از این مرحله حذف شد و ۳۰ گویه باقی ماند.

اعتبار صوری و محتوایی پرسشنامه از طریق دو پنل بررسی شد. پنل اول شامل استاد راهنما و مشاوران بود. پنل دوم شامل ۱۰ متخصص در حوزه‌های جمعیت‌شناسی، اقتصاد، و جامعه‌شناسی بود که گویه‌ها را با نمرات ۱ (غیرمرتبط)، ۲ (نیاز به بازبینی اساسی)، ۳ (مرتبط اما نیاز به بازبینی)، و ۴ (کاملاً مرتبط) ارزیابی کردند. شاخص اعتبار محتوایی گویه‌ها (I-CVI) و کل ابزار بررسی شد. پایایی ابزار با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ بررسی شد که برای کل مقیاس برابر با ۰/۸۹ و برای گویه‌ها در دامنه ۰/۷۵ تا ۰/۹۱ به دست آمد که نشان‌دهنده روایی مطلوب ابزار است. نرم‌افزار SPSS نسخه ۲۶ برای تحلیل داده‌ها به کار گرفته شد. تحلیل داده‌ها با استفاده از جداول فراوانی، میانگین، و درصد انجام شد. برای روابط دومتغیره، آزمون‌های همبستگی پیرسون و تحلیل واریانس به کار رفتند. در تحلیل چندمتغیره، از «رگرسیون خطی» استفاده شد.

یافته‌ها

یافته‌های توصیفی

نمونه مورد بررسی شامل ۵۳۷ نفر (۷۲ درصد مرد و ۲۸ درصد زن) بود. توزیع سنی نمونه نشان داد ۲۲ درصد در گروه ۲۹ - ۱۵ سال، ۶۰ درصد در گروه ۴۹ - ۳۰ سال، و ۱۹ درصد در گروه ۵۰ سال و بالاتر قرار دارند. از نظر وضعیت تأهل، ۲۴ درصد هرگز ازدواج نکرده، ۷۳ درصد متأهل، و کمتر از ۳ درصد بدون همسر (طلاق گرفته/بیوه) بودند. از میان افراد متأهل یا دارای تجربه ازدواج، ۱۱ درصد بدون فرزند، ۲۴ درصد دارای یک فرزند، ۵۱ درصد دارای دو فرزند، و ۱۵ درصد دارای سه فرزند یا بیشتر بودند. سطح تحصیلات ۶ درصد کمتر از دیپلم، ۲۶ درصد دیپلم، ۴۲ درصد فوق‌دیپلم/کارشناسی، و ۲۶ درصد کارشناسی ارشد و بالاتر بود. طبقه اقتصادی-اجتماعی خوداظهاری پاسخگویان نشان داد ۱۲ درصد در طبقه پایین، ۳۲ درصد در طبقه متوسط به پایین، ۴۴ درصد در طبقه متوسط به بالا، و ۱۲ درصد در طبقه بالا قرار دارند (جدول ۱).

کار، زمان کار و حجم کار کافی، انجام کار مولد، تعادل بین کار و زندگی، حفاظت اجتماعی، فرصت‌های اشتغال و بهداشت و ایمنی کار می‌شوند. متغیرهای مستقل تحقیق شامل، متغیرهای جمعیتی و شغلی است. متغیرهای جمعیتی شامل سن، جنس، تحصیلات و وضعیت تاهل است و متغیرهای مربوط به ویژگی‌های شغلی شامل، نوع شغل، سابقه کار، پایگاه شغلی، وضعیت شغلی، میزان حقوق و دستمزد و وضعیت استخدامی می‌باشد.

روش پژوهش و داده‌ها

این پژوهش با استفاده از رویکرد کمی و به روش پیمایش نمونه‌ای انجام شده است. داده‌ها در سطح فردی از شاغلان شهر اصفهان از طریق پرسشنامه استاندارد گردآوری شد. جامعه آماری این پژوهش شامل شاغلین در شهر اصفهان در سال ۱۴۰۳ است که ۵۵ درصد در بخش دولتی و ۴۵ درصد در بخش خصوصی فعالیت داشتند (مرکز آمار ایران، ۱۴۰۱). این شاغلان در بخش‌های مختلف اقتصادی از جمله صنعت، خدمات، و کشاورزی مشغول به کار هستند و شامل افراد با قراردادهای رسمی، پیمانی، و قراردادی می‌شوند. برای تعیین حجم نمونه، از فرمول کوکران استفاده شد که با در نظر گرفتن سطح اطمینان ۹۵ درصد و خطای ۵ درصد، حجم نمونه ۵۰۰ نفر برآورد شد. با احتساب احتمال پاسخ‌های ناقص در تکمیل پرسشنامه‌ها، تعداد پرسشنامه‌های توزیع شده به ۵۵۰ مورد افزایش یافت و در نهایت ۵۳۷ پرسشنامه به صورت کامل تکمیل شد. نمونه‌گیری به روش خوشه‌ای چندمرحله‌ای انجام شد. در مرحله اول، با توجه به تنوع بخش‌های اقتصادی در شهر اصفهان، تعدادی از مؤسسات و ادارات دولتی و خصوصی (مانند سازمان‌های دولتی، کارخانه‌ها، شرکت‌های خدماتی، و کسب‌وکارهای کوچک) به صورت تصادفی انتخاب شدند. در مرحله دوم، پس از اخذ مجوزهای لازم از این مؤسسات، شاغلان به صورت تصادفی انتخاب و مصاحبه‌های رو-در-رو انجام شد. پرسشنامه‌ها توسط پژوهشگران آموزش‌دیده تکمیل گردید تا از صحت و دقت داده‌ها اطمینان حاصل شود.

پرسشنامه مورد استفاده شامل سه بخش است:

- **ویژگی‌های جمعیتی-اجتماعی:** شامل سن، جنسیت، وضعیت تأهل، تعداد فرزندان، تحصیلات، و طبقه اقتصادی-اجتماعی.
- **ویژگی‌های شغلی:** شامل سابقه کار، وضعیت شغلی، ساعات کار هفتگی، حقوق و دستمزد، وضعیت استخدامی، بخش فعالیت اقتصادی، رضایت شغلی، کفایت و طبقه درآمدی.
- **کار شایسته:** با استفاده از پرسشنامه معتبر ۳۰ گویه‌ای توسعه داده شده توسط فرازو^۱ و همکاران (۲۰۱۸) در هفت بُعد شامل اصول و

¹ Ferraro

جدول ۱. ویژگی‌های جمعیتی پاسخگویان

Table 1. Demographic characteristics of respondents

ویژگی جمعیتی	دسته‌بندی	فراوانی	درصد
جنس	مرد	۳۸۶	۷۱/۹
	زن	۱۵۱	۲۸/۱
وضعیت تأهل	مجرد	۱۳۱	۲۴/۴
	متاهل	۳۹۲	۷۳/۱
	بدون همسر	۱۴	۲/۴
گروه سنی	۱۵-۲۹ سال	۱۱۲	۲۱/۶
	۳۰-۴۹ سال	۳۱۰	۵۹/۷
	۵۰ سال و بالاتر	۹۷	۱۸/۷
	کمتر از دیپلم	۳۱	۵/۸
تحصیلات	دیپلم	۱۳۸	۲۵/۸
	فوق دیپلم/کارشناسی	۲۲۵	۴۲/۱
	کارشناسی ارشد و بالاتر	۱۴۱	۲۶/۴
تعداد فرزندان	۰	۴۳	۱۰/۶
	۱	۹۶	۲۳/۷
	۲	۲۰۶	۵۰/۹
	۳ و بیشتر	۶۰	۱۴/۸
طبقه اقتصادی-اجتماعی	پایین	۶۳	۱۲
	متوسط به پایین	۱۶۷	۳۱/۷
	متوسط به بالا	۲۳۱	۴۳/۹
	بالا	۶۵	۱۲/۴

درصد پاره‌وقت کار می‌کردند. رضایت شغلی پاسخگویان به این صورت بود که ۴۲ درصد کاملاً راضی، ۴۵ درصد تا حدی راضی، و ۱۳ درصد کاملاً ناراضی بودند (جدول ۲).

از نظر وضعیت استخدامی، ۳۹ درصد رسمی، ۱۴ درصد پیمانی، و ۴۷ درصد قراردادی بودند. ۵۴ درصد در بخش دولتی و ۴۶ درصد در بخش خصوصی/تعاونی فعالیت داشتند. میانگین سابقه کار ۱۵ سال و میانگین ساعات کار هفتگی ۴۴ ساعت بود. ۷۵ درصد تمام‌وقت و ۲۵

جدول ۲. ویژگی‌های شغلی پاسخگویان

Table 2. Occupational characteristics of respondents

ویژگی شغلی	دسته‌بندی	فراوانی	درصد
وضعیت استخدامی	رسمی	۱۹۱	۳۹/۲
	پیمانی	۶۶	۱۳/۶
	قراردادی	۲۳۰	۴۷/۲
وضعیت شغلی	تمام‌وقت	۳۹۲	۷۵/۲
	پاره وقت	۱۲۹	۲۴/۸
	دولتی	۲۷۲	۵۴/۲
بخش فعالیت اقتصادی	خصوصی/تعاونی	۲۳۰	۴۵/۸
	کمتر از ۵ سال	۱۰۶	۲۰/۸
	۵-۹ سال	۹۸	۱۹/۲
سابقه کار	۱۰-۱۹ سال	۱۴۹	۲۹/۲
	۲۰ سال و بیشتر	۱۵۷	۳۰/۷
	میانگین	۱۵ سال	-
ساعات کار هفتگی	کمتر از ۲۰ ساعت	۳۱	۶/۳
	۲۰-۳۹ ساعت	۱۵۳	۳۰/۸
	۴۰-۴۹ ساعت	۱۵۷	۳۱/۷
	۵۰ ساعت و بیشتر	۱۵۵	۳۱/۳
	میانگین	۴۴ ساعت	-
رضایت شغلی	کاملاً راضی	۲۱۷	۴۱/۶
	تا حدی راضی	۲۳۵	۴۵
	کاملاً ناراضی	۷۰	۱۳/۴

حقوق ماهانه ۲۶ درصد پاسخگویان ۱۰ میلیون تومان و کمتر، ۵۷ درصد بین ۲۰-۱۰ میلیون، ۹ درصد بین ۲۵-۲۰ میلیون، و ۹ درصد بیش از ۲۵ میلیون تومان بود (میانگین: ۱۶ میلیون تومان). طبقه درآمدی خوداظهاری نشان داد ۲۲ درصد در طبقه پایین، ۳۸ درصد در طبقه متوسط به پایین، ۳۳ درصد متوسط به بالا، و ۷ درصد در طبقه درآمدی بالا بودند. وضعیت و کفایت درآمدی نشان داد ۱۴ درصد درآمد خود را کاملاً کافی، ۶۲ درصد گاهی در مضیقه، و ۲۴ درصد همیشه در مضیقه می‌دانستند (جدول ۳).

جدول ۳. وضعیت حقوق و درآمد پاسخگویان

Table 3. Salary and income status of respondents

وضعیت حقوق و درآمد	دسته‌بندی	فراوانی	درصد
میزان حقوق ماهانه به تومان	۱۰ میلیون و کمتر	۱۲۷	۲۵/۹
	۱۰-۲۰ میلیون	۲۷۹	۵۶/۹
	۲۰-۲۵ میلیون	۴۲	۸/۶
طبقه درآمدی خوداظهاری	۲۵ میلیون و بیشتر	۴۲	۸/۶
	پایین	۱۱۷	۲۲/۲
	متوسط به پایین	۲۰۰	۳۸
کفایت درآمدی	متوسط به بالا	۱۷۶	۳۳/۴
	بالا	۳۴	۶/۵
	کاملاً کافی	۷۲	۱۳/۸
	گاهی در مضیقه	۳۲۳	۶۱/۹
	همیشه در مضیقه	۱۲۷	۲۴/۳

توصیف شاخص کار شایسته و ابعاد آن

و حجم کار کافی (۱۱/۹۱)، انجام کار مولد (۱۳/۳۹)، تعادل بین کار و زندگی (۱۱/۱۴)، حفاظت اجتماعی (۱۰/۸۱)، فرصت‌های اشتغال (۱۲/۸۸)، و بهداشت و کار امن (۱۱/۵۱) بدست آمد (جدول ۴).

شاخص کار شایسته با استفاده از ۳۰ گویه (دامنه نمرات ۱۵۰-۳۰ و میانگین ۸۸/۷۲ (انحراف معیار: ۲۱/۱۲) سنجیده شد. میانگین ابعاد کار شایسته شامل اصول و ارزش‌های کار (۱۷/۶۸)، زمان

جدول ۴. توصیف دامنه و میانگین نمرات ابعاد کار شایسته

Table 4. Description of Decent Work index and dimensions

ردیف	نماگر	تعداد گویه‌ها	کمترین نمره	بیشترین نمره	میانگین	انحراف معیار
۱	اصول و ارزش‌های کار	۶	۶	۳۰	۱۷/۶۸	۵/۲۵
۲	زمان و حجم کار کافی	۴	۴	۲۰	۱۱/۹۱	۳/۴۶
۳	انجام کار مولد و مفید	۴	۴	۲۰	۱۳/۳۹	۳/۵۴
۴	تعادل بین کار و زندگی	۴	۴	۲۰	۱۱/۱۴	۳/۳۱
۵	حفاظت اجتماعی	۴	۴	۲۰	۱۰/۸۱	۳/۶۶
۶	فرصت‌های اشتغال	۴	۴	۲۰	۱۲/۸۸	۳/۸۷
۷	بهداشت و کار امن	۴	۴	۲۰	۱۱/۵۱	۳/۶۸
	شاخص کار شایسته	۳۰	۳۰	۱۵۰	۸۸/۷۲	۲۱/۱۲

نتایج تحلیل دومتغیره

متغیرهای جمعیتی-اجتماعی و کار شایسته

همبستگی منفی داشت. تعداد فرزندان تنها با فرصت‌های اشتغال رابطه منفی داشت ($r = -0.100$, $p = 0.044$). تحصیلات با انجام کار مولد رابطه مثبت داشت ($r = 0.148$, $p = 0.001$)، طبقه اقتصادی-اجتماعی با تمام ابعاد کار شایسته رابطه معنادار داشت ($p = 0.001$)، افرادی با طبقه بالاتر (میانگین: $100/7$) نسبت به طبقات پایین‌تر ($77/0$) درک مثبت‌تری از کار شایسته داشتند. برای شاخص کلی کار شایسته، سن ($r = -0.111$, $p = 0.011$) و طبقه اقتصادی-اجتماعی ($F = 24.92$, $p = 0.001$)، رابطه معنادار داشتند، و جنسیت، تحصیلات، وضعیت تأهل، و تعداد فرزندان رابطه معناداری نداشتند (جدول ۵).

جنسیت با بُعد انجام کار مولد و مفید رابطه معنادار داشت ($p = 0.001$)؛ زنان (میانگین: $14/03$) نسبت به مردان ($13/0$) درک مثبت‌تری به این بُعد داشتند. وضعیت تأهل با انجام کار مولد ($p = 0.006$) و حفاظت اجتماعی ($p = 0.055$) رابطه معناداری نشان داد؛ مجردها در انجام کار مولد درک مثبت‌تری داشتند، اما متأهلان حفاظت اجتماعی را بالاتر ارزیابی کردند. سن با اصول و ارزش‌های کار ($r = -0.156$, $p = 0.001$)، فرصت‌های اشتغال ($p = 0.001$)، بهداشت و کار امن ($r = -0.111$, $p = 0.012$)،

جدول ۵. روابط دو متغیره متغیرهای جمعیتی با ابعاد کار شایسته

Table 5. Bivariate relationships of demographic variables with Decent Work dimensions

متغیر جمعیتی	میانگین/هم بستگی	اصول و ارزش های کار	زمان کار و حجم کار کافی	انجام کار مفید و مولد	تعادل بین کار و زندگی	حفاظت اجتماعی	فرصت های اشتغال	بهداشت و کار امن
جنسیت	مرد	۱۷/۵۴	۱۸/۸۳	۱۳	۱۱/۰۳	۱۰/۸۸	۱۲/۷۸	۱۱/۵۶
	زن	۱۸/۰۶	۱۲/۱۲	۱۴/۰۳	۱۱/۴۱	۱۰/۶۲	۳/۱۳	۱۱/۳۷
	<i>sig</i>	۰/۲۹۷	۰/۳۰۳	۰/۰۰۲	۰/۲۴۴	۰/۴۶۸	۰/۳۴۵	۰/۵۸۹
وضعیت تاهل	مجرد	۱۸/۵۷	۱۲/۵۴	۱۱/۴۸	۱۱/۰۱	۱۰/۲۹	۱۳/۴۱	۱۱/۶۴
	متاهل	۱۷/۴۰	۱۳/۵۹	۱۲/۰۶	۱۱/۲۳	۱۱/۰۳	۱۲/۷۲	۱۱/۴۳
	بدون همسر	۱۷/۱۵	۱۲/۱۵	۱۲	۱۰	۹/۴۶	۱۲/۳۰	۱۲/۸۴
سن	<i>sig</i>	۰/۰۸۴	۰/۲۵۹	۰/۰۰۶	۰/۳۶۸	۰/۰۵۵	۰/۱۸۵	۰/۳۶
	R Pearson	-۰/۱۵۶	۰/۰۳۵	-۰/۰۲۲	-۰/۰۴۲	-۰/۰۰۳	-۰/۲۱۶	-۰/۱۱۱
	<i>sig</i>	۰/۰۰۱	۰/۴۲۲	۰/۶۲۰	۰/۳۴۰	۰/۹۵۲	۰/۰۰۱	۰/۰۱۲
تعداد فرزند	R Pearson	-۰/۰۰۹	۰/۰۲۳	۰/۰۴۸	۰/۰۱۲	۰/۰۲۰	-۰/۱۰۰	-۰/۰۲۶
	<i>sig</i>	۰/۸۴۹	۰/۶۴۵	۰/۳۳۸	۰/۸۱۹	۰/۶۹۳	۰/۰۴۴	۰/۶۰۵
سطح تحصیلات	کمتر از دیپلم	۱۸/۲۲	۱۳/۱۹	۱۱/۸۰	۱۱/۹۰	۱۱/۴۰	۱۲/۹۰	۱۱/۱۹
	دیپلم	۱۷/۶۰	۱۲/۳۴	۱۱/۴۰	۱۱/۱۷	۱۱	۱۲/۶۹	۱۱/۳۴
	فوق دیپلم / کارشناسی	۱۷/۸۰	۱۳/۵۲	۱۲/۰۹	۱۰/۹۵	۱۰/۵۸	۱۲/۸۹	۱۱/۵۳
	کارشناسی ارشد و بالاتر	۱۷/۴۲	۱۳/۹۰	۱۲/۷۴	۱۱/۲۲	۱۰/۹۱	۱۳/۰۲	۱۱/۶۸
	<i>sig</i>	۰/۴۷۵	۰/۱۱۶	۰/۰۰۱	۰/۷۳۵	۰/۴۷۴	۰/۵۴۲	۰/۴۰۴
طبقه اقتصادی اجتماعی	پایین	۱۵/۷۷	۱۱/۳۳	۱۰/۳۴	۹/۱۸	۹/۴۷	۱۱/۱۱	۱۰/۴۱
	متوسط به پایین	۱۶/۵۳	۱۲/۷۱	۱۱/۱۴	۱۰/۱۱	۹/۷۸	۱۲/۰۸	۱۰/۷۳
	متوسط به بالا	۱۸/۳۹	۱۳/۸۵	۱۲/۵۳	۱۱/۹۱	۱۱/۴۷	۱۳/۴۹	۱۲/۱۵
	بالا	۱۹/۹۵	۱۴/۸۹	۱۳/۲۹	۱۲/۸۶	۱۲/۶۳	۱۴/۶۰	۱۲/۴۹
	<i>sig</i>	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱

متغیرهای شغلی و کار شایسته

کار شایسته رابطه معناداری مشاهده نشد. میزان حقوق و دستمزد با تعادل کار و زندگی ($r = ۰/۱۹۰$, $p = ۰/۰۰۱$) و حفاظت اجتماعی ($r = ۰/۱۴۰$, $p = ۰/۰۰۲$) رابطه مثبت داشت. بین میزان حقوق و دستمزد ($r = ۰/۰۸۹$, $p = ۰/۰۵۰$) با شاخص کار شایسته رابطه مثبت معنادار مشاهده شد. بخش فعالیت اقتصادی با اصول و ارزش ها ($p = ۰/۰۰۰$)، زمان و حجم کار کافی ($p = ۰/۰۰۰$)، حفاظت اجتماعی ($p = ۰/۰۰۴$) و فرصت های اشتغال ($p = ۰/۰۰۱$) رابطه داشت؛ شاغلان خصوصی/تعاونی در اصول و ارزش ها و فرصت های اشتغال درک مثبت تری داشتند، اما شاغلان دولتی حفاظت اجتماعی و زمان و حجم کار را بالاتر ارزیابی کردند. این در حالی است که بین بخش فعالیت اقتصادی و شاخص کار شایسته ارتباط معناداری وجود نداشت. طبقه درآمدی و کیفیت درآمدی با تمام ابعاد کار شایسته ($p = ۰/۰۰۱$) و شاخص کار شایسته ($p = ۰/۰۰۱$) رابطه داشتند؛ طبقات درآمدی بالاتر (میانگین: $۱۰۷/۶۱$) و درآمد کافی تر ($۱۰۲/۹۲$) با درک مثبت تر همراه بودند. رضایت شغلی با تمام ابعاد ($p = ۰/۰۰۱$) و شاخص کار شایسته ($p = ۰/۰۰۱$) رابطه معنادار داشت؛ شاغلان کاملاً راضی (میانگین: $۹۸/۵$) درک مثبت تری داشتند (جدول ۶).

وضعیت استخدامی با اصول و ارزش های کار ($p = ۰/۰۰۱$)، فرصت های اشتغال ($p = ۰/۰۰۱$) و بهداشت و کار امن ($p = ۰/۰۱۵$)، رابطه معناداری داشت؛ شاغلان قراردادی (میانگین: $۹۱/۵۵$) نسبت به شاغلان رسمی ($۸۵/۴۲$) و پیمانی ($۹۰/۹۸$) درک مثبت تری از شاخص کار شایسته داشتند. وضعیت شغلی با اصول و ارزش های کار ($p = ۰/۰۲۵$)، زمان و حجم کار کافی ($p = ۰/۰۰۱$) رابطه داشت؛ شاغلان پاره وقت درک مثبت تری از اصول و ارزش های کار (میانگین: $۱۸/۶۴$) و زمان و حجم کار کافی (میانگین: $۱۲/۹۴$) نسبت به شاغلان تمام وقت نشان دادند. بین وضعیت شغلی با شاخص کار شایسته رابطه معناداری مشاهده نشد. سابقه کار با اصول و ارزش ها ($p = ۰/۰۰۱$)، $p = ۰/۱۴۶$ - فرصت های اشتغال ($r = -۰/۱۶۴$, $p = ۰/۰۰۱$)، و بهداشت و کار امن ($r = -۰/۱۰۴$, $p = ۰/۰۱۹$) همبستگی منفی داشت. سابقه کار ($r = -۰/۱۰۹$, $p = ۰/۰۱۴$) با شاخص کار شایسته همبستگی منفی داشت. ساعات کار هفتگی با زمان و حجم کار کافی ($p = ۰/۰۰۱$)، $p = -۰/۱۶۱$ ، $r = -۰/۱۶۱$ ، رابطه منفی و با فرصت های اشتغال ($p = ۰/۰۲۵$)، $r = ۰/۱۰۰$ ، رابطه مثبت داشت. بین ساعات کار هفتگی با شاخص

جدول ۶. روابط دومتغیره متغیرهای شغلی با شاخص کار شایسته

Table 6. Bivariate relationships of occupational variables with decent work index

متغیر شغلی	دسته‌بندی	میانگین	انحراف معیار	آماره	Sig
وضعیت استخدامی	رسمی	۸۵/۴۲	۲۱,۴۵	$F = ۴/۴۹۱$	۰/۰۰۸
	پیمانی	۹۰/۹۸	۲۱,۸۶		
	قراردادی	۹۱/۵۵	۱۹,۷۸		
وضعیت شغلی	تمام وقت	۸۸/۳۶	۲۰,۶۹	$T = ۱/۴۱۷$	۰/۲۳۴
	پاره وقت	۹۰/۸۹	۲۱,۶۲		
بخش فعالیت اقتصادی	دولتی	۸۸/۱۲	۱,۲۸	$T = ۰/۰۳۱$	۰/۶۳۳
	خصوصی/تعاونی	۸۹/۰۴	۱,۴۱		
	کاملاً راضی	۹۸/۴۶	۲۰/۱۵		
رضایت شغلی	تا حدی راضی	۸۵/۸۸	۱۷/۲۱	$F = ۶۶/۴۷۹$	۰/۰۰۱
	کاملاً ناراضی	۷۰/۱۰	۱۹/۱۲		
	پایین	۷۹/۴۷	۱۹,۶۶		
طبقه درآمدی (خوداظهاری)	متوسط به پایین	۸۵/۱۴	۲۱/۲۲	$F = ۲۷/۷۵۳$	۰/۰۰۱
	متوسط به بالا	۹۵/۳۶	۱۸/۳۴		
	بالا	۱۰۷/۶۱	۱۷/۸۹		
کفایت درآمدی	کاملاً کافی	۱۰۲/۹۲	۲۳/۱۹	$F = ۳۶/۷۶۷$	۰/۰۰۱
	گاهی در مضیقه	۹۰/۰۱	۱۹/۱۳		
	همیشه در مضیقه	۷۸/۲۹	۱۹/۳۴		
سابقه کار				$R \text{ Pearson} = -۰/۱۰۹$	۰/۰۱۴
ساعات کار هفتگی				$R \text{ Pearson} = ۰/۰۳۲$	۰/۴۷۸
حقوق و دستمزد				$R \text{ Pearson} = ۰/۰۸۹$	۰/۰۵۰

نتایج تحلیل چندمتغیره

اول، متغیرهای جمعیتی- اجتماعی وارد مدل شدند. در این مرحله، سن ($\beta = -۰/۳۴۷$, $p = ۰/۰۰۰$) و طبقه اقتصادی-اجتماعی بالا ($\beta = ۰/۲۲۷$, $p = ۰/۰۰۲$) و متوسط ($\beta = ۰/۳۰۶$, $p = ۰/۰۰۰$) مدل باقی ماندند و ۱۳/۷ درصد از واریانس متغیر وابسته را تبیین کردند (جدول ۷).

پیش از انجام تحلیل رگرسیون، پیش فرض‌های آماری شامل نرمال بودن داده ها و عدم وجود هم خطی (VIF) - کمتر از ۲/۵ - بررسی و چک شدند. تحلیل رگرسیون خطی در سه مرحله انجام شد. در مرحله

جدول ۷. ضرایب تحلیل رگرسیونی متغیرهای جمعیتی- اجتماعی باقیمانده در مدل

Table 7. Multivariate regression coefficients of socio-demographic variables on decent work index

متغیرهای جمعیتی- اجتماعی	مقدار T	سطح معناداری T	مقدار F	سطح معناداری مدل	ضرایب رگرسیونی			
					مقدار B	مقدار Beta	R	R^2 تعدیل شده
سن (X1)	-۳/۰۴	۰/۰۰۱	۲۰/۲۸۷	۰/۰۰۱	-۰/۱۴۵	-۰/۳۴۷	۰/۳۷۰	۰/۱۳۷
طبقه بالا و خیلی بالا (X2)	۶/۰۹	۰/۰۰۱			۰/۳۰۶	۱۹/۵۶۳		
طبقه متوسط (X3)	-۵/۴۹	۰/۰۰۲			۰/۲۷۷	۱۱/۵۰۶		

در مضیقه ($\beta = -۰/۳۷۵$, $p = ۰/۰۰۰$)، وضعیت درآمد گاهی در مضیقه ($\beta = -۰/۲۷۶$, $p = ۰/۰۰۰$)، وضعیت استخدامی رسمی ($\beta = -۰/۱۴۳$, $p = ۰/۰۰۱$) در مدل باقی ماندند و این متغیرها ۲۹/۴ درصد از واریانس متغیر وابسته را تبیین کردند (جدول ۸).

در مرحله دوم، اثرات متغیرهای شغلی بر شاخص کار شایسته بررسی شدند. بر این اساس، رضایت شغلی کاملاً راضی ($\beta = ۰/۵۰۹$, $p = ۰/۰۰۰$)، رضایت شغلی تا حدی راضی ($\beta = ۰/۲۴۷$, $p = ۰/۰۰۰$)، طبقه درآمدی متوسط ($\beta = ۰/۱۱۷$, $p = ۰/۰۰۷$)، وضعیت درآمد همیشه

جدول ۸. ضرایب تحلیل رگرسیونی متغیرهای شغلی باقیمانده در مدل

Table 8. Multivariate regression coefficients of occupational variables on decent work index

ضرایب رگرسیونی				سطح معناداری مدل	مقدار F	سطح معناداری T	مقدار T	ویژگی های شغلی
R^2	R^2	R	مقدار Beta استاندارد					
۰/۲۸۴	۰/۲۹۴	۰/۵۴۲	۰/۵۰۹	۰/۰۰۱	۲۸/۵۲۲	۰/۰۰۱	۷/۲۱۳	رضایت شغلی (کاملاً راضی) X1
			۰/۲۴۷			۰/۰۰۱	۳/۵۷۷	رضایت شغلی (تاحدودی راضی) X2
			-۰/۳۷۵			۰/۰۰۱	-۵/۷۲۸	وضعیت همیشه در مضيقه مالی X3
			-۰/۲۷۶			۰/۰۰۱	-۴/۳۷۵	وضعیت گاهی در مضيقه مالی X4
			-۰/۱۴۳			۰/۰۰۱	-۳/۴۰۶	وضعیت استخدام رسم X5
			۰/۱۱۷			۰/۰۰۷	۲/۷۱۶	طبقه درآمدی متوسط X6

$p = ۰/۱۵۸$ ($\beta = -۰/۲۲۴$) ، طبقه درآمدی متوسط ($p = ۰/۰۱۸$) ، $p = ۰/۲۲۴$ ، $\beta = -۰/۴۱۴$ ($p = ۰/۰۰۱$) ، طبقه درآمدی متوسط به پایین و $\beta = -۰/۳۱۷$ ($p = ۰/۰۰۱$) ، طبقه درآمدی پایین در مدل باقی ماندند و توانستند ۳۶/۲ درصد از واریانس متغیر وابسته را تبیین کنند (جدول ۹).

در مرحله سوم، متغیرهای جمعیتی- اجتماعی و شغلی بطور همزمان وارد مدل شدند. در این شرایط، متغیرهای جمعیتی در مدل باقی نماندند. رضایت شغلی کاملاً راضی ($\beta = ۰/۵۱۵$ ، $p = ۰/۰۰۰$) ، رضایت شغلی تا حدی راضی ($\beta = ۰/۲۳۲$ ، $p = ۰/۰۰۳$) ، وضعیت استخدامی قراردادی ($\beta = ۰/۱۵۴$ ، $p = ۰/۰۰۱$) ، درآمد همیشه در مضيقه ($\beta = -۰/۳۱۸$ ، $p = ۰/۰۰۰$) ، درآمد گاهی در مضيقه ($\beta = ۰/۰۴۱$) ،

جدول ۹. ضرایب رگرسیون متغیرهای مستقل با شاخص کار شایسته در مدل نهایی

Table 9. Multivariate regression coefficients of independent variables with decent work (final model)

ضرایب رگرسیونی				سطح معناداری مدل	مقدار F	سطح معناداری T	مقدار T	ویژگی
R^2	R^2	R	مقدار Beta استاندارد					
۰/۳۴۵	۰/۳۶۲	۰/۸۰۱	۰/۵۱۰	۰/۰۰۱	۲۱/۳۲۵	۰/۰۰۱	۶/۵۱۲	رضایت شغلی (کاملاً راضی) X1
			۰/۲۳۲			۰/۰۰۳	۳/۰۲۶	رضایت شغلی (تاحدودی راضی) X2
			-۰/۳۱۸			۰/۰۰۱	-۳/۸۹۷	وضعیت همیشه در مضيقه مالی X3
			-۰/۱۵۸			۰/۰۴۱	-۲/۰۵۰	وضعیت گاهی در مضيقه مالی X4
			۰/۱۵۴			۰/۰۰۱	۳/۲۱۵	وضعیت استخدام قراردادی X5
			-۰/۲۲۴			۰/۰۱۸	-۲/۳۷۰	طبقه درآمدی متوسط X6
			-۰/۴۱۴			۰/۰۰۱	-۴/۱۸۳	طبقه درآمدی متوسط پایین X7
			۰/۳۱۷			۰/۰۰۱	-۳/۵۵۴	طبقه درآمدی پایین X8

مفید و مولد (۱۳/۴ از ۲۰) و پایین‌ترین در حفاظت اجتماعی (۱۰/۸) از ۲۰). این یافته‌ها بر ارزش‌های ذاتی کار و معنای آن دلالت دارند، در حالی که کمبود حمایت‌های اجتماعی، مانند بیمه و مزایای شغلی، چالشی کلیدی در بازار کار ایران است. شهر اصفهان، به‌عنوان یک کلان‌شهر صنعتی و فرهنگی با بازار کار متنوع، ممکن است این تأکید بر ارزش‌های کار را تقویت کند، زیرا فرهنگ کارآفرینی و حرفه‌ای‌گرایی در این شهر ریشه‌دار است. هرچند، شرایط اقتصادی کلان ایران، مانند تورم بالا و ناامنی شغلی، بر ادراک کار شایسته تأثیر می‌گذارد.

درک مثبت شاغلان نسبت به اصول و ارزش‌های کار و انجام کار مفید و مولد با مطالعه دافی و همکاران (۲۰۱۶) هم‌راستاست که نشان می‌دهد شاغلان در مشاغل با معنای ذاتی بالاتر، مانند مشاغل حرفه‌ای یا تخصصی، درک مثبت‌تری از ارزش‌های کاری دارند. در ایران، این

بحث و نتیجه‌گیری

در این مطالعه با هدف بررسی درک افراد شاغل شهر اصفهان از کار شایسته و شناسایی عوامل جمعیتی- اجتماعی و شغلی مؤثر بر آن انجام شد. داده‌ها با استفاده از پرسشنامه معتبر کار شایسته فرازو و همکاران (۲۰۱۸) در هفت بُعد (اصول و ارزش‌های کار، زمان و حجم کار کافی، انجام کار مفید و مولد، تعادل بین کار و زندگی، حفاظت اجتماعی، فرصت‌های اشتغال، و بهداشت و کار امن) از ۵۳۷ نفر (۷۱/۹ درصد مرد، ۲۸/۱ درصد زن) گردآوری و با روش‌های آماری دومتغیره و رگرسیون چندمتغیری تحلیل شدند. میانگین شاخص کار شایسته (۸۸/۷ از ۱۵۰) نشان‌دهنده درک مثبت نسبی از کار شایسته بود، بالاترین میانگین در اصول و ارزش‌های کار (۱۷/۷ از ۳۰) و انجام کار

سن با اصول و ارزش‌های کار، فرصت‌های اشتغال، و بهداشت و کار امن همبستگی منفی داشت. در ایران، افزایش سن ممکن است به فرسودگی شغلی یا انتظارات بالاتر به دلیل تجربه منجر شود، به‌ویژه در بازار کاری که فرصت‌های شغلی برای شاغلان مسن‌تر محدود شده است. این یافته با مطالعه آلن و همکاران (۲۰۲۱) هم‌راستا است که کاهش درک مثبت در شاغلان مسن‌تر را به محدودیت‌های بازار کار مرتبط می‌داند. در ایران، کمبود سیاست‌های حمایتی برای شاغلان مسن‌تر، مانند بازآموزی یا انعطاف در ساعات کار، این اثر منفی را تشدید می‌کند.

تحصیلات با انجام کار مفید و مولد رابطه مثبت داشت. افراد با تحصیلات بالاتر به دلیل همخوانی شغل با مهارت‌ها و انتظارات، کار خود را معنادارتر می‌دانند. با اینحال، عدم تطابق شغل با تحصیلات در برخی بخش‌های بازار کار ایران، به‌ویژه برای زنان، ممکن است این اثر مثبت را محدود کند. این با یافته‌های دافی و همکاران (۲۰۱۶) همخوانی دارد. اما مطالعه وانگ و جیانگ^۴ (۲۰۲۰) نشان داد که تحصیلات بالا در صورت عدم تطابق با شغل می‌تواند به نارضایتی منجر شود.

طبقه اقتصادی-اجتماعی با تمام ابعاد کار شایسته و شاخص کلی آن رابطه معنادار داشت. افرادی که خود را در طبقات بالاتر می‌دانند، به دلیل دسترسی به منابع مالی و اجتماعی بهتر، درک مثبت‌تری دارند. این یافته با نظریه سرمایه اجتماعی هم‌راستا است. البته برخی مطالعات مانند کابیر (۲۰۱۶) نشان دادند که طبقه اقتصادی بالا ممکن است به انتظارات غیرواقعی منجر شود.

رضایت شغلی با تمام ابعاد کار شایسته رابطه قوی داشت. رضایت شغلی به عنوان یک عامل روان‌شناختی، فراتر از عوامل مادی، درک مثبتی نسبت به کار شایسته را شکل می‌دهد. این یافته با مطالعه وانگ و جیانگ (۲۰۲۰) همخوانی دارد. کفایت درآمد و طبقه درآمدی با تمام ابعاد کار شایسته رابطه داشتند. افرادی که درآمد خود را کافی می‌دانند، به دلیل کاهش استرس مالی، درک مثبت‌تری دارند.

وضعیت استخدامی و بخش فعالیت اقتصادی تأثیرات متفاوتی داشتند. شاغلان قراردادی درک مثبت‌تری از اصول و ارزش‌ها، فرصت‌های اشتغال، بهداشت و کار امن داشتند. این ممکن است به انتظارات پایین‌تر شاغلان قراردادی در بازار کار رقابتی مربوط باشد. این اثر ممکن است به دلیل انعطاف‌پذیری مشاغل غیررسمی در بخش‌های صنعتی و خدماتی تقویت شود. شاغلان بخش خصوصی/تعاونی در اصول و ارزش‌ها و فرصت‌های اشتغال درک

درک ممکن است به دلیل ارزش‌های فرهنگی ریشه‌دار مانند عزت کار، خودکفایی، و اهمیت اجتماعی اشتغال تقویت شده باشد (رضائیان، ۱۳۸۹). در اصفهان، این اثر به دلیل فرهنگ قوی کار و تولید در این شهر، به‌ویژه در بخش‌های صنعتی و صنایع دستی، ممکن است تشدید شود. شاغلان در این شهر ممکن است کار را بخشی از هویت فرهنگی و اجتماعی خود بدانند، که درک مثبت از معنای کار را تقویت می‌کند. با این حال، مطالعه دی‌فابیو و ماری^۱ (۲۰۱۸) در کشورهای توسعه‌یافته نشان داد که تأکید بر اصول و ارزش‌های کاری بیشتر در مشاغلی با ثبات و حمایت‌های سازمانی قوی دیده می‌شود، که با وضعیت ایران و اصفهان متفاوت است.

زنان نسبت به مردان درک مثبت‌تری از انجام کار مفید و مولد داشتند. این یافته با یافته‌های مطالعات پیاسنا و دراهوکوپیل (۲۰۱۷) و کابیر (۲۰۱۶) همخوانی دارد که نشان می‌دهند زنان به دلیل نقش‌های چندگانه (شغلی و خانوادگی) و تلاش برای اثبات توانمندی در محیط‌های کاری تحت سلطه مردان، ارزش بیشتری برای معنای کار قائل هستند. در ایران، افزایش مشارکت زنان تحصیل‌کرده در بازار کار و تلاش برای جبران نابرابری‌های جنسیتی، این درک را تقویت می‌کند. با این حال، محدودیت‌های فرهنگی و ساختاری در بازار کار ایران و اصفهان، مانند تبعیض‌های جنسیتی در استخدام و حمایت‌های محدود، ممکن است این درک مثبت را به چالش بکشد. عدم تفاوت معنادار در سایر ابعاد کار شایسته بین زنان و مردان با مطالعه آتین^۲ و همکاران (۲۰۲۰) ناسازگار بود که نابرابری‌های جنسیتی را در حفاظت اجتماعی و امنیت شغلی برجسته می‌کند.

وضعیت تأهل با انجام کار مفید و مولد و حفاظت اجتماعی رابطه معنادار داشت؛ متأهلان حفاظت اجتماعی را بالاتر و مجردها کار خود را مفیدتر ارزیابی کردند. این تفاوت ممکن است با تأثیر مسئولیت‌های خانوادگی بر ادراک حمایت‌های شغلی مرتبط باشد. متأهلان به دلیل نیاز به تأمین معیشت خانواده، حمایت‌هایی مانند بیمه و مزایا را ارزشمندتر می‌دانند (رضائیان، ۱۳۸۹). اما مطالعه بلاستین^۳ و همکاران (۲۰۱۹) نشان داد که شاغلان بدون همسر در برخی جوامع به دلیل انعطاف‌پذیری بیشتر، درک مثبت‌تری دارند، که با یافته‌های این مطالعه ناسازگار است. این ناسازگاری ممکن است به فرهنگ خانوادگی قوی در ایران مربوط باشد، جایی که تشکیل خانواده با انتظارات اجتماعی و اقتصادی قوی همراه است، در حالی که در جوامع دیگر انعطاف‌پذیری فردی اولویت دارد.

¹ Di Fabio & Maree² Autin³ Blustein⁴ Wang & Jiang

محدودیت‌هاست؛ زیرا این عوامل می‌توانند بر درک کار شایسته تأثیر بگذارند. پیشنهاد می‌شود پژوهش‌های آتی از داده‌های طولی برای بررسی تغییرات نگرش به کار شایسته در طول زمان استفاده کنند.

منابع

- رضائیان، ع. (۱۳۷۹). تأثیر فرهنگ کار بر نگرش‌های شغلی در ایران. *مجله علوم اجتماعی دانشگاه تهران*، ۱۲(۳)، ۴۵-۶۲. https://jss.ut.ac.ir/article_12345.html
- کریمی، ع؛ ابراهیمی‌پورفائز، ح. (۱۳۹۱). تأثیر تحصیلات زنان بر مشارکت در بازار کار. *فصلنامه مطالعات علمی*، ۴۴(۳)، ۸۹-۱۱۲. <https://www.sid.ir/article/123456/fa>
- مرکز آمار ایران (۱۴۰۱). گزارش سالانه نیروی کار: وضعیت اشتغال در شهرهای ایران. تهران: مرکز آمار ایران. https://www.amar.org.ir/Portals/0/News/1401/employment_report_1401.pdf
- موسوی، س.م.؛ و حقیقت، ا.ا. (۱۳۹۴). تحصیلات و تصمیم‌گیری‌های مرتبط. *فصلنامه مطالعات علمی*، ۴۵(۴)، ۱۵۹-۱۳۷. <https://www.sid.ir/article/654321/fa>
- هزارجوبی، ج؛ آستین‌افشان، پ. (۱۳۸۸). تأثیر تحصیلات بر انتخاب شغل و ازدواج در ایران. *فصلنامه جمعیت*، ۱۷(۶۵)، ۴۵-۶۸. <https://www.sid.ir/article/987654/fa>
- Allan, B.A., French, K.A., Dumais, T.L. (2018). Psychological impacts of decent work on mental health. *Human Performance*, 31(4), 241-262. <https://doi.org/10.1080/08959285.2018.1465822>
- Allan, B.A., Autin, K.L., Wilkins-Yel, K.G. (2021). Precarious work, decent work, and work-related health outcomes. *Journal of Vocational Behavior*, 126, 103554. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2021.103554>
- Allen, T.D. (2013). Work-family conflict: Theoretical review and research implications. *Journal of Applied Psychology*, 98(1), 15-39. <https://doi.org/10.1037/a0030994>
- Allen, T.D., Martin, A. (2017). Work-family balance: A framework for studying job impacts. *Journal of Organizational Behavior*, 38(5), 780-804. <https://doi.org/10.1002/job.2200>
- Autin, K.L., Duffy, R.D., Blustein, D.L. (2020). Decent work among marginalized youth: A qualitative study. *Journal of Counseling Psychology*, 66(3), 266-78. <https://doi.org/10.1037/cou0000329>
- Blustein, D.L., Duffy, R.D., Kenny, M.E., Gutowski, E., Diamonti, A.J. (2016). Urban work: A psychology of working perspective. *Journal of Counseling Psychology*, 63(2), 127-148. <https://doi.org/10.1037/cou0000140>
- Blustein, D.L., Kenny, M.E., Autin, K., Duffy, R.D. (2020). The psychology of working in the 21st century: Challenges and opportunities. *Journal of Counseling Psychology*, 67(4), 564-582. <https://doi.org/10.1037/cou0000406>
- Blustein, D.L., Kenny, M.E., Di Fabio, A., Guichard, J. (2019). Expanding the impact of the psychology of working: Engaging with the sustainable development goals. *Journal of Vocational Behavior*, 112, 276-83. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2019.04.001>
- Cummins, P.A., Beier, M.E. (2018). On-the-job training and job stability. *Journal of Vocational Education & Training*, 73(2), 214-233. <https://doi.org/10.1080/13654802.2019.1704875>

مثبت‌تری داشتند، درحالی که شاغلان دولتی حفاظت اجتماعی و زمان و حجم کار را بهتر ارزیابی کردند. این تفاوت در ایران به ساختار بوروکراتیک بخش دولتی و امنیت شغلی بالاتر آن مربوط است. علاوه بر این‌ها، سابقه کار با اصول و ارزش‌ها، فرصت‌های اشتغال، و بهداشت و کار امن رابطه منفی داشت. افزایش سابقه کار ممکن است به افزایش انتظارات و کاهش رضایت از شرایط موجود منجر شود.

نتایج تحلیل چندمتغیری نشان داد که متغیرهای شغلی-اقتصادی (رضایت شغلی، کفایت درآمد، طبقه درآمدی، و وضعیت استخدامی) نسبت به متغیرهای جمعیتی-اجتماعی تأثیر بیشتری دارند (۲۹/۴ درصد در مقابل ۱۳/۷ درصد تغییرات تبیین‌شده). این نشان می‌دهد که عوامل مادی و روان‌شناختی در محیط کار نقش کلیدی‌تری نسبت به ویژگی‌های جمعیتی در ایران دارند. با این حال، بیش از ۶۰ درصد تغییرات درک از کار شایسته تبیین‌نشده باقی ماند، که ممکن است به عوامل فرهنگی، مانند ارزش‌های سنتی کار یا عوامل سیاسی و اقتصادی کلان مربوط باشد.

یافته‌های این مطالعه، کاربردهای سیاستی و عملی مهمی برای بهبود کیفیت زندگی کاری در ایران، به‌ویژه در کلان‌شهر صنعتی و رقابتی اصفهان، دارد. درک مثبت‌تر زنان از انجام کار مفید، لزوم سیاست‌های کاهش نابرابری‌های جنسیتی، مانند فرصت‌های برابر استخدامی و برنامه‌های آموزشی هدفمند برای زنان را برجسته می‌کند. تأثیر مسئولیت‌های خانوادگی بر متأهلان، نیاز به سیاست‌های حمایتی مانند مرخصی‌های منعطف، خدمات مراقبت از کودکان، و حمایت‌های مالی را نشان می‌دهد تا تعادل بین کار و زندگی بهبود یابد. برای شاغلان مسن‌تر، که درک منفی‌تری از برخی ابعاد داشتند، برنامه‌های بازآموزی، انعطاف در ساعات کاری و سیاست‌های حفظ نیروی کار با تجربه ضروری است. ضعف حمایت و حفاظت اجتماعی، به‌ویژه در زمینه بیمه و مزایای شغلی، نیازمند اصلاحات سیاستی مانند تقویت سیستم‌های بیمه اجتماعی و ایجاد مشوق‌هایی برای کارفرمایان است. این یافته‌ها با هدف هشتم توسعه پایدار (کار شایسته و رشد اقتصادی) هم‌راستا بوده و در بستری مانند اصفهان، با فرهنگ کارآفرینی و تنوع اقتصادی، می‌تواند به بهبود شرایط کاری و کاهش شکاف‌های اجتماعی-اقتصادی کمک کند.

این مطالعه با محدودیت‌هایی مواجه بود. اتکا به داده‌های مقطعی و خوداظهاری ممکن است تحت تأثیر سوگیری‌های پاسخ‌دهی، مانند تمایل به ارائه پاسخ‌های مطلوب اجتماعی، قرار گرفته باشد. همچنین، تمرکز بر شاغلان مزد و حقوق‌بگیر شهر اصفهان، امکان تعمیم نتایج به سایر گروه‌های شغلی، مانند خوداشتغالان یا شاغلان غیررسمی، را محدود می‌کند. عدم بررسی عوامل کیفی مانند فرهنگ سازمانی، سیاست‌های کلان اقتصادی، و هنجارهای محلی نیز از دیگر

- [online/books/WCMS_493171/lang--en/index.htm](https://www.ilo.org/global/publications/ilo-bookstore/order-online/books/WCMS_493171/lang--en/index.htm)
- International Labour Organization. (2021). *Global decent work report: Labor market inequalities*. Geneva: ILO.
- https://www.ilo.org/global/publications/ilo-bookstore/order-online/books/WCMS_771431/lang--en/index.htm
- Jiang, Z., Wang, P. (2020). The impact of job satisfaction on decent work: Evidence from Asia. *Asia Pacific Journal of Human Resources*, 58(3), 312-334. <https://doi.org/10.1111/1744-7941.12235>
- Kabeer, N. (2016). Gender inequalities and decent work: A global perspective. *Journal of Gender Studies*, 25(4), 433-456. <https://doi.org/10.1080/09589236.2016.1202105>
- Kek, A., Xiao, Y. (2020). The impact of cultural norms on women's perceptions of decent work. *Labour & Industry: A Journal of the Social and Economic Relations of Work*, 30(2), 178-195. <https://doi.org/10.1080/0023656X.2020.1726753>
- Kim, S., McLean, G.N. (2018). The impact of skill training on decent work. *Human Resource Development International*, 21(3), 267-289. <https://doi.org/10.1080/13678868.2018.1441263>
- Lent, R.W., Brown, S.D., Hackett, G. (1994). Social cognitive theory of career choice. *Journal of Counseling Psychology*, 41(1), 79-95. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.41.1.79>
- Piasna, A., Drahoukoupil, J. (2017). Gender inequalities in the European labor market. *Journal of Industrial Relations*, 59(4), 428-448. <https://doi.org/10.1111/joie.12147>
- Rezaeian, A. (2000). The Impact of work culture on job attitudes in Iran. *Journal of Social Sciences*, 12(3), 45-62.
- Super, D.E. (1957). *The psychology of careers*. Harper & Row.
- United Nations. (2018). *Human development report: Demographic window and employment*. New York: UNDP. <https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2018>
- United Nations. (2019). *World Population Prospects 2019*. New York: United Nations.
- United Nations. (2021). *Sustainable development report: Decent work and economic growth*. New York: United Nations. <https://sdgs.un.org/publications/sustainable-development-report-2021-33396>
- Wang, P., Jiang, Z. (2020). The impact of job satisfaction on decent work: Evidence from Asia. *Journal of Human Resource Management*, 30(3), 312-334.
- Di Fabio, A., Maree, J.G. (2018). Assessing decent work: Development and validation of a measurement tool. *Journal of Career Assessment*, 26(1), 127-47. <https://doi.org/10.1177/1069072716682736>
- Duffy, R.D., Blustein, D.L., Diemer, M.A., Autin, K.L. (2016). The psychology of working theory. *Journal of Counseling Psychology*, 63(2), 127-148. <https://doi.org/10.1037/cou0000140>
- Duffy, R.D., Velez, B.L., England, J.W., Autin, K.L., Douglass, R.P., Allan, B.A., Blustein, D.L. (2018). Psychological and social factors in accessing decent work. *Journal of Counseling Psychology*, 65(1), 46-58. <https://doi.org/10.1037/cou0000229>
- Duffy, R.D., Kim, H.J., Boren, S., Allan, B.A., Autin, K.L. (2021). Decent work and psychological well-being: Global evidence. *Journal of Applied Psychology*, 106(8), 1234-1254. <https://doi.org/10.1037/apl0000923>
- Easterlin, R.A. (1987). The impact of education on labor market outcomes. *Journal of Labor Economics*, 5(4), 456-478. <https://doi.org/10.2307/2534943>
- Ferraro, T., Pais, L., dos Santos, N.R., Moreira, J.M. (2018). The Decent Work Questionnaire (DWQ): Development and validation in two samples of knowledge workers. *International Labour Review*, 157(2), 243-265. <https://doi.org/10.1111/ilr.12039>
- Gottfredson, L.S. (2005). Applying Gottfredson's theory of circumscription and compromise in career guidance and counseling. In S.D. Brown & R.W. Lent (Eds.), *Career development and counseling: Putting theory and research to work* (pp. 71-100). John Wiley & Sons.
- Greenhaus, J.H., Beutell, N.J. (1985). Work-family conflict and its impact on job performance. *Journal of Organizational Behavior*, 6(2), 124-147. <https://doi.org/10.1002/job.4030060205>
- Greenhaus, J.H., Collins, K.M., Shaw, J.D. (2003). Work-family balance: Implications for organizations. *Journal of Management*, 29(4), 510-531. <https://doi.org/10.1016/S0149-2063.03.00022-4>
- Holland, J.L. (1997). *Making vocational choices: A theory of vocational personalities and work environments* (3rd ed.). PAR.
- International Labour Organization. (1999). *Decent work: Report of the Director-General*. Geneva: ILO. https://www.ilo.org/public/libdoc/ilo/1999/99B09_2_engl.pdf
- International Labour Organization. (2012). *Global decent work report: Employment and gender equality*. Geneva: ILO. https://www.ilo.org/global/publications/ilo-bookstore/order-online/books/WCMS_186606/lang--en/index.htm
- International Labour Organization. (2013). *Skill training and youth employment*. Geneva: ILO. https://www.ilo.org/global/publications/ilo-bookstore/order-online/books/WCMS_213586/lang--en/index.htm
- International Labour Organization. (2015). *Global decent work report: The future of work*. Geneva: ILO. https://www.ilo.org/global/publications/ilo-bookstore/order-online/books/WCMS_368626/lang--en/index.htm
- International Labour Organization. (2016). *Decent work and psychological health*. Geneva: ILO. <https://www.ilo.org/global/publications/ilo-bookstore/order->

Research Article

Comparative Study of Iran's Water Security by Using Water Security Index

Ali Azizi^{1*}, Javad Shojaei², Mohammad Javad Mahmoudi³¹ Assistant Professor of Environmental Planning, Department of Population, Climate and Environment, National Institute for Population Research (NIPR), Tehran, Iran.² Assistant Professor in Sociology, Supreme Council of the Cultural Revolution, Tehran, Iran.³ Associate Professor of Economics, Faculty member, Ministry of Science, Research and Technology, Tehran, Iran, Tehran, Iran.

ARTICLE INFO

Received: 29 September 2024

Accepted: 30 October 2024

Keywords:

Water,
Water Security Index,
Water stress,
MENA,
Iran.

ABSTRACT

Water is a valuable resource on which the life and development of human populations rely. In recent decades, the issue of water stress has become very serious due to the increase in population, rising consumption and the change in lifestyle patterns on a global scale. The present study aims to analyze Iran's water security using Water Security Index at both global and regional scales. Based on the data from this index, Iran's position was examined in comparison with other countries worldwide, as well as with its neighboring countries and those in the Middle East and North Africa (MENA) region. The findings, based on the combined Index, show that Iran's water security score is unsatisfactory both globally and regionally, reflecting a state of water insecurity in the country. However, a closer examination of the sub-indicators reveals that, despite having less water stress among its neighbors and the MENA region, Iran does not have an acceptable score in other indicators. The majority of these sub-indicators are managerial, and the situation of high-scoring countries shows that countries with higher water stress than Iran rank higher in other sub-indicators by better management. Therefore, focusing on better water and population management can improve Iran's ranking in this index.

Introduction

Preserving environmental sustainability as a living space is one of the most important aims of sustainable development. Water is among the resources that play a key role in this regard, and on Earth, all creatures depend on it. The importance of this resource is such that its provision and preservation are among the constant concerns of all countries and societies. These concerns, along with the decline and contamination of water resources, have led to competition among consumers. As a result, the increasing global competition over water resources is becoming a major social, economic and environmental problem especially in arid and semi-arid regions.

Iran (Islamic Republic of) is a vast country with a diverse climate, which affects the amount of rainfall received in different parts of the country. Temporal/spatial fluctuations in

the amount of rainfall is common in the country, which has also affected the distribution of its population settlements. Whether the country's water resources are limited or used in inefficient way has been debated for years. Therefore, examining Iran's water situation at both global and regional scales can bring valuable information to policymakers.

Methodology and Data

The present study used comparative approach with quantitative methods in order to analyze and evaluate Iran's water situation at the global and regional levels (neighbors and MENA). In this regard, using data from the UN Water Security report, Iran's water security score and situation were examined both in the overall Index and in its 10 components. Likewise,

*Corresponding author: Ali Azizi. Assistant Professor of Environmental Planning, Department of Population, Climate and Environment, National Institute for Population Research (NIPR), Tehran, Iran.

E-mail address: aliazizi89@nipr.ac.ir

E-ISSN: 2717-3208 / © National Institute for Population Research, Iran. This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Cite this article:

Azizi, A., Shojaei, J., & Mahmoudi, M.J. (2025). Comparative study of Iran's water security by using water security index. *Iranian Population Studies Journal*, 9(2), 185-200. <https://doi.org/10.22034/jips.2024.480161.1242>

Iran's water situation was analyzed among its neighbors as well as in the MENA region, and the findings and results of the research were presented.

Findings

Iran's water security score is 48 out of 100. This means that, Iran's water security is in a class that called water insecure (score between 41 and 64) and its ranking in the world is reported to be about 130 among 186 countries. Seeing these results, it can be said that the Iran's water security in general is not acceptable and defensible in any way. However, when you look at the water security index components, what's very noticeable is the role of management in the obtained score. Wherever management is done and followed up correctly and efficiently, the relevant component score is obtained absolutely acceptable.

Iran and its 13 neighbors water security scores shows that Iran is ranked 12th among 14 countries. Kuwait and Qatar rank first and second, higher than Turkey. Kuwait is the only water-secure country among Iran's neighbors. Four countries including Qatar, Turkey, Bahrain and the UAE are in the moderately secure class. Pakistan and Afghanistan are in critically insecure class, and other countries, including Iran, are in insecure class in terms of water security.

Iran's water security score among the countries of the MENA region shows that the country ranks 16th among the 21. In general, like situation among its neighbors, Iran water security situation among the countries of Mena also emphasizes well that the management of water resources needs to be improved. By managing other components of the water security index, most countries in the region have been ranked higher than Iran despite having more water stress than Iran.

Discussion and Conclusion

The Iran's water security score and rank does not defensible in the world. It is also not acceptable among its neighbors and the MENA region. However, when referring to the components of the water security index, it is clearly seen that although Iran is also under water stress, it has performed poorly in other manageable components compared to many countries in the region and the world. In two components the proper performance and management has led to the acquisition of a fully acceptable score. This can also be achieved with other components and give Iran a higher overall water security score. A look at components 5 scores shows that there are countries in the world and the region that rank better than Iran despite having a higher water stress. So, it can be concluded that the main problem Iran have with the relationship between population and water resources is the management of these

resources, and if the country's water resources are properly managed, along with the proper management of the population and its balanced distribution in the country, Iran can get a better water security score and rank.

مقاله پژوهشی

بررسی تطبیقی جایگاه امنیت آبی ایران با استفاده از شاخص امنیت آب

علی عزیزی^{۱*}، جواد شجاعی^۲، محمدجواد محمودی^۳^۱ استادیار برنامه‌ریزی محیط‌زیست، گروه جمعیت، اقلیم و محیط‌زیست، مؤسسه تحقیقات جمعیت کشور، تهران، ایران.^۲ عضو هیئت علمی دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی، تهران، ایران.^۳ دانشیار اقتصاد، عضو هیئت علمی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، تهران، ایران، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله

دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۰۸

پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۰۹

چکیده

آب منبع ارزشمندی است که حیات و توسعه جمعیت‌های انسانی بر آن تکیه دارد. در دهه‌های اخیر به‌واسطه افزایش جمعیت، افزایش میزان مصرف و تغییر الگوی زندگی در مقیاس جهانی، بحث تنش آبی بسیار جدی شده است. تحقیق حاضر به دنبال بررسی وضعیت امنیت آبی ایران با استفاده از شاخص امنیت آب در مقیاس جهانی و منطقه‌ای است. با استفاده از داده‌های این شاخص، وضعیت ایران در مقیاس جهانی و منطقه‌ای (همسایگان و منطقه منا) بررسی شد. یافته‌ها بر مبنای شاخص ترکیبی نشان می‌دهد که وضعیت ایران در خصوص شاخص امنیت آب در دنیا و منطقه قابل قبول نبوده و وضعیت ناامنی آب برای کشور گزارش می‌شود. با این حال زمانی که زیرشاخص‌ها بررسی می‌شود، مشخص می‌گردد که ایران علی‌رغم داشتن تنش آبی کمتر در بین همسایگان و منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا (MENA)، در سایر شاخص‌ها از امتیاز قابل قبولی برخوردار نیست. عمده این زیرشاخص‌ها مدیریتی بوده و وضعیت کشورهای با امتیاز بالا نشان می‌دهد که کشورهایی با تنش آبی بالاتر از ایران به‌واسطه مدیریت بهتر در سایر زیرشاخص‌ها دارای رتبه بالاتری هستند. بنابراین، تمرکز بر مدیریت بهتر آب و جمعیت می‌تواند رتبه ایران را در این شاخص به مراتب بهتر سازد.

کلیدواژه‌ها:

آب،
شاخص امنیت آب،
تنش آبی،
منطقه خاورمیانه و شمال
آفریقا،
ایران.

مقدمه

زندگی جمعیت‌های انسانی و سایر موجودات کرده است (سیگل، ۱۴۰۳). همچنین در آینده تغییرات هیدرولوژیکی پیش‌بینی شده ناشی از تغییرات اقلیمی نیز فشار بیشتری بر مدیریت پایدار منابع آب، به ویژه در مناطقی که در حال حاضر فشار/ استرس آب را تجربه می‌کنند، اضافه خواهد کرد (du Plessis, 2023). از سویی دیگر جمعیت و مسائل مربوط به آن، از جمله مسائل چندبعدی و پیچیده جوامع انسانی است که هم تحت تأثیر عوامل اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و غیره است و هم بر آن تأثیر می‌گذارد (محمودی و همکاران،

آب یک منبع طبیعی حیاتی برای زندگی انسان‌ها، توسعه اجتماعی و اقتصادی و حفاظت از محیط‌زیست می‌باشد (Mujtaba et al., 2024). بدون آب، حیات و آبادانی معنای خود را از دست خواهد داد. هرچند که دوسوم سطح کره زمین را آب فرا گرفته است و با توجه به سیستم بسته کره زمین به نظر می‌رسد منبعی بی‌پایان باشد؛ لیکن مقدار آب شیرین آن و نیز توزیع جغرافیایی آن محدودیت‌هایی را متوجه سیستم

*نویسنده مسئول: علی عزیزی. استادیار برنامه‌ریزی محیط‌زیست، گروه جمعیت، اقلیم و محیط‌زیست، مؤسسه تحقیقات جمعیت کشور، تهران، ایران.

نشانی ایمیل: aliazizi89@nipr.ac.ir

استناد به این مقاله: عزیزی، علی؛ شجاعی، جواد؛ محمودی، محمدجواد (۱۴۰۴). بررسی تطبیقی جایگاه امنیت آبی ایران با استفاده از شاخص امنیت آب. دوفصلنامه مطالعات جمعیتی، ۹(۲)، ۱۸۵-۲۰۰.

<https://doi.org/10.22034/jips.2024.480161.1242>

وضعیت منابع آبی در سطح جهان و پیش‌بینی‌های صورت گرفته مبنی بر اینکه وضعیت تخصیص آب در وضعیت بحرانی قرار دارد، محققان و نهادهای بین‌المللی را بر آن داشته تا مطالعات گسترده‌ای را در زمینه منابع آبی و مدیریت آن‌ها اعمال نمایند (عیشویی و همکاران، ۱۴۰۰). با توجه به حساسیت خاص مدیریت و توسعه منابع آبی تا به حال شاخص‌های مختلفی برای سنجش وضعیت منابع آبی و امنیت آب در کشورهای مختلف ارائه شده است که هرکدام دارای نقاط قوت و ضعف خاص خود می‌باشند. بنابراین، و با اینکه محققان طیف وسیعی از شاخص‌های سنجش وضعیت آبی را توسعه داده و همچنان در حال توسعه آن هستند؛ اما هیچ شاخصی که همه ابعاد را در نظر بگیرد، در دسترس نیست (Hussain et al., 2022). یکی از این شاخص‌ها، شاخص ترکیبی امنیت آب است که متشکل از ده زیرشاخص می‌باشد که هرکدام بر بخشی از مسئله آب و ارتباط آن با جمعیت تمرکز نموده و در راستای سنجش هدف ششم سند توسعه پایدار بکار گرفته شده است. این شاخص توسط موسسه آب، محیط‌زیست و بهداشت دانشگاه سازمان ملل متحد به کار گرفته شده است (MacAlister et al., 2023). ایران کشوری وسیع و دارای اقلیم متنوعی است. این وضعیت بر میزان بارش دریافتی نقاط مختلف کشور تأثیر می‌گذارد. پراکنش زمانی/ مکانی در میزان بارش امری معمول در کشور بوده و همین امر بر پراکنش سکونتگاه‌های جمعیتی آن نیز تأثیر گذاشته است. اینکه آیا میزان منابع آب کشور محدود بوده و یا نحوه استفاده از آن غیر کاراست، سال‌هاست که مورد بحث است (مرزبان و همکاران، ۱۳۹۸؛ بذرافشان و همکاران، ۱۴۰۰؛ نبوی و همکاران، ۱۴۰۰). از طرفی دیگر، بحث رشد و میزان جمعیت نیز موضوع جالبی است که مباحث زیادی را متوجه خود کرده است (محمودی و همکاران، ۱۳۹۱؛ دقیقی اصلی و همکاران، ۱۳۹۶). بررسی وضعیت آبی ایران در مقیاس جهانی و منطقه‌ای با استفاده از شاخص امنیت آب می‌تواند اطلاعات ارزشمندی را برای سیاست‌گذاران به ارمغان آورد.

پیشینه پژوهش

منابع آب شیرین از منابع تجدیدشونده محسوب می‌شوند که توزیع مکانی و زمانی مقدار آن کاملاً متغیر بوده و متناسب با توزیع جمعیت و نیازهای آبی جوامع بشری نمی‌باشد. افزایش تقاضا برای آب عمدتاً به دلیل ترکیبی از توسعه اجتماعی و اقتصادی و تغییرات مرتبط در الگوهای مصرف، از جمله رژیم غذایی است (Zucchinelli et al., 2021) به طوری که بخش عمده‌ای از این افزایش در شهرها، کشورهای مناطقی است که توسعه سریع اقتصادی (به ویژه در اقتصادهای

۱۳۹۱). دانشمندان حوزه محیط‌زیست، جمعیت‌شناسان و سایر دانشمندان علوم اجتماعی به دنبال درک روابط بین طیف گسترده‌ای از پویایی جمعیت (اندازه جمعیت، رشد، تراکم، سن و ترکیب جنسی، مهاجرت، شهرنشینی، نرخ‌های حیاتی) و تغییرات محیطی هستند (Sherbinin et al., 2007)، با این حال و در حالی که روشن است که اندازه جمعیت یک عامل مهم در اندازه و قدرت سیستم‌های اجتماعی و در نتیجه در اثرات زیست‌محیطی است، رابطه بین شمار انسانی و تغییرات محیط‌زیستی پیچیده است (Samways, 2022).

اگرچه فعالیت‌های انسانی در همه زمان‌ها بر محیط‌زیست تأثیر گذاشته و از آن تأثیر پذیرفته است، امروزه این تأثیر و تأثر دچار تحولاتی اساسی شده است، چرا که زمین وارد عصر جدیدی شده است؛ عصر آنتروپوسین^۱ که در آن انسان‌ها محرک غالب تغییرات در سیستم زمین هستند. در این عصر رشد تصاعدی فعالیت‌های انسانی این نگرانی را ایجاد می‌کند که فشار بیشتر بر سیستم زمین می‌تواند سیستم‌های بیوفیزیکی را بی‌ثبات ساخته و تغییرات محیطی ناگهانی یا غیرقابل برگشتی را ایجاد کند که برای رفاه انسانی مضر یا حتی فاجعه‌بار باشند (Rockström et al., 2009; WWF, 2020)؛ بنابراین، بر کسی پوشیده نیست که فعالیت‌های انسانی به‌طور فزاینده‌ای بر شرایط جوی و اقلیمی کره زمین (IPCC, 2007) و نیز بر اکوسیستم‌ها (Millennium Ecosystem Assessment, 2005) تأثیر می‌گذارد.

حفظ پایداری محیط‌زیست به عنوان بستر حیات موجودات زنده یکی از مهم‌ترین ارکان توسعه پایدار^۲ محسوب می‌شود (عزیزی و پوراصغر سنگاچین، ۱۴۰۱). در این میان آب از جمله منابعی است که در این رابطه نقشی اساسی داشته و در کره زمین همه موجودات به شدت بدان نیازمند می‌باشند. بدون آب، حیات همه موجودات خاکی غیرممکن خواهد بود. اهمیت این منبع بدان حد است که تأمین و حفظ آن از جمله نگرانی‌های دائمی همه کشورها و جوامع است. این نگرانی‌ها در کنار کاهش و آلوده شدن منابع آب، رقابت بین مصرف‌کنندگان را موجب شده است. به طوری که در سراسر جهان افزایش رقابت بر سر منابع آب در حال تبدیل شدن به یک مشکل عمده اجتماعی، اقتصادی و محیط‌زیستی به ویژه در بسیاری از مناطق خشک و نیمه‌خشک می‌باشد (Varela-Ortega et al., 2007). با ورود به هزاره سوم و هم‌زمان با افزایش جمعیت در بسیاری از کشورها، تقاضا برای آب به منظور تأمین نیازهای جمعیتی افزایش فراوانی یافته است (رنج‌پور و همکاران، ۱۴۰۱). وجود آب جهت ادامه حیات موجودات زنده فاکتور بسیار مهم و اساسی و در عین حال یک اصل بنیادی در زمینه توسعه جوامع انسانی به شمار می‌رود. ادامه روند نامطلوب

¹ Anthropocene

² Sustainable Development

این سؤال که چرا در تولید و توزیع مواد غذایی اختلال به وجود می‌آید (Bates, 1988). بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که حکمرانی بر نحوه مقابله و سازگار شدن جوامع با آسیب‌های ناشی از اقلیم و نیز بر وضعیت و روند فعالیت‌های تجاری پشتیبان تولید و توزیع کالاها تأثیر می‌گذارد. امروزه بحث مالتوس-بوسروپ در قالب پیامدهای سیارهای تغییرات اقلیمی^۴ و رشد جمعیت بدون ذکر شرایط جدید مصرف ادامه دارد. در این رابطه لازم به ذکر است که بحث‌های نئومالتوسی^۵ درباره کمبود و «هرج و مرج متعاقب آن» با عقاید کرنوکوپیان^۶، مغایرت دارد؛ چرا که باور کرنوکوپیان بر این است که این ذهن انسان است که منبع غایی و اصلی^۷ است و کمبودها با نوآوری‌های تکنولوژیکی افزایش دهنده بهره‌وری جایگزین می‌شود (Ehlich & Ehrlich, 1990; Kaplan, 1994; Simon, 1998). بنابراین از نظر این گروه مشکل حکمرانی بد به جای کمبود منابع احتمالاً با فراوانی منابع مرتبط است (Kreiger et al., 2020).

بررسی مطالعات صورت گرفته در کشور نشان می‌دهد که آب در سطح کلان و خرد برای این مرزوبوم بسیار پررنگ و مهم بوده و دغدغه آب و خشکسالی همیشه بوده و در این خصوص مطالعات بسیاری نیز صورت گرفته است. در بسیاری از این تحقیقات بر اقلیم خاص کشور توجه شده و خشکسالی و نوسان در بارش در آن‌ها مورد تأکید واقع شده است. از طرفی دیگر تشتت در مطالعات و داده‌ها و ارقام نیز در مطالعات داخلی دیده می‌شود که علاوه بر روش و هدف متفاوت، عامل دیگر و مهم آن نوسان و تغییر در منابع آب، بارش و اقلیم کشور است. با این حال در بسیاری از مطالعات نیز تأکید می‌شود که مدیریت درست و کارآمد آب بخش گم شده در خصوص منابع آب کشور است که نیاز به بازبینی اساسی دارد.

سلامی و طاهری ریکنده (۱۳۹۸) تأکید دارند که آنچه به عنوان اصل راهبردی در مسیر توسعه پایدار مطرح است، ایجاد توازن میان سیاست‌های توسعه و وضعیت منابع پایه موجود کشور می‌باشد. بر اساس نتایج مطالعه **محمدجانی و یزدانیان (۱۳۹۳)**، ایران در حال حاضر در وضعیت «بحران شدید» آب قرار داشته و با توجه به ثابت بودن منابع آبی، افزایش جمعیت و عدم توجه کافی به مدیریت منابع آب - در صورت اتخاذ نشدن سیاست‌های مناسب و به هنگام مدیریت منابع آب در هر دو بعد عرضه و تقاضا - تشدید شرایط نامطلوب منابع آبی کشور و تأثیرپذیری شاخص‌های امنیتی و اقتصادی امری

نوظهور) را تجربه می‌کنند (Ritchie & Roser, 2017). تنش آبی پیامدهای مهمی برای ثبات اجتماعی دارد و کمبود آب می‌تواند با ۱۰ درصد افزایش مهاجرت در سراسر جهان مرتبط باشد (Zaveri et al., 2021). تقریباً نیمی از جمعیت جهان در حال حاضر حداقل برای بخشی از سال کمبود شدید آب را تجربه می‌کنند (IPCC, 2023). در حالی که برخی مناطق چند ماه در سال دچار کمبود آب می‌شوند، برخی دیگر در تمام طول سال کمبود آب شدید را تحمل می‌کنند. کمبود آب سالم یک مسئله مهم در دنیای امروز برای حدود ۸ میلیارد نفر است. ایران مشابه بسیاری از کشورهای خشک و نیمه‌خشک جهان در دهه‌های اخیر کمبود جدی در منابع آب را تجربه کرده و در حال حاضر با بحران آب مواجه است. علاوه بر پدیده‌های محیطی و طبیعی همچون خشکسالیها، تغییر الگوهای اقلیمی، افزایش دما و تبخیر و تعرق، بحران آب ایران ریشه در رشد فزاینده و توزیع نامتعادل جمعیت، سوء مدیریت منابع آب، ناکارآمدی بخش کشاورزی، بخشی نگری مدیران، رشد لجام‌گسیخته شهرنشینی و نبود فرهنگ مناسب مصرف و ارزش واقعی آب دارد (نصرآبادی، ۱۳۹۴). در بین این عوامل نقش مدیریت و حکمرانی منابع آب، در مقابل کمبود احتمالی آن، در وضعیت پیش‌آمده برای کشور از جمله مباحث پرتکرار در حیطه‌های علمی و سیاست‌گذاری است که در امتداد مباحث بین‌المللی صورت می‌گیرد.

بحث و جدل در بین جامعه علمی درباره مصائب اقتصادی حاصل از کمبود منابع طبیعی به کارهای توماس مالتوس^۱ باز می‌گردد. **مالتوس (۱۷۹۸)** ادعا کرد که جهان در تله‌ای^۲ بین نیازهای غذایی جمعیت و زمین‌های قابل کشت طبیعتاً محدود، گیر افتاده است. قرن‌ها بعد اقتصاددانان کشاورزی نشان دادند که افزایش در بازده کشاورزی از تقاضا برای غذا پیشی گرفته است. در همین راستا **بوسروپ^۳ (۱۹۶۵)**، اقتصاددان کشاورزی دانمارکی نشان داد که مردم قادر به افزایش تولید در زمین‌های محدود هستند و این امر نه تنها به دلیل ارائه نهاده‌های بهتر برای فرایند تولید محصول بوده، بلکه به دلیل ایجاد حقوق مالکیت و دیگر نوآوری‌های مالکیت زمین منجر به بهره‌وری بیشتر نیز بوده است؛ به عبارت دیگر از این منظر بازده کشاورزی بیشتر به حکمرانی و تغییرات نهادی وابسته می‌باشد (Kreiger et al., 2020).

سایر افراد فعال در این زمینه اعتقاد دارند که حکمرانی تنها برای بهره‌وری مهم نیست و برای مثال حکمرانی بد می‌تواند جوابی باشد بر

¹ Thomas Malthus

² Trap

³ Esther Boserup

⁴ Planetary Implications of Climate Change

⁵ Neo-Malthusian

⁶ Cornucopians

⁷ Ultimate Resource

منطقه منا به دلایلی چون قربات سرزمینی، اقلیمی و فرهنگی صورت گرفت. از طرف دیگر، منطقه منا بیشتر متشکل از کشورهای است که دارای تنش آبی بالایی بوده و بررسی ایران در بین این کشورها می‌تواند اطلاعات ارزشمندی را تولید کند. در ادامه، با استفاده از داده‌های جمع‌آوری شده، وضعیت ایران در شاخص کلی و در زیرشاخص‌های ده‌گانه آن مورد بررسی قرار گرفت. سپس، وضعیت آبی ایران در بین همسایگانش و نیز در منطقه منا در شاخص کلی و در زیرشاخص‌های ده‌گانه آن مورد تحلیل قرار گرفته و یافته‌ها و نتایج تحقیق ارائه شد.

شاخص امنیت آب

گزارش اخیر امنیت جهانی آب توسط دانشگاه سازمان ملل، امنیت آب کشورهای مختلف در سراسر جهان را ارزیابی کرده است. این مطالعه امنیت آب در کشورها را با بررسی ۱۰ زیرشاخص اساسی متفاوت، از کیفیت آب و بهداشت تا در دسترس بودن، ثبات منابع و خطرات مرتبط با آب و هوا ارزیابی می‌کند. شاخص ترکیبی امنیت آب که در راستای ارزیابی هدف شش از اهداف ۱۷ گانه سند توسعه پایدار ۲۰۳۰ تدوین شده است، به دنبال سنجش وضعیت آبی کشورها در دنیا می‌باشد. این شاخص از ۱۰ زیرشاخص تشکیل شده است که صرف‌نظر از اندازه، جمعیت یا جغرافیا، وضعیت کشورها را سنجیده و با هم مقایسه می‌کند. اجزاء ده‌گانه این شاخص و توضیحات آن در جدول ۱ ارائه شده است.

اجتناب‌ناپذیر خواهد بود. بدین روی، بهبود مدیریت تقاضای آب به‌ویژه در بخش کشاورزی از طریق رعایت الگوی کشت بهینه ملی - منطقه‌ای، توجه بیشتر به شاخص «آب مجازی» در تبیین الگوی تولید و تجارت محصولات کشاورزی و نیز توجه به ارزش اقتصادی آب از جمله الزامات، برای مواجهه با بحران آب است که باید مورد توجه برنامه ریزان کشور قرار گیرد. **سیاح و همکاران (۱۳۹۶)** نیز بر این باورند که گرچه قرار گرفتن آب ایران در وضعیت بحرانی پذیرفته شده است؛ اما این نکته قابل ذکر است که بحران موجود در مسئله منابع آب، مسئله کمبود آب نیست، بلکه بحران مدیریت و حکمرانی آب است. همچنین **محمودلی سامانی و همکاران (۱۴۰۲)** تأکید دارند که بهبود کیفیت حکمرانی در بخش آب، درنهایت به تغییرات در تقاضای مصرف آب و توسعه بخش کشاورزی و همچنین ارتقای بهره‌وری منجر خواهد شد.

روش پژوهش و داده‌ها

تحقیق حاضر با استفاده از روش تطبیقی و راهبرد متغیر محور به مقایسه و تحلیل وضعیت آبی ایران در دنیا، در بین همسایگان و نیز در منطقه منا پرداخته است. بدین منظور، در ابتدا مطالعات کتابخانه‌ای انجام شد. در ادامه، با استفاده از گزارش سال ۲۰۲۳ موسسه آب، محیط‌زیست و بهداشت دانشگاه سازمان ملل متحد (MacAlister et al., 2023)، داده‌های شاخص امنیت آب مربوط به ایران، همسایگان ایران و کشورهای منطقه منا تهیه شد. انتخاب همسایگان ایران و

جدول ۱. زیرشاخص‌های شاخص امنیت آب

Table 1. Component of the water security index

شماره زیرشاخص	عنوان زیرشاخص به فارسی	عنوان زیرشاخص به انگلیسی	توضیح زیرشاخص و واحد آن
۱	آب آشامیدنی	Drinking water	نسبت جمعیتی که از آب آشامیدنی سالم با مدیریت ایمن استفاده می‌کنند (درصد)
۲	بهداشت	Sanitation	نسبت جمعیتی که از بهداشت پایه تا بهداشت با مدیریت ایمن استفاده می‌کنند (درصد)
۳	سلامتی	Good health	میزان مرگ و میر ناشی از قرار گرفتن در معرض آب‌های غیرسالم و غیربهداشتی (مرگ در هر ۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیت)
۴	کیفیت آب	Water quality	نسبت تصفیه فاضلاب خانگی (درصد)
۵	در دسترس بودن آب	Water availability	سطح تنش آب: درصد برداشت آب نسبت به منابع آب شیرین موجود
۶	ارزش آب	Water value	بهره‌وری استفاده از آب (USD m^{-3})
۷	مدیریت آب	Water governance	میزان مدیریت یکپارچه منابع آب (درصد)
۸	ایمنی انسانی	Human safety	مرگ و میر ناشی از بلایای آبی (مرگ در هر ۱۰۰۰۰۰ نفر جمعیت)
۹	ایمنی اقتصادی	Economic safety	تأثیر اقتصادی مدل‌سازی شده سیل (درصدی از تولید ناخالص داخلی) خطر خشکسالی مدل‌سازی شده (عدد صحیح بی‌بعد)
۱۰	ثبات منابع آب	Water resource stability	نوسان سالانه (عدد صحیح بی‌بعد) ذخیره‌سازی سدهای بزرگ / سرانه (m^3) / سرانه

ضعیف است. در مواردی که هیچ اطلاعاتی در دسترس نباشد، یا مقدار گزارش شده صفر باشد، در زیرشاخص مربوطه امتیاز صفر نیز گنجانده

به هر زیرشاخص امتیازی از ۱۰ داده می‌شود که امتیاز ۱۰ معرف بهترین عملکرد یا وضعیت و امتیاز یک معرف عملکرد یا وضعیت بسیار

در ادامه، امتیاز زیرشاخص‌ها با هم جمع شده و امتیاز کلی امنیت آب یک کشور از مجموع زیرشاخص‌های ده‌گانه محاسبه می‌شود. در نهایت، سطح امنیت آب هر کشور بر اساس نمره کلی حاصل شده و با توجه به طبقه‌بندی ارائه شده در جدول ۳، تعیین می‌شود (MacAlister et al., 2023).

جدول ۲. نحوه نمره‌دهی به زیرشاخص در دسترس بودن آب (سطح تنش آب به درصد)

Table 2. Scoring System for Component 5, Water Availability indicated by the level of water stress

سطح تنش آب	بیش از ۹۰ درصد	۸۰-۹۰	۷۰-۸۰	۶۰-۷۰	۵۰-۶۰	۴۰-۵۰	۳۰-۴۰	۲۰-۳۰	۱۰-۲۰	کمتر از ۱۰ درصد
امتیاز	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰

جدول ۳. طبقه بندی امتیازهای شاخص امنیت آب

Table 3. Classification of Water Security Index scores

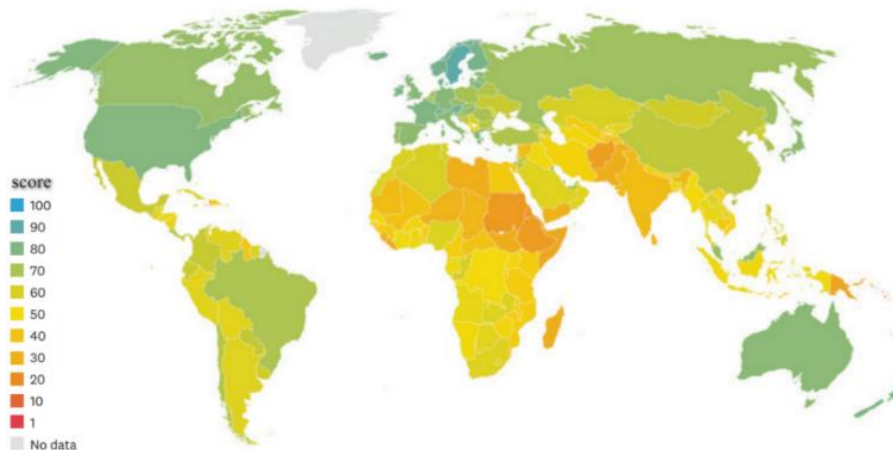
ردیف	دامنه طبقه	وضعیت امنیت آبی
۱	۷۵ و بالاتر	دارای امنیت آب (Water secure)
۲	۶۵-۷۴	امنیت آبی متوسط (Moderately secure)
۳	۴۱-۶۴	فاقد امنیت آبی (Water insecure)
۴	امتیاز ۴۰ و کمتر	ناامنی بحرانی (Critically insecure)

است، نشان می‌دهد که امتیاز ایران ۴۸ از ۱۰۰ است. به عبارتی ایران در بحث امنیت آبی و با این شاخص در وضعیتی قرار دارد که بدان ناامنی آبی یا فاقد امنیت آب (اعداد بین ۴۱ تا ۶۴) اطلاق می‌شود. با این حال، این وضعیت مختص ایران نبوده و در اکثر کشورها و قاره‌ها مشاهده می‌شود (شکل ۱).

یافته‌ها

وضعیت ایران در شاخص امنیت آب

شاخص امنیت آب سازمان ملل که برآیند ده زیرشاخص بوده و در راستای هدف شش از اهداف ۱۷ گانه سند توسعه پایدار تدوین شده

شکل ۱. امتیاز شاخص امنیت آب کشورها در بازه ۱ تا ۱۰۰ (MacAlister et al., 2023)

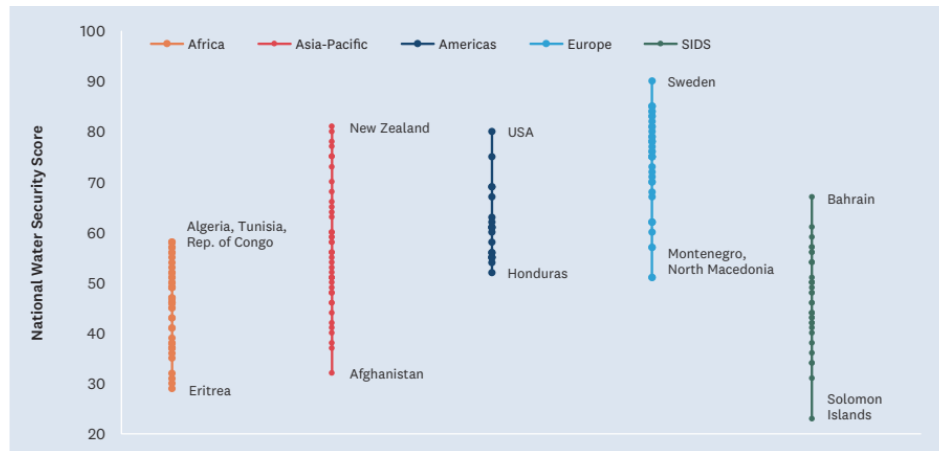
Fig 1. National water security mapped globally, based on a score of 1-100

۹۲ در رتبه اول و جزایر سلیمان با امتیاز ۲۳ در آخرین رتبه قرار دارند و کشوری مانند هند با امتیاز ۴۱ در رتبه حدودی ۱۶۰ قرار دارد. بر اساس نتایج گزارش موسسه آب، محیط زیست و بهداشت دانشگاه سازمان ملل متحد در سطح جهانی که برای ۱۸۶ کشور محاسبه شده است، همه مناطق بر اساس شاخص کلی با سطح پایین

اگر وضعیت امنیت آب ایران به صورت رتبه‌ای در مقایسه با سایر کشورها مدنظر باشد، رتبه ایران حدود ۱۳۰ در بین ۱۸۶ کشور گزارش شده است. البته در این رتبه‌بندی برخی از کشورها در یک عدد با هم مشترک بوده و به عبارتی چندین کشور با داشتن رتبه یکسان تنها به ترتیب الفبایی رتبه‌بندی شده‌اند. بر طبق شکل ۱ کشور سوئد با امتیاز

(امن)، اروپا از ۵۱ (ناامن) تا ۹۲ (امن) و کشورهای جزیره‌ای کوچک در حال توسعه (SIDS) از^۱ ۲۳ (ناامنی بحرانی) تا ۶۷ (امنیت متوسط) قرار دارند (MacAlister et al., 2023).

امنیت آب مواجه هستند. با این حال، این سطوح در هر منطقه جهانی متفاوت است (شکل ۲). در آفریقا نمرات امنیت آب در دامنه ۲۹ (ناامنی بحرانی یا شدید) تا ۵۸ (ناامن) قرار دارد. در رتبه‌های بعدی آسیا از ۳۲ (ناامنی بحرانی) تا ۸۱ (امن)، آمریکا از ۵۲ (ناامن) تا ۸۰

شکل ۲. رتبه‌بندی و امتیاز مناطق جهانی با شاخص امنیت آب (MacAlister et al., 2023)

Fig. 2. National water security scores grouped in 4 regions plus SIDS

در زیرشاخص‌های پنجم و ششم از امتیاز بسیار پایین و برابر با دو از ۱۰ برخوردار است. البته، بایستی توجه داشت که داده‌های مورد استفاده برای این ارزیابی از نهادهای بین‌المللی فراهم شده است و ممکن است با توجه به تأخیر زمانی و عدم به روزرسانی و ماهیت بسیار متغیر داده‌های آب، با واقعیت موجود در کشور اندکی متفاوت باشد.

همان‌گونه که در مقدمه این تحقیق عنوان شد. شاخص امنیت آب از ۱۰ زیرشاخص یا جزء تشکیل شده است که امتیاز نهایی از جمع امتیاز این اجزاء ده‌گانه حاصل می‌شود. بررسی اجزاء ده‌گانه برای ایران نشان می‌دهد که عملکرد و امتیاز ایران در رابطه با شاخص‌های ده‌گانه دارای نوسان امتیازی زیادی است (جدول ۴)؛ به‌طوری که در زیرشاخص‌های اول و هشتم دارای بیشترین امتیاز (۱۰ از ۱۰) بوده ولی

جدول ۴. امتیاز ایران در زیرشاخص‌های ده‌گانه شاخص امنیت آب

Table 4. Iran's scores in the ten components of the water security index

شماره زیرشاخص	عنوان زیرشاخص به فارسی	عنوان زیرشاخص به لاتین	امتیاز ایران
۱	آب آشامیدنی	Drinking water	۱۰
۲	بهداشت	Sanitation	۵
۳	سلامتی	Good health	۵
۴	کیفیت آب	Water quality	۳
۵	در دسترس بودن آب	Water availability	۲
۶	ارزش آب	Water value	۲
۷	مدیریت آب	Water governance	۴
۸	ایمنی انسانی	Human safety	۱۰
۹	ایمنی اقتصادی	Economic safety	۴
۱۰	ثبات منابع آب	Water resource stability	۳
امتیاز کل	شاخص امنیت آب		۴۸

منبع: (MacAlister et al., 2023)

مدیریت در امتیاز حاصله است. هرجایی که مدیریت به درستی و با جدیت انجام و پیگیری شده است، امتیاز شاخص مربوطه بالا به دست آمده است. برای مثال، نسبت جمعیت دارای آب آشامیدنی سالم و

در اولین تفسیر از وضعیت ایران در شاخص امنیت آب، می‌توان گفت که وضعیت کلی ایران به هیچ عنوان جالب و قابل دفاع نیست. با این وجود، آنچه در نگاه به زیرشاخص‌ها جلب توجه می‌کند نقش

¹ Small Island Developing States

همسایگان

بررسی وضعیت ایران با شاخص امنیت آب در بین همسایگان (۱۳) همسایه) حائز نکات جالب توجهی است. در جدول ۵ که در آن ایران و کشورهای همسایه‌اش بر حسب امتیاز نهایی رتبه‌بندی شده‌اند، ایران در رتبه ۱۲م در بین ۱۴ کشور قرار دارد. در این جدول قابل توجه است که کشور کویت و قطر در رتبه اول و دوم و بالاتر از کشور ترکیه قرار دارند. کویت تنها کشور دارای امنیت آبی در بین همسایگان ایران گزارش شده است. چهار کشور قطر، ترکیه، بحرین و امارات در طبقه متوسط امنیت آبی قرار دارند. دو کشور پاکستان و افغانستان در شرایط بحرانی قرار داشته و سایر کشورها، از جمله ایران، از نظر شاخص امنیت آب در شرایط ناامن به سر می‌برند (شکل ۳).

ایمنی انسانی از بیمارهای منتقله از آب با اعمال مدیریت درست به بالاترین حد خود رسیده است. همچنین، در زیرشاخص‌هایی که امتیاز پایینی به ایران نسبت داده شده، به خوبی می‌توان مشاهده کرد که اگر مدیریت در این بخش‌ها به درستی اعمال می‌شد، رتبه زیرشاخص‌ها و رتبه کلی کشور در شاخص امنیت آب به مراتب بالاتر می‌بود. برای مثال، اگر زیرشاخص بهره‌وری آب که نیازمند مدیریت است به درستی مدیریت می‌شد، قطعاً امتیاز بالاتری را به خود اختصاص می‌داد؛ امری که نمی‌توان آن را به کمبود و مشکل آب نسبت داد، چرا که ریشه در مدیریت نامناسب منابع آبی دارد.

شاخص منطقه‌ای امنیت آب

بررسی وضعیت ایران در شاخص امنیت آب در بین همسایگان و کشورهای مشابه نیز می‌تواند حائز نکات ارزشمندی باشد. بنابراین، در ادامه به بررسی وضعیت منطقه‌ای ایران نیز پرداخته شده است.

جدول ۵. وضعیت ایران و کشورهای همسایه در شاخص امنیت آب

Table 5. Iran and neighboring countries water security index score

رتبه	کشور	زیرشاخص ۱ (آب آشامیدنی)	زیرشاخص ۲ (بهداشت)	زیرشاخص ۳ (سلامت خوب)	زیرشاخص ۴ (کیفیت آب)	زیرشاخص ۵ (در دسترس بودن آب)	زیرشاخص ۶ (ارزش آب)	زیرشاخص ۷ (مدیریت آب)	زیرشاخص ۸ (ایمنی انسانی)	زیرشاخص ۹ (ایمنی اقتصادی)	زیرشاخص ۱۰ (ثبات منابع آب)	جمع امتیاز	وضعیت
۱	کویت	۱۰	۱۰	۷	۹	۱	۱۰	۱۰	۸	۷	۳	۷۵	امن
۲	قطر	۱۰	۱۰	۸	۱۰	۱	۱۰	۹	۸	۵	۲	۷۳	متوسط
۳	ترکیه	۵	۹	۶	۷	۶	۵	۸	۱۰	۵	۷	۶۸	متوسط
۴	بحرین	۱۰	۱۰	۷	۱۰	۱	۸	۴	۱۰	۵	۲	۶۷	متوسط
۵	امارات	۵	۱۰	۷	۱۰	۱	۸	۸	۱۰	۵	۲	۶۶	متوسط
۶	ارمنستان	۱۰	۹	۴	۵	۵	۲	۶	۱۰	۳	۶	۶۰	ناامن
۷	آذربایجان	۱۰	۶	۵	۶	۵	۲	۶	۱۰	۳	۷	۶۰	ناامن
۸	عربستان	۵	۸	۶	۸	۱	۶	۶	۱۰	۴	۲	۵۶	ناامن
۹	عمان	۱۰	۵	۶	۴	۱	۷	۸	۸	۳	۳	۵۵	ناامن
۱۰	عراق	۸	۸	۵	۴	۳	۲	۴	۱۰	۱	۶	۵۱	ناامن
۱۱	ترکمنستان	۱۰	۵	۴	۴	۱	۱	۷	۱۰	۲	۵	۴۹	ناامن
۱۲	ایران	۱۰	۵	۵	۳	۲	۲	۴	۱۰	۴	۳	۴۸	ناامن
۱۳	پاکستان	۷	۴	۲	۱	۱	۱	۶	۱۰	۱	۴	۳۷	بحرانی
۱۴	افغانستان	۶	۳	۳	۰	۵	۱	۲	۷	۱	۴	۳۲	بحرانی

منبع: (MacAlister et al, 2023)

ترکیه در زیرشاخص اول (آب آشامیدنی) امتیاز ۵ را دریافت کرده است که شاخصی به غایت مدیریتی است و ارتباط چندانی با وجود منابع آبی ندارد، چرا که نمره کشور ترکیه در زیرشاخص ۵ام (در دسترس بودن آب یا همان سطح تنش آبی) عدد ۶ است. در حالی که نمره دو کشور کویت و قطر در زیرشاخص ۵ام عدد ۱ است. همچنین در زیرشاخص ۶ که مربوط به ارزش آب و به عبارتی بهره‌وری است،

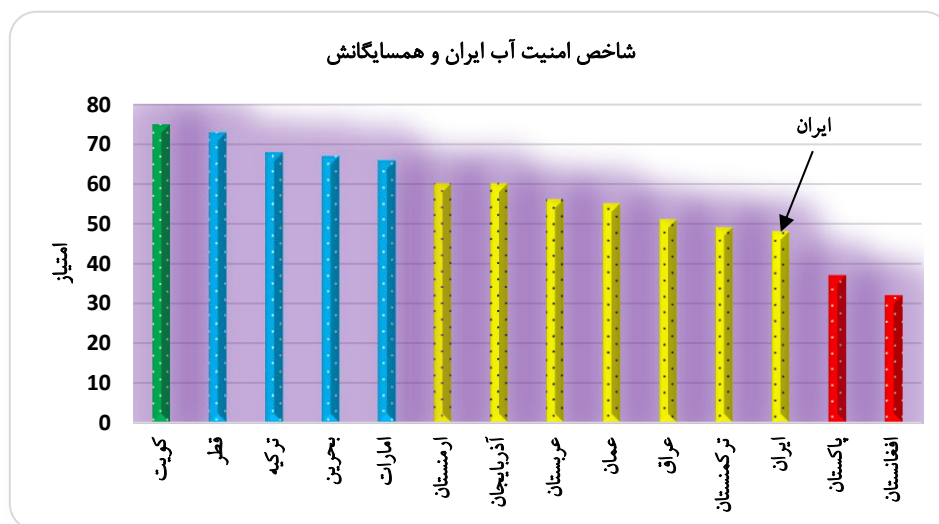
سؤالی که داده‌های این جدول به ذهن متبادر می‌سازد این است که چه عواملی باعث شده است که رتبه‌بندی کشورها بدین گونه باشد. چرا کشوری مثل کویت و قطر در سطحی بالاتر از ترکیه قرار دارند که دارای پتانسیل آبی فراوانی است. چرا کویت تنها کشور دارای شرایط امنیت آبی در منطقه است. پاسخ به این سؤال‌ها در زیرشاخص‌های شاخص اصلی نهفته است.

مدیریتی از امتیاز کمتری برخوردار شده‌اند. به عبارتی بهتر می‌توان چنین نتیجه گرفت که اگر ایران و ترکیه در زیرشاخص‌های مدیریتی بهتر عمل می‌کردند، قطعاً شرایط و امتیاز بهتری می‌داشتند، چرا که اگر به زیرشاخص پنج توجه شود و کشورها با این زیرشاخص رتبه‌بندی شوند، به خوبی مشخص می‌گردد که ایران و ترکیه در رتبه‌های بالاتری نسبت به سایر کشورها قرار دارند. نگاهی به جدول ۵ نشان می‌دهد که اگر با زیرشاخص ۵ام کشورها رتبه‌بندی می‌شدند، ترکیه رتبه اول و ایران رتبه ششم را به دست می‌آورد. از نکات قابل توجه دیگر در این جدول وضعیت افغانستان است که در رتبه آخر قرار گرفته است. این کشور در حالی که در زیرشاخص ۵ام حتی بالاتر از ایران و در رتبه چهارم قرار دارد، اما با امتیاز پایین در شاخص‌های مدیریتی به خصوص در شاخص کیفیت آب (زیرشاخص ۴) در رتبه‌بندی کشورهای همسایه ایران در رتبه آخر قرار گرفته است. امتیاز صفر برای کشور افغانستان در زیرشاخص ۴ به دلیل نبود تصفیه آب در این کشور است.

بررسی وضعیت ایران و سایر کشورهای همسایه تک‌به‌تک و در جمع کشورهای همسایه هم منتج به نتایج مشابهی می‌گردد و نشان می‌دهد که این تنها وجود منابع آبی نیست که کشورها را در شاخص امنیت آب دارای رتبه برتر می‌کند، بلکه سایر زیرشاخص‌ها که عمدتاً نیز شاخص‌های مدیریتی هستند، به رتبه‌بندی بهتر کشورها کمک شایان توجهی می‌کند.

ترکیه از دو کشور بالاتر از خود، امتیاز پایین‌تری دریافت کرده است. بررسی شاخص اصلی و زیر شاخص‌های آن تنها در بین این سه کشور نشان می‌دهد که نقش مدیریت منابع در دریافت امتیاز نهایی تا چه حد بالا می‌باشد. اگر این بررسی در خصوص ایران هم صورت گیرد به همین نتیجه منتهی می‌شود

ایران، برخلاف ترکیه، مانند دو کشور واقع در صدر جدول در زیرشاخص یک، امتیاز ۱۰ را دریافت کرده است. این نشان می‌دهد که مدیریت ایران به مانند دو کشور رتبه اول در این شاخص در حد عالی است. با این حال، ایران نیز به مانند ترکیه در شاخص شش از امتیاز به مراتب کمتری از دو کشور اول جدول رتبه‌بندی برخوردار است. تفاوت پنج امتیازی ترکیه و هشت امتیازی ایران در این شاخص بسیار قابل توجه هست. تنها همین شاخص نشان می‌دهد که ایران در صورت مدیریت درست منابع آبی و افزایش بهره‌وری (زیرشاخص ۶) می‌تواند هشت امتیاز به امتیاز نهایی خود اضافه نماید. اگر دریافت این امتیاز همین الان اتفاق می‌افتاد، ایران را سه رتبه در رتبه‌بندی جدول ارتقا می‌داد. با این ارتقا هرچند که ایران همچنان در شرایط ناامنی به سر می‌برد، اما با استفاده از بهبود سایر زیرشاخص‌ها که اکثراً شاخص‌های مدیریتی هستند، می‌توانست در شرایط متوسط امنیت آبی یا حتی امن قرار گیرد، چرا که وقتی به زیرشاخص در دسترس بودن آب توجه شود به خوبی مشخص است که ایران و ترکیه نسبت به دو کشور کویت و قطر از امتیاز بالاتری برخوردارند، لیکن به واسطه زیرشاخص‌های

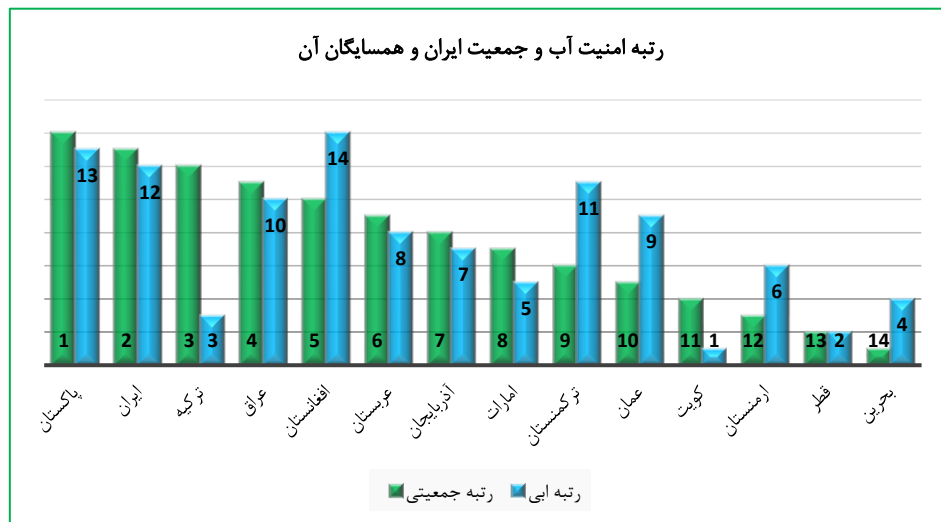
شکل ۳. امتیاز و وضعیت ایران و کشورهای همسایه در شاخص امنیت آب

Fig. 3. Iran and neighboring countries water security index scores

با رتبه نخست جمعیتی در منطقه بایستی در جایگاه آخر رتبه امنیت آبی قرار می‌گرفت اما، رتبه امنیت آبی این کشور ۱۳ است. در مقابل، افغانستان با داشتن تقریباً یک‌ششم جمعیت پاکستان در رتبه آخر امنیت آبی قرار دارد. این در حالی است که این کشور چهارمین کشور پرجمعیت در بین همسایگان ایران است. وضعیت کویت نیز حکایت از

شکل ۴ نشان می‌دهد که بین رتبه جمعیت و امتیاز و رتبه شاخص امنیت آب ارتباط صریحی نمی‌توان یافت. به بیان دیگر، به وضوح نمی‌توان گفت که جمعیت بیشتر منجر به ناامنی آبی می‌شود زیرا، نگاهی به وضعیت ایران و همسایگانش در شکل ۴ بر این واقعیت تأکید دارد. چنانچه جمعیت زیاد منجر به ناامنی آبی می‌شد، پاکستان

عدم ارتباط صریح بین جمعیت و رتبه امنیت آبی این کشور دارد. این جمعیت آن از سه کشور منطقه بیشتر است. کشور با اینکه رتبه اول امنیت آبی در بین همسایگان ایران را دارد، اما

شکل ۴. رتبه جمعیتی و رتبه شاخص امنیت آب ایران و کشورهای همسایه

Fig. 4. Iran and neighboring countries population and water security ranking

بررسی امتیاز شاخص امنیت آب ایران در بین کشورهای منطقه منا (جدول ۶) نشان می‌دهد که ایران در بین ۲۱ کشور این منطقه دارای رتبه ۱۶ام است. در این منطقه دو کشور کویت و رژیم اشغالگر قدس، دارای امنیت آبی هستند. چهار کشور قطر، بحرین، امارات و اردن از وضعیت امنیت آبی متوسط و سه کشور یمن، لیبی و جیبوتی دارای شرایط بحرانی هستند. کشورهای دیگر، از جمله ایران، دارای شرایط ناامن آبی هستند (شکل ۵).

منطقه خاورمیانه و شمال آفریقا

این منطقه بیشتر کشورهای واقع در کمربند خشک کره زمین را شامل می‌شود. تعداد کشورهای این منطقه در منابع مختلف متفاوت است که در مقالات و گزارش‌ها (MacAlister et al., 2023; Stockholm International Water Institute and UNICEF, 2023) نیز دیده می‌شود. بیشترین تنش آب در سطح جهان مربوطه به این منطقه است، به طوری که بر اساس داده‌های سال ۲۰۱۸ سازمان غذا و کشاورزی ملل متحد (فائو)، ۱۴ کشور از ۱۷ کشور تحت تنش آب در سراسر جهان از این منطقه بودند (FAO, 2022).

جدول ۶. وضعیت ایران و کشورهای منطقه منا در شاخص امنیت آب

Table 6. MENA region countries water security index score

رتبه	کشور	زیرشاخص ۱ (آب آشامیدنی)	زیرشاخص ۲ (بهداشت)	زیرشاخص ۳ (سلامت خوب)	زیرشاخص ۴ (کیفیت آب)	زیرشاخص ۵ (در دسترس بودن آب)	زیرشاخص ۶ (ارزش آب)	زیرشاخص ۷ (مدیریت آب)	زیرشاخص ۸ (ایمنی انسانی)	زیرشاخص ۹ (ایمنی اقتصادی)	زیرشاخص ۱۰ (تبات منابع آب)	جمع امتیاز شاخص ترکیبی	وضعیت
۱	کویت	۱۰	۱۰	۷	۹	۱	۱۰	۱۰	۸	۷	۳	۷۵	امن
۲	رژیم اشغالگر قدس	۱۰	۱۰	۶	۱۰	۱	۱۰	۱۰	۹	۱۰	۴	۷۵	امن
۳	قطر	۱۰	۱۰	۸	۱۰	۱	۱۰	۹	۸	۵	۲	۷۳	متوسط
۴	بحرین	۱۰	۱۰	۷	۱۰	۱	۱۰	۸	۴	۱۰	۲	۶۷	متوسط
۵	امارات	۵	۱۰	۷	۱۰	۱	۱۰	۸	۸	۱۰	۲	۶۶	متوسط
۶	اردن	۱۰	۹	۶	۹	۱	۹	۶	۷	۱۰	۳	۶۵	متوسط
۷	مالت	۱۰	۱۰	۵	۲	۱	۱۰	۹	۱۰	۳	۲	۶۲	ناامن
۸	لبنان	۸	۶	۶	۵	۵	۶	۳	۱۰	۶	۴	۵۹	ناامن
۹	الجزایر	۹	۶	۵	۸	۱	۵	۶	۱۰	۴	۴	۵۸	ناامن
۱۰	تونس	۹	۹	۵	۶	۱	۵	۶	۹	۳	۵	۵۸	ناامن
۱۱	مراکش	۹	۷	۵	۴	۵	۴	۸	۷	۳	۵	۵۷	ناامن
۱۲	عربستان	۵	۸	۶	۸	۱	۶	۶	۱۰	۴	۲	۵۶	ناامن
۱۳	عمان	۱۰	۵	۶	۴	۱	۷	۸	۸	۳	۳	۵۵	ناامن
۱۴	عراق	۸	۸	۵	۴	۳	۲	۴	۱۰	۱	۶	۵۱	ناامن
۱۵	فلسطین	۹	۹	...	۵	۵	۶	۰	۹	۵	۳	۵۱	ناامن
۱۶	ایران	۱۰	۵	۵	۳	۲	۲	۴	۱۰	۴	۳	۴۸	ناامن
۱۷	مصر	۵	۹	۵	۵	۱	۲	۵	۸	۱	۴	۴۵	ناامن
۱۸	سوریه	۵	۵	۴	۱	۱	۱	۶	۱۰	۳	۶	۴۲	ناامن
۱۹	یمن	۴	۴	۳	۴	۱	۳	۴	۸	۶	۱	۳۸	بحرانی
۲۰	لیبی	۵	۶	۶	۲	۱	۲	۶	۱	۵	۳	۳۷	بحرانی
۲۱	جیبوتی	۴	۶	۲	۲	۱۰	۰	۰	۱	۶	۱	۳۲	بحرانی

منبع: (MacAlister et al, 2023)

برخوردارند و جالب‌تر اینکه هر چهار زیرشاخص، زیرشاخص‌های مدیریتی هستند. تنها مقایسه زیرشاخص چهار - کیفیت آب که نسبت تصفیه فاضلاب خانگی را به درصد بیان می‌کند - نشان می‌دهد که چرا امتیاز این زیرشاخص و شاخص کلی اردن از ایران بالاتر است. امتیاز اردن و ایران در این زیرشاخص به ترتیب ۸ و ۶ می‌باشد. به عبارتی بهتر، اردن در مقایسه با ایران در میزان تصفیه فاضلاب بهتر عمل کرده است. در نتیجه می‌توان گفت که اردن نسبت به ایران مدیریت بهتری در تصفیه فاضلاب داشته است.

جالب توجه است که در بین کشورهای مندرج در جدول ۶، کشورهای دارای رتبه نخست در زیرشاخص پنج کمترین مقدار را دارند. به بیان دیگر، هرچند دارای تنش آبی بالایی هستند، به عنوان کشورهای دارای شرایط امن و متوسط گزارش شده‌اند. در این بین، مقایسه وضعیت اردن و ایران نکات جالب توجهی دارد. ایران در زیرشاخص «در دسترس بودن منابع آبی» دارای امتیاز دو و اردن دارای امتیاز یک است. به عبارتی دیگر، منابع آبی اردن تنش بیشتری را نسبت به ایران تجربه می‌کند، ولی رتبه این کشور (رتبه ۶) بالاتر از ایران است. ایران و اردن در چهار زیرشاخص از امتیاز مشترک

نیز این استدلال مورد تأکید و تأیید قرار می‌گیرد، چرا که در این منطقه نیز کشورهایی مانند کویت هستند که با وجود مصرف بیش از ۹۰ درصد منابع تجدیدپذیر خود به واسطه مدیریت بهتر منابع مرتبط با جمعیت و آب رتبه اول را دارند. در مقابل، کشورهایی هم مانند جیبوتی هستند که با وجود اینکه تنش آبی ندارند یا تنش آبی کمتری دارند اما، به واسطه مدیریت ناصحیح در خصوص منابع آب و جمعیت خود در رتبه‌های پایین‌تری قرار دارند.

بررسی وضعیت ایران نیز به نتیجه مشابهی منتهی می‌شود. ایران در خصوص این شاخص در دنیا رتبه قابل دفاعی ندارد. در بین همسایگان و منطقه منا که مشابهت اقلیمی و جمعیتی فراوانی با ایران دارند نیز از رتبه قابل قبولی برخوردار نیست. با این وجود، وقتی به زیرشاخص‌های شاخص ترکیبی مراجعه می‌شود، به خوبی عیان می‌شود که هرچند ایران نیز دچار تنش آبی است اما، در سایر شاخص‌های مدیریتی عملکرد ضعیفی نسبت به بسیاری از کشورهای منطقه و دنیا داشته است. در دو زیرشاخص یک و هشت هم به خوبی مشخص است که به ثمر نشستن عملکرد و مدیریت مناسب در کشور منجر به اخذ امتیاز کامل شده است. این امر می‌تواند در خصوص سایر زیرشاخص‌ها نیز محقق شود و امتیاز بالاتری را نصیب ایران نماید زیرا، نگاهی به زیرشاخص پنج نشان می‌دهد که کشورهایی در دنیا و منطقه وجود دارند که با وجود داشتن وضعیت تنش آبی بدتر از ایران در رتبه‌های بهتری قرار دارند. در نهایت، می‌توان نتیجه گرفت که بیشتر مشکل ایران در خصوص ارتباط بین جمعیت و منابع آب به موضوع مدیریت این منابع بر می‌گردد و در صورت مدیریت درست و صحیح منابع آبی کشور در کنار مدیریت مناسب جمعیت و پراکنش متوازن آن در ایران می‌توان از رتبه بهتری در خصوص شاخص امنیت آب برخوردار شد.

منابع

- بذرافشان، جواد؛ خلیلی، علی؛ زندپارسا، شاهرخ؛ سپاسخواه، علیرضا؛ علیزاده، امین. فرهودی، جواد (۱۴۰۰). بررسی اسنادی وضعیت منابع و مصرف‌های آب کشاورزی در ایران: واکاوی وضعیت موجود، آسیب‌شناسی و راه‌های برون‌رفت از چالش‌ها. *مجله پژوهش‌های راهبردی در علوم کشاورزی و منابع طبیعی*. ۱۶(۱)، ۳۵-۵۰. doi: 10.22047/srjasnr.2021.128740
- دقیقی اصلی، علیرضا؛ گرابی نژاد، غلامرضا؛ عجایی، نسیم (۱۳۹۶). جمعیت و آب: تعیین جمعیت بهینه ایران با توجه به منابع آب شیرین. *مطالعات جمعیتی*. ۳(۱)، ۱۶۳-۱۸۲. https://jips.nipr.ac.ir/article_89819.html?lang=fa
- رنج‌پور، رضا؛ صادقی، سید کمال؛ متفکر آزاد، محمدعلی؛ بهبودی، داود؛ تسلیمی، امین (۱۴۰۱). محاسبه شاخص فقر آب و بررسی روند آن طی برنامه‌های مختلف توسعه اقتصادی پس از انقلاب اسلامی ایران. *فضای جغرافیایی*. ۲۲ (۸۰): ۱-۲۹. <http://doi:10.52547/GeoSpa.22.4.1>
- سلامی، حبیب‌الله؛ طاهری ریکنده، عمران (۱۳۹۸). سنجش وضعیت امنیت آبی در استان‌های ایران. *اقتصاد و توسعه کشاورزی*. ۳۳(۱)، ۹۴-۷۵. <https://doi.org/10.22067/jead2.v0i0.77072>

شکل ۶ نشان می‌دهد که کشور مصر دارای رتبه اول جمعیتی در منطقه است. با این وجود، رتبه آبی این کشور ۱۷ است. در کل به نظر می‌رسد کشورهای با جمعیت زیاد رتبه‌های آبی پایین‌تری دارند، اما زمانی که به انتهای شکل نگاه شود این امر نقض می‌شود. به طوریکه رتبه آبی کشور کویت یک بوده و قاعدتاً باید کمترین جمعیت را نیز می‌داشت ولی با کمال تعجب می‌توان دید که چهار کشور علی‌رغم داشتن جمعیت کمتر، رتبه‌های پایین‌تری از کویت در شاخص آبی دارند. رژیم اشغالگر قدس نیز مثال خوبی از پیچیدگی رابطه مستقیم بین تعداد جمعیت و رتبه شاخص آبی است. این رژیم با اینکه از ده کشور منطقه جمعیت بیشتری دارد، اما رتبه دوم امنیت آبی در منطقه را دارا است. می‌توان نتیجه گرفت که کشورهای با جمعیت بیشتر نیاز به مدیریت، زمان و سرمایه‌گذاری بیشتری دارند تا در زیرشاخص‌های مختلف وضعیت خود را بهبود دهند، ولی در جمعیت‌های کمتر این وضع به راحتی قابل تحقق است.

بحث و نتیجه‌گیری

آب منبعی مهم و حیاتی برای ادامه حیات و فعالیت جمعیت‌های بشری و سایر جمعیت‌های جانوری و گیاهی است. اگرچه حدود ۷۰ درصد از سطح سیاره زمین را آب فرا گرفته است و حجم عظیمی از آب در سیستم تقریباً بسته زمین وجود دارد، اما مقدار اندک آب شیرین (حدود سه درصد) و پراکنش زمانی/ مکانی آن در کنار افزایش جمعیت و پراکنش نامتوازن آن و نیز مدیریت ناصحیح این منبع ارزشمند، جمعیت‌های انسانی را در معرض کم‌آبی و تنش آبی قرار داده است. اینکه افزایش جمعیت مشکل آبی را به همراه داشته یا مدیریت نادرست بر این مشکل افزوده است، از مباحث مورد توجه پژوهشگران است. در این بین شاخص‌هایی نیز برای سنجش وضعیت کشورها در خصوص وضعیت آبی - جمعیتی آن‌ها ارائه شده است که به نظر می‌رسد شاخص امنیت آب از جامعیت بهتری در بین سایر شاخص‌ها در خصوص ارتباط جمعیت و آب برخوردار باشد. این شاخص ترکیبی از ۱۰ زیرشاخص است که در مجموع به یک نمره نهایی منتهی می‌شود. از نکات بارزی که این شاخص دارد، عدم تأکید صرف بر وجود و دسترسی به آب در کشورها برای رتبه‌بندی است و زیرشاخص‌هایی نیز برای سنجش مدیریت منابع آبی و بهره‌مندی مناسب جمعیت‌های انسانی از این منبع ارزشمند دارد. در کنار مزایایی که این شاخص دارد باید یادآور شد که شاخص امنیت آب می‌تواند گمراه‌کننده نیز باشد و تفسیر نادرستی هم از آن ارائه شود. برای مثال در منطقه منا و همسایگان ایران، کشور کویت با وجود مصرف بیش از ۹۰ درصد منابع تجدیدپذیر خود رتبه اول را به خود اختصاص داده و دارای امنیت آبی شمرده می‌شود. این امر به خوبی بر نقش مدیریت در خصوص منابع آب و جمعیت اشاره دارد که از مزایای دیگر این شاخص است. در منطقه منا

- Ehrlich/dp/0671732943
- FAO (2022). AQUASTAT Core Database. Food and Agriculture Organization of the United Nations. <http://www.fao.org/aquastat/en/>
- Hussain, Z., Wang, Z., Wang, J., Yang, H., Arfan, M., Hassan, D., & Faisal, M. (2022). A comparative appraisal of classical and holistic water scarcity indicators. *Water Resources Management*, 36(3), 931-950. <https://doi.org/10.1007/s11269-022-03061-z>
- IPCC, 2007: Climate Change 2007: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Core Writing Team, Pachauri, R.K and Reisinger, A. (eds.)]. IPCC, Geneva, Switzerland, 104 pp. <https://www.ipcc.ch/report/ar4/syr/>
- IPCC, (2023). Summary for Policymakers. H. Lee and J. Romero (eds.), Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change. Geneva, IPCC, pp. 1–34. <https://mural.maynoothuniversity.ie/id/eprint/17886/>
- Kaplan, R. (1994). 'The coming anarchy', *The Atlantic Monthly*, 273(2): 44–76. <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/1994/02/the-coming-anarchy/304670/>
- Kreiger, T., Panke, D., & Pregernig, M. (2020). Environmental conflicts, migration and governance. Bristol University Press. <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/62000>
- MacAlister, C., Baggio, G., Perera, D., Qadir, M., Taing, L., Smakhtin, V. (2023). Global Water Security 2023 Assessment. United Nations, University Institute for Water, Environment and Health, Hamilton, Canada. <https://collections.unu.edu/view/UNU:9107>
- Malthus, T.R. (1798). *Essay on Principle of Population 1798*. Readex Microprint. <https://math.uchicago.edu/~shmuel/Modeling/Malthus,%20An%20essay%20on%20the%20principle%20of%20population.pdf>
- Millennium Ecosystem Assessment (2005). Ecosystems and Human Well-being: Synthesis. Island Press, Washington, DC. <https://www.millenniumassessment.org/documents/document.356.aspx.pdf>
- Mujtaba, G., Shah, M.U.H., Hai, A., Daud, M., & Hayat, M. (2024). A holistic approach to embracing the United Nation's Sustainable Development Goal (SDG-6) towards water security in Pakistan. *Journal of Water Process Engineering*, 57, 104691. <https://doi.org/10.1016/j.jwpe.2023.104691>
- Ritchie, H. & Roser, M. (2017). Water Use and Stress. <https://ourworldindata.org/water-use-stress>
- Rockström, J., Steffen, W., Noone, K., Persson, Å., Chapin III, F.S., Lambin, E., & Foley, J. (2009). Planetary boundaries: exploring the safe operating space for humanity. *Ecology and society*, 14(2). <http://www.ecologyandsociety.org/vol14/iss2/art32/>
- Samways, D., (2022). Population and Sustainability: Reviewing the relationship between population growth and environmental change. *The Journal of Population and Sustainability*, 6 (1):15-41. <https://doi.org/10.3197/JPS.63772239426891>
- Sherbinin, A.D., Carr, D., Cassels, S., & Jiang, L. (2007). Population and environment. *Annual. Review. Environment. Resources*, 32, ۱۳۶-۱۱۷. https://www.wmji.ir/article_254371.html
- سیاح، مونس؛ آقایی دیزج، پروانه؛ محموداف، مریم السادات (۱۳۹۶). بررسی ارتباط سیاست‌های جمعیتی با وضعیت منابع آبی کشور. *فصلنامه علمی جمعیت*، ۲۴(۹۹)، ۴۶-۲۵. https://www.population-journal.ir/article_229985.html
- سیگل، فردریک، آر. (۱۴۰۳). ظرفیت برد جمعیت انسانی سیاره زمین (ارزیابی محدودیت‌ها، ارائه سیاست‌ها)، مترجم علی عزیزی، چاپ اول، تهران، انتشارات مؤسسه تحقیقات جمعیت کشور.
- عزیزی، علی؛ پوراصغر سنگاچین، فرزاد (۱۴۰۱). بررسی رابطه فقر و شاخص عملکرد محیط‌زیست در کشورهای با گروه درآمدی مختلف. *جامعه‌شناسی کاربردی*، ۳۳(۲)، ۱۳۶-۱۱۷. [doi: 10.22108/jas.2021.129190.2128](https://doi.org/10.22108/jas.2021.129190.2128)
- عیشویی، ادیت؛ میرعقوب‌زاده، میرحسن؛ شاهی، کاکا (۱۴۰۰). بررسی وضعیت و ارزیابی میزان کمبود و تنش آبی منابع آب حوزه آبخیز گرگان‌رود با استفاده از شاخص فالکن‌مارک. *ترویج و توسعه آبخیزداری*، ۹(۳۲)، ۵۰-۴۱. https://www.wmji.ir/article_254371.html
- محمدجانی، اسماعیل؛ یزدانیان، نازنین (۱۳۹۳). تحلیل وضعیت بحران آب در کشور و الزامات مدیریت آن. *روند (روند پژوهش‌های اقتصادی)*، ۲۱(۶۵-۶۶)، ۱۱۷-۱۴۴. <https://sid.ir/paper/202249/fa>
- محمودلی سامانی، جمال؛ اسدی، مراد؛ فروزان فر، محمد مهدی (۱۴۰۲). مفهوم‌سازی کل‌نگر بحران آب با استفاده از پویایی‌شناسی سیستم‌ها سلسله گزارش‌های پویایی‌شناسی چالش‌های کشور (۴)(۱۳۴۲)، *ماهنامه گزارش‌های کارشناسی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی*، ۳۱(۷)، ۳۰-۱. https://report.mrc.ir/article_9785.html
- محمودی، محمدجواد؛ کاظمی پور، شهلا؛ احراری، مهدی؛ نیکونستی، علی (۱۳۹۱). پیش‌بینی رشد جمعیت ایران با توجه به مؤلفه‌های اقتصادی-اجتماعی و مبتنی بر رویکرد میان‌رشته‌ای. *فصلنامه برنامه‌ریزی و بودجه*، ۱۷ (۲): ۱۲۶-۹۷. <http://jpbud.ir/article-1-613-fa.html>
- مرزبان، حسین؛ صدرایی جواهری، احمد؛ زیبایی، منصور؛ ناظم السادات، سید محمدجعفر؛ کریمی، لیلا (۱۳۹۸). بررسی وضعیت منابع و مصارف آب در ایران و راهکارهای بهبود وضعیت. *مجله آب و فاضلاب*، ۳۰(۴)، ۱۶-۳۲. [doi: 10.22093/wjw.2018.126649.2663](https://www.wjw.2018.126649.2663)
- نبوی، سید سعید؛ مصطفی‌زاده، رئوف؛ آسیایی‌هیر، رقیه (۱۴۰۰). تحلیل شاخص‌های کمبود آب و شبکه حکمرانی آب در برنامه پنج‌ساله ششم توسعه ایران. *نشریه علمی پژوهشی مهندسی آبیاری و آب ایران*، ۱۲(۲)، ۴۱۳-۳۹۴. [doi: 10.22125/iwe.2021.142420](https://doi.org/10.22125/iwe.2021.142420)
- نصرآبادی، اسماعیل (۱۳۹۴). شواهد زیست‌محیطی بحران آب ایران و برخی راه‌حل‌ها. *راهبرد اجتماعی فرهنگی*، ۴(۱۵)، ۶۵-۸۹. <https://sid.ir/paper/243572/fa>
- Bates, R.H. (ed) (1988). *Toward a political economy of development: A rational choice perspective*, Berkeley, CA: University of California Press. <https://doi.org/10.2307/jj.8501172>
- Boserup, E. (1965). *The conditions of agricultural growth: The economics of agrarian change under population pressure*, New York, NY: Aldine. https://www.biw.kuleuven.be/aee/clo/idessa_files/boserup1965.pdf
- du Plessis, A. (2023). Water resources from a global perspective. In: *South Africa's Water Predicament. Water Science and Technology Library*, vol 101. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-24019-5_1
- Ehrlich, P. & Ehrlich, A.H. (1990). *The population explosion*, New York, NY: Simon & Schuster. <https://www.amazon.com/Population-Explosion-Paul-R->

345-373.

<https://doi.org/10.1146/annurev.energy.32.041306.100243>

Simon, J.L. (1998). *The Ultimate Resource ii*, Princeton, NJ: Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv10vm1h7>

Stockholm International Water Institute (SIWI) & United Nations Children's Fund (UNICEF) (2023). Water scarcity and climate change enabling environment analysis for WASH: Middle East and North Africa. Stockholm and New York. <https://www.unicef.org/mena/reports/water-scarcity-and-climate-change-enabling-environment-analysis-wash>

Varela-Ortega, C., Esteve, P., Bharwani, S., & Downing, T.E. (2007). Public policies for groundwater conservation: a vulnerability analysis in irrigation agriculture. In *First International Conference on Adaptive and Integrative Water Management (CAIWA), 2007* (pp. 12-15).

https://www.academia.edu/83811781/Public_policies_for_groundwater_conservation_a_vulnerability_analysis_in_irrigation_agriculture

WWF (2020). Living Planet Report 2020 - Bending the curve of biodiversity loss. Almond, R.E.A., Grooten M. and Petersen, T. (Eds). WWF, Gland, Switzerland.

<https://www.worldwildlife.org/publications/living-planet-report-2020>

Zaveri, E., Russ, J., Khan, A., Damania, R., Borgomeo, E. & Jägerskog, A. (2021). Ebb and Flow, Volume 1: Water, Migration, and Development. Washington, World Bank.

<http://hdl.handle.net/10986/36089>.

Zucchinelli, M., Spinelli, R., Corrado, S., & Lamastra, L. (2021). Evaluation of the influence on water consumption and water scarcity of different healthy diet scenarios. *Journal of Environmental Management*, 291, 112687.

<https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2021.112687>

Research Article

A Critical Analysis of the Metaphor of Aging in Iran: Presenting Alternative Stereotypes

Fereydoun Taghipour¹ , Davood Ebrahimpoor^{2*} , Samad Sabbagh² , Mahmood Elmi² ¹ Ph.D Student in Sociology of Iranian Social Issues, Department of Social Sciences, Faculty of Humanities and Education, Islamic Azad University, Tabriz Branch, Tabriz, Iran.² Assistant Professor of Sociology, Department of Social Sciences, Faculty of Humanities and Education, Islamic Azad University, Tabriz Branch, Tabriz, Iran.

ARTICLE INFO

Received: 05 October 2025

Accepted: 20 December 2025

Keywords:

Elderly,

Metaphor,

Aging as a Treasure,

Aging as a Suffering,

Smart Elderly.

ABSTRACT

Aging is one of the most significant anthropological and demographic phenomena of the 21st century. Drawing on the perspectives of scholars such as Bourdieu, Foucault, and Habermas, it can be argued that contemporary society is shaped by linguistic structures. Accordingly, this study aims to conduct a critical analysis of the dominant metaphors of aging in Iran and to propose alternative metaphors for the future. Using Charteris-Black's Critical Metaphor Analysis, the metaphor of aging was examined through three stages: identification, interpretation, and explanation. The findings reveal that the metaphors "aging as treasure" and "aging as suffering" constitute the prevailing conceptualizations of aging in Iran, reinforcing the ideological orientations of Gemeinschaft (extended family, deep solidarity, and the value of experience). and Gesellschaft (nuclear family, individualism, calculative rationality, and secular tendencies). The study identifies the "smart elder" as the most desirable alternative metaphor for the future of aging in Iran, driven by supportive governance, age-friendly cities, vitality and active living, aging-in-place, and virtual communities elements that strengthen postmodern and digital societal discourses. The results suggest that achieving healthy and active aging requires transforming negative metaphors and adopting the "smart elder" policy as a central strategic approach.

Introduction

Aging is recognized as one of the most significant demographic phenomena of the 21st century, and the global elderly population is projected to increase dramatically by 2050. In terms of the pace of population aging, the sharpest rise will occur in developing and less-developed countries. Within this context, Iran's elderly population is growing at a rate faster than both Asia and the world overall (Samouei & Keyvan Ara, 2021). This trend should not be perceived as a crisis but rather as a natural stage in demographic transition, one that requires policies aimed at "healthy aging." Proper planning necessitates an analysis of both the surface and deeper layers of aging, including the metaphors and myths embedded in language and social discourse. Metaphors play a crucial role in representing ideology and power relations, and they shape our understanding of aging. What distinguishes this study from

previous research is its exploration beneath the visible and superficial signs of aging to uncover the metaphors and myths underlying the phenomenon. Thus, examining metaphors related to aging provides a pathway to a more precise understanding of this social reality and to designing a desirable future for aging in Iran.

Method and Data

This study is applied in nature and was conducted using a descriptive-analytical method. Data were collected from the review of 30 documents and 10 semi-structured interviews with experts and older adults, using purposive sampling until theoretical saturation was achieved. The inclusion criteria for selecting expert interviewees emphasized three conditions: academic, occupational, and research relevance, while age was

*Corresponding author: Davood Ebrahimpoor. Assistant Professor of Sociology, Department of Social Sciences, Faculty of Humanities and Education, Islamic Azad University, Tabriz Branch, Tabriz, Iran.

E-mail address: davoodbrahimpoor@iau.ac.ir

E-ISSN: 2717-3208 / © National Institute for Population Research, Iran. This is an open access article under the CC BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Cite this article:

Taghipour, F., Ebrahimpoor, D., Sabbagh, S., Elmi, M. (2025). A critical analysis of the metaphor of aging in Iran: Presenting alternative stereotypes. *Iranian Population Studies Journal*, 9(2), 201-218. <https://doi.org/10.22034/jips.2025.545952.1307>

the criterion for older participants. For thematic analysis, MAXQDA18 software was employed. The main analytical framework is Critical Metaphor Analysis, which, drawing on cognitive linguistics, reveals the implicit goals and hidden ideologies embedded in discourse. The stages of Critical Metaphor Analysis include identification, interpretation, and explanation (Charteris-Black, 2004: 34). The identification stage required close reading of sample texts to detect metaphors based on semantic tension. In the interpretation stage, conceptual metaphors and key conceptual mappings between source and target domains were extracted. In the explanation stage, metaphors were examined in terms of pragmatic, discursive, historical, and social dimensions presumed to influence their production, and the social role of metaphors in persuasion was determined. Finally, through the review of research documents and expert opinions, an appropriate and desirable alternative metaphor for the future of aging in Iran was identified.

Findings

The findings of the study are presented in three stages: identification, interpretation, and explanation of metaphors.

Identification of aging metaphors: In Iran, aging is represented through two dominant metaphors: “aging as treasure”, which highlights the wisdom, experience, blessing, and spiritual status of older adults; and “aging as burden”, which portrays the elderly as a vulnerable group struggling with physical, social, and psychological difficulties. This duality provides a clear picture of how society perceives aging and the challenges associated with it.

Interpretation of Aging Metaphors: The interpretation of aging metaphors is represented in two main forms: “aging as treasure” and “aging as burden.” From religious, literary, and cultural perspectives, older adults are viewed as symbols of wisdom, experience, blessing, and social capital, with respect for them considered equivalent to worship of God. In contrast, the “burden” metaphor associates aging with physical weakness, illness, isolation, and economic unproductivity, while the media often reinforces negative portrayals of the elderly. In policy documents, both perspectives are evident: on the one hand, emphasis on honoring and utilizing the capacities of older adults, and on the other, attention to medical, financial, and welfare support to address their needs.

Explanation of Aging Metaphors: The explanation of aging metaphors reveals two dominant perspectives on this phenomenon. In traditional societies, or *Gemeinschaft*, aging is perceived as a treasure, symbolizing wisdom, experience, and familial solidarity. In modern societies, or *Gesellschaft*, aging is more often represented as a burden, associated with economic

unproductivity, weakness, and marginalization. These metaphors reflect broader social and cultural transformations as well as power relations, and they are reinforced within medical, academic, and media discourses.

Alternative Metaphor of Aging in Iran: The findings of the study indicate that the metaphor of the “smart elder” represents a desirable alternative for the future of aging in Iran. This metaphor is grounded in five key drivers: supportive governance ensuring justice and welfare for older adults; age-friendly cities with accessible urban spaces; vitality and dynamism through social participation and health; aging-in-place with preservation of family values and spiritual support; and virtual communities enabled by modern technology and communication. The “smart elder” symbolizes active, informed, and empowered aging within modern society, capable of transcending the tensions between tradition and modernity and transforming into a valuable form of social capital.

Discussion and Conclusion

The study shows that aging in Iran is not merely a biological process but a discursive construct shaped through language, metaphors, and broader social changes. The two dominant metaphors—“aging as treasure” and “aging as suffering”—reflect contrasting social orders: the former rooted in traditional culture, where older adults are viewed as bearers of wisdom, and the latter shaped by modernity and capitalist logic, portraying old age as a dependent and non-productive stage. Social transformations—including the shift toward nuclear families, rising individualism, and weakened support systems—have strengthened the “suffering” metaphor, widening the gap between the cultural ideal of the “wise elder” and the lived realities of aging.

In response, the study proposes the alternative metaphor of the “smart elder,” which envisions older adults as capable, engaged, and connected to technology and social networks. Realizing this model requires supportive governance, age-friendly urban environments, stronger family and community ties, community-based services, and improved digital literacy. Shifting the dominant metaphor from “suffering” to “smart elder” is not merely linguistic but essential for transforming policy, public attitudes, and the quality of life of older adults. This approach blends the positive elements of the “treasure” metaphor with modern capacities, offering a renewed vision for active and meaningful aging in Iran.

مقاله پژوهشی

تحلیل انتقادی استعاره سالمندی در ایران: ارائه استعاره‌های بدیل

فریدون تقی‌پور^۱، داود ابراهیم‌پور^{۲*}، صمد صباغ^۳، محمود علمی^۴^۱ دانشجوی دوره دکتری جامعه‌شناسی مسائل اجتماعی ایران، گروه علوم اجتماعی، دانشکده علوم انسانی و تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز، تبریز، ایران.^۲ استادیار جامعه‌شناسی، گروه علوم اجتماعی، دانشکده علوم انسانی و تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز، تبریز، ایران.

چکیده

اطلاعات مقاله

دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۷

پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۲۹

کلیدواژه‌ها:

سالمندی،

استعاره،

پیری به‌مثابه گنج،

پیری به‌مثابه رنج،

سالمند هوشمند.

سالمندی از پدیده‌های مهم مردم‌شناختی و جمعیت‌شناختی قرن بیست و یکم است. بررسی آراء و اندیشه‌های دانشمندانی چون بوردیو، فوکو و هابرماس حاکی از این است که ما در عصر زبانی زندگی می‌کنیم. با توجه به این مسئله، هدف این پژوهش تحلیل انتقادی استعاره سالمندی در ایران و ارائه استعاره‌های بدیل برای آن است. برای رسیدن به این هدف، از روش تحلیل انتقادی استعاره چارتریس بلک استفاده شد. در این روش استعاره سالمندی در سه مرحله، مورد تشخیص، تفسیر و تبیین قرار گرفت. یافته‌ها حاکی از آن است که استعاره‌های «پیری به مثابه گنج» و «پیری به مثابه رنج» استعاره‌های غالب سالمندی ایران می‌باشد، که با خود ایدئولوژی‌های اجتماع گماینشافت (خانواده گسترده، همبستگی عمیق، ارزشمند بودن تجربه) و جامعه گزلفاشت (خانواده هسته‌ای، فردگرایی، روحیه حسابگرانه، سکولاریسم) را تقویت می‌کنند. استعاره بدیل مناسب و مطلوب سالمندی آینده ایران «سالمند هوشمند» با پیشران‌های حکمرانی حمایتگر، شهر دوستدار سالمند، پویایی و سرزندگی، پیری در محل و اجتماع مجازی تشخیص داده شد که ایدئولوژی‌ها و گفتمان‌های جامعه پست‌مدرن و مجازی را تقویت می‌کند. نتیجه این‌که برای داشتن سالمندی سالم و فعال باید استعاره‌های منفی تغییر یابد و سیاست «سالمند هوشمند» به‌عنوان راهبرد اصلی دنبال شود.

مقدمه

سازمان جهانی بهداشت، کسی که سن ۶۰ سالگی را پشت سر گذاشته سالمند تلقی می‌شود (Van Gaans & Dent, 2018). پیش‌بینی آمارها نشان می‌دهد در سال ۲۰۵۰ جمعیت افراد جهان بیش از ۶۰ سال، به دو میلیارد و جمعیت افراد بیش از ۶۵ سال به حدود یک و نیم میلیارد نفر خواهد رسید (World Health Organization, 2012). به نقل از سموعی و کیوان آرا، (۱۴۰۰). براین اساس، شاید بتوان قرن ۲۱ را قرن

سالمندی یکی از پدیده‌های مهم مردم‌شناختی و جمعیت‌شناختی قرن بیست و یکم است. برخی جامعه‌شناسان همچون پترسون^۱، با اشاره به تغییرات ساخت سنی جوامع و سالخورده شدن جمعیت، اصطلاح «خاکستری شدن جمعیت» را به کار برده‌اند (گیدنز، ۱۳۸۵). سالمندی را به اشکال مختلفی می‌توان تعریف نمود. طبق تعریف

^۱ Peterson^{*} نویسنده مسئول: داود ابراهیم‌پور. استادیار جامعه‌شناسی، گروه علوم اجتماعی، دانشکده علوم انسانی و تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز، تبریز، ایران.نشانی ایمیل: davoodebrahimpoor@iau.ac.ir

استناد به این مقاله: تقی‌پور، فریدون؛ ابراهیم‌پور، داود؛ صباغ، صمد؛ علمی، محمود (۱۴۰۴). تحلیل انتقادی استعاره سالمندی در ایران: ارائه استعاره‌های بدیل. دوفصلنامه مطالعات جمعیتی، ۹

<https://doi.org/10.22034/jips.2025.545952.1307>. ۲۰۱-۲۱۸، (۲)

سیاسی را آشکار کند (Feng, 2013; Li, 2016) و یکی از بهترین کلیدهای کشف اندیشه خودآگاه و ناخودآگاه در پس متونی باشد که تولید شده‌اند. استعاره به منزله یکی از ستون‌های ساختمان مفهومی در ذهن و شاید مهمترین مؤلفه نظام معنایی، نقشی برجسته در بازنمایی ایدئولوژی، به مثابه نظام معنایی مشروعیت ساز قدرت، ایفا می‌کند (نورمحمدی، ۱۳۹۸: ۲۲۷). استعاره یکی از عناصر زبانی در جامعه است که به صورت غیرمستقیم و پنهانی نقش بسزایی در روابط اجتماعی دارد. عنایت الله (۱۹۹۸) و چاترئیس-بلیک^۶ (۲۰۰۴) از جمله افرادی هستند که در پژوهش‌های خود نشان داده‌اند یکی از روش‌هایی که بوسیله آن می‌توان ادراک تاریخی و کهن الگوهای اجتماعی (مانند سالمندی و کهنسالی) را مورد مطالعه قرار داد، تحلیل و کاربرد استعاره در زبان است.

انتخاب نقشه راه مطلوب در برخورد با مسائل سالمندی ایران، نیازمند شناخت سطوح و لایه‌های عمیق (استعاره‌ها و اسطوره‌ها) سالمندی است. شناخت و آگاهی درست و ریشه‌ای موضوع برای برنامه‌ریزی در حوزه سالمندگی جمعیت ایران و داشتن سالمندی سالم ضروری به نظر می‌رسد. آنچه که این پژوهش را با دیگر پژوهش‌های انجام شده متمایز می‌سازد، کاوش آن در زیر نشانه‌های ظاهری و سطحی سالمندی برای کشف استعاره و اسطوره‌های آن موضوع است. این روش اجازه حفاری را در زیر گزارش سطحی احساسات و واکنش‌ها برای کشف دیدگاه‌ها و بینش‌هایی که اغلب ناخودآگاه و بیان نشده هستند و موضوع مورد نظر را تحت‌تأثیر قرار داده و هدایت می‌کنند، می‌دهد و بدین ترتیب اجازه می‌دهد که طیفی از معانی مرتبط با سالمندی مورد شناسایی قرار گیرد.

ذهن انسان یافته‌های حاصل از هر استعاره جدید را با سایر یافته‌های خویش مقایسه می‌کند، در اثر این مقایسه، ممکن است نظم کلی یافته‌ها و آموخته‌های قبلی وی درهم‌ریخته و اطلاعات جدیدی تولید شود؛ بنابراین با بکارگیری هر استعاره جدید، کم‌وکیف دانش موجود در سیر تصاعدی بهبود می‌یابد (مشیکی و پورعزت، ۱۳۸۰: ۷۶). بر همین مبنا و به‌منظور ترسیم استعاره‌های بدیل مناسب و مطلوب آینده سالمندی ایران، بر آن هستیم تا استعاره‌های سالمندی را واکاوی کنیم.

مبانی نظری

در جامعه‌شناسی، مفاهیم «استعاره» و «اسطوره» فراتر از ابزارهای

سالخوردگی جمعیت جهان دانست. از نظر سرعت سالمندی جمعیت، بیشترین افزایش به کشورهای درحال توسعه و کمتر توسعه‌یافته مربوط است که در این میان، جمعیت سالمندان ایرانی با سرعتی بیشتر از سرعت رشد آسیا و جهان در حال افزایش است (سموعی و کیوان آرا، ۱۴۰۰). بر اساس گزارش‌های بین‌المللی، روند سالمندی در ایران با سرعتی چشمگیر در حال افزایش است و پیش‌بینی می‌شود تا سال ۲۰۵۰ حدود یک‌سوم جمعیت کشور را افراد ۶۰ ساله و بالاتر تشکیل دهند (France 24/ AFP, 2025).

سالمندی هشدار و یا بحران جمعیتی نیست؛ بلکه اغلب ساختارهای جمعیتی در طی گذار جمعیتی با سالمندی روبه‌رو می‌شوند که امری کاملاً طبیعی است، آنچه که برای آینده ضرورت می‌یابد به‌کارگیری سیاست و شیوه سالمندی سالم است (فتحی، ۱۳۹۹). سالمندی جمعیت یکی از قدرتمندترین عوامل ایجاد تغییرات اجتماعی است و در آینده نیز بر قدرت و نفوذ تأثیرگذاری آن افزوده خواهد شد. با این اوصاف سالمندی نیازها و مسائل خاص خود را دارد و برای مواجهه با مسائل سالمندی نیاز به شناخت دقیق و عمیق این پدیده هستیم. شناخت سطوح و لایه‌های سطحی و عمیق مسائل سالمندی باعث شناخت و آگاهی درست و ریشه‌ای آن و برنامه‌ریزی مطلوب در این حوزه می‌شود.

عنایت‌الله، میدع روش تحلیل لایه‌ای علی^۱ پدیده مورد مطالعه را در چهارلایه (لیتانی، اجتماعی، جهان‌بینی و گفتمانی، اسطوره‌ای و استعاری) تحلیل می‌کند. عمیق‌ترین و زیرین‌ترین لایه که در ضمیر ناخودآگاه قرار دارد و تاکنون دور از دسترس علم بوده است تحلیل اسطوره و استعاره^۲ است (Inayatullah, 1998).

نظریه‌پردازان بزرگ معاصر در حوزه علوم اجتماعی مانند بوردیو^۳ (۱۹۸۲)، فوکو^۴ (۱۹۶۹) و هابرماس^۵ (۱۹۸۱) در نظریه‌های خود اهمیت روزافزونی به زبان داده‌اند. زبان در کارکرد اجتماعی آن، یا به تعبیری بهتر، گفتمان در تعیین قدرت اجتماعی نقشی بسیار مهم دارد. صاحبان قدرت تلاش می‌کنند به مدد کردارهای گفتمانی جهان اجتماعی را در مسیر مطلوب خود شکل دهند، شیوه‌های دیگر را نفی و طرد کنند، به قدرت خود مشروعیت بخشند و از قدرت دیگری سلب مشروعیت کنند (نورمحمدی، ۱۳۹۸: ۲۲۷). یکی از پدیده‌های زبانی بسیار رایج که از جایگاهی ویژه در نظام فکری، معنایی و زبانی بشر برخوردار شد، استعاره است. بررسی استعاره به منزله مؤلفه‌ای حاکم بر نظام مفهومی و رایج در زبان، می‌تواند ایدئولوژی نهفته در پس گفتمان

¹ Causal layer analysis (CLA)

² Metaphor

³ Bourdieu

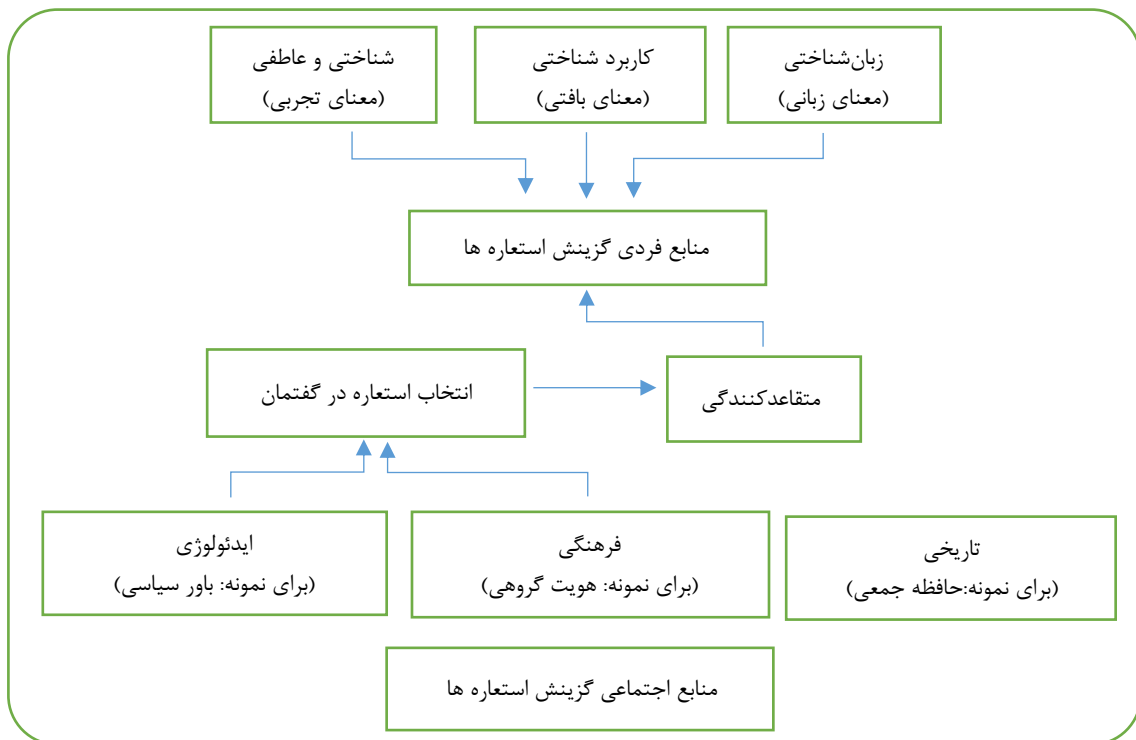
⁴ Foucault

⁵ Habermas

⁶ Charteris-Black

زبانی هستند؛ آن‌ها به عنوان سازوکارهای شناختی و فرهنگی در شکل‌دهی به واقعیت اجتماعی، هویت‌ها، و ساختارهای قدرت نقش دارند. این دو مفهوم در نظریه‌های جامعه‌شناسی به‌ویژه در تحلیل گفتمان، فرهنگ، و ایدئولوژی جایگاه ویژه‌ای دارند چارتریس بلک استعاره را مفهومی نسبی می‌داند که اجماع کاملی درباره آن وجود ندارد و نمی‌توان آن را بر اساس معیاری ثابت تعریف کرد. وی تعریفی تلفیقی از استعاره مبتنی بر معیارهای زبانی، کاربردشناختی و شناختی عرضه می‌کند. در این رویکرد «استعاره»، بازنمایی زبانی‌ای تعریف می‌شود که در نتیجه کاربرد یک واژه یا عبارت در بافتی جدید که انتظار رخداد آن واژه یا عبارت در آن نمی‌رفت، تنش معنایی ایجاد می‌کند

Charteris-Black, 2018: 20). معیارهای تعریف استعاره عبارت‌اند از: معیار زبانی: استعاره واژه یا عبارتی است که از طریق جسمیت‌بخشی، جان‌بخشی، یا جان‌زدایی تنش معنایی ایجاد می‌کند. معیار کاربردشناختی: استعاره، بازنمایی زبانی ناهمخوانی‌ای است که هدف اصلی و اغلب پنهان آن، تحت‌تأثیر قراردادن نظرات و قضاوت‌ها از طریق متقاعدسازی است. معیار شناختی: استعاره معلول (و شاید علت) تغییر در نظام مفهومی است. مبنای تغییر مفهومی، رابطه روان‌شناختی صفات‌های مرجع عبارتی زبانی در بافت اصلی آن با این صفات‌ها در بافت جدید است. این ارتباط، معمولاً بر شباهتی پیش‌تر ادراک شده میان مرجع‌ها در آن بافت‌ها مبتنی‌اند.

شکل ۱. الگوی گفتمانی استعاره (Charteris-Black, 2004: 229)

Figure 1. Discursive pattern of metaphor (Charteris-Black, 2004: 229)

را شکل می‌دهند و نشان می‌دهد که چگونه استعاره‌ها در گفتمان‌های اجتماعی تثبیت می‌شوند و هویت‌ها را می‌سازند. در مقابل، نظریه‌های سطح کلان اجتماعی، عناصر ساختاری را که تجارب سالمندان را تحت‌تأثیر قرار می‌دهد، بررسی می‌کنند. می‌توان گفت دیدگاه‌های سطح کلان در این باره که چگونه ساختارهای اجتماعی تجربیات و رفتارها را تحت‌تأثیر قرار می‌دهند، فهم و تحلیلی ارائه می‌کنند که در این زمینه می‌توان به نقش دولت و سیاست‌های اجتماعی و نحوه شکل‌گیری زندگی اجتماعی به‌وسیله سیاست‌های رفاهی، اشاره داشت (Schulz et al., 2006، نقل از پروایی، ۱۳۹۹). کنش متقابل نمادین در سطح تحلیل خرد و در قالب سنت نظری تفسیری بر معنا، فهم و تفسیر و تجربه زیسته در دوره زندگی سالمندی

در جامعه‌شناسی سالمندی، استعاره‌ها و اسطوره‌ها نقش مهمی در شکل‌دهی به نگرش‌های فرهنگی، اجتماعی و فردی نسبت به سالمندان و فرآیند سالمندی دارند. این مفاهیم در چارچوب نظریه‌های مختلف جامعه‌شناسی، تحلیل می‌شوند که هر یک از زاویه‌ای خاص به پدیده سالمندی می‌نگرند.

سالمندشناسی نیز مانند علوم اجتماعی در دو سطح پژوهش کلان و خرد مطرح است. نظریه‌های سطح خرد اجتماعی، مانند دیدگاه‌های برساخت‌گرایی اجتماعی و مبادله اجتماعی بر عاملیت فردی و همچنین تعاملات فردی و اجتماعی تمرکز دارند (پروایی، ۱۳۹۹: ۷۳). در این دیدگاه، استعاره‌ها به‌عنوان برساخته‌های اجتماعی هستند که واقعیت

پیشینه پژوهش

مطالعه استعاره‌های سالمندی، امکان تحلیل عمیق‌تری از تجربه زیسته سالمندان، نگرش‌های جامعه نسبت به آنان، و سیاست‌گذاری‌های مرتبط با سلامت و رفاه این گروه سنی را فراهم می‌سازد. از این‌رو، بررسی پیشینه پژوهش در این حوزه، می‌تواند زمینه‌ساز فهم بهتر ابعاد روانی، اجتماعی و فرهنگی سالمندی و نیز طراحی مداخلات مؤثرتر در حوزه سالمندشناسی باشد. پژوهش‌های مرتبط با سالمندی، در سطوح مختلفی صورت گرفته‌اند که هر یک از منظر و ساحت خاصی به این مرحله از زندگی می‌پردازند. در ذیل به بعضی از پژوهش‌های مرتبط با پژوهش حاضر پرداخته شده است.

بر اساس پژوهش **زنجری و همکاران (۱۴۰۳)** متغیرهای حکمرانی در حوزه سالمندی، صندوق‌های بازنشستگی، هزینه‌های مصرفی در سطوح خرد و کلان، توزیع رفاه، باروری و اندازه خانواده، پوشش بیمه و مستمری عوامل کلیدی بودند که بر نیروی متخصص سالمندی، روابط بین‌نسلی و مشارکت اجتماعی و نهایتاً سبک زندگی و کیفیت زندگی سالمندان به‌عنوان متغیرهای نتیجه و خروجی سیستم تأثیر می‌گذاشتند. براساس اثرگذارترین متغیرها و مشخص‌شدن بدیل‌های هر کدام، سناریوهای محتمل آینده سالمندی در چشم‌انداز ۱۴۳۰ شامل «سالمندی مخاطره‌آمیز»، «تاریک-روشن سالمندی»، «سپیده‌دم سالمندی» و «سالمندی سعادت‌مند» هستند.

در پژوهش **رضوانی خالیدی و پدرام (۱۳۸۹)** آینده‌های بدیل سالمندی جمعیت در ایران، بررسی و نقد شده و در نهایت «سالمندی به زیست» به عنوان آشکارترین لایه بدیل و «سرزندگی» به عنوان استعاره بدیل پیشنهاد شده است.

در پژوهشی که **کیلر و برنشتاین^۱ (۲۰۲۱)** در کشور آمریکا انجام داده‌اند، چهار سناریو برای آینده سالمندی پیشنهاد شده است که شامل سناریوی «قدرتمند در دهه ۹۰ زندگی» همراه با انتخاب بیشتر تکنولوژی و انسجام بالای اجتماعی سالمندان است. سناریوی دوم با نام «به‌خوبی تجهیز شده» شامل انتخاب پایین تکنولوژی توسط افراد؛ اما با انسجام بالای اجتماعی است. سناریوی سوم «زندگی و مرگ آزادانه» است که انسجام اجتماعی پایین؛ اما انتخاب بالای تکنولوژی را نشان می‌دهد و نهایتاً سناریوی چهارم، «آشیانه پایانی» شامل انسجام پایین اجتماعی انتخاب فردی پایین تکنولوژی است. هر کدام از این سناریوها پیامدها و سیاست‌گذاری‌های مختص به خود را دارند.

روپیک^۲ (۲۰۱۸) در رساله دکتری خود به نیاز سالمندان مبتلا به اختلالات شناختی و اینکه که چگونه فناوری‌های کمکی می‌توانند این اهداف را برآورده کنند، پرداخته است یافته‌ها نشان داد که مطلوب‌ترین

و اواخر عمر متمرکز است. این پارادایم درصدد فهم آن است که سالمندان چگونه به زندگی خود معنا می‌بخشند و سالمندی در تعاملات اجتماعی چگونه بر ساخته می‌شود؟ براساس این دیدگاه تغییرات مرتبط با سالمندی به‌خودی‌خود معنای ذاتی ندارند و نگرش نسبت به سالمندی و سالمندان ریشه در جامعه و تعاملات اجتماعی دارد. در این چارچوب، استعاره‌های سالمندی ابزارهایی برای درک و تفسیر تجربه‌های اجتماعی فردی و جمعی محسوب می‌شوند.

مبثنی بر پارادایم انتقادی، گروه‌های اجتماعی مختلف برای دستیابی به قدرت و منابع کمیاب رقابت می‌کنند. این رویکرد همچنین بر تأثیر دیدگاه‌های منفی درباره سالمندی و تبعیض سنی علیه سالمندان تأکید دارد (**Hooyman & Kiyak, 2011**). دیدگاه انتقادی در مورد سیاست‌های اجتماعی و سالمندی، ابزاری برای فهم عوامل اجتماعی اقتصادی و سیاسی و ترتیبات ساختاری ارائه می‌دهد. در این دیدگاه استعاره‌ها و اسطوره‌های سالمندی شکل گرفته در جامعه به عنوان ابزارهای سلطه و ایدئولوژی تحلیل می‌شوند و این استعاره‌ها می‌توانند ساختارهای قدرت را بازتولید یا به چالش بکشند.

نظریه‌پردازان پست‌مدرن، بر آن هستند تا با ساختارشکنی جنسیتی واقعیت‌ها، سن را به عنوان امری سیال و متکثر تلقی کنند و خود را به مدل گفتمانی پزشکی که بر ضعف‌های سالمندی تأکید می‌کند، محدود نسازند (**Powell & Gilbert, 2009**). بنابراین براساس رویکردهای پست‌مدرن، می‌توان از سالمندی سیال در جامعه امروز سخن گفت. این دیدگاه روایت‌های کلان را رد کرده و بر چندگانگی معنا تأکید دارد و استعاره‌ها و اسطوره‌های سالمندی به عنوان ابزارهایی برای خلق واقعیت‌های متکثر و سیال محسوب می‌شوند.

برای بررسی و شناسایی استعاره سالمندی در یک جامعه، نخست باید ساختارهای اجتماعی و فرهنگی آن اجتماع را شناخت؛ زیرا استعاره‌ها در بستر این ساختارها شکل می‌گیرند. با توجه به هدف پژوهش، یعنی تحلیل انتقادی استعاره سالمندی، باید یادآور شد که این رویکرد بر پایه زبان‌شناسی شناختی و توجه به عوامل فرهنگی و اجتماعی بنا شده است. در این تحلیل، هم از نظریه‌های سطح خرد مانند کنش متقابل نمادین، برساخت‌گرایی اجتماعی و فرایند برساخته‌شدن استعاره سالمندی در تعاملات اجتماعی بهره گرفته شده و هم نقش عوامل فرهنگی و اجتماعی در سطح کلان در شکل‌گیری آن، بررسی شده است. افزون بر این، در تحلیل استعاره از پارادایم انتقادی برای فهم عوامل اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و ترتیبات ساختاری استفاده شده است.

¹ Keeler & Bernstein

² Ropiak

را می‌دهد و بدین ترتیب اجازه می‌دهد که طیفی از معانی مرتبط با سالمندی مورد شناسایی قرار گیرد.

روش پژوهش و داده‌ها

روش پژوهش حاضر از نوع کاربردی بوده و به روش توصیفی - تحلیلی انجام گرفته است. داده‌های مورد نیاز از طریق بررسی اسناد و انجام مصاحبه با نخبگان موضوع گردآوری شده است. در مرحله نخست، اسناد پژوهشی مرتبط با سالمندی که به‌نحوی به بخشی از مسئله پرداخته‌اند، مورد بررسی قرار گرفت. سپس نیازها و خلأهای موجود در ابعاد مختلف شناسایی شد و این موارد زمینه‌ساز طراحی پرسش‌های محقق، برای مصاحبه با خبرگان گردید. در واقع، ابعاد مسئله به فراخور نیازهای پژوهشی در مصاحبه‌ها آسیب‌شناسی شد. براین اساس، ۳۰ منبع پژوهشی مرتبط با موضوع به همراه ۱۰ مصاحبه نیمه‌ساختار یافته به‌عنوان واحد بررسی (جامعه نمونه) وارد تحلیل شدند. شیوه نمونه‌گیری نیز به اقتضای روش پژوهش کیفی، از نوع هدفمند انتخاب شد؛ بدین معنا که نمونه‌ها تا رسیدن داده‌ها به حد اشباع، به‌صورت هدفمند گزینش و بررسی شدند.

معیارهای درون‌گنجی برای انتخاب مصاحبه‌شوندگان (خبرگان) بر سه شرط استوار بود: - سنخیت و ارتباط تحصیلی - ارتباط شغلی و پژوهشی - شرط سن برای سالمندان. براساس این معیارها، ۱۰ مصاحبه نیمه‌ساختار یافته انجام شد و داده‌های مورد نیاز گردآوری گردید. برای تحلیل مضامین، از نرم‌افزار MAXQDA18 استفاده شد. همچنین برای دستیابی به اهداف پژوهش، روش تحلیل انتقادی استعاره به کار گرفته شد. این روش همانند تحلیل انتقادی گفتمان، در پی آشکارسازی مقاصد ناآشکار (احتمالاً ناخودآگاه) کاربران زبان است.

«تحلیل انتقادی استعاره» حاصل توجه زبان‌شناسی شناختی به عوامل فرهنگی و اجتماعی در کاربرد زبان و پیوند آن با گفتمان است و از نتایج پژوهش‌های انجام‌شده در زبان‌شناسی شناختی بهره می‌گیرد (Li, 2016: 82). این رویکرد بر نظریه استعاره‌های مفهومی تکیه دارد که استعاره را پدیده‌ای همه‌جا حاضر می‌داند؛ نه فقط در زبان، بلکه در تفکر بشر (Lakoff & Johnson, 1980). این دیدگاه با آگاهی از موقعیت شناختی ناخودآگاه استعاره، در پی آن است که از استعاره همچون ابزاری انتقادی استفاده کند و اهمیت آن را در تولید، بازتولید و حفظ روابط قدرت بررسی نماید. تحلیل‌گران انتقادی استعاره، مطالعه جامع فرایندهای حاکم بر تولید، گزینش و پردازش استعاره‌ها را کلیدی برای پرده‌برداری از نیت پنهان و ناخودآگاه کاربران زبان می‌دانند (Charteris-Black, 2004: 34). آنان همچنین افشای

نتیجه برای سال ۲۰۳۷ نتیجه «بازنشستگان شاد» است که با شکوفایی فرصت‌های فرهنگی و مالی مشخص می‌شود و با استفاده از فناوری هوش مصنوعی جایگاه ربات‌های مراقب را در مراقبت‌های بهداشتی و اجتماعی سالمندان بیان می‌کند و توصیه‌هایی به سیاست‌گذاران ایالتی، محلی و ملی دارد از جمله بهبود رفاه سالمندان، تأخیر بستری‌شدن در بیمارستان و حمایت بیشتر از وظایف اعضای خانواده و استقلال بیشتر مراقب.

شرگلد^۱ و همکاران (۲۰۱۵) در انگلستان از سناریوهای مربوط به نوع زندگی سالمندان در آینده، به چهار سناریو «خانه‌های به‌هم‌تنیده»، «خانه‌های تنها»، «فراخوان جمعی» و «پناهگاه‌های غیررسمی» اشاره کرده که بر دو محور مراقبت‌های دولتی و مشارکت تکنولوژی‌های مراقبتی بنا شده است.

تورنستام^۲ (۱۹۹۲) در پژوهش خود نشان می‌دهد که اسطوره‌های سالمندی، ایدئولوژی‌ها و جهان‌بینی‌های مختلف را در فرهنگ‌ها و جوامع مختلف بازتاب می‌دهد. در فرهنگ غرب اسطوره سالمندی «پیری به‌مثابه بیچارگی» جهان‌بینی بهره‌وری، کارایی و استقلال و در فرهنگ عبری اسطوره «پیری به‌مثابه منبع» جهان‌بینی کهن‌سال خردمند را تقویت می‌کند.

محققین و پژوهشگران مطالعات سالمندی در جهان، رویکردهای نظری مختلفی برای تحلیل پدیده سالمندی ارائه داده‌اند. در جامعه ایرانی نیز تاکنون مطالعات سالمندی عمدتاً در سیطره سنت روان‌شناختی، پزشکی، سلامت و جمعیت‌شناختی بوده است. اکثر پژوهش‌ها به بررسی مسائل روانی، سلامت و بهداشت سالمندی پرداخته و باتوجه به افزایش جمعیت سالمند در دنیا و بالاخص جامعه ایران به آن به‌عنوان یک مسئله ضروری و بحران نگرسته و به دنبال سناریو مطلوب برای برون‌رفت از این بحران هستند. اما شناخت و آگاهی درست و ریشه‌ای مسائل سالمندی و انتخاب نقشه راه مطلوب در برخورد با مسائل سالمندی ایران، نیازمند شناخت سطوح و لایه‌های عمیق (استعاره‌ها و اسطوره‌ها) سالمندی است. آنچه که این پژوهش را با دیگر پژوهش‌های انجام شده متمایز می‌سازد، کاوش آن در زیر نشانه‌های ظاهری و سطحی سالمندی برای کشف استعاره و اسطوره‌های آن موضوع است. در این لایه داستان‌ها و روایت‌های عمیق، طرح‌واره‌ها و تصاویر ذهنی در مورد سالمندی مورد مذاقه قرار می‌گیرند. این روش اجازه حفاری در زیر گزارش سطحی احساسات و واکنش‌ها برای کشف دیدگاه‌ها و بینش‌هایی که اغلب ناخودآگاه و بیان نشده هستند و موضوع مدنظر را تحت تأثیر قرار داده و هدایت می‌کنند

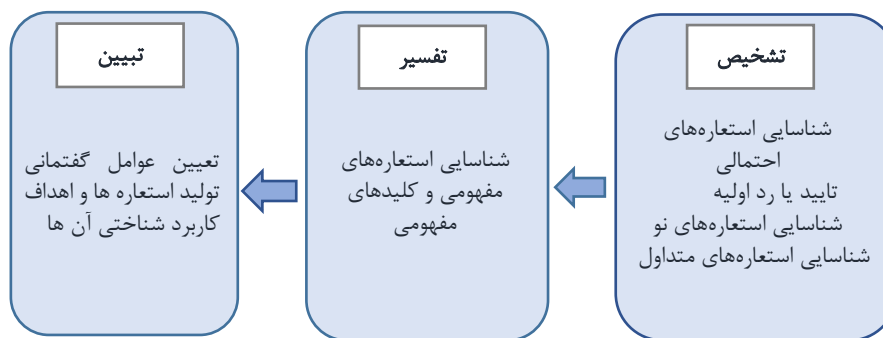
¹ Shergold

² Tornstam

مصاحبه با سالمندان و خبرگان موضوعی را شکل دادند. در مرحله دوم، یعنی مرحله تفسیر، استعاره‌های مفهومی و کلیده‌های مفهومی به صورت نگاشت‌هایی میان دو حوزه مفهومی مبدأ و مقصد استخراج شدند و در مرحله سوم، تبیین استعاره‌ها به تبیین کاربردشناختی، گفتمانی، تاریخی و اجتماعی که گمان می‌رود در تولید استعاره‌های شناسایی شده نقش داشته باشند، پرداخته شده و نقش اجتماعی استعاره‌ها در متقاعدسازی تعیین شده است و در آخر استعاره بدیل مناسب و مطلوب سالمندی آینده ایران، با بررسی اسناد پژوهشی و نظر خبرگان رشته‌های مربوطه تعیین گردید.

ایدئولوژی‌ها، نگرش‌ها و باورهای بنیادین را از طریق استعاره ممکن دانسته و از آن به عنوان ابزاری مهم برای درک روابط پیچیده میان زبان، تفکر و بافت اجتماعی بهره می‌برند (Charteris-Black, 2004: 24).

مراحل تحلیل انتقادی استعاره شامل تشخیص، تفسیر و تبیین است (همان: ۳۴). در مرحله تشخیص استعاره‌ها که مستلزم خوانش دقیق نمونه متون باهدف شناسایی استعاره‌ها بر اساس معیار وجود تنش معنایی است، به بررسی اسناد پژوهشی مرتبط (۳۰) سند پژوهشی)، کتاب‌ها و ادبیات عامیانه پرداخته شده سپس خلأهایی که در ابعاد مختلف احساس شدند زمینه سؤالات و پرسش‌های محقق برای

شکل ۲. مراحل تحلیل انتقادی استعاره

Figure 2. Stages of Critical Metaphor Analysis

براساس معیار وجود تنش معنایی است.

بررسی تحت‌اللفظی مفهوم سالمندی، نشان می‌دهد این کلمه از دو مفهوم «سال» و «مند» تشکیل شده است. «سال» به معنی سن، عمر، زمانه و تاریخ (فرهنگ معین) و «مند» به معنی صاحب و خداوند است که بیشتر در آخر کلمات می‌آید. همچون دولتمند یعنی صاحب دولت. (فرهنگ رشیدی) با این تعاریف سالمند به معنی صاحب خداوند عمر، خداوند سن، صاحب یا خداوند زمانه و تاریخ می‌باشد. برای استخراج استعاره‌های سالمندی به بررسی اسناد پژوهشی مرتبط، کتاب‌ها و ادبیات عامیانه پرداخته شده سپس خلأهایی که در ابعاد مختلف احساس شدند زمینه سؤالات و پرسش‌های محقق برای مصاحبه با سالمندان و خبرگان موضوعی را شکل دادند. دو استعاره «سالمندی به مثابه گنج» و «سالمندی به مثابه رنج» برای سالمندی ایران تشخیص داده شد. استعاره‌های مستخرج از اسناد و مصاحبه‌ها به شرح ذیل می‌باشد.

یافته‌ها

یافته‌های این پژوهش در سه مرحله تشخیص، تفسیر و تبیین استعاره‌ها بیان شده است.

تشخیص استعاره

تشخیص استعاره به معنای شناسایی حضور استعاره در یک متن و درک نحوه عملکرد آن است. این فرآیند نه تنها به یافتن واژه‌ها یا عباراتی که به صورت استعاری به کار رفته‌اند می‌پردازد؛ بلکه به بررسی رابطه میان دو حوزه معنایی نیز توجه دارد: حوزه مبدأ (که معمولاً معنای تحت‌اللفظی دارد) و حوزه مقصد (که معنای استعاری را منتقل می‌کند). به بیان دیگر، تشخیص استعاره شامل تحلیل تنش یا تعامل میان این دو حوزه است تا بتوان فهمید چگونه معنا از یک حوزه به حوزه دیگر منتقل می‌شود و چه تأثیری بر درک مخاطب دارد تشخیص استعاره مستلزم خوانش دقیق نمونه متون با هدف شناسایی استعاره‌ها

جدول ۱. استعاره‌های سالمندی ایران

Table 1. Metaphors of Aging in Iran

پیری به‌مثابه گنج	پیری به‌مثابه رنج
سالمند به‌مثابه پیامبر	سالمند قشر آسیب‌پذیر
تکریم پیران تعظیم خداوند	سالمند وبال و بار اجتماعی
سالمند به‌مثابه برکت	پیری، فرسودگی و زوال
سالمندی منبع دانایی و تجربه	حاشیه‌نشین و واپسمانده
سالمندی منبع پختگی و خردمندی	تورم نیازمندی‌های سالمند
پیر فرزانه	با زن نشسته
	شهردار زن جان

پیری به‌مثابه گنج

نشانگرهای استعاره پیری به مثابه گنج در متون دینی

در دین اسلام جایگاه رفیعی برای سالخوردگان در نظر گرفته شده است در قرآن کریم، سالمندی نه‌تنها به‌عنوان مرحله‌ای طبیعی از زندگی انسان بلکه به‌عنوان نمادی از حکمت، تجربه و نشانه‌ای از قدرت الهی مورد توجه قرار گرفته است. و از نظر جایگاه انسانی و اعتقادی و درجات معنوی پس از عبادت پروردگار قرار دارد. «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا» این آیه نشان می‌دهد که پس از فرمان به توحید و عبادت خداوند، بلافاصله نیکی به والدین مطرح شده است. این ترتیب بیانگر آن است که احترام و احسان به والدین، از مهم‌ترین وظایف انسانی و دینی است و در مرتبه‌ای بسیار بلند قرار دارد. در ادامه همین آیه، خداوند حتی نحوه سخن گفتن با والدین سالمند را نیز با ظرافت بیان می‌کند: «إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَفْ وَلَا تَنْهَرُهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا» این آیه نه‌تنها جایگاه معنوی والدین را پس از عبادت خداوند تثبیت می‌کند؛ بلکه به‌طور خاص به دوران سالمندی آنان توجه دارد و بر احترام، نرمی و محبت در رفتار با ایشان تأکید می‌ورزد. و در آیه ای دیگر می‌فرماید «وَمَنْ نُعَمِّرْهُ نُنَكِّسْهُ فِي الْخَلْقِ أَفَلَا يَعْقِلُونَ» خداوند در این آیه به تغییرات جسمی و ذهنی در دوران سالمندی اشاره می‌کند و آن را نشانه‌ای برای تفکر و تعقل می‌داند. «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا...» و پروردگارت فرمان داد که جز او را نپرستید و به پدر و مادر نیکی کنید...، این آیه به‌طور خاص بر احترام به والدین که معمولاً در سنین سالمندی هستند، تأکید دارد و نیکی به آنان را واجب می‌داند.

پیامبر اسلام و ائمه اطهار همه بر توجه خاص، نیکی به والدین و احترام به سالخوردگان و سالمندان تأکید فراوان کرده‌اند. پیامبر خدا فرمودند: «البرکه مع اکابرکم» برکت و خیر ماندگار، همراه بزرگ‌ترهای شماست (مجلسی، ۱۹۸۳: ۱۳۷) و در جای دیگر می‌فرماید: «الشیخ فی اهله کالنبی فی امته.» هر پیری میان طایفه‌اش همچون پیامبری میان امتش است (جوادی آملی، ۱۳۹۱: ۳۹۷). یکی از صور تکریم و تعظیم ذات اقدس الهی احترام و تجلیل سالمندان است. (کلینی،

«گنج» مجموعه‌ای از اشیای باارزش است که معمولاً پنهان یا گم شده است. مترادف «گنج» مفاهیم دفينه، خزانه، ثروت (فرهنگ معین) به‌کاررفته است (معنای مبدأ). در استعاره «پیری به‌مثابه گنج» پیر فرزانه، خردمند، منبع دانایی و تجربه و وجودش در خانواده مایه برکت است و جایگاه پیامبری در میان ایل و طایفه و خانواده دارد. دفينه‌ای است که غبار آن را باید زدود (استفاده از تجربه سالمند). (معنای مقصد)

«رنج» یا الم و درد یک‌گونه سوهش یا احساس بنیادین است که خوی و ویژگی ناخوشایند و بیزاری‌آور دارد. مترادف «رنج» مفاهیم عذاب، مشقت، سختی، مصیبت، گرفتاری (فرهنگ عمید) به‌کاررفته است (معنای مبدأ). در استعاره «پیری به‌مثابه رنج» پیری منبع درد و رنج است و به‌عنوان قشر آسیب‌پذیر در معرض انواع آسیب‌ها و مسائل از جمله واپسماندگی و حاشیه‌ای شدن، منزلت‌زدایی، بی‌معنایی زندگی و قشر ناامید، تورم نیازمندی، انباشت طیف متنوعی از بیماری‌ها، احساس بی‌ارزشی، احساس تنهایی و طردشدگی و ترس و اضطراب قرار دارد (تقی‌پور و همکاران، ۱۴۰۲: ۹۲-۹۰). (معنای مقصد)

تفسیر استعاره

تفسیر استعاره به معنای بینافردی مربوط می‌شود. به عبارت دیگر تفسیر استعاره بر شناسایی روابط اجتماعی که از طریق استعاره ساخته می‌شود، تمرکز دارد. (چارتریس- بلک، ۲۰۰۴: ۳۴) تفسیر شامل برقراری رابطه بین استعاره‌ها و عوامل شناختی و عمل‌گرایانه است که استعاره‌ها را تعیین می‌کند. این امر شامل شناسایی استعاره‌های مفهومی و در صورت امکان، کلیدهای مفهومی است. در مرحله تفسیر می‌توان در نظر گرفت که انتخاب‌های استعاره تا چه اندازه در ساختن یک بازنمایی مهم اجتماعی فعال هستند (همان: ۳۸). تفسیر استعاره «سالمندی»، مستلزم شناسایی صورت‌های زبانی دیگری است که با این استعاره مفهومی برانگیخته می‌شود. در متون زیر به تفسیر استعاره‌های مرتبط با سالمندی پرداخته شده است.

پیری به مثابه رنج

نشانگرهای استعاره پیری به مثابه رنج در متون دینی

قرآن کریم در آیات متعددی به مراحل گوناگون زندگی انسان همچون زیست جنینی، دوران کودکی، جوانی و سالمندی و کهن‌سالی توجه خاصی داشته است. «اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْبَةً...» خداوند در آیه ۵۴ سوره روم به گذر عمر انسان بر کره خاکی اشاره کرده و می‌فرماید «خداوند شما را آفرید در حالی که ضعیف بودید، سپس بعد از ناتوانی قوت بخشید و دوباره بعد از قوت، ضعف و پیری قرار دارد.»

خداوند در قرآن با کاربرد واژه‌هایی همچون شبیه، شیخ، کبر و عباراتی همچون «ارذل العمر» و «وهن العظم» به دوران سالمندی اشاره می‌کند و تعدادی از علائم و نشانه‌های کهن‌سالی را برمی‌شمارد. مثلاً در آیه ۴ سوره مریم، به سستی استخوان‌ها و در آیات ۷۳ سوره هود و ۵۴ سوره حجر به سفیدی موی سر و ناتوانی از فرزندآوری اشاره می‌کند. همچنین در آیه ۲۳ سوره قصص نیز کم‌توان شدن و ناتوانی در انجام کارهای سخت را از پیامدهای پیری بیان می‌کند.

نشانگرهای استعاره پیری به مثابه رنج در متون ادبی

بسیاری از شاعران و بزرگان ادبیات فارسی، سال‌های پایانی عمر و سالمندی را دست‌مایه شعر خود قرار دادند. فرد سالمند به دلیل فاصله‌گرفتن از دوران جوانی و شادابی، افسرده و دلگیر بوده و از دوران گذشته با افسوس یاد می‌کند. فرد سالمند و جامعه به‌گونه‌ای عمل می‌کنند که از تعامل‌های سالمند و جامعه به‌تدریج کاسته می‌شود و در این شرایط فرد سالمند در نهایت از جامعه بریده و خود را برای مرگ آماده می‌سازد.

موی سپید را فلکم رایگان نداد / این رشته را به‌نقد جوانی خریده‌ام
«رهی معیری»
من پیر ماه و سال نیم، یار بی‌وفاست / بر من چو عمر می‌گذرد پیر
آن شدم

«حافظ شیرازی»

محور دیگری از ضرب‌المثل‌ها حول وجود عوارض بدنی و تقلیل یافتن نیروی جسمانی و ضعف و رنج سالمند شکل گرفته است.

- روز پیری پادشاهی هم ندارد لذتی
- پیری و صد عیب، چنین گفته‌اند
- پیری به هزار علت آراسته است
- چو، چل آمد فرویزد پروبال
- لنگ بخر، کور بخر، پیر مخر
- سر پیری داغ امیری (سر پیری معرکه‌گیری)
- مصیبت بود پیری و نیستی

۱۳۸۶: ۱۵۸) «بجلوا المشايخ فان من اجل الله تبجيل المشايخ» (مجلسی، ۱۹۸۳: ۱۳۶) ایشان در جایی دیگر می‌فرمایند «لیس منا من لم یرحم صغیرنا و لم یوقر کبیرنا» از ما نیست کسی که به کودکان رحم نکند و به سالمندان و بزرگ‌ترها احترام نگذارد (همان: ۱۳۶).

نشانگرهای استعاره پیری به مثابه گنج در متون ادبی

در ادبیات به تعابیر و متونی برمی‌خوریم که نشان از تجربه، پختگی و خردمندی سالمندان است.

جز به تدبیر پیر کار مکن / پیر دانش نه پیر چرخ کهن
«سنایی»

ضرب‌المثل‌های رایج پیرامون تدبیر و تجربه سالمندان

یکی از عناصر و قالب‌های پر ظرفیت برای انتقال ارزش‌ها و قوانین نانوشته فرهنگی، ضرب‌المثل‌ها است. ضرب‌المثل‌ها، بخشی از تعقل و خرد جمعی است که منشأ توده‌ای دارند و فرد مشخصی واضح آنها نیست. این جملات پند گونه که از مخزن عقل و فرزاندگی مردم سرچشمه گرفته، عصاره تجربیات زندگی روزمره‌اند. در واقع یکی از بزرگ‌ترین گنجینه‌های معرفت دانش بشری است که حاوی تجارب تلخ و شیرین بسیاری است و ما را قادر می‌سازد تا به شیوه تفکر پیشینیان پی ببریم (خاشعی، ۱۳۸۵: ۹۴).

آنچه در آینه جوان بیند، پیر در خشت خام آن بیند
رأی پیر از بخت جوان به
تدبیر از پیر، جنگ از جوان
پیر به ز برای سپهسالاری
من که پیرم و می‌لزم، بر صد جوان می‌ارزم
هر چه به گوش شنیده‌ای، ما به چشم دیده‌ایم
یک باز سپید به ز صد باز سیاه
تو مو می‌بینی و من پیچش مو، تو ابرو و من اشارت‌های ابرو
دود از کنده برخیزد

نشانگرهای استعاره پیری به مثابه گنج در اسناد بالادستی

سیاست‌های کلان جمعیتی یکی از متون قابل‌توجه اسناد بالادستی است که به مسئله سالمندی و حقوق و حمایت از ایشان پرداخته است. بند ۷ سیاست‌های کلان جمعیت ابلاغی مقام معظم رهبری در تاریخ ۱۳۹۳/۰۲/۳۰ به سالمندان تخصیص یافته است. در این بند آمده است: «فرهنگ سازی» برای احترام و تکریم سالمندان و ایجاد شرایط لازم برای تامین سلامت و نگهداری از آنان در خانواده و پیش بینی ساز و کار لازم برای بهره‌مندی از تجارب و توانمندی‌های سالمندان در عرصه‌های مناسب به عمل آید.

- زمستان را شبی، پیران را تبی

رواج اصطلاحاتی چون «با زن نشسته» که استعاره‌ای از بیکاری و بی‌ثمری دوران سالمندی و بازنشستگی است، می‌توان رویکرد فرهنگی را که این برنامه‌ها و سیاست‌ها از سالمندی در کشور بازتاب می‌دهند، مواجهه با «بی‌ثمری اقتصادی و دوران درماندگی» دانست (رضوانی خالدي، و پدرام، ۱۳۹۸: ۳۸۹). اصطلاح رایج دیگر در این زمینه که در عرف و ادبیات عامیانه مشاهده می‌شود، اصطلاح «شهردار زن جان» است که برای بازنشستگان مرد به کار می‌رود که نشان از بیکاری و بی‌ثمری اقتصادی است.

نشانگرهای استعاره پیری به مثابه رنج در رسانه های ایران

در بسیاری از موارد تصویر ارائه شده از سالمندان در رسانه‌های ایران با کلیشه‌های منفی همراه است. سالمندان اغلب به‌عنوان افرادی ناتوان، بیمار، تنها و وابسته به دیگران به تصویر کشیده می‌شود.

بررسی نقش سالمندان در فیلم‌های سینمایی ایران در سه دهه اخیر نشان می‌دهد که شخصیت‌پردازی آنان بیشتر بر پایه نشانه‌های ظاهری همچون بازنشستگی، چین و چروک صورت، داشتن موی سفید شکل گرفته است (امیری و همکاران، ۱۴۰۰: ۵۴). این نوع بازنمایی، سالمندان را به یک وضعیت جسمانی تقلیل داده و کمتر به تجربه‌های زیسته، توانایی‌ها و نقش‌های فعال آنان در خانواده و جامعه توجه می‌کند افزون بر این، بازنمایی منفی از زیبایی سالمندان در تبلیغات بازرگانی تلویزیون نیز قابل مشاهده است. در بسیاری از آگهی‌های تجاری، سالمندان به‌عنوان نماد فرسودگی معرفی می‌شوند و حضور آنان عمدتاً برای فروش محصولات آرایشی و بهداشتی به کار گرفته می‌شود. چنین رویکردی، زیبایی طبیعی دورانی سالمندی را نادیده گرفته و نگاه مصرف‌گرایانه‌ای را تقویت می‌کند که سالمندی را مترادف با از دست دادن جذابیت و نیاز به بازسازی ظاهری می‌داند.

نشانگرهای استعاره پیری به مثابه رنج در اسناد بالادستی

در اسناد بالادستی عموماً توانمندسازی مادی سالمندان مورد توجه قرار گرفته است و بیشتر به امور حمایتی، بهداشتی - درمانی و بهزیستی سالمندان پرداخته شده است و این قوانین دال بر ضعف و نیازمندی سالمندان در جامعه ایران است.

۱. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران.

اصل ۲۱: دولت موظف است حقوق زنان را در تمام جهات با رعایت موازین اسلامی، تضمین کند. بند ۴: ایجاد بیمه خاص بیوگان، زنان سالخورده و بی‌سرپرست.

اصل ۲۹: برخورداری از تأمین اجتماعی از نظر بازنشستگی، بیکاری،

پیری، از کارافتادگی، بی‌سرپرستی، نیاز به خدمات درمانی و مراقبت‌های پزشکی به صورت بیمه و غیره، حقی است همگانی.

۲. سند ملی سالمندان کشور.

این سند توسط شورای ملی سالمندان تدوین شده و شامل راهبردها، اهداف و وظایف دستگاه‌های اجرایی است. راهبرد ۱: ارتقاء سلامت جسمی، روانی و اجتماعی سالمندان. راهبرد ۲: توانمندسازی سالمندان و حمایت از مشارکت فعال آنان در جامعه. راهبرد ۳: توسعه زیرساخت‌های مناسب برای زندگی سالمندان (مسکن، حمل‌ونقل، خدمات شهری). راهبرد ۴: حمایت مالی و بیمه‌ای از سالمندان. تبصره‌ها: در این سند، تبصره‌های اجرایی برای هر دستگاه مشخص شده است؛ مثلاً وزارت بهداشت موظف به توسعه خدمات مراقبتی و وزارت رفاه مسئول پوشش بیمه‌ای سالمندان است.

۳. برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران.

ماده ۷۰: دولت موظف است نسبت به توانمندسازی سالمندان و ایجاد زیرساخت‌های لازم برای زندگی مستقل آنان اقدام کند. تبصره ۱: سازمان بهزیستی مکلف به توسعه مراکز روزانه و شبانه‌روزی سالمندان. تبصره ۲: وزارت راه و شهرسازی موظف به مناسب‌سازی فضاهای شهری برای سالمندان.

۴. اسناد بین‌المللی مورد پذیرش ایران.

کنوانسیون حقوق افراد دارای معلولیت (که شامل سالمندان دارای ناتوانی نیز می‌شود).

- اصول سازمان ملل در مورد سالمندان: شامل استقلال، مشارکت، مراقبت، خوداتکایی و کرامت.

تبیین استعاره سالمندی

تبیین استعاره به معنای متنی مربوط می‌شود: یعنی راه‌هایی که به‌وسیله آنها استعاره‌ها باهم مرتبط شده و با توجه به موقعیتی که در آن رخ می‌دهند ارجاع داده می‌شوند، تمرکز دارد (چارتریس - بلک، ۲۰۰۴: ۳۹). تبیین استعاره‌ها شامل شناسایی عوامل اجتماعی که در تولید استعاره‌ها و نقش اجتماعی آنها در متقاعدسازی افراد مؤثرند است. توصیف چگونگی شکل‌گیری استعاره‌های مفهومی، کلیدهای مفهومی و نشان دادن نوع ارزش‌گذاری استعاره‌ها به توضیح اینکه چرا استعاره‌ها می‌توانند متقاعد کننده باشند کمک می‌کند؛ بنابراین به یک معنا، شناسایی کارکرد گفتمانی استعاره‌ها به ما این امکان را می‌دهد که انگیزه ایدئولوژیک و تئوریک استعاره‌ها را بشناسیم (Charteris-Black, 2004: 39).

سالمند نیازمند) نشان از حاکم بودن استعاره «سالمندی به مثابه رنج» در جوامع امروز است. رویکرد پساساختارگرایی، نشان می‌دهد که چگونه سالمندی توسط زیر لایه‌های روابط قدرت، آرمان‌های فرهنگی و ایدئولوژی‌ها ساخته می‌شود. صاحبان قدرت تلاش می‌کنند به مدد کردارهای گفتمانی جهان اجتماعی را در مسیر مطلوب خود شکل دهند، شیوه‌های دیگر را نفی و طرد کنند، به قدرت خود مشروعیت بخشند و از قدرت دیگری سلب مشروعیت کند.

استعاره بدیل سالمندی ایران

باتوجه به نتایج و یافته‌های پژوهش حاضر و بررسی اسناد پژوهشی و مصاحبه با نخبگان موضوع از بین استعاره‌های بدیل ممکن، استعاره «سالمند هوشمند» با پیشران‌های ۱- حکمرانی حمایتی ۲- شهر دوستدار سالمند ۳- پویایی و سرزندگی ۴- پیری در محل ۵- اجتماع مجازی به عنوان بدیل مناسب و مطلوب برای سالمندی آینده ایران تشخیص داده شد.

«هوشمند» به معنای زیرک، باهوش، صاحب عقل و خرد است (فرهنگ معین). امروزه باتوجه به عصر دیجیتال و گسترش فناوری‌های الکترونیکی و فضای سایبری و مجازی واژه «هوشمند» به سایر فضاهای حیاتی تسری یافته است از جمله دولت هوشمند، شهر هوشمند، کتاب هوشمند، قلم هوشمند و...

ژان بودریار، نظریه‌پرداز مشهور پست‌مدرنیسم، ادعا می‌کند که ما اکنون در عصر تازه‌ای از شبیه‌سازی هستیم، عصری که رایانه‌ای شدن، پردازش اطلاعات، رسانه‌ها و سیستم‌های کنترل سیبرنتیکی و سازمان‌دهی اجتماع بر اساس رمزگان و الگوهای شبیه‌سازی، جایگزین تولید به مثابه اصل سازمان‌دهنده‌ی جامعه شده است (بست و داگلاس، ۱۳۸۱: ۱۸۱). به نظر بودریار فرا واقع موقعیتی است که در آن، الگوها جایگزین واقعیت می‌شوند. در این مورد، الگو تعیین‌کننده واقعیت می‌شود و مرز بین فراواقعیت و زندگی روزمره از بین می‌رود (همان: ۱۸۷). به عقیده بودریار، فراواقعیت را تکنولوژی و رسانه‌های دنیای جدید به وجود می‌آورند (پرهیزکار، ۱۳۸۹: ۱۸۴). باتوجه به این فضا و گفتمان و با بررسی تئوری‌ها و نظر خبرگان استعاره «سالمند هوشمند» به عنوان بدیل مطلوب سالمندی ایران تشخیص داده شد (در جدول فوق استعاره سالمند هوشمند با پیشران‌های آن آورده شده است).

فردیناند تونیس، با تمایز میان گماینشافت (اجتماع) و گزلفشافت^۱ (جامعه) و امیل دورکیم بر دگرگونی تاریخی از جوامع مکانیکی بدوی به جوامع ارگانیک مدرن بر تحول روابط اجتماعی تأکید دارند. در گماینشافت (اجتماع) نوعی همبستگی عمیق، احساس طبیعی و ارگانیک مسلط است از خصوصیات جامعه معنوی یا گماینشافت می‌توان به ارتباط گرم و صمیمی، اهمیت سنت‌ها، خانواده گسترده، جوامع ارگانیکی، جوامع کوچک و شناسایی افراد بر مبنای قوم و قبیله اشاره کرد. در این جامعه یک فرد همراه خانواده از لحظه تولد تا لحظه خوشبختی و بدبختی‌اش زندگی می‌کند.

در استعاره «سالمندی به مثابه گنج» که در آن سالمند به عنوان منبع ثروت، خرد، دانایی و تجربه شناخته شده و می‌تواند آنها را به نسل‌های جوان تقدیم کند، ایدئولوژی‌های جامعه گماینشافت (خانواده سنتی و گسترده، همبستگی عمیق، ارزشمندبودن تجربه و سنت‌ها، روابط گرم و صمیمی و...) تقویت می‌شود. در مقابل، در گزلفشافت (جامعه) نوعی نظم قانونی، تقسیم کار، مالکیت و تضاد در اعضای گروه حکم‌فرماست. در این نوع جوامع که تکامل آن را در سرمایه‌داری می‌یابیم روح حسابگرانه در آن رشد می‌کند و از خصوصیات این نوع جامعه می‌توان به روابط سطحی، ایجاد تخصص‌ها، مکانیکی شدن جوامع، بی‌نام‌ونشان بودن اشاره کرد. فردی که به سمت زندگی در یک گزلفشافت می‌رود؛ مانند فردی است که وارد یک کشور بیگانه می‌شود. از اثرات عارضی این نوع جامعه مدرنیزاسیون (تجددگرایی) بر سالمندان می‌توان از دست‌رفتن حمایت‌گرهای سالمندی (شهری شدن، آپارتمان‌نشینی، از دست‌رفتن مشاغل خانوادگی، تغییرات ساختی و کارکردی خانواده، تأخر سالمند از تغییرات تکنولوژی، افزایش امید به زندگی، تغییر در نگرش‌ها و ارزش‌های خانوادگی، فردگرایی و کاهش تعهدات اجتماعی و خانوادگی و حضور زنان به عنوان مراقبین سنتی در مشاغل برون خانگی) اشاره کرد (تقی‌پور و همکاران، ۱۴۰۲: ۹۳).

در استعاره «سالمندی به مثابه رنج» که در آن سالمندی به عنوان دوره بی‌ثمری اقتصادی که با خود هزینه و بار اجتماعی و اقتصادی برای جامعه به همراه داشته و به عنوان عنصر حاشیه‌نشین و مخاطره‌آمیز شناخته می‌شود، ایدئولوژی‌های جامعه گزلفشافت (خانواده هسته‌ای، فردگرایی، روحیه حسابگرانه، کاهش تعهدات اجتماعی، سکولاریسم و حذف الگوی دینداری حامی سالمند، مراقبت‌های پزشکی و...) تقویت می‌شود. گفتمان‌های پزشکی (بیماری‌های سالمند)، دانشگاهی (آسیب‌ها و مسائل سالمندی) و رسانه‌ها (بازنمایی

¹ Gemeinschaft & Gessellschaft

جدول ۲. مضامین اصلی و فرعی تحلیلگر سالمند هوشمند

Table 2. Main and Sub-Themes of the Smart Elderly Analyst

مضامین فرعی	مضامین اصلی	استعاره
عدالت و برابری در خدمات و رفاه سالمندان، گسترش بیمه‌های حمایتی از سالمندان، کاهش نرخ فقر سالمندان، پوشش همگانی مستمری، اصلاح ساختار نظام تأمین اجتماعی، افزایش تدریجی سن بازنشستگی	حکمرانی حمایتگر	
ساختار مناسب شهری برای سالمندان، الگوی شهرسازی حمایتگر، فضای مناسب شهری برای اوقات و فراغت، افزایش شاخص‌های فرهنگی و تفریحی در سطح شهر	شهر دوستدار سالمند	
مشارکت و عضویت در فعالیت‌های اجتماعی، بازار کار مولد و پویا، افزایش فرصت‌های شغلی خانواده محور، فرصت حضور سالمندان در جامعه، سالمند هدفمند و دارای معنای زندگی، سالمند فعال و سالم، سلامت جسمی و روانی سالمند	پویایی و سرزندگی	سالمند هوشمند
اعتقاد به ارزش‌های خانوادگی، حفظ ارزش‌های خانواده سنتی، شبکه‌های حمایتی از سالمندان، دینداری با جهت‌گیری درونی، قدرت و منزلت سالمند در خانواده، جذب و پذیرش سالمندان در خانواده، افزایش حمایت گره‌های معنوی، پیرشدن در محیط آشنا	پیری در محل	
سالمند با تحصیلات، توانمند و با مهارت برقراری ارتباط، آشنا به تکنولوژی برای رفع نیازهای خود، آشنا به فضای مجازی، ارتباط مجازی و عضویت فعال در سمن‌ها و گروه‌های مجازی	اجتماع مجازی	

اجتماعی، هدفمند و دارای معنای زندگی است و از سلامت جسمی و روانی برخوردار است. معنای زندگی و سلامت معنوی نقش میانجی در کاهش ترس از پیری دارند. حمایت اجتماعی و خودشفقت‌ورزی نیز به افزایش احساس هدفمندی در سالمندان کمک می‌کند (دلخواه و همکاران، ۱۴۰۲: ۵۷۰). خانواده، ایمان، مشارکت اجتماعی و یادگیری باعث سرزندگی سالمندان می‌شود.

«سالمند هوشمند» در محیط آشنا پیر می‌شود. پیری در محل اصطلاحی رایج در سیاست‌های اجتماعی است که به رویکردی اشاره دارد که به افراد سالمند کمک می‌کند تا در خانه‌های خود تا زمانی که ممکن است بمانند؛ یعنی پیرشدن در یک محیط آشنا (Rowles, 1993) در این رویکرد با حفظ ارزش‌های خانوادگی از سالمندان حمایت معنوی شده و با اعطای قدرت و منزلت در خانواده جذب می‌شوند. آن قدرت، نفوذ و احترام سالمندان قدیم را در جامعه و خانواده‌های امروزی نداریم باید آن احترام قدیمی احیا شود.

«سالمند هوشمند» دارای مهارت‌های لازم برای زندگی در اجتماع مجازی است. هاوارد رینگلد، نخستین بار واژه اجتماع مجازی را به کار برد. اجتماع مجازی توده‌ای اجتماعی است که برآمده از اینترنت است که در آن شبکه‌ای از روابط فردی در فضای مجازی شکل می‌گیرد. (Rowles, 1993: 5) چنین اجتماعی پتانسیل‌های بسیاری برای آزادی‌های سیاسی فراهم می‌کند و تغییراتی در تجربه افراد از اجتماعات در دنیای واقعی ایجاد می‌کند. فضای سایبری امکان برقراری ارتباط میان افراد و گروه‌های جدا از یکدیگر از لحاظ جغرافیایی را به‌آسانی و به‌ارزانی فراهم می‌کند. سالمند هوشمند آشنا به تکنولوژی و فضای مجازی است و عضویت فعال در سمن‌ها و گروه‌های مجازی داشته و توانایی رفع نیازهای خود در دنیای هوشمند را دارد. سمن‌ها نقش مؤثری در حل مسائل اجتماعی سالمندان مانند انزوا و کم‌ تحرکی

«سالمند هوشمند»، نیازمند حکمرانی هوشمند و حمایتگر است تا عدالت در خدمات و رفاه سالمندان را برقرار، بیمه‌های حمایتی از سالمندان را گسترش و نرخ فقر سالمندان را کاهش دهد. در فقدان حمایت دولت به مثابه نهادی اجتماعی و حمایت گر، سالمندی به تجربه ای ناامن و پرمخاطره تبدیل می‌شود و در چنین جامعه ای، سالمندان طبقات تهیدست بیش از همه آسیب می‌بینند. در جامعه پرمخاطره، نظام بازنشستگی ضعیف و ناامن، و فقر نظام حمایتی و مساعدت اجتماعی از مهم‌ترین ویژگی‌های سیاست‌های اجتماعی سالمندی است. (پروایی، ۱۴۰۱: ۳۴۷) در جامعه‌ای که ساختارهای حمایتی دولت و حکمرانی حمایتگر برای سالمندان وجود ندارد و یا ضعیف است، سالمندان طبقات ضعیف بیش از همه آسیب می‌بینند. حکمرانی حمایتگر باید ساختار نظام تأمین اجتماعی را اصلاح نموده و به صورت همه جانبه اقتصادی، اجتماعی و روانی از سالمندان حمایت کند.

«سالمند هوشمند» نیازمند شهر هوشمند و دوستدار سالمند است تا با الگوی شهرسازی حمایتگر باعث افزایش شاخص‌های فرهنگی و تفریحی در سطح شهر برای سالمندان شود. فضای شهری ایده‌آل فضایی است در آن عدالت شهروندی رعایت شده باشد و تمامی شهروندان، حتی اقشار آسیب‌پذیر، بتوانند از این فضا استفاده کنند سالمندان به دلایل جسمی و روحی به فضاهای شهری و تحرک و تعاملات اجتماعی بسیار نیازمندند و طرح‌های شهرسازی باید به مردم سالخورده کمک کنند تا از خیابان‌های شهر براحتی استفاده کنند و لذت ببرند. مسلماً رویکرد مشارکتی و استفاده از نظرات خود سالمندان به نتایج بهینه‌ای منجر خواهد شد (ضابطیان و تقوایی، ۱۳۸۸: ۶۰).

«سالمند هوشمند» سالمند پویا و سرزنده است که با افزایش فرصت‌های شغلی خانواده محور، مشارکت و عضویت در فعالیت‌های

(خانواده پویا، جهان حیاتی، کنش متقابل تحریف نشده، جهان وطنی، ساختار شبکه‌ای و...) را تقویت کند و این گفتمان‌ها هم باعث تقویت و شکل‌گیری سالمندی آگاه و فعال در جامعه شود.

بحث و نتیجه‌گیری

سالمندی یکی از مهم‌ترین پدیده‌های جمعیتی قرن بیست‌ویکم به شمار می‌آید و پیش‌بینی می‌شود جمعیت سالمندان جهان تا سال ۲۰۵۰ به‌طور قابل توجهی افزایش یابد. جمعیت سالمندان ایران نیز با سرعتی بیش از میانگین رشد سالمندی در آسیا و جهان در حال افزایش است (سموعی و کیوان‌آرا، ۱۴۰۰). این روند، ضرورت تدوین و اجرای سیاست‌های «سالمندی سالم» را برجسته می‌کند. برای برنامه‌ریزی صحیح، لازم است ابعاد سطحی و عمیق سالمندی — جمله استعاره‌ها و اسطوره‌های نهفته در زبان و گفتمان اجتماعی — مورد تحلیل قرار گیرد. این پژوهش با بررسی لایه‌های پنهان و نشانه‌های ظاهری سالمندی، به شناسایی استعاره‌ها و اسطوره‌های مرتبط با سالمندی در ایران دست یافته است. واکاوی این استعاره‌ها می‌تواند راهی برای درک دقیق‌تر این پدیده و طراحی آینده‌ای مطلوب برای سالمندی در کشور باشد. در همین راستا، استعاره‌های سالمندی ایران با بهره‌گیری از روش تحلیل انتقادی استعاره چارتریس بلک در سه مرحله تشخیص، تفسیر و تبیین شده است.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که سالمندی در ایران پدیده‌ای صرفاً زیستی نیست، بلکه برساخته‌ای گفتمانی است که از خلال استعاره‌ها و واژگان روزمره فهم و تجربه می‌شود. زبان، همان‌گونه که نظریه‌پردازانی چون بوردیو، فوکو و هابرماس تأکید کرده‌اند، نقشی اساسی در شکل‌دهی به روابط قدرت و برداشت‌های اجتماعی دارد؛ از این‌رو واژه‌هایی که برای توصیف سالمندان به کار می‌روند حامل بارهای ارزشی و ایدئولوژیک‌اند و می‌توانند نگرش جامعه را نسبت به سالمندی تقویت یا تضعیف کنند (Frame Works Institute, 2017). بررسی واژگان رایج نشان می‌دهد که بسیاری از اصطلاحات مانند «پیر»، «سالخورده» یا «بازنشسته» بار معنایی منفی یا محدودکننده دارند و حتی تعبیرهای مثبت‌تری چون «پیشکسوت»، «سنین طلایی» یا «فرزآنگان» نیز از واقعیت‌های زیسته سالمندان، فاصله می‌گیرند (خبرگزاری صدا و سیما، ۱۳۹۹). این امر بیانگر چالش جامعه در یافتن زبانی بی‌طرف، دقیق و توانمندساز برای توصیف سالمندی است. در این میان، دو استعاره مسلط «سالمندی به‌مثابه گنج» و «سالمندی به‌مثابه رنج» و استعاره بدیل «سالمندی هوشمند» سه الگوی اصلی فهم سالمندی در ایران معاصر را تشکیل می‌دهند. تحلیل این استعاره‌ها نشان می‌دهد که این الگوهای معنایی بر نحوه دیدن، تفسیر و مواجهه با سالمندان و نیز بر سیاست‌گذاری‌ها و کیفیت زندگی آنان اثرگذارند.

ایفا کرده‌اند. این نهادها با ارائه خدمات آموزش و فعالیت‌های گروهی، به توانمندسازی سالمندان کمک می‌کنند.

تولید محتوا در فضای مجازی توسط سمن‌ها، به ارتقای مشارکت فرهنگی سالمندان کمک می‌کند. این امر موجب افزایش تعاملات اجتماعی، یادگیری مستمر و کاهش احساس طردشدگی می‌شود. استفاده از گوشی و فضای مجازی باعث سرگرمی ما شده و مطالب خوبی هم می‌آموزیم ولی خیلی از سالمندان مهارت و سواد استفاده و یا توان خرید آن گوشی‌ها را ندارند.

اصطلاح «اجتماع مجازی» یک ترکیب پارادوکسیکال است که اجتماع نماینده جامعه سنتی و مجازی نماینده جامعه مدرن است. از نگاه تئوریسین‌ها ما شاهد اجتماع در دل جامعه (سنت در مدرن) هستیم و تعاریف و ویژگی‌های متفاوتی بر آنها دارند از جمله: پارک و ورث (مکتب شیکاگو) نشان داد که اجتماع در شهر نیز می‌تواند وجود داشته باشد. اجتماع در مکتب شیکاگو گروه‌های نسبتاً کوچکی، همچون محله در نظر گرفته می‌شود که بر اساس وابستگی متقابل و سبک‌های مشابه زندگی شکل گرفته‌اند. این اجتماعات ممکن است بسیار کوچک باشند و بر اساس تعلقی شکل گرفته باشند که ناشی از تجارب مشترک، زبان مشترک، پیوندهای خویشاوندی و مهم‌تر از همه سکونت در زیست — جهان فضایی مشترک است (Delanty, 2003: 55) در شرایط پست‌مدرن، نوع جدیدی از اجتماع ظهور کرده است. از دیدگاه دریدا در اجتماع پست‌مدرن تمامی تفاوت‌ها مورد توجه قرار می‌گیرند و تمامی مخالفت‌ها از بین می‌روند. این اندیشمندان مرکزیت فردیت (در مفهوم اجتماع) را رد می‌کنند و اجتماع را چیزی می‌دانند که نه فردگرا است و نه جمعی بلکه بر اشتراک‌گذاری بنیان شده است (همان: ۱۳۸). ویژگی این اجتماع، گذر از هویت به تفاوت، از قطعیت به عدم قطعیت، اجتماعی فراتر از وحدت، به‌شدت پویا، عاطفی و ارتباطی هستند (همان: ۱۳۲).

سالمندان آینده ایران نسلی هستند که بخشی از عمر خود را در جامعه‌ای سنتی گذرانده‌اند اما دوران سالمندی‌شان در فضایی مدرن و فناورانه شکل می‌گیرد. آنان در میانه‌ی دو سبک زندگی متفاوت قرار می‌گیرند و با چالش‌های سازگاری با تغییرات اجتماعی و تکنولوژیک روبه‌رو می‌شوند. در این میان، «سالمند هوشمند» کسی است که با بهره‌گیری از رسانه‌ها و اجتماعات محلی، مهارت‌های ارتباطی خود را حفظ کرده و با وجود پیچیدگی‌های شهر مدرن، زندگی فعال و مشارکتی را ادامه می‌دهد.

استعاره «سالمند هوشمند» با پیشران‌های (حکمرانی حمایتگر، شهر دوستدار سالمند، پویایی و سرزندگی، پیری در محل و اجتماع مجازی) بدیل مناسبی برای این اجتماع و جوامع است. این استعاره می‌تواند ایدئولوژی و گفتمان‌های مربوط به جهان پست‌مدرن و مجازی

حمایت اجتماعی و غلبه منطق اقتصادی — موجب شده استعاره «گنج» در سطح زندگی روزمره کارکرد خود را از دست بدهد و استعاره «رنج» به تدریج هژمونیک شود. شکاف میان گفتمان ایدئال و واقعیت زیسته سالمندان، که در پژوهش‌های میدانی نیز بارها گزارش شده، نشان می‌دهد که سالمندان امروز با فقر، کاهش منزلت اجتماعی، محدودیت حمایت‌های اجتماعی، تنهایی و افسردگی مواجه‌اند (تقی‌پور و همکاران، ۱۴۰۲) و این تجربه‌ها در تضاد با تصویر فرهنگی «پیر دانا» قرار گرفته است.

از منظر رویکردهای انتقادی، این گفتمان‌ها صرفاً بازتاب واقعیت نیستند؛ بلکه ابزارهایی برای مشروعیت‌بخشی به ساختارهای قدرت‌اند. صاحبان قدرت از طریق کردارهای گفتمانی، جهان اجتماعی را در مسیر مطلوب خود شکل می‌دهند، شیوه‌های دیگر را طرد می‌کنند و ارزش‌گذاری‌های جدیدی بر بدن، سن و کارآمدی تحمیل می‌کنند. استعاره «سالمندی به مثابه رنج» نیز در این چارچوب، ایدئولوژی نظام سرمایه‌داری را بازنمایی کرده و تبعیض سنی و حاشیه‌نشینی سالمندان را بازتولید می‌کند.

در نهایت، یافته‌های پژوهش تأکید می‌کند که سالمندی نه «ذاتاً گنج» است و نه «ذاتاً رنج»؛ بلکه معنای آن در بستر تعاملات اجتماعی، ساختارهای قدرت و گفتمان‌های مسلط ساخته می‌شود. همان‌گونه که رویکردهای برساخت‌گرایانه و انسان‌شناسی سالمندی نشان می‌دهند، تغییرات زیستی مرتبط با سن به‌خودی‌خود حامل معنا نیستند؛ بلکه این زبان، استعاره‌ها و گفتمان‌ها هستند که این تغییرات را به «سرمایه»، «بار»، «خرد» یا «ناتوانی» ترجمه می‌کنند.

در واکنش به این دوگانه، این پژوهش استعاره بدیل «سالمندی هوشمند» را پیشنهاد و صورت‌بندی می‌کند؛ استعاره‌ای که بر اساس یافته‌های پژوهش و هم‌سویی با برخی مباحث جهانی پیرامون «سالمندی سالم» (Cesari & Arosio, 2025) «سالمندی فعال» (Beard et al., 2023) شکل گرفته است. در این استعاره، سالمند نه صرفاً به‌عنوان گنجی منفعل در گذشته و نه به‌عنوان رنجی وابسته و هزینه‌زا، بلکه به‌عنوان کنشگری آگاه، فاعل، توانمند و متصل به شبکه‌های اجتماعی و دیجیتال فهم می‌شود. پیشران‌های این استعاره شامل حکمرانی حمایتگر، شهر دوستدار سالمند، پویایی و سرزندگی، امکان پیری در محل^۱، گسترش اجتماعات مجازی است.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که گفتمان سالمندی در ایران عمدتاً در دو استعاره متقابل «سالمندی به مثابه گنج» و «سالمندی به مثابه رنج» بازنمایی می‌شود. این دو استعاره صرفاً توصیف‌های ادبی نیستند، بلکه ریشه در ساختارهای اجتماعی، ایدئولوژی‌ها و تحولات فرهنگی جامعه دارند و هر یک تصویری متفاوت از جایگاه سالمند در نظم اجتماعی ارائه می‌کنند.

در لایه‌های عمیق فرهنگ ایرانی و بر اساس متون دینی، ادبیات کلاسیک، ضرب‌المثل‌ها و اسناد بالادستی، سالمند در قالب «گنج» تصویر شده است؛ گنجی که در هیئت پیر دانا و خردمند، حامل تجربه، حافظه جمعی و سرمایه فرهنگی جامعه است. این بازنمایی با ویژگی‌های جامعه گماینشافت — همچون خانواده گسترده، همبستگی عمیق، احترام به سنت‌ها و ارزشمندی تجربه — هم‌خوانی دارد. در چنین بستری، سالمند نه به‌عنوان فردی مستقل، بلکه به‌عنوان بخشی از کل جمعی تعریف می‌شود و ارزش او در چارچوب هنجارهای سنتی و میزان انطباق با انتظارات فرهنگی سنجیده می‌شود. از این‌رو، حتی در جوامع سنتی نیز تجربه سالمندی تحت تأثیر ساختارهای کلان اجتماعی و گفتمانی قرار دارد و «گنج بودن» سالمند امری برساخته و وابسته به زمینه فرهنگی است، نه ویژگی ذاتی یا فردی.

در مقابل، استعاره «سالمندی به مثابه رنج» بازتابی از گفتمان‌های مدرن و ساختارهای جامعه گزلفشافت است؛ جامعه‌ای که در آن فردگرایی، کارآمدی اقتصادی، عقلانیت ابزاری و منطق سرمایه‌داری بر روابط اجتماعی غلبه دارد. در این چارچوب، سالمندی دوره‌ای غیرمولد، پرهزینه و همراه با وابستگی تلقی می‌شود. گفتمان‌های پزشکی با تمرکز بر بیماری‌ها و ناتوانی‌ها، گفتمان‌های دانشگاهی با تأکید بر آسیب‌ها و مشکلات، و رسانه‌ها با بازنمایی سالمند نیازمند و منزوی، این تصویر منفی را تقویت می‌کنند. چنین بازنمایی‌هایی با منطق سرمایه‌داری هم‌سو است؛ منطقی که ارزش افراد را بر اساس توان تولید و مصرف تعریف می‌کند و سالمندان را که از چرخه تولید رسمی خارج شده‌اند، به حاشیه می‌راند. همان‌گونه که پالنا بوخ اشاره می‌کند، تا زمانی که جامعه از «پیر شدن» گریزان است، هر واژه‌ای که به این مرحله از زندگی اشاره کند، بار منفی خواهد داشت.

تحولات سریع اجتماعی در ایران — از جمله گذار از خانواده گسترده به خانواده هسته‌ای، رشد فردگرایی، کاهش تعهدات خانوادگی، شهرنشینی فزاینده، تضعیف برخی کارکردهای دینی در

¹ Aging in place

شکل ۳. عناصر معنایی سالمند هوشمند (به تفکیک وزن آن‌ها نزد واحدهای تحلیل)

Figure 3. Semantic Elements of the Smart Elderly (by the Weight Assigned in Analytical Units)

پژوهش نیز نشان می‌دهد که در ایران، تقویت پیوند سالمندان با خانواده، محله و شبکه‌های اجتماعی محلی می‌تواند از انزوا، افسردگی و حاشیه‌نشینی جلوگیری کند و زمینه تحقق «سالمند هوشمند» را فراهم آورد.

- حمایت حاکمیتی و زیرساختی: حکمرانی حمایتگر، شهر دوستدار سالمند، خدمات اجتماع محور، حمایت‌های اقتصادی هدفمند و برنامه‌های توانمندسازی از پیش‌شرط‌های اصلی گذار از استعاره «رنج» به «سالمند هوشمند» است. این یافته با نتایج پژوهش‌های جهانی در حوزه سیاست‌گذاری سالمندی هم‌خوانی دارد که نشان می‌دهند ترکیب سیاست‌های رفاهی، شهری و بهداشتی مبتنی بر نگاه پیشگیرانه و توانمندساز، نقش مهمی در شکل‌گیری سالمندی فعال و سالم دارد.

- فناوری و سواد دیجیتال: یافته‌های این پژوهش بر اهمیت اجتماع مجازی و بهره‌گیری از فناوری‌های نوین برای کاهش انزوا، ارتقای سلامت و افزایش مشارکت سالمندان تأکید می‌کند. مطالعات خارجی نیز نشان داده‌اند که ارتقای سواد دیجیتال سالمندان، دسترسی آنان به خدمات سلامت مجازی، آموزش‌های آنلاین و شبکه‌های اجتماعی می‌تواند احساس کنترل، خودکارآمدی و ارتباط اجتماعی را تقویت کند. در استعاره «سالمند هوشمند»، فناوری نه عامل حذف سالمند، بلکه ابزار توانمندسازی اوست.

این پژوهش با تمرکز بر لایه‌های عمیق استعاری و گفتمانی سالمندی در ایران، نشان داد که آینده سالمندی در کشور در گرو تغییر الگوهای ذهنی و زبانی ماست. استمرار استعاره «رنج» می‌تواند به تثبیت تبعیض سنی، تقویت سیاست‌های حداقلی و تداوم وضعیت موجود بینجامد؛ در حالی که ترکیب خلاقانه عناصر مثبت «گنج سالمندی» (خرد، تجربه، معنویت، اعتبار فرهنگی) با مؤلفه‌های «سالمندی هوشمند» (آگاهی، مشارکت، فناوری، شبکه‌های حمایتی نوین) ظرفیت آن را دارد که چشم‌اندازی تازه برای سالمندی در ایران

پژوهش‌های خارجی از جمله (Ropiak, 2018; Tsai et al., 2018; WHO, 2020) در حوزه شهر دوستدار سالمند، سلامت دیجیتال، مشارکت اجتماعی سالمندان و برنامه‌های اجتماع محور نشان داده‌اند که وقتی سالمندان در ساختارهایی قرار می‌گیرند که به آنان امکان تصمیم‌گیری، حضور در فضای عمومی، دسترسی به خدمات، استفاده از فناوری و حفظ روابط اجتماعی را می‌دهد، نه تنها کیفیت زندگی‌شان بهبود می‌یابد، بلکه تصویر اجتماعی از سالمندی نیز از «بار» به «منبع» تغییر می‌کند. یافته‌های این پژوهش نیز در بستر ایرانی بر همین نکته تأکید دارد: شکل‌گیری «سالمند هوشمند» مستلزم ترکیب دوباره منابع فرهنگی (خرد و تجربه) با امکانات مدرن (فناوری، شبکه‌های اجتماعی، ساختارهای حمایتی جدید) است.

از منظر سیاست‌گذاری، نتایج پژوهش حاکی از آن است که تغییر استعاره مسلط از «رنج» به «سالمند هوشمند»، نه صرفاً یک تغییر واژگانی، بلکه شرط لازم برای تحول در سطوح برنامه‌ریزی، زیرساخت، خدمات و نگرش‌های عمومی است.

برای تحقق استعاره بدیل سالمندی ایران (سالمندی هوشمند)، چند محور اساسی مطرح می‌شود: (راهکارها)

- بازاندیشی فرهنگی و گفتمانی: نیاز است جامعه ایران به‌طور آگاهانه در ارزش‌ها و نگرش‌های خود درباره سالمندی بازنگری کند. استفاده کلیشه‌ای و شعاری از استعاره «گنج» بدون پشتیبانی ساختاری، تنها به تعمیق شکاف میان گفتمان و واقعیت می‌انجامد. باید گفتمانی جدید شکل گیرد که سالمند را همزمان حامل تجربه و نیز کنشگری فعال در اکنون و آینده ببیند.

- تقویت نقش خانواده و اجتماع محلی: تجربه کشورهای توسعه‌یافته نشان می‌دهد که مراقبت پایدار و انسانی از سالمندان بدون مشارکت خانواده و اجتماعات محلی ممکن نیست. پژوهش‌های بین‌المللی (Herring, 2023; Espinel-Jara et al., 2025) در حوزه مراقبت مبتنی بر اجتماع نیز بر همین نکته تأکید دارند. یافته‌های این

گیدنز، آنتونی (۱۳۸۵). *جامعه‌شناسی*. ترجمه منوچهر صبوری. چاپ سوم. تهران: نشر نی.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۶). *اصول کافی*. ترجمه کمره ای. تهران: نشر اسوه.

مجلسی، علامه شیخ محمدباقر (۱۹۸۳). *بحار الانوار*. جلد ۷۲. بیروت: موسسه الوهب.

مشکی، اصغر؛ پورعزت، علی اصغر (۱۳۸۰). نقش استعاره‌ها در فراگرد دانش افزایی درباره سازمان مروری بر پیامدهای کارکردی و کارکردی استفاده از استعاره‌ها. *نشریه پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی*، ۶(۱)، ۷۸-۶۴.

نورمحمدی، مهتاب؛ دبیرمقدم، محمد (۱۳۹۸). تحلیل انتقادی استعاره‌ها در مناظره‌های تلویزیونی انتخابات ریاست جمهوری ۱۳۹۶ ایران. *فصلنامه علمی رسانه‌های دیداری و شنیداری*، ۱۳(۳۰)، ۲۵۱-۲۲۷.

<https://doi.org/10.22085/javm.2019.165433.1222>

خبرگزاری صداوسیما (۱۳۹۹). ابلاغ سند ملی سالمندان به دستگاه‌های اجرایی. <https://www.iribnews.ir/fa/news/2842785/>

Beard, J.R., Officer, A., de Carvalho, I.A. (2023). Concepts and definitions of healthy ageing: A systematic review and synthesis of theoretical models. *E Clinical Medicine*, 56, 101821. <https://doi.org/10.1016/j.eclim.2022.101821>

Bourdieu, P. (1982). *Ce que parler veut dire: L'économie des échanges linguistiques*. Paris: Fayard.

Cesari, M., Arosio, B. (2025). *Aging, longevity, and healthy aging: the public health approach*. Springer.

Charteris-Black, J. (2018). Competition metaphors and ideology: Life as a race, in: Wodak R. & B. Forchtner. 2339, the Routledge Handbook of Language and Politics, New York: Routledge.

Charteris-Black, J. (2004). *Corpus approaches to critical metaphor analysis*. Springer, Chicago.

Delanty, G. (2003). *Community*. London & New York: Routledge.

Espinel-Jara, D., García-González, J., & Rodríguez-Martínez, M. (2025). Humanized and community-based nursing for geriatric care: Impact, clinical contributions, and implementation barriers. *Journal of Community Health Nursing*, 42(2), 115-130. <https://doi.org/10.3390/nursrep15080302>

Feng, Q. (2013). Metaphor and political myth as revealed by critical metaphor analysis of American presidents' speeches: from Ronald Reagan to Barrack Obama". *Journal of PLA University of Foreign Languages*, (3), 22-39.

Foucault, M. (1969). *L'archéologie du savoir*. Paris: Gallimard.

Frame Works Institute (2017). *Aging Research Report*. Washington, DC: FrameWorks Institute.

France 24. (2025, January 10). Iran population ageing fast, bucking government efforts. Retrieved from.

<https://www.france24.com/en/live-news/20250110-iran-population-ageing-fast-bucking-government-efforts>

Habermas, J. (1981). *Theorie des kommunikativen Handelns* (Vols. 1-2). Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Herring, J. (2023). Ethical considerations and societal implications in aging research. In R. L. Schneider (Ed.), *Handbook of Aging Studies* (pp. 210-229). Routledge.

Hooyman, N.R., Kiyak, H.A. (2011). *Social gerontology: A multidisciplinary perspective* (9th Ed.). Upper Saddle River, NJ: Pearson.

Inayatullah, S. (1998). Causal layered analysis: Poststructuralism as Method. *Futures*, 30(8), 815-829.

ترسیم کند؛ چشم‌اندازی که در آن سالمندی نه پایان نقش اجتماعی، بلکه مرحله‌ای متفاوت از کنشگری، حضور و معناجویی باشد.

این پژوهش، با برجسته‌کردن استعاره‌ها به‌عنوان لایه‌های عمیق و تعیین‌کننده درک و سیاست‌گذاری در حوزه سالمندی، نگاهی تازه به مسئله ارائه می‌دهد و می‌تواند مبنایی برای پژوهش‌های بعدی در زمینه تحلیل گفتمان سالمندی، طراحی سیاست‌های توانمندساز و بازاندیشی فرهنگی در جامعه ایران باشد.

منابع

امیری، زینب؛ زنجری، نسیم؛ فدای وطن، رضا؛ آقایی، عاطفه (۱۴۰۰). بازنمایی نقش سالمندان در فیلم‌های سینمایی ایران در ۳ دهه اخیر (۱۳۹۷-۱۳۶۸). *نشریه سالمندشناسی*، ۶(۳)، ۶۴-۵۳. <http://joge.ir/article-1-489-fa.html>

بست، استیفن؛ کلتر، داگلاس (۱۳۸۱). بودربار در مسیر پسادرنیته. هنر و معماری زیبا *شناخت*، ۶، ۲۰۶-۱۸۱. <https://sid.ir/paper/495641/fa>

پروایی، شیوا (۱۳۹۹). مفاهیم و رویکردهای نظری در مطالعات سالمندی، *سنخ شناسی، مرور و نقد. فصلنامه علمی جمعیت*، ۲۷(۱۱۱)، ۱۱۲-۷۱. https://www.population-journal.ir/article_230277.html

پروایی، شیوا (۱۴۰۱). سالمندی در جامعه پرمخاطره؛ سویه‌های چالش‌برانگیز تجربه سالمندی. *نامه انجمن جمعیت شناسی ایران*، ۱۷(۳۴)، ۳۷۹-۳۴۷. <https://doi.org/10.22034/jpai.2023.1972049.1255>

پرهیزکار، غلامرضا (۱۳۸۹). واقعیت رسانه و توده در حاد واقعیت بودربار. *معرفت فرهنگی/اجتماعی*، ۱(۴)، ۲۰۰-۱۷۹.

تقی‌پور، فریدون؛ ابراهیم‌پور، داود؛ صباغ، صمد؛ محمود علمی (۱۴۰۲). بحران سالمندی در ایران، چالش‌ها و راهکارها. *فصلنامه توسعه اجتماعی و فرهنگی*، ۱۲(۳)، ۱۰۸-۸۲. <http://journals.sabz.ac.ir/scds/article-1-1670-fa.html>

جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۱). *مفاتیح الحیات*، انتشارات اسرا.

خاشعی، رضا (۱۳۸۵). *جایگاه و تصویر سالمندان در فرهنگ مردم*، انتشارات نجوای فرهنگ.

دلخواه، زهرا؛ علیوندی وفا، مرضیه؛ نعیمه، محب (۱۴۰۲). رابطه معنای زندگی، خودشفقت‌ورزی و حمایت اجتماعی ادراک‌شده با ترس از پیری: نقش میانجی‌گری سلامت معنوی سالمند. *مجله سالمندی ایران*، ۱۸(۴)، ۵۸۷-۵۷۰. <http://salmandj.uswr.ac.ir/article-1-2552-fa.html>

رضوانی خالدي، فرشاد؛ پدرام، عبدالرحیم (۱۳۸۹). آینده‌های بدیل پدیده سالمندی جمعیت ایران با استفاده از تحلیل علی لایه‌ای. *فصلنامه علمی مطالعات مدیریت راهبردی دفاع ملی*، ۳(۱۲)، ۴۰۴-۳۷۳.

<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.74672588.1398.3.12.12.0>

زنجری، نسیم؛ کلاتری بنادکی، سیده زهرا؛ صادقی، رسول؛ دلبری، احمد (۱۴۰۳). آینده‌پژوهی چالش‌ها و پیشران‌های سالخوردگی جمعیت در ایران: رویکرد تحلیل سناریو. *فصلنامه سالمند*، ۱۹(۲)، ۲۷۵-۲۵۸.

<http://salmandj.uswr.ac.ir/article-1-2649-fa.html>

سموعی، راحله؛ کیوان آرا، محمود (۱۴۰۰). تبیین چالش‌های نظام سلامت ایران در مواجهه با سالمندی آینده، یک مطالعه کیفی. *مجله سالمندی ایران*، ۱۶(۴).

<http://salmandj.uswr.ac.ir/article-1-2269-fa.html>

ضابطیان، الهام؛ تقوایی، علی اکبر (۱۳۸۸). شاخص‌های مناسب سازی فضاهای شهری دوست‌دار سالمندان با استفاده از رویکرد مشارکتی. *مسکن و محیط روستا*، ۲۸(۱۲۸)، ۶۰-۷۱. <https://sid.ir/paper/485190/fa>

فتحی، الهام (۱۳۹۹). پدیده سالمندی جمعیت در ایران و آینده آن. *مجله برنامه*، شماره ۳۳۴.

- Keeler, L.W., Bernstein, M.J. (2021). The future of aging in smart environments: Four scenarios of the United States in 2050. *Futures*, 2021, (133):102-830. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2021.102830>
- Lakoff, G., Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*: Chicago: University of Chicago Press.
- Li, W. (2016). Rethinking critical metaphor analysis. *International Journal of English Linguistics*, 6(2), 92-98. <https://doi.org/10.5539/ijel.v6n2p92>
- Powell, J.L., Gilbert, T. (2009). *Aging Identity: A dialogue with postmodernism*. Nova Science Publishers.
- Rheingold, H. (1993). *The virtual community: Homesteading on the electronic frontier*. MA: Addison-Wesley.
- Ropiak, D.J. (2018). *A Causal layered analysis of assistive technology for the cognitively impaired elderly*. Walden University.
- Rowles, G. D. (1993). Evolving images of place in aging and Aging in Place'. *Generations*, 17 (2).
- Schulz, R., Noelker, L. S., Rockwood, K., Sprott, R. L. (2006). *The Encyclopedia of aging a comprehensive resource in gerontology and geriatrics*, Springer Publishing Company, Inc.
- Shergold, I., Lyons, G., Hubers, C. (2015). Future mobility in an ageing society-Where are we heading? *Journal of Transport & Health*. 2(1):86-94. <https://doi.org/10.1016/j.jth.2014.10.005>
- Tornstam, L. (1992). The quo vadis of gerontology: On the scientific.
- Tsai, H., Jang, Y., Chuang, Y. (2018). Social participation and well-being among older adults: A population-based study. *Journal of Aging Studies*, 45, 1-10. paradigm of gerontology. The Gerontologist, 32(3), 318-32.
- Van Gaans, D., Dent, E. (2018). Issues of accessibility to health services by older Australians. *Public health reviews*, 3 (9), 20-25. <https://doi.org/10.1186/s40985-018-0097-4>
- World Health Organization (2020). *Global network for age-friendly cities and communities: Progress report*. WHO.